

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1-2

1999

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institut de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Milan Vesović

UREĐIVAČKI ODBOR

*Dragan Bogetic, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar), Momčilo Pavlović
Milan Vesović, Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević*

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

LEKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

KOREKTOR

Božidar Mladenović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC uradena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20th CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF MODERN HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE, REVUE DE L'INSTITUT
POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XVII

1999. Beograd

Broj 1-2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Đorđe Borozan	
JUGOSLAVIJA I ALBANIJA U XX VIJEKU	9
Momčilo Pavlović	
OSAMOSTALJENJE – KONAČNI CILJ ALBANACA U SFRJ . . .	21
Dragan Bogetić	
NACIONALNO PITANJE I JUGOSLAVIJA 1945–1989.	41

PRILOZI

Đorđe Stanković	
SRBI U DRŽAVNOJ UPRAVI U SLAVONIJI ZA VREME PROVIZORIJUMA 1918–1921.	77
Ljubodrag Dimić	
Đorđe Borozan	
POLITIČKE I BEZBEDNOSNE PRILIKE NA KOSOVU I METOHiji U PRVOJ POLOVINI 1920. GODINE	89
Nikola Žutić	
RIMOKATOLIČKA MISIJA I KLERIKALIZAM NA KOSOVU I METOHiji U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	105
Nadežda Jovanović	
JUGOSLOVENSKO-ALBANSKI ODNOSI 1945–1948. U DOKUMENTIMA RUSKIH ARHIVA	115

POGLEDI

Trivo Indić	
GLOBALNE POSLEDICE AGRESIJE NATO NA JUGOSLAVIJU	127
Bojan B. Dimitrijević	
RAT U JUGOSLAVIJI 1991–1999. PRISTUP ISTRAŽIVANJU NEKIH FENOMENA	159

DOKUMENTI

Predrag Marković	
SLUŽBA DRŽAVNE BEZBEDNOSTI I ALBANSKE DEMONSTRACIJE NA KOSOVU 1968. JEDAN DOKUMENT	169

OSVRTI

Momčilo Mitrović	
KRATKA SINTEZA – POTREBA ILI TREND	181
Kosta Nikolić	
KO JE IZDAO GENERALA MIHAJLOVIĆA?	185
Dubravka Stajić	
TITO U OČIMA SOCIOLOGA	190

PRIKAZI

Adam Pribićević	
MOJ ŽIVOT (Sofija Božić)	193
Dr Nikola Žutić	
KRAJIŠKI SOKOLI, SOKOLI SRPSKE KRAJINE 1903–1941–1991. (Momčilo Mitrović)	195
Dr Zdravko Antonić	
ČUBRILOVIĆI 1914. I KASNIJE (Milan Lazić)	197
Dr Aleksandar Spasić	
Dr Svetislav Kostić	
Dr Nikola Živković	
BELA PALANKA I OKOLINA U NOR-u 1941–1945. (Milan Koljanin)	198
Dr Venceslav Glišić	
Dr Momčilo Pavlović	
Dr Predrag Marković	
Milomir Aćimović	
SINDIKATI BEOGRADA 1945–1998. (Nikola Žutić)	200
DESETI KONGRES ISTORIČARA JUGOSLAVIJE (Miroljub Vasić)	204
LATINSKA AMERIKA U 20. VEKU (Svetozar Mužijević)	205
SUEDOSTDEUTSCHES ARCHIV (Zoran Janjetović)	206

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Djordje Borozan	
YUGOSLAVIA AND ALBANIA IN THE 20 TH CENTURY	20
Momčilo Pavlović	
INDEPENDENCE - THE ULTIMATE GOAL OF THE ALBANIANS IN SFR YUGOSLAVIA	40
Dragan Bogetić	
THE NATIONAL QUESTION AND YUGOSLAVIA 1945-1989 . . .	76

SUPPLEMENTS

Đorđe Stanković	
THE SERBS IN STATE ADMINISTRATION IN SLAVONIA DURING THE PROVISIONAL GOVERNMENT 1918-1921	87
Ljubodrag Dimić	
Đorđe Borozan	
POLITICAL AND SECURITY CONDITIONS IN KOSOVO AND METOHİJA IN THE FIRST HALF OF 1920	104
Nikola Žutić	
THE ROMAN CATHOLIC MISSION AND CLERICALISM IN KOSOVO AND METOHİJA IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA	113
Nadežda Jovanović	
YUGOSLAV-ALBANIAN RELATIONS 1945-1948 IN DOCUMENTS OF THE RUSSIAN ARCHIVES	126

VIEWS

Trivo Indić	
GLOBAL REPERCUSSIONS OF THE NATO AGGRESSION AGAINST YUGOSLAVIA	157
Bojan B. Dimitrijević	
THE WAR IN YUGOSLAVIA 1991-1999. AN APPROACH TO THE STUDY OF SPECIFIC PHENOMENA	167

DOCUMENTS

- Predrag Marković
THE STATE SECURITY SERVICE AND THE 1968 ALBANIAN DEMONSTRATIONS IN KOSOVO. A DOCUMENT 169

SURVEYS

- Momčilo Mitrović
A SHORT SYNTHESIS - NECESSITY OR TREND 181
- Kosta Nikolić
WHO BETRAYED GENERAL MIHAJOVIĆ? 185
- Dubravka Stajić
TITO IN ACCORDING TO SOCIOLOGISTS 190

REVIEWS

- Adam Pribićević
MY LIFE (Sofija Božić) 193
- Dr Nikola Žutić
THE SOKOLI OF KRAJINA (Momčilo Mitrović) 195
- Dr Zdravko Antonić
THE ČUBRILOVIĆ FAMILY IN 1914 AND AFTER (Milan Lazić) 197
- Dr Aleksandar Spasić
Dr Svetislav Kostić
Dr Nikola Živković
BELA PALANKA AND THE SURROUNDING AREA IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT 1941-1945. (Milan Koljanin) 198
- Dr Venceslav Glišić
Dr Momčilo Pavlović
Dr Predrag Mirković
Milomir Aćimović
BELGRADE TRADE UNIONS 1945-1998. (Nikola Žutić) 200
- THE 10TH CONGRESS OF YUGOSLAV HISTORIANS (Miroslav Vasić) 204
- LATIN AMERICA IN THE 20TH CENTURY (Svetozar Mužijević) . 205
- SUEDOSTDEUTSCHES ARCHIV (Zoran Janjetović) 206

RASPRAVE I ČLANCI

ĐORĐE BOROZAN, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC 327(497.1:496.5)"19"

JUGOSLAVIJA I ALBANIJA U XX VIJEKU

ABSTRACT: Razmatranje jugoslovensko-albanskih odnosa u XX vijeku kao teme koja se aktuelnošću prosto nameće, tražeći odgovore na mnoga pitanja, za istoričara može biti izazov ukoliko uvijek nepotpuno i nedovoljno saznanje o »dubinskom toku spoznaja« (na osnovu relevantne istorijske grade i novih istoriografskih rezultata) omogući analiziranje događaja, procesa i pojava putem kojih se može sagledati vertikala tih odnosa u svim često nesagledivim segmentima i pojedinostima.

Složenost jugoslovensko-albanskih odnosa posmatrana kroz prizmu međunarodnih i međudržavnih idejno-političkih i vojnih zbivanja u XX vijeku, razotkriva mnoge specifičnosti, razlike i nesuglasja između Albanaca i jugoslovenskih naroda. Ako se pri tome uzmu u obzir viševjekovna prožimanja na etničkom, vjerskom, kulturnom, društvenom, ekonomskom i međunacionalnom planu između Srbije, Crne Gore i Albanije do 1918. i iskustva jugoslovenske države sa Albanijom u ovom vijeku, može se konstatovati da, uprkos sličnim istorijskim iskustvima, ostvarene veze pod snažnim uticajem hrišćanske, rimsко-vizantijske i osmanlijsko-islamske političke i vjerske tradicije nijesu rezultirale saradnjom, razumijevanjem i dobrousjedstvom. Proučavanje ove teme u kontinuitetu i interdisciplinarnom diskursu upravo zato čini se potrebnim u vijeku koji je Albance i jugoslovenske narode tri puta doveo pred velika iskušenja.

Dvadeseti vijek bio je prilika da Jugoslavija i Albanija sublimiraju iskustva prošlosti naroda koji su se našli u njihovim državnim granicama, da se prepoznaju u sklonostima i suoče sa idejnim i političkim iskušenjima, sagledaju u međusobnim namjerama i odnosima i jasno odrede prema velikim silama koje su presudno odlučivale o nastanku i upotrebi ovih država u ključnim političkim događajima ove epohe na izmaku. Iz obilja činjenica o političkim, privrednim, kulturnim i idejnim odnosima između Jugoslavije i Albanije, u ovom tekstu biće prezentirana mišljenja i procjene o pitanjima granice, pravima i položaju manjina, međudržavnim i međunarodnim odnosima i u tom kontekstu pitanje Kosova i Metohije. Čini se da se u ovim pitanjima odslikavaju sva druga nesuglasja i konfrontacije kao i pokušaji uklanjanja obostranih nepovjerenja kojih je u ovom vijeku bilo napretek.

I

Suzbijajući vojne namjere i političke ciljeve balkanske alijanse (Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke) u ratu protiv Turske 1912. godine, velike sile su stvaranjem Albanije i spasavanjem klonule Osmanlijske imperije, mimo interesa balkanskih naroda, nagovijestile primjenu strategijskih planova formulisanih tokom istočne krize i u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine.

Sklonost velikih sila prema Albancima, koji nijesu smogli snage da se sopstvenim pregnućem odvoje od Turske i zajedno sa državama u svom

okruženju izbore za nezavisnost, iskoristili su prvaci tek stvorene Albanije (28. novembra 1912) da se oglase zahtjevom za teritorijalnom i etničkom Albanijom koja je daleko nadmašivala prostore albanske države priznate na Londonskoj konferenciji 1913. Stupajući na međunarodnu pozornicu država sa tzv. projektom »velika Albania«, zasnovanom na ideji »svi Albanci u jednoj državi«, albanski nacionalistički pokret, izrastao iz nacionalnog romantizma Prizrenske i Pećke lige 1878. i 1899. godine, postao je remetilački faktor balkanske političke ravnoteže.¹

Projekat »velika Albania« ne korespondira sa balkanskim realnošću, prostire se daleko van državnih albanskih granica (1913), obuhvata čitavu albansku etničku populaciju, ne obazirući se na nacionalna, istorijska i državna prava susjednih naroda i država. Kao takav on je tokom ovog vijeka činio nesigurnom albansku granicu prema Srbiji, Crnoj Gori, odnosno Jugoslaviji. Zahvaljujući tome, Albanci i Albania su tokom ovog vijeka uglavnom bili politički, propagandni i geostrategijski prostor sa kojeg su imperijalne ambicije protiv Jugoslavije ostvarivale Austro-Ugarska, Italija i Njemačka. Podredujući se potrebama pomenutih država koje su u njima nalazile etničko, vjersko i strategijsko predzide prodoru pravoslavlja i panslavizma, Albanci su imali ulogu mostobrana na razmedu civilizacija Istoka i Zapada. Albania je upravo zato smatrana nepoželjnim čedom Balkana i diplomatskom konstrukcijom velikih sila. Ali, i pored činjenice da je pretežno bila neuralgična politička zona, koncept »velike Albanije« nametao se kao posledica višedecenijske vjerske i etničke diskriminacije prema Srbima, Crnogorcima, Makedoncima i Grcima, kao i putem neprekinutog procesa albanizacije kojim se stalno hranio albanski etnički ekspanzionizam. Kako ovaj u osnovi državni projekat nema istorijsko, geografsko, kulturno i vjersko uporište na prostorima prema kojima preferira, to pokušava nadoknaditi demografskom i etničkom predominacijom. U ostvarivanju tako zadatog cilja prepoznaju se različite taktike i uvijek surovi antijugoslovenski diskriminatorski metodi.²

II

Pitanje razgraničenja Kraljevine SHS sa Albanijom nije našlo uobičajeno razrješenje u mirovnim ugovorima versajske Europe iz 1919–1920. godine. Nai-me, jugoslovenska granica sa Albanijom od 1913. godine služila je kao osnovica za rješenje ovog pitanja koje je zbog specifičnosti povjereno medunarodnoj komisiji koja nije završila rad do početka Prvog svjetskog rata. Mirovna konferencija u Parizu 1919–1920. godine, zbog stanja na jugoslovensko-albanskoj granici i nastojanja Italije da u Albaniji ostvari pozicije na osnovu savezničkih obećanja po Tajnom londonskom ugovoru iz 1915. godine, primanjem Albanije u Društvo naroda 20. decembra 1920. i povjeravanjem pitanja nezavisnosti i

¹ Više o tome: *Istorijski srpski narod*, VI-1, Beograd 1983, str. 263–348; B. Stulli, *Albansko pitanje 1878–1882*, Rad, JAZU, Zagreb 1959, str. 287–391; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1985, str. 136–161; S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, Princeton 1967, str. 287–304; B. Peruničić, *Pisma srpskih konzula iz Prištine 1890–1900*, Beograd 1985; M. Rakić, *Konzulska pisma 1905–1911* (prir. A. Mitrović), Beograd 1985; Đ. Borozan, *Velika Albania – porijeklo, ideje, praksa*, Beograd 1995, str. 18–78.

² D. Mikić, *Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XIX veku (do 1912)*, »Marksistička misao« 3, Beograd 1985, str. 137–156; D. Bataković, *Osnove arbarske prevlasti na Kosovu i Metohiji 1878–1903*, »Ideje«, 5–6/87, Beograd, str. 34–44; Đ. Borozan, *Kosovo i Metohija u konceptcijama teritorijalne i etničke Albanije*, JIČ 1, Beograd 1997, str. 169–178.

granica Albanije Konferenciji ambasadora velikih sila, dovela je 9. novembra 1921. do razrešenja pitanja Albanije i njenih granica. Izvještaj medunarodne komisije za razgraničenje Kraljevine SHS i Albanije od 6. decembra 1922. dodijelio je Sveti Naum i selo Lin Albaniji uprkos ispravkama koje je jugoslovenska vlada tražila iz ekonomskih, istorijskih, geografskih i strategijskih razloga. I pored brojnih protesta i žalbi Savjetu Društva naroda koji je polovinom juna 1924. godine pitanja Svetog Nauma predao na razmatranje stalnom Haškom sudu, krajnje rješenje povjereno je direktnim jugoslovensko-albanskim pregovorima. Tek kada je Albanija usvojila opravdane razloge jugoslovenske strane, omogućeno je i komisiji za razgraničenje da dovrši pitanje razgraničenja sa izmjenama kod Svetog Nauma i u području Vrmoša i time Protokolom o razgraničenju u Firenci jula 1926. okonča ovaj dug i mukotrpni spor.³

Jugoslovensko-albanska granica ne ispunjava gotovo nijedan od relevantnih razloga. Ona nije odredena ni prema istorijskim, ni prema geografskim, etničkim, ekonomskim, pa ni prema strategijskim interesima Jugoslavije i Albanije. Zbog svih navedenih okolnosti ova granica može se smatrati nametnutom od trećih država, do čega dolazi kada jedna država nastaje isključivo iz diplomatskih i strategijskih razloga. Naime, poslije Prvog balkanskog rata i teritorijalnih pretenzija okolnih balkanskih država, Albanija je u političkim krugovima velikih sila, posebno Austro-Ugarske i Italije, postala područje neposrednih strategijskih interesa i u toj namjeri nastala je kao rezultat kompromisa velikih sila kojim su isključene teritorijalne ambicije susjednih država, u prvom redu Srbije. Od početka Prvog svjetskog rata, Albanija je bila prostor za kompenzacije na osnovu kojih je, u znatnoj mjeri, Italija pridobijena u ratni tabor Antante. Da predsjednik Vilson nije sprječio primjenu Tajnog londonskog ugovora, Albanije ne bi bilo u granicama iz 1913. i pored toga što su velike sile pri usvajanju tog čina garantovale njenu nezavisnost.⁴

Konferencija u Parizu nije imala stvarni kriterijum za rješavanje albanskih granica, jer među predstavnicima velikih sila nije bilo saglasnosti i doslednosti po ovom putanju. Uslijed takvog stanja i odnosa krajnje zategnutosti između Jugoslavije i Italije u zonama duž demarkacione linije na prostoru istočne i sjeverne Albanije, jugoslovenska vlada je, istina načelno, bila za nezavisnost Albanije u granicama iz 1913., tražeći ustupke za slučaj da se Italiji izade u susret na osnovu izvršenja Tajnog londonskog ugovora. Konferencija ambasadora u Parizu je, na osnovu odluke od 9. novembra 1921, pri rješavanju ovog pitanja došla do zaključka da umjesto strategijskih razloga koje su navodile objje zainteresovane strane, pitanje albanskih granica i nezavisnost Albanije treba razriješiti kao i 1913. godine – dakle kompromisom. Ipak, stiče se utisak da su na Konferenciji ambasadora prevladali razlozi povjerenja u Italiju koja je dobila mandat sile zaštitnice u slučaju napada na Albaniju. Ovom odlukom Italiji je dodijeljena uloga stalnog tutora Albanije, mimo Društva naroda, iako je takva odluka sprovedena preko njega. Na ovaj način, Albanija

³ Arhiv Jugoslavije (AJ), Londonsko poslanstvo (LP) 341, f-4 dok. 6, Određivanje granica Albanije 1913–1926, London, 20. jun 1943; Balkanski ugovorni odnosi, knj. 2, 1918–1945 (pri. M. Stojković), Beograd 1998, vidi: Završni protokol medunarodne komisije sa opštim opisom granice između Jugoslavije i Albanije u Firenci 26. jul 1926, str. 242–253.

⁴ P. Pastorelli, *L'Albania nella politica estera italiana 1914–1920*, Napoli 1970, str. 69, 90, 138; A. Gianini, *L'Albania dall'indipendenza all'unione con l'Italia*, Milano 1939, str. 52–59; F. Šišić, *Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu*, zbirka akata i dokumenata, Zagreb 1920, str. 36, 73–78; Lj. Dimić, Đ. Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, Beograd 1998, dok. u poglavljju: Politika kompenzacije.

je odlukom Konferencije ambasadora dobila ograničeni suverenitet, a to je upravo bilo polazište Italiji za ekonomsku i političku penetraciju u Albaniji.⁵

Tokom meduratnog vremena Italija je izgradivila strategijsku poziciju u Albaniji, pripremajući se da upravo preko nje zakorači na Balkan i ostvari svoje imperijalne interese. Od prisajedinjenja Albanije u aprilu 1939. do avgusta 1941. kada će na prostorima Kraljevine Jugoslavije (istočni djelovi Crne Gore, Metohije, dio Kosova i zapadna Makedonija) pomaći albanske granice i u ratnom provizorijumu do 1944. stvoriti tzv. Veliku Albaniju, fašistička Italija je pokušala da ostvari velikoalbanski državni projekat. Ova okolnost, iako bez međunarodnog značaja, dio je istorijske prošlosti koja opterećuje i čini stalno nesigurnim jugoslovensko-albanske odnose.⁶

Jugoslovensko-albanska granica ostala je nepromijenjena poslije Drugog svjetskog rata, dakle, onakva kako je odredena Firentinskim protokolom. Pretenzije albanske strane, kojih je u vezi sa pitanjem Kosova i Metohije bilo napretek, remetile su napore Jugoslavije da politikom dobrosusjedstva očuva mir u balkanskom regionu.

III

U odnosima između Jugoslavije i Albanije najčešći uzrok nepovjerenja bilo je pitanje ostvarivanja manjinskih prava. Iako nesrazmjerne u pogledu brojnosti, jugoslovenska manjina u Albaniji i Albanci u Jugoslaviji (koji su od treće po brojnosti manjine u prvoj, postali najveća manjina u drugoj i trećoj Jugoslaviji) ostvarivanje prava regulisali su u skladu sa Ugovorom (o manjinama) između savezničkih i udruženih sila i države Srbija, Hrvatske i Slovenaca, zaključenim u Sen Žerenu 10. septembra 1919. i Deklaracijom albanske vlade predatom Društvu naroda 2. septembra 1921. U prvom stavu čl. 9. ugovora konstatovano je da »U pogledu javne nastave, u varošima i srezovima (distrikta) u kojima stanuju, u znatnoj mjeri, srpsko-hrvatsko-slovenački pripadnici drugih jezika, a ne zvaničnog, Vlada Srbija, Hrvatske i Slovenaca daće shodne olakšice da bi se djeci tih srpsko-hrvatsko-slovenačkih pripadnika obecbjedila nastava u osnovnim školama na njihovom sopstvenom jeziku«. Odredbe člana 9. ugovora o zaštiti manjina kao posebnog akta za definisanje ovog pitanja važile su »samo za teritorije dodeljene Srbiji ili državi Srbija, Hrvatske i Slovenaca posle 1. januara 1913. godine«. Vlada Kraljevine SHS dala je pristanak na sve klauzule ovog ugovora 5. decembra 1919. Povodom njegovog usvajanja donijet je 10. maja 1920. Privremeni zakon koji je bio osnovni pravni izvor zaštite manjina i ostvarivanja manjinskih prava.⁷

⁵ A. Puto, *Problems juridiques des l'indépendance albanaise*, »Studime historice«, Tirana 1965/1, str. 36–53; S. Draškić, *Albansko pitanje na Konferenciji mira u Parizu 1919. godine*, »Ideje«, 5–6/87, Beograd, str. 21–33; A. Mitrović, *Jugoslavija, albansko pitanje i Italija 1919–1939*, zbornik »Srbi i Albanci u XX veku«, Beograd 1991, str. 231–251; Ž. Đorđević, *Pitanje jugoslovensko-albanske granice na Konferenciji mira u Parizu*, »Zbornik radova Filozofskog fakulteta«, Priština 1997, str. 141–161.

⁶ Više o tome: B. Božović, M. Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1991; R. Rajović, *Autonomija Kosova*, Beograd 1985; Đ. Borozan, *Velika Albanija – porijeklo, ideje, praksa*, Beograd 1995; B. Petranović, *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekat balkanske federacije*, zbornik »Srbi i Albanci u XX veku«, Beograd 1991.

⁷ I.A. Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd 1933, str. 120–124; Lj. Đimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, knj. III, Beograd 1997, str. 118–132; Ž. Avramovski, *Borbe i nagodbe o Kosovu i Albaniji 1912–1939, Kosovo – prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, str. 71–86; K. Jončić, *Pravno-politički položaj i uloga narodnosti – nacionalnih manjina u SFRJ*, Beograd 1965, str. 10–11.

Ustav Kraljevine SHS od 28. juna 1921, u čl. 130. predvidio je da privremeni zakoni, uredbe i drugi propisi usvojeni od 1. decembra 1918. do proglašenja Ustava »važe i dalje kao zakoni dok se ne izmene ili ne ukinu«. Prema tome, Ustav je ostavio na snazi i Privremeni zakon od 10. maja 1920. kojim su bili regulisani položaj i zaštita manjina. Ustavom od 28. juna 1921. pitanja manjina i manjinskih prava regulišu se sledećim članovima i stavovima: čl. 4. stav 1. konstatiše: »Državljanstvo je u čitavoj kraljevini jedno. Svi su pred zakonom jedno. Svi uživaju zaštitu vlasti«; u čl. 12. stav 1. i 2. konstatiše se: »Ujemčena je sloboda vere i savesti. Usvojene veroispovesti ravnopravne su pred zakonom i mogu svoj vezakon javno ispovedati. Uživanje građanskih i političkih prava nezavisno je od ispovedanja vere. Niko se ne može oslobođiti svojih građanskih i vojnih dužnosti i obaveza, pozivajući se na propise svoje vere«; u čl. 13. stav 1. kaže se: »Štampa je slobodna«; u čl. 14: »Građani imaju pravo udruživati se u ciljevima koji nisu zakonom zabranjeni«, a u čl. 16. stav 13. izričito se napominje: »Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom maternjem jeziku po pogodbama koje će propisati zakon«.⁸

Na osnovu Uredbe o administrativnoj podjeli Kraljevine SHS na oblasti od 26. aprila 1922. pri formiranju 33 oblasti najveći dio Kosova i Metohije našao se u sastavu Kosovske oblasti. Osim u ovoj oblasti, albanska manjinska populacija bila je prisutna u znatnoj mjeri u vardiškoj i dijelom u zetskoj oblasti. Teškoće i veoma negativna iskustva u ostvarivanju prava manjina po osnovu obaveza preuzetih medunarodnim ugovorima i na osnovu Ustava iz 1921. godine bili su vjerovatno razlog da se u tzv. Oktroisanom ustavu Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. manjine uopšte ne spominju. To je bila i posljedica činjenice da je osnovno školovanje na jezicima manjina bilo uredeno tek Zakonom o narodnim školama od 5. decembra 1929. Naime, nastava na jezicima manjina bila je izuzetak od osnovnog pravila izvođenja nastave na državnom srpskokrvatskom jeziku, samo u mjestima gdje su u znatnoj mjeri živjeli državljanji drugog jezika.⁹

Prilikom usvajanja političke deklaracije o stvaranju jugoslovenske države na federalnim osnovama, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. u vezi sa pitanjem manjina konstatovano je: »Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbedit će se sva nacionalna prava.«

Prvi Ustav FNRJ od 31. januara 1946. pitanje manjina definiše na ovaj način u čl. 13: »Nacionalne manjine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvijta i slobodne upotrebe svog jezika.«

Ustavom od 7. aprila 1963. prvi put je umjesto termina nacionalna manjina uveden naziv »narodnost«. Pored navedenih prava ovaj ustav sadrži i osnovno pravo o školama za pripadnike pojedinih narodnosti i nastavi na jezicima narodnosti. U članu 43. republičkim ustavima i zakonima prepusteno je da utvrde i druga prava i obaveze pojedinih narodnosti.

Ipak, znatne promjene u određivanju položaja narodnosti unose se ustavnim promjenama koje počinju amandmanima od 1967. a završavaju donošenjem novog Ustava SFRJ 21. februara 1974. Ovim ustavom narodnosti su potpuno ravnopravni i sastavni dio socijalističke samoupravne i demokratske jugoslovenske zajednice. Njihova ravnopravnost normirana je posebno u osnovnim načelima saveznog Ustava, naročito u čl. 1, 3. i 245, kao i drugim ustavnim zakonima.

⁸ I. Pržić, n.d, str. 120–124; R. Rajović, n.d., 102–104.

⁹ Službene novine, br. 289, Beograd 1929.

Ustav SR Jugoslavije (april 1992) razmatra zaštitu nacionalnih manjina u okviru zaštite sloboda i prava čovjeka i građanina i čl. 10. priznaje i jemči one slobode i prava koje priznaje međunarodno pravo. U čl. 11. Ustava SRJ najdirektnije se uređuju pitanja kojima se priznaje i jemči pravo nacionalnih manjina na očuvanju, razvoju i izražavanju njihove etničke, kulturne, jezičke i druge posebnosti, kao i upotrebi nacionalnih simbola, u skladu sa međunarodnim pravom. Član 15. u stavu 2. propisuje da se na područjima SRJ gdje žive nacionalne manjine u službenoj upotrebi nalaze i njihovi jezici i pisma, u skladu sa zakonom. U analizi ustavnopravne zaštite nacionalnih manjina posebno su značajne odredbe čl. 20, 38, 42. i 50, a u odredbama čl. 45. do 48. određeni su standardi ovih prava predviđeni 27. čl. Pakta o građanskim i političkim pravima.

Na osnovu ovako formulisanih prava moguće je pratiti ostvarivanje političkih, kulturnih i etničkih prava albanske populacije u Jugoslaviji od 1945. godine. U periodu od kraja Drugog svjetskog rata do 1981. relevantni statistički podaci pokazuju da su ova prava ostvarivana na sljedeći način. Ustavom Narodne Republike Srbije od 1947. godine regulisan je ustavnopravni položaj Autonomne Kosovska-metohijske oblasti na osnovu Rezolucije Oblasne skupštine od 10. jula 1945. u Prizrenu i odluka sadržanih u Ustavu FNRJ od 31. januara 1946. godine.¹⁰ Od 50 poslanika za Narodnu skupštinu Srbije sa područja Kosova i Metohije 36 su bili Albanci, a od 10 poslanika u Veću naroda Savezne narodne skupštine, izabranih na novembarskim izborima 1945. bilo je 7 Albanaca. Sprovodenjem Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji 1945. i 1946. godine, nadležne federalne vlasti su učinile mnoge ustupke albanskoj manjini na štetu srpskog i crnogorskog stanovništva koje je tokom rata stradalо od albanskih zločina i nasilja.

Politici nacionalne ravnopravnosti i položaju nacionalnih manjina Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije dao je poseban značaj 1959. godine Zaključcima o pitanjima nacionalnih manjina u FNRJ.¹¹ U skladu sa takvим preporukama u Ustavu SFRJ od 1963. termin nacionalna manjina zamijenjen je pojmom narodnost. Autonomna Kosovska-metohijska oblast ovim Ustavom dobila je status autonomne pokrajine, a ustavnim amandmanima iz 1968., odnosno novim Ustavom SFRJ od 1974. i status konstitutivnog elementa federacije, iako je bila sastavni dio SR Srbije. Na osnovu takvih ustavnih načela, delegati albanske narodnosti su prema nacionalnoj strukturi bili zastupljeni u najvišim organima federacije, republika, Saveza komunista Jugoslavije i Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Ovako širokim političkim pravima gubila se granica između nacionalne afirmacije i nacionalizma, otvarajući prostor shvatnjima o albanizaciji Kosova u duhu velikoalbanske politike. Naime, nacionalistički indoktrinirana srednjoškolska i studentska albanska omladina, predvodena djelom inteligencije, oglasila se krajem novembra 1968. demonstracijama sa zahtjevom za etnički čistim Kosovom – parolom »Kosovo Republika«.¹²

¹⁰ Ustav NR Srbije iz 1947. čl. 14 konstatiše: »Nacionalne manjine u Narodnoj Republici Srbiji uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svoga jezika«.

¹¹ Zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina sa savjetovanja od 2. marta 1959, *Komunist* 28. jun 1962; *Dokumenti VIII kongresa SKJ*, Beograd 1964. Za ove zaključke Josip Broz Tito je u referatu na VIII kongresu SKJ, decembra 1964, rekao da »predstavljaju široko razrađenu osnovu naše politike na tom planu«.

¹² Upravo po završetku rasprave o ustavnim promjenama kojima se na novim osnovama regulisao ustavni položaj pokrajine Kosovo i Metohija, u Prištini, širom Kosova i u zapadnoj Makedoniji došlo je do demonstracija pripadnika albanske narodnosti. B. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918–1978*, Beograd 1980, str. 572.

Na toj osnovi od 1961. a naročito poslije ovih demonstracija i poslije Ustava od 1974., odigravao se proces stalnog prisilnog iseljavanja srpskog i crnogorskog stanovništva sa Kosova i Metohije, tako da se brojnost ovih populacija u periodu od 1961. do 1981. smanjila sa 27,5% na 14,5%. Napor federalnih vlasti da Političkom platformom SKJ od novembra 1981. i drugim mjerama suzbiju nacionalističke i šovinističke namjere ispoljene u demonstracijama Albanaca širom Kosova i Metohije, s proljeća 1981. godine, samo djelimično su obuzdali separatistički pokret kojim se ubrzavala i širila politička kriza u Jugoslaviji.¹³

Rast pripadnika albanske manjinske populacije u SFRJ u poslijeratnom periodu ilustruju sledeći podaci: 1948. godine 750.431 stanovnik, 1953. god. 754.245 (porast (0,5%), 1961. god. 914.733 (porast 21,3%), 1971. god. 1.309.523 (porast 43,2%) i 1981. god. 1.730.878 (porast 32,2%).¹⁴

Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku SFRJ od 29. aprila 1982. porast broja albanske populacije u pokrajini Kosovo kretao se: 1948. god. 498.242, 1953. god. 524.559, 1961. god. 646.605, 1971. god. 916.168 i 1981. god. 1.226.736. U Srbiji van pokrajina: 1948. god. 33.289, 1953. god. 39.989, 1961. god. 51.173, 1971. god. 65.507 i 1981. god. 72.484. U pokrajini Vojvodini: 1948. god. 480, 1953. god. 965, 1961. god. 1.994, 1971. god. 3.086 i 1981. god. 3.812. U Republici Crnoj Gori porast broja albanske populacije bio je slijedeći: 1948. god. 19.425, 1953. god. 23.460, 1961. god. 25.803, 1971. god. 35.674 i 1981. god. 37.735.¹⁵

O obrazovanju albanske populacije na maternjem jeziku u Jugoslaviji govore podaci: broj školovanih u školskoj 1951–52. god. iznosio je 94.876, a u školskoj 1979–80. god. 350.443. U istom periodu broj nastavnika koji su izvodili nastavu na albanskom jeziku uvećao se sa 1.563 na 13.959. Srednjim stručnim obrazovanjem u školskoj 1955–56. godini bilo je obuhvaćeno 1.703 učenika, a već 1967–68. taj broj se penje na 16.632 učenika, a u 1979–80. na 72.716. Broj nastavnika bilježi rast od 169 u 1955–56. na 3.317 u 1979–80. godini. Školstvo na albanskom jeziku, osim u pokrajini Kosovo, bilježi osjetan rast u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.¹⁶ Značajna afirmacija albanske etničke populacije u Jugoslaviji ostvarena je otvaranjem viših škola i fakulteta. Od 1970. godine u Prištini je formiran Univerzitet Kosova. Školske 1980–81. na njemu je 30.039 studenata slušalo nastavu na albanskom jeziku. Albanološka katedra pri Beogradskom univerzitetu formirana 1920–21. godine, Kosovska akademija nauka osnovana 1978., naučni instituti, arhivi, biblioteke i naučni časopisi »Gjurmime albanologjike«, »Kosova – Kosovo«, »Vjetari – Godišnjak«, »Studia Humanistica« i dr. pokazuju razvoj naučne, vaspitno-obrazovne, kulturne i umjetničke djelatnosti Albanaca u Srbiji. Pored toga na albanskom jeziku štampano je posljednjih godina preko 50 listova i revija, izdavačka kuća »Rilindja« od 1944. do 1981. objavila je 698 naslova prevoda sa srpskohrvatskog jezika i jezika drugih naroda Jugoslavije, Zavod za izdavanje udžbenika Kosova štam-

¹³ Više o tome: Politička platforma za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva, jedinstva i zajedništva na Kosovu, 21. sednica CK SKJ, Beograd, 17. novembar 1981; Zaključci CK SKS »O zadacima SKS u ostvarivanju Ustava i daljoj izgradnji i jačanju jedinstva i zajedništva u Socijalističkoj Republici Srbiji«, Beograd, 13. januar 1982, str. 483–496.

¹⁴ Stanovništvo SFRJ, SR i SAP prema nacionalnom sastavu 1981, Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku SFRJ od 29. IV 1982, str. 112; Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1984, str. 82.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

pao je 648 naslova za školske potrebe, a u afirmaciji albanske populacije značajnu ulogu ostvarivali su radio i tv programi na albanskom jeziku.

IV

Uslov za prijem Albanije u Društvo naroda 20. decembra 1920. bio je njenо uključivanje u versajski sistem zaštite manjina. Republika Albanija je Deklaracijom od 2. oktobra 1921. preuzeo obaveze o poštovanju prava grčke, makedonske, crnogorske, rumunske i turske manjine prema principima Društva naroda. U čl. 5 deklaracije konstatiše se: »Albanski podanici koji pripadaju rasnim, verskim ili jezičkim manjinama uživaće isti postupak i iste garancije, i pravno i faktički, kao i ostali albanski podanici«. U čl. 6. precizira se da će albanska vlada omogućiti da se pripadnicima »drugačijeg jezika od službenog« nastava održava »na njihovom jeziku«.¹⁷ Zbog nepridržavanja obaveza u pogledu manjinskih škola, Vijeće Društva naroda bilo je prinudeno da traži savjetodavna mišljenja Stalnog suda međunarodne pravde. Grčka obraćanja Društvu naroda i Haškom sudu međunarodne pravde koji je 6. aprila 1935. dao savjetodavno mišljenje o manjinskim školama u Albaniji pokazuju da se albanska vlada nije pridržavala preuzetih obaveza. Makedonska, srpska i crnogorska manjina u Albaniji su stalno smanjivane i u brojnosti i u pogledu manjinskih prava. U pojačanoj albanizaciji krajem 1938. na teritoriji Albanije preimenovano je 638 slovenskih toponima, hidronima i oronima. Ukinuta prezimena na »ov« i »ic« pokazuju nastojanje albanske vlade da nacionalističkim mjerama i represijom prema manjinama dovrši proces potpune albanizacije i time ohrabri separatistički pokret Albanaca u Jugoslaviji, podstican od fašističke Italije i Nemačke.¹⁸

Ustav NR Albanije od 14. marta 1946. garantovao je svim građanima jednakost, bez obzira na razlike u narodnosti, rasi ili vjeri. Članom 15. strogo je kažnjavana svaka diskriminacija na osnovu tih osobina, a posebnom odredbom čl. 39. garantovana su nacionalnim manjima sva prava, zaštita njihovog kulturnog razvijta i upotreba jezika. Novi Ustav od 28. novembra 1976. u čl. 42. ovim pravima dodaje i pravo na učenje maternjeg jezika manjine u školi, garantuje jednakost manjina u svim oblastima društvenog života i protivustavnim i kažnjivim smatra svaki oblik diskriminacije prema manjinama. Nasuprot ovako propisanim normama, oštar kurs albanizacije praktično je izbrisao postojanje crnogorske, srpske i makedonske manjinske populacije tako da sadašnji Ustav Albanije (1992) i ne sadrži obaveze u tom pogledu.

V

Zbog nesredenih unutrašnjih odnosa i italijansko-jugoslovenskog nadmetanja u Albaniji, jugoslovensko-albanski odnosi na diplomatskom planu uspostavljeni su tek od 1922. godine. Angažovanost Vlade Kraljevine SHS u pružanju azila izbjeglom predsjedniku albanske vlade Ahmedu Zoguu i pomoći u povratku na vlast 1924., obećavala je skoro razrješenje graničnih pitanja,

¹⁷ Balkanski ugovorni odnosi, knj. II (1918–1945), Beograd 1998, vidi: Deklaracija o zaštiti manjina u Albaniji, str. 141–143; Recueil des traités SDN, V, 12, pp 382–383 (zbirka SMIP-a); I. Pržić, n.d., str. 139.

¹⁸ Ž. Avramovski, Jugoslovensko-albanski odnosi 1918–1939, »Ideje«, 5–6/87, Beograd, str. 67–79; Đ. Borozan, n.d., str. 125–140.

uspješan razvoj ekonomskih odnosa, uklanjanje terorističkih aktivnosti organizovanih od strane Kosovskog komiteta i regulisanje prava i položaja manjina na principima uzajamnog poštovanja i dobrosusjedstva.

Nadahnute takvim očekivanjima jugoslovenska i albanska vlada zaključile su 22. juna 1926. Konvenciju o nastanjivanju i konzularnoj službi između Kraljevine SHS i Albanske republike i na osnovu nje sporazume o konzularnim pitanjima i ekstradiciji, čime su regulisana pitanja pograničnog prometa, optanata i uzajamnih veza. Međutim, ova politička nadanja iznevjerio je Zogu primanjem italijanske finansijske pomoći i zaključivanjem italijansko-albanskog Pakta o prijateljstvu krajem novembra 1926. godine. Godinu dana kasnije Sporazumom o odbrambenom savezništvu između Italije i Albanije od 27. novembra 1927. ova saradnja dobila je oblik vojnog saveza kojim je Italija, glavni suparnik Jugoslavije u Albaniji, postala garant političkog i pravnog statusa režima Ahmeda Zogua.¹⁹

Prvi prekid diplomatskih odnosa između Beograda i Tirane, pred zaključenje ovog saveza, nagovijestio je gubitak jugoslovenskih pozicija i predominaciju italijanske ekonomске, političke i vojne penetracije, koju ni za vrijeme kriza u albansko-italijanskim odnosima do kraja 1935. godine – Jugoslavija nije mogla kompenzovati na ekonomskom i političkom planu.

Proglasnjem Albanije kraljevinom u septembru 1928. godine, Ahmed Zogu se počinje ponašati u skladu sa titулarnim nazivom »kralj Albanaca«, ne skrivajući paternalistički odnos prema Albancima u Jugoslaviji i Grčkoj, potencirajući položaj i prava Albanaca na Kosovu i Metohiji. Sa priznavanjem potpune italijanske dominacije na osnovu privrednih, političkih i vojnih sporazuma zaključenih 1936. godine, albanske vlade, po nalogu Zogua, reformama na unutrašnjem planu i upornim protežiranjem prava albanske populacije u Jugoslaviji uz pomoć Italije, kreću u otvorenu antijugoslovensku propagandu obnavljanjem rada Kosovskog komiteta. Na ovaj način sve do Aprilskog rata 1941. pripreman je teren za ostvarenje velikoalbanskog nacionalnog projekta na osnovu programa Prizrenske lige iz 1878. godine. Ostvaren u obliku fašističkog protektorata »velika Albanija« u uslovima okupirane Jugoslavije čiji su djelovi pripojeni Albaniji, ovaj projekat imao je za posljedicu genocidno ponašanje prema srpskom, crnogorskom i jevrejskom stanovništvu koje je tokom rata ubijano i proganjano, čime se bitno izmijenila demografska slika Kosova i Metohije. Naime, tokom godina okupacije ubijeno je preko 10.000 stanovnika srpske i crnogorske nacionalnosti, nasilno iseljeno preko 60 hiljada, a u isto vrijeme iz Albanije useljeno preko 70 hiljada Albanaca.²⁰

Poslije ratnih iskušenja i uklanjanja fašističke tvorevine »velike Albanije«, pobjedom antifašističke koalicije i ratnog zajedništva jugoslovenskog i albanskog narodnooslobodilačkog fronta, otpočeо je period svestranog političkog sa-glasja zasnovan na diplomatskoj, vojnoj i ekonomskoj pomoći Jugoslavije Albaniji od završetka Drugog svjetskog rata. Angažovana podrška jugoslovenske vlade u zastupanju albanskih interesa u međudržavnim i međunarodnim odnosima dovela je do zaključenja Ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći

¹⁹ AVII, p-17, p-20, dok. 1, Studija Glavnog generalštaba »Italijansko-albanski sporazum i njegov političko-strategijski značaj za našu kraljevinu«.

²⁰ B. Bošković, *Secesionistička delatnost Arbanasa na Kosovu i Metohiji, progon Srba i Crnogoraca i naseljavanje Arbanasa 1941–1989. godine*, »Zbornik radova Filozofskog fakulteta«, 26–27, Priština 1997, str. 111–139.

i Trgovinskog sporazuma (od 10. jula 1946) na osnovu kojih je zaključeno 27 ugovora iz oblasti ekonomskih veza i kulturne saradnje.²¹

Sa Rezolucijom Kominforma (28. jun 1948) i angažovanjem albanske vlaste u kampanji protiv Jugoslavije došlo je do raskidanja gotovo svih ekonomskih aranžmana i političke saradnje. U takvim okolnostima otvorilo se sa albanske strane pitanje manjinske zaštite političko-propagandnim konstrukcijama zasnovanim na protežirajuću navodnih obećanja o priključenju Kosova i Metohije Albaniji po osnovu korišćenja prava samoopredjeljenja. Učestale političke i diplomatske provokacije, praćene čestim incidentima na jugoslovensko-albanskoj granici i mnoštvom problema oko repatrijacije jugoslovenskih građana koji su se poslije Rezolucije zatekli u Albaniji, dovele su do novog prekida u diplomatskim odnosima 1950. godine.

Poslije toga i pored obnove diplomatskih odnosa i saradnje na bilateralnom planu, protekle decenije obilježene su sistematskom kampanjom Envera Hodže protiv jugoslovenskog samoupravnog sistema.

Uspon i afirmacija albanske populacije u Jugoslaviji krajem šezdesetih godina, kojoj se preko autonomije Kosova i Metohije na osnovu Ustava iz 1974. godine povjerava privredna i kulturna saradnja sa Albanijom, poslužila je, mimo očekivanja, i kao produžena ruka nacionalističke indoktrinacije na gotovo sve Albance u Jugoslaviji. U namjeri da ostvare ciljeve demonstracija iz 1968. godine na kojima se čula parola »Kosovo – Republika«, kosovski separatistički pokret pripremio je i 1981. otpočeo pobunu u namjeri da ostvari zadati cilj – Kosovo Republika. Ovaj neuspjeh separatističkog pokreta na Kosovu i Metohiji dao je povoda Enveru Hodži da u referatu na kongresu Albanske partije rada 1981. godine ponovo razgori antijugoslovensku propagandu i podstakne Albance s Kosova i Metohije na odvajanje od Jugoslavije.²²

Njegovi sledbenici, uprkos izmijenjenim političkim prilikama u Albaniji, nastavljaju politiku paternalizma priklanjanjem uz centre političke i vojne moći, hrabreći na taj način speratistički i teroristički pokret među Albancima u Jugoslaviji radi ostvarenja zajedničkog političkog projekta – etnička Albanija u novoj geopolitičkoj realnosti Balkana.

VI

Geopolitički položaj Albanije presudno je uticao na albanska politička vodstva da se tokom ovog vijeka uvijek priklanjaju onoj iz kruga velikih sila koja je najčešće iz političkih razloga bila protiv Jugoslavije.

U dugom uzaludnom susbjajanju italijanske penetracije u Albaniji, Kraljevina Jugoslavija utrošila je znatna ekonomsko-finansijska sredstva i angažovala veliki dio vojnih potencijala i potrošila mnoge političke iluzije. Općinjenost albanskih vlasta i kralja Zogua mogućnošću ostvarenja velikoalbanskog državnog projekta na račun Jugoslavije otvorila je širok prostor italijanskom fašizmu u godinama između dva svjetska rata. Ipak, ratom proširena i u obliku fašističkog protektorata ostvarena »velika Albanija«, uključena je i iskorišćena za svrhe geostrategijskih interesa Italije na Balkanu. U toj ulozi je ostala i kada je Njemačka preuzeila ulogu posrnule Italije u septembru 1943. godine.

²¹ V. Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1939–1948*, Beograd 1949, str. 165.

²² M. Marović, *Koreni nacionalizma u APR i njena opredeljenost jugoslovenskim sindromom, »Ideje«, 5–6/87*, Beograd, str. 134–154; I. Hajdari, *Aktuelna iskušenja spoljne politike NSR Albanije, »Ideje«* 5–6/87, Beograd, str. 121–127.

Na promjenu ratom izmijenjene demografske slike na Kosovu i Metohiji nije se uticalo ni u godinama kada je Albanija od 1945. do polovine 1948. u Jugoslaviji imala moćnog zaštitnika od Grčke, Italije, Velike Britanije i SAD.²³

Razlazom sa Jugoslavijom i stavljanjem pod zaštitu Sovjetskog Saveza od vremena kampanje Kominforma do 1961. godine, Enver Hodža se od deklarisanog »pobornika« jugoslovensko-albanske saradnje i zajedništva, preobratio u oholog agitatora velikoalbanske ideje i stalnog podstrekača separatističkog pokreta u redovima albanske populacije u Jugoslaviji.

Geostrategijski položaj Albanije u vrijeme sovjetske vojnopolitičke penetracije u Sredozemlju preko Albanije imao je određenu težinu i u onovremenim aktuelnim sovjetsko-kineskim i jugoslovensko-kineskim odnosima.

Prestanak savezništva sa SSSR-om 1961. godine nadoknaden vojnim i ekonomskim vezivanjem Albanije za Kinu do 1978. godine, bio je motivisan koliko sovjetsko-jugoslovenskim izmirenjem, toliko i suprotnostima između Moskve i Pekinga. Poslije razlaza sa Kinom izgledalo je da je Enver Hodža potrošio sve političke kompase tragajući za staljinskim socijalizmom i usmeravajući Albaniju u tom za njega jedino ispravnom ideoološkom smjeru.

Današnja Albanija, okrenuta evropskom Zapadu i SAD-u, pokušava da izade iz okova višedecenijske izolacije, ali ne prestaje da slijedi Zoguova i Hodžina politička nadanja da uz pomoć najuticajnijih iz kruga sila traži otvaranje albanskog pitanja i izvrši revandikaciju albanskih granica. Takvim nastojanjem u vijeku koji je na izmaku, separatistički pokret Albanaca na Kosovu i Metohiji od 1918. do 1998. bio je povod, uzrok i posljedica neprevaziđenih nesporazuma Jugoslavije i Albanije.

Svi raniji pa i sadašnji pokušaj otvaranja i redefinisanja albanskog pitanja podrazumijevaju promjenu političkog i državnog statusa Kosova i Metohije. Zbog geostrategijskog položaja prirodnih resursa, razvojnih mogućnosti i ostvarene etničke predominacije, Kosovu se u osmišljavanju velikoalbanskog projekta daje pijemantska uloga.²⁴

Indoktriniranost Albanaca idejom o »etničkoj Albaniji« na znatnim prostorima srpskog srednjovjekovlja i sadašnje Srbije, opterećeju i ruši meduetničke odnose Srba i Albanaca. Insistiranje na etnički čisto albanskoj državi u tzv. »albanskim zemljama« znači apriorno odbacivanje bilo kakvog multietničkog koncepta. Dosadašnja iskustva upozoravaju na krajnju opreznost stoga što je budućnost jugoistočnog Balkana opet u rukama stranih sila, a današnje vlade i šefovi država, nažalost, u mnogo čemu podsjećaju na nemoćne balkanske dinaste s početka ovog vijeka, čije su surevnjivosti i nacionalne uskogrudosti uvijek pomagale interesnoj političkoj eliti velikih sila da svoje vojne i privredne ciljeve pravduju potrebom suzbijanja balkanskih nacionalizama.

Reformistička i »tobože humana« Evropa i SAD preko političkih i vojnih instruktora na prostoru razbijene Jugoslavije nastavljaju neprekinutu »igru« da po svom »perfekcionističkom« osjećanju biraju između sklonosti prema jednima i netrpeljivosti prema drugima. Takav je danas slučaj sa Albancima i Srbima. Zaboravljaju pri tom da su više puta tokom ovog vijeka, preko svojih vlada, pravili lijepo lice u ružnoj stvarnosti Balkana. Na kraju epohe koja izmiče,

²³ V. Dedijer, *n.d.*, str. 155–215.

²⁴ S. Avramov, *Genocid u Jugoslaviji u svjetlosti međunarodnog prava*, Beograd 1992, str. 221; R. Petrović, M. Blagojević, *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije*, Beograd 1989, str. 138.

problem etničkih Albanaca na Kosovu i Metohiji izaziva regionalni sukob koji bi mogao poprimiti obilježe civilizacijskog sudara po modelu koji sugeriše Semjuel Huntington u svojim prognozama za XXI vijek.

Ono što će se u slijedećim godinama dogoditi na Balkanu, centralnoj i istočnoj Evropi, presudno će uticati na budućnost čitavog evropskog kontinenta. Kako se u ovim oblastima koncentrišu glavni problemi bezbjednosti, a u njihovom krugu se upravo po političkoj neuralgičnosti nalaze Kosovo i Albanija, biće potrebno mnogo strpljenja i političke mudrosti da se prevaziđe albanski etnocentrizam, nesvojstven savremenom svijetu.

ĐORĐE BOROŽAN

YUGOSLAVIA AND ALBANIA IN THE 20TH CENTURY

Summary

The complex Yugoslav-Albanian relations in the 20th century present many questions. The author attempts to analyze, on the basis of relevant historiographic findings, the main events, processes, and phenomena of these relations. The work offers views and assessments regarding borders, the rights and position of minorities, and bilateral and international relations, studied within the context of the persistent Albanian obsession with Kosovo and Metohija. The concept of territorial and ethnic Albania, better known as »Greater Albania«, has been a constant source of difficulty in the relations between Yugoslavia and Albania in this century. Throughout this period Albania has made continued attempts to open and redefine the Albanian question, seeking the alliance of that superpower which at a given time could best assist the achievement of these objectives. In past times, this choice fell on Austria-Hungary, followed by fascist Italy and nazi Germany, while today Albanian expectations are linked to NATO and the US.

MOMČILO PAVLOVIĆ, viši naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC 323.15 (=919.83)(497.1)"1944/1991"

OSAMOSTALJENJE – KONAČNI CILJ ALBANACA U SFRJ

ABSTRACT: Rad predstavlja pregled događaja vezanih za pitanje Kosova i Albanaca u Srbiji i Jugoslaviji u periodu od 1944. do 1991., odnosno najnovijih zbivanja na Kosovu. Albanci su u Jugoslaviji, nekad manje nekad više, pokazivali permanentnu tendenciju ka stvaranju samostalne republike odnosno države. Raspadom Jugoslavije i ratom NATO pakta protiv ostatka Jugoslavije tj. Srbije, i direktnom podrškom zapadnih zemalja, posebno SAD i Velike Britanije, njihov san kao da se ostvaruje.

Od kada žive u srpskom, odnosno jugoslovenskom državnom okviru, kod Albanaca, istorijski gledano, mogu se uočiti barem tri istorijske konstante koje su ujedno i glavni problemi koji su kulminirali tragičnim ratovanjem Srba sa NATO savezom, odnosno napadom NATO-a na Jugoslaviju pravdanim humanitarnim razlozima, tj. sprečavanjem srpskih zločina nad kosovskim Albancima. To su: 1. permanentna albanska težnja za sopstvenom, posebnom državom, koja bi se pre ili kasnije ujedinila sa Albanijom. U taj cilj kao da su Albanci upregli celu međunarodnu zajednicu a posebno SAD, Veliku Britaniju i druge najrazvijenije evropske države, 2. permanentan nelojalan odnos prema srpskoj, jugoslovenskoj tj. svojoj državi; 3. medusobno nepoznavanje i neprožimanje Albanaca i Srba koji su vekovima zajedno živeli na Kosovu, ali jedni pored drugih u medusobnom nepoznavanju i nerazumevanju, kao i ne-mešanju. Njihov zajednički život svodio se manje-više na paralelni život njihovih zajednica sa malo medusobnog prožimanja, a njihove veze su ostvarivane samo preko institucija vlasti koje su opet bile razdvojene, pre svega jezički, za Srbe i za Albance. Procenat mešovitih brakova je zanemarljiv. Kao takvi ti narodi nisu uspeli da područje Kosova učine stabilnim i prosperitetnim regionom. S obzirom na medusobno nepoznavanje, lošu komunikaciju i druge faktore, kosovski problem može se posmatrati i kao problem vladavine ovom teritorijom. Onda kada su ukupnu vlast imali Srbi, Albancima nije bilo dobro. U istorijskim trenucima kada su Albanci imali svoju vlast, a to je redovno bilo uz strane trupe, za Srbe na Kosovu jednostavno nije bilo mesta (Prvi i Drugi svetski rat, današnja situacija).

1.

Istoričarima nije teško da uoče neprestane političke i druge akcije Albanaca za sopstvenom državom, tj. nezavisnošću. Ovaj krajnji cilj svih njihovih težnji i akcija prolazio je kroz različite faze – od zahteva za autonomijom, republikom, pa sve do otvorene oružane pobune. Iako su dobili sva prava koja je »Titova«, Jugoslavija pružala svim narodima i narodnostima, kako se govorilo za manjine, Albanci se i u toj državi nisu odricali svog krajnjeg cilja, koji je doduše bio prikriven zahtevima za republikom. Treba reći da su jugoslovenski komunisti, a time i srpski na kraju Drugog svetskog rata u zanosu

internacionalizma davali izjave o tome kako Kosovo treba da se preda Albaniji, ali uvek uslovno, kad se Jugoslavija malo bolje poveže sa Albanijom, da Albanija bude komunističku zemlju i sl. Iako su ih davali najvažniji rukovodioци u zemlji (Tito, Kardelj, Žujović itd.), ipak nisu činjeni praktični koraci u realizaciji te ideje. Tito je radio čak na pripajanju Albanije jugoslovenskoj federaciji. Posle sukoba sa IB-om i stavljanja albanskog rukovodstva na Staljinovu stranu svake diskusije ne samo o tom pitanju, nego uopšte o odnosima između dve zemlje su zamrznute.

2.

Organizovanjem složene federalne Srbije u federativnoj Jugoslaviji 1944/45. najbrojnije nacionalne manjine (albanska i madarska) dobole su posebne političko-teritorijalne jedinice (pokrajinu i oblast). Prema popisu iz 1948. u Srbiji je živelo 532.011 Albanaca, što je iznosilo 8,1% ukupnog stanovništva, Mađara 433.701, zatim 102.949 Vlaha i brojne druge manjinske grupacije čiji broj nije prelazio 100.000 – Turci, Slovaci, Romi, Rumuni, Bugari, Ukrnjaci, Česi, Rusi itd., što je činilo etnički mozaik u Srbiji.¹

Narodnost	1953.	1961.	1971.	1981.
Albanci	565.513	699.772	984.761	1.303.034
Madari	441.907	449.587	430.314	390.468
Rumuni	59.705	59.505	57.419	53.693
Vlasi	28.047	13.680	14.724	25.596

Prema popisu iz 1991. godine u Srbiji je živelo 1.674.353 Albanca, 343.942 Mađara, 42.331 Rumun i 17.807 Vlaha.²

U ukupnom stanovništvu Kosova Albanci su

1953. učestvovali sa	64,91%	Srbi sa 26,63%
1961. sa	67,8 %	27,47%
1971. sa	73,67%	20,89%
1981. sa	77,42%	14,93%
1991. sa	81,59%	10,97%.

Kao što se da primetiti, upravo u trenucima najveće afirmacije Albanaca u Jugoslaviji desile su se i najveće promene na štetu Srba na području Kosova.

Iako je metež Drugog svetskog rata omogućio Albancima da se svete Srbima na Kosovu, iako je to stanje izazvalo veliki broj srpskih izbeglica, neposredno posle rata nema podataka o netrpeljivosti i netolerantnosti srpskog naroda prema manjinskim grupama, posebno albanskoj, ako apstrahuјemo problem Nemaca i dela Madara koji su pomagali Hortijev režim, a što je u 1945. već bilo rešeno. Proklamovana politika nacionalne ravnopravnosti i ak-

¹ Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak, Beograd 1989. str. 47–49.

² Popis 1991. Stanovništvo: Nacionalna pripadnost (detaljna klasifikacija), knj. 3. Beograd 1993, str. 8–9). Prema podacima iz ovog popisa u Srbiji je živelo i 140.237 Roma, 246.411 Muslimana, 26.876 Bugara, 46.046 Makedonaca, 66.798 Slovaka, 105.406 Hrvata itd.

ciona parola bratstva i jedinstva, uz kampanju o suzbijanju velikosrpskog šovinizma, kao i sankcionisanje izazivanja rasne i verske netrpeljivosti davali su pozitivne rezultate. Nasuprot tome, prema predratnoj komunističkoj doktrini o oslobođanju svih naroda od velikosrpskog ugnjetavanja, Albancima koji su listom bili na strani neprijatelja »progledano je kroz prste«.

KPJ je područje Kosova i Metohije (Kosmet) neposredno posle rata najpre proglašila za autonomnu oblast, a zatim nizom mera sprečavala uspostavljanje predratnog stanja. Iako su se Albanci frontalno pobunili protiv nove vlasti na kraju rata, iako je Tito njihovoj delegaciji prilikom jedne posete rekao da on zna da ih je u ratu preko 90% učestvovalo na strani neprijatelja, za KPJ je glavni problem bio ne u masovnoj albanskoj podršci fašističkoj politici već u velikosrpskom ugnjetavanju Albanaca. Zabranu povratka srpskim kolonistima, koje je vlast Kraljevine Jugoslavije naselila na Kosovo i Metohiju u međuratnom periodu (naseljavanje južnih krajeva koji su pored Kosova obuhvatili i Makedoniju), početkom marta 1945. to najbolje ilustruje. Iako je istoriografski utvrđeno da kolonizacija u Kraljevini Jugoslaviji nije ugrožavala Albance i njihove posede – dodeljivana je slobodna državna zemlja, opštinske utrine ili trajno napuštena zemlja, kao i zemlja odmetnika, a ne posedi zemljoradnika Albanaca, kao i to da kolonisti nisu bili samo Srbi, mada u većini, već i Hrvati, i Slovenci, Vlasi, Rusini itd., to nije menjalo stvar. Komunisti su smatrali da kolonistima, pre svega Srbima, treba najpre zabraniti povratak, a onda da se tzv. revizijom dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti »ispravi takoreći zločin nekadašnjih nenarodnih režima prema makedonskom narodu. Isto tako, radi se i o tome da se isprave slične greške i prema Šiptarima na Kosovu i Metohiji«. Cilj zakona pod gornjim nazivom bio je »ispravljanje povreda vlasničkih prava i interesa zemljoradnika domorodaca na teritoriji Makedonije i Kosovsko-metohijskoj oblasti, izvršenih kolonizacijom i agrarnom reformom na osnovu zakona i uredaba donetih pre 6. aprila 1941.«.³ To je praktično značilo oduzimanje zemlje odredenom broju kolonista i agrarnih interesenata, koji su zemlju dobili pre 6. aprila 1941, mahom Srbima i Crnogorcima, i dodeljivanje Šiptarima. Problem je utoliko bio veći što su tada zemlju dobijali i oni Albanci koji su tokom rata doseljeni u tzv. »Novu Albaniju, to jest Kosovo i tu, posle proterivanja Srba i Crnogoraca, zaposeli njihove posede i kuće«.⁴ U izveštajima komisija za reviziju stoji da su Šiptari 1945. i 1946. godine držali svu zemlju kolonista. Otežući sa rešavanjem pitanja svojine kolonističke zemlje, Šiptari su stekli ubedljenje da im se već samim tim priznaje pravo na zemlju kolonista koju su oni držali za vreme okupacije. »Negde su zahtevi Šiptara na zemlju bili veći nego što je dotični kolonista imao zemlje. U tom su ih podržavali i drugovi rukovodioci Šiptari i radi toga su Šiptari bili sigurniji u svojim zahtevima kad su videli da ih predstavnici vlasti podržavaju... Iz svega smo zaključili da postoji jaka želja kod šiptarskih masa i rukovodilaca da se kolonisti ne vratre. Ako se kolonisti ne vratre, neće se ispitivati ko im je srušio kuće, vršio ubistva, pljačkao pokretnu imovinu. Ovo oni ne kažu, ali je to zaključak

³ Rad Zakonodavnog odbora AVNOJ-a od 31. jula 1945. Stenografske beleške, 3. april – 25. oktobar 1945, str. 227. Up. Zakon o reviziji dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti, *Službeni list, DFR*, 56/1945.

⁴ B. Gligorijević, *Političke, privredne i socijalne prilike na mašanim područjima*, u publikaciji »Srbi i Albanci u XX veku«, SANU, Odjeljenje istorijskih nauka, knj. 20, Beograd 1991. str. 216–220; Ljubiša Dabić, *Revizija agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i Metohiji posle Drugog svetskog rata*, »Opština«, br. 7–12/1989 i br. 1–2/1990, str. 19–25.

iz njihovog držanja. Kad se postavi pitanje ko je porušio kuće, šiptarske mase-ćute, a Šiptari rukovodioci govore da je u tome učestvovao čitav šiptarski narod Metohije, što u stvari nije tačno, jer se u više slučajeva znade ko je sazidao kuću od kolonističkih kuća, a kolonisti znaju ko im je oduzeo stoku i nameštaj. To su većinom bogatiji Šiptari na koje se oslanjao okupator.⁵

Radom mnogobrojnih komisija za reviziju agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i Metohiji, prema nekim podacima, Albancima je na Kosovu dato 21.079 hektara zemlje srpskih kolonista i starosedelaca čiji su posedi navodno bili sporni (više od 10.000 poseda Srba i Crnogoraca bilo je pod sporom). Treba reći da još uvek nisu utvrđeni precizni podaci koliko je Srbima i Crnogorcima uzeto zemlje i dato Albancima, pojedincima, ili radnim zadrugama, a posebno nije utvrđeno koliko je Srba na taj način iseljeno sa Kosova, niti koliki je broj onih koji se zbog raznih razloga nisu vratili na Kosovo. Prema jednom izveštaju iz 1946. zemlju je delimično izgubilo 5.744 porodica, 1.564 porodica je potpuno izgubilo zemlju, u Vojvodinu je preseljeno, bolje reći rekolonizovano 2.064 porodica, još 383 je preseljeno po raznim osnovama a na Kosovo se nije vratilo između 1700–2500 pôrodica.⁶

Još interesantnije je što skoro nijedan Albanac sa Kosova i Metohije u posleratnoj kolonizaciji nije preseljen sa Kosova. Tako je etnički sastav stanovništva na Kosovu drastično promenjen u korist Albanaca, a Kosovo pripremano za buduće planove o jugoslovensko-albanskoj federaciji, u kojoj bi ove oblasti bile ustupljene Albaniji.

Politički život na Kosmetu odvijao se u znaku masovne integracije albanskog stanovništva u institucije vlasti i uopšte politike KPJ. Albanci su zauzimali visoke položaje u administrativnoj i političkoj hijerarhiji. Odmah po oslobođenju organizovan je šiptarski komitet kao narodnooslobodilačka antifašistička šiptarska organizacija čiji je cilj bio da na platformi NF organizuje »šiptarske mase i pridobija ih za politiku bratstva i jedinstva«. Do 1948. ovaj front imao je 57.334 organizacije u koje je bilo učlanjeno 227.358 Šiptara. Slično je bilo i sa drugim masovnim organizacijama pri čijim su rukovodstvima postojala odeljenja, komisije ili aktivi organizovani od Šiptara sa zadatkom da »rade sa šiptarskim masama«. U okružnim i sreskim narodnim odborima Šiptari su činili preko 60%, a u rukovodstvu NF 62%. KPJ je u 1945. na Kosmetu imala oko 1.000 članova od čega svega 300 Šiptara. Decembra 1946. na Kosmetu je bilo 5.509 članova Partije od čega 1771 Šiptar (32%), 2.490 Srba (45%) i 1.069 Crnogoraca (19%). Od ukupne populacije na Kosmetu u partiji je bilo svega 0,35% Šiptara, 1,60% Srba i 3,92% Crnogoraca. Ovakva struktura partija navela je CK Srbije da u jednom izveštaju CK Jugoslavije konstatiše kako je »na Kosmetu naša partijska organizacija još uvek po nacionalnom sastavu srpsko-crniogorska. Zbog toga što Šiptari imaju manje uslova od ostalih. Po našem mišljenju na Kosmetu, zbog specijalnih prilika, kulturne i političke zaostalosti Šiptara, treba učiniti izuzetak za primanje Šiptara u partiju tj. uneti nešto blaži kriterij. Na ovaj način naša

⁵ N. Gačeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svetskog rata i agrarna reforma, u knjizi »Kosovo past and present«*, Beograd 1989, str. 104–105.

⁶ U listu »Jedinstvo«, koji je izlazio u Prištini, naveden je podatak da je Šiptarima vraćeno oko 25.000 ha zemlje. *Jedinstvo*, 20. april 1946.; up. Lj. Dabić, *n.d.*, str. 65–66; N. Gačeša u citiranom radu pominje podatak da su do polovine oktobra 1946. raspravljana 3.242 spora, da je 1.686 porodica zadržalo pravo svojine na svojoj, tj. ranije dobijenoj zemlji, 1.258 porodica je delimično izgubilo zemlju, a svega 297 potpuno. N. Gačeša, *n.d.*, str. 106.

partijska organizacija na Kosmetu lakše bi mogla izvršavati zadatke, bolje bi se i približila šiptarskim masama i brže bi podizala šiptarski kadar...»⁷

U narednom periodu ideo Šiptara u članstvu KP je naglo porastao ali, kako stoji u izveštaju CK Srbije, u partiji je »vrlo nizak politički i kulturni nivo članova partije Šiptara. Pored toga kod većine članova Partije Šiptara postoje jake nacionalističke težnje, naročito se to izražava u težnjama za prisajedinjenje Albaniji. U vezi s tim ne osećaju se čvrsto vezanim za partiju i česti su slučajevi vezivanja članova Partije Šiptara sa balistima«. Poseban problem bilo je opismenjavanje članova Partije. Iz jednog izveštaja Oblasnog komiteta vidi se da je u 1949. bilo 743 nepismenih članova KP, 943 polupismenih i 1.409 samoukih. Pored toga što je organizovano njihovo opismenjavanje, postavljen je i uslov da se bez uspešnog završetka analfabetskog tečaja ne može biti član KP.⁸ Mada sporo, novi društveni tokovi prodirali su i među Albance. Kampanje poput opismenjavanja, slanja omladine na radne akcije, skidanja zara i feredže, i sl. uticale su na brže uključivanje albanske populacije u političke, privredne i druge tokove koje je inspirisala KP. Politički, ekonomski i kulturni procvat albanske manjine u Jugoslaviji bio je potpun. U odnosu na svoje sunarodnike u Albaniji početkom 60-ih godina Albanci na Kosovu su bili daleko odmakli i na ekonomskom i kulturnom planu. U stvari delili su sudbinu Jugoslavije, koja se razvijala mnogo brže ne samo u odnosu na Albaniju, nego i na ostale zemlje tzv. narodne demokratije.

3.

Pedesetih godina stanje na Kosovu, kao i u celoj Jugoslaviji bilo je relativno stabilno, a Jugoslavija je uzimana kao primer rešavanja međunacionalnih odnosa. Međutim, iako je naoko bilo tako, političke elite iskazivale su sve više svoje posebne interese. Prvo javno preispitivanje i uopšte spominjanje problema Albanaca i Kosova bilo je vezano za smenjivanje Aleksandra Rankovića, potpredsednika Jugoslavije i najbližeg Titovog saradnika, 1966. godine.

Obračun sa »velikodržavnim centralizmom, rankovićevštinom i unitariističko-hegemonističkim tendencijama« imao je za posledicu smenjivanje i penzionisanje velikog broja komunista Srba (srpskih kadrova) i opšte političke napade na srpski nacionalizam i hegemonizam.

Posebno je kritikovana »Rankovićeva politika diskriminacije prema albanskoj narodnosti na Kosovu«, čije su navodno negativne posledice morale biti otklonjene ukupnim preispitivanjem jugoslovenske politike prema Kosovu. Traženo je da se područje Kosova ekonomski brže razvija, pri čemu su navedeni podaci o permanentnom zaostajanju ovog područja u odnosu na druge krajeve Jugoslavije. Zatim, tražen je veći pristup Albanaca u državnu službu i na rukovodeće položaje u upravi i vojsci, veće zapošljavanje Albanaca na Kosovu itd. Sve to imalo je za cilj »jačanje političke autonomije Kosova, poboljšanje položaja i ravnopravnosti albanske narodnosti u Jugoslaviji i ubrzanje ekonomskog razvoja Kosova«.

⁷ AS, Fond CK KPS Planovi i izveštaji, kut. 1; Godišnji izveštaj CK KPS za period maj 1945 – maj 1946.

⁸ AS, Fond Organizaciono-instruktorska uprava, kut. 208. Zapisnik Oblasnog komiteta KP Srbije za Kosmet od 26. januara 1949. Up. Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972. Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosova, Priština 1974.

Međutim, politička atmosfera stvorena na Kosovu (rasprave oko zaostalosti, amandmana i sl.) dobila je neželjene tokove. U masovnim demonstracijama koje su izbile u gotovo svim većim gradovima na Kosovu, kao i u Tetovu i Gostivarju u Makedoniji, krajem novembra 1968. jasno je istaknut zahtev da Kosovo postane republika. Tražen je novi ustav, otcepljenje, ujedinjavanje područja na kojima žive Albanci, klicoalo se Enveru Hodži itd. Iako su demonstracije bile masovne i separatističke Tito ih je označio kao obične nerede, kritikujući one »koji još žive u starim sferama i koji nisu zadovoljni što svi narodi i narodnosti u našoj zemlji imaju jednaka prava«, misleći pri tom na Srbe, ali ocenivši i »da ne treba ni Šiptari, koji su ovdje u većini, da gledaju unazad«. Kosovo i Metohija je, po njemu, trebalo da bude područje gde se bratstvo i jedinstvo ostvaruje u punoj meri.⁹

Drugi su smatrali da su demonstracije na Kosovu posledica pada Rankovića i oslobadanja Šiptara od pritiska Udbe koji je trajao od sakupljanja oružja na Kosovu 1955–56. i tzv. prizrenskog procesa. Taj proces je otkrio veze visokih albanskih funkcionera sa albanskom obaveštajnom službom, a koji je 1968. godine označen kao montiran.

Na suprotnoj strani pojavili su se sporadični izlivи srpskog nacionalizma. Tako npr. u Bujanovcu (malom gradiću na jugu Srbije gde žive i Albanci) Srbi su demonstrativno nosili ulicama badnjak obučeni u tradicionalna odela, sa šajkačama, u kafanama se pevalo »Rođestvo Hristovo«, kružile su glasine da se i Srbi i Šiptari naoružavaju, »nošenje šajkača je u porastu« i sl.¹⁰

Posle ovog dogadaja (demonstracije je ugušila policija) nastavljene su rasprave o promenama karaktera federacije u smislu povećane uloge federalnih jedinica i sužavanje nadležnosti federacije, ali i jačanja prava autonomnih pokrajina u Republici Srbiji.

Podržani od hrvatskog i delom makedonskog rukovodstva komunisti Kosova predvodeni F. Hodžom tražili su ravnopravnost jezika naroda i narodnosti u federaciji, zatim da se SFRJ definiše kao zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, da se statut pokrajine zove ustav, da se formira ustavni sud Pokrajine, a autonomna pokrajina da se zove – Socijalistička autonomna pokrajina, tražili su pravo isticanja nacionalnih simbola, amblema i obeležavanje na

⁹ Na jednom sastanku srpskog rukovodstva sa Titom na Brionima, početkom 1969, Tito je govorio o razvoju preradivačke industrije na Kosovu koja bi obezbedila veće zapošljavanje i ubrzani razvoj pokrajine, da »zastava mora da se razlikuje od albanske. Dosta nejasno (za mene bar) o potrebi da se odredi karakter Kosova, gde su Srbi i Crnogorci u manjini. Otcepljenje ne dolazi u obzir. Istakao potrebu da borba za socijalistički razvitak i borba protiv klasnog neprijatelja dobije prioritet na Kosovu, a ne nacionalni problemi. Na kraju, istakao je važnost ekonomskog razvoja Kosova i neophodnost kretanja kapitala i iz drugih republika u taj region. Na situaciju ne gleda zabrinuto i ističe da je ne treba dramatizovati«. D. Marković, *Život i politika 1967–1987*, Beograd 1987. str. 120–121. Up. M. Mišović, *Ko je tražio republiku*, Beograd; Z. Vuković, n.d., 256–258.

¹⁰ *Borba*, 9. januar 1969. Up. D. Marković, n.d., 117. »Sve je više srbovanja koje se manifestovalo oko Božića koji je slavljen znatno više nego ranijih godina. 300–400 Srba sekli su badnjak, iako je bilo zabranjeno da se okupljaju van crkve. U Bujanovcu i Preševu je takođe napeta situacija... U Bujanovcu su Šiptari hteli za Novu godinu da istaknu albansku zastavu, a Srbi su se tome suprotstavili. Srpski Živalj na Kosmetu postaje nervozan i u svemu vidi neprijateljstvo Šiptara. Povećane su težnje i namere za bežanjem i iseljavanjem sa Kosmetom. Pokrajinski komitet i SK na Kosovu i progresivne snage su prilično usamljeni, a ponegde i izolovani. Vrlo je mali broj intelektualaca koji nisu solidarni sa većinom nacionalističkih zahteva.« Z. Vuković, n.d., 272.

cionalnog praznika i sl. Jedna grupa srpskih funkcionera bila je spremna da prihvati ovakve zahteve (D. Radosavljević, M. Minić, S. Patrnogić¹¹, ali je veći deo bio za očuvanje republičkih ingerencija nad pokrajinama.

Konačno, 18. oktobra 1968. na sednici komisije za ustavna pitanja Srbije utvrđeni su nacrti ustavnih amandmana za izmenu ustava SR Srbije. Četiri kosmetska zahteva ostala su neprihvaćena: jednak broj poslanika u Veću naroda, nabranjanje autonomnih pokrajina kao sastavnih jedinica federacije, promena naziva Statuta AP i Ustav i promena imena u Socijalističku autonomnu pokrajinu. Međutim, 4. novembra 1968. na sastanku političkih rukovodstava Srbije i Kosmeta postignut je politički dogovor oko autonomije. »Kosmetovci su odustali od zaheva za istim brojem poslanika u Veću naroda, promene formulacije u čl. 2. Saveznog ustava i zahteva da se statut Pokrajine zove ustav, a svi su se saglasili sa nazivom »Socijalistička autonomna pokrajina«. Ova rešenja su jednoglasno usvojena u Skupštini Srbije 29. januara 1969. Nešto ranije, krajem 1968., pokrajinska skupština jednoglasnom odlukom promenila je ime Kosmeta u Kosovo.¹²

Poseban spor u diskusiji o amandmanima vodio se oko pitanja pokrajina. Srbija je insistirala da se pokrajine unesu u savezni ustav kao načelno pitanje, tj. kao posebne društveno-političke zajednice koje se mogu osnivati i na drugim područjima. Međutim, svi ostali bili su za to da se postojeće pokrajine imenuju

¹¹ »Bobi (D. Radosavljević) kao da ima opsесију да у интересу националне равноправности треба прихватити све заhteve koji dolaze са Косова и као да сматра да је дошао trenutak да се српски народ спасе од источног греха и да доде на прави пут и одврати са пута угњетавања и великосрпских претензија за дискриминацијом. Албани су му открили slabu таčку, hvale га и подилазе му и он је сада постао заговорник потпуног задовољења свих kosmetskih zahteva... D. Marković, *n.d.*, str. 64. Autor navodi и да је M. Minić bio за приhvatanje kosmetskih zahteva. »Свака друштвено-политичка zajedница у систему самоправљања има елементе суверености, те према томе и покрајине, те да се може размишљати и о томе да покрајина Kosovo буде република.« *Isti*, str. 68. За S. Patrnogić, D. Marković je zapisao да она као правник и marksista »држи navijačke govore i svoje nekakve grehe pokušava da okaje neprincipijelnim stavovima o праву националних мањина на самоопредељење све до отцепљења и теоријама о томе да је ова држава народност и да се они у нjoj не могу осећати као градани другог реда, те да, према томе, Kosovo треба бити република. Time pravi lošu uslugu onima који misle da pomoću nje mogu stvoriti utisak o jedinstvu Srba i Siptara na Kosmetu. *Isti*, str. 79.

Stanje duha srpskog rukovodstva i njegovo национално осеćање најbolje ilustruje jedan dogadaj u vezi sa proslavom 50-godišnjice пробоја Solunskog fronta, на којој су учествовали i francuski ratni veterani. A. Bakočević, predstavnik grada Beograda, je »dosta grubo говорио о двоструком карактеру рата (ослободилачком када је рец о srpsком војнику i империјалистичком када је у пitanju politika velikosrpske buržoazije«, при чemu je bilo upadica i javnih protesta. *Isti*, str. 85.

¹² »To na prvi pogled могу да izgledaju као formalna i ne mnogo značajna pitanja. U suštini рец је о vrlo krupnim, principijelnim pitanjima. Ti zahtevi ne znače ništa drugo nego menjanje карактера autonomnih pokrajina, давање i njima elemenata državnosti i državnog suvereniteta. A to se ne može. To predstavlja onu границу medu preko које se ne može. Isti smisao имају i теoretska pitanja о праву на самоопредељење националних мањина i одредivanje SFRJ, као државне zajednice народа i народности... Države су, на пр. u Evropi bar, националне творевине, one su националне државе. I SFRJ може бити само држава Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. U njoj, razume se, живе i националне мањине. One su рavnopravne, односно one treba da budu u punoj meri ravnopravne sa narodima Jugoslavije, али Jugoslavija je држава народа Jugoslavije... Treba, možda, i razumeti drugove sa Kosmetom. Oni trpe razne притиске i primorani su да о njima воде računa. No, с друге стране, мора se водити računa i o raspoloženju kod Srba. Не зnam да i ovim što je učinjeno nije predena граница tolerantnosti. No, то што je usaglašeno i dogovorenno, то se može i mora braniti. Dalje od тога nemoguće je. To bi izazvalo krajnje nezadovoljstvo i mnoge otpore.« D. Marković, *n.d.*, str. 92–93.

kako u srpskom tako i u saveznom ustavu, (dakle, AP Vojvodina i AP Kosovo), »čime je Srbija kao republika degradirana«.¹³

Ustavnim amandmanima iz 1968. na savezni i početkom 1969. na srpski ustav, ponovo je uspostavljena delegacija pokrajina u federaciji, tj. u Veću naroda Savezne skupštine, koja je bila ukinuta Ustavom iz 1963. Pored toga, albanska narodnost je dobila pravo na javno isticanje nacionalnih simbola (zastave, koja je bila zastava i albanske države). Istovremeno stvarani su uslovi i kapmanja za razvoj nacionalne kulture, kulturnu i naučnu razmenu sa Albanijom i sl. Na otvoreno pitanje da li su Albanci u Jugoslaviji nacija ili narodnost, F. Hodža je ocenio da »albanska kosovska nacija ne postoji. U svetu postoji samo jedna albanska nacija i ona je u NR Albaniji, deo koje smo i mi... U Jugoslaviji smo narodnost... To nimalo ne dovodi u sumnju pitanje isticanja svih nacionalnih posebnosti«.

U Prištini je polovinom 1969. održano tzv. jezičko savetovanje na kome je istaknuto da »svi Albanci treba da imaju jedan jezik, jedan pravopis, jer su jedna nacija«, bez obzira na to gde se njeni delovi nalaze. Godinu dana kasnije u Prištini je osnovan i Univerzitet sa nastavom na albanskem i srpskom jeziku.¹⁴

4.

Promene u federaciji izvršene ustavnim amandmanima jačale su položaj republika ali i pokrajina. U tom trenutku to je obrazlagano potrebom ravnopravnog učešća republika u poslovima i nadležnostima federacije na načelima međusobnog uvažavanja i usaglašavanja interesa, samoupravnog dogovaranja i socijalističke solidarnosti. Amandmania je obezbedena veća samostalnost pokrajina koje su dobiti status konstitutivnog elementa federacije iako nisu imale karakter federalnih jedinica. Time su stvorene pretpostavke za kasnije probleme i nelogičnosti po kojima su pokrajine mogle u svim pitanjima imati samostalnost, kao i federalne jedinice, dok u tim poslovima republika nije imala mogućnost učešća, a s druge strane, pokrajine su učestvovalle u donošenju i ostvarivanju republičkih odluka.

I dok su nacionalizmi bili drugde u usponu u Srbiji su suzbijani u korenu, a jedan od parametara za dobijanje epiteta srpskog nacionaliste bilo je i pitanje Kosova, odnosno stav prema težnjama albanske političke birokratije. Tako su na 14. sednici CK SK Srbije maja 1968. iz partije isključeni Dobrica Čosić i Jovan Marjanović zbog svojih pogleda na međunacionalne odnose, nerealnu politiku Saveza komunista prema nacionalizmu i slično, koji su označeni za nacionalističke i neprijateljske.

U drugom delu izlaganja Čosić je npr. kritikovao srpski nacinalizam, posebno na Kosovu i Metohiji, i izraze srpske nacionalne supremacije, »koja je prilično česta u nacionalno raznorodnim područjima, i inače, i koja, iako nema uvek neposredan nacionalistički ton, može da povredi nacionalno i ljudsko dostanstvo pripadnika drugih nacionalnih zajednica«.

Govoreći o Kosovu Čosić je tada prvi put, i prvi javno progovorio o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova pod pritiskom albanskog separatizma, o

¹³ »Sinoć na sastanku doživeo sam još jedno razočaranje. Naime, svi iz drugih republika (i Minčev, i Arsov, i Žanko i V. Stojnić) bili su protiv svake formulacije koja bi govorila o autonomnim pokrajinama kao opštoj kategoriji, kao određenoj kategoriji društveno-političke zajednice, već su insistirali na konkretnom definisanju dve postojeće autonomije. Reč je, u stvari, o strahu da se i kod njih ta pitanja ne postave na dnevni red (Hercegovina, Dalmacija, Šiptari u Makedoniji) i onda – nemam nikakve principijelnosti. Aferim! Rekao sam šta mislim o tome«. *Isti*, str. 96.

¹⁴ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, Beograd, Priština, 1990.

tome da se potcenjuju albanska separatistička raspoloženja, o težnjama da se samoupravna prava nacionalnosti i autonomije realizuju kao prava na uspostavljanje državnosti pokrajine. Pored toga, govorio je i o madarskom nacionalizmu i segregacionizmu, kritikovao »vojvodansko birokratsko autonomaštvo, kao retrogradni partikularizam i sl. Ne možemo više da ne znamo koliko se u Srbiji raširilo uverenje o zaoštravanju odnosa između Srba i Šiptara, o osećanju ugroženosti kod Srba i Crnogoraca, o pritiscima za iseljavanje, o sistematskom potiskivanju sa rukovodećih mesta Srba i Crnogoraca, o težnjama stručnjaka da napuste Kosovo i Metohiju, o neravnopravnosti pred sudovima i nepoštovanju zakonitosti, o ucenama u ime nacionalne pripadnosti... ne vidi se u odgovarajućim razmerama šovinističko raspoloženje i nacionalistička psihoza u šiptarskoj narodnosti; neopravданo se potcenjuju iredentistička i separatistička raspoloženja i težnje u izvesnim slojevima šiptarske nacionalnosti... ima se utisak, da Pokrajinski komitet nije pridao odgovarajući značaj borbi protiv albanskog šovinizma i iredentizma, ili je često svodio na političku frazeologiju verbalne simetrije prema srpskom šovinizmu«, govorio je Čosić.¹⁵

Stavovi Čosića i Marjanovića oštro su osuđeni na samoj sednici kao »diverzija u radu našeg CK« (D. Radosavljević), dok je A. Bakočević istupanja ove dvojice ocenio kao »onih koji pokušavaju ponovo da nam nametnu onaj koncept društvenog razvitka koji je na IV plenumu SKJ najenergičnije osuden i odbačen« i koji je, kasnije, u širokoj javnoj diskusiji »tako energično odbačen«. Interesantno je istupanje jedne Srpske sa Kosova, K. Patrnogić, koja je pobijala tvrdnju da se sa Kosova Srbi i Crnogorci iseljavaju i zamerila Čosiću da se u svojoj diskusiji nigde ne poziva »na Lenjinu i druga Tita, na generalnu liniju SK u nacionalnom pitanju« i sl.

Veći deo članova CK Srbije tražio je u svojim diskusijama da se »razmotri« celishodnost njihovog ostajanja u CK, ukoliko Čosić i Marjanović ostanu pri svojim stavovima (Bakočević). Obojica su ostala pri svojim stavovima, pojašnjavajući da nisu adekvatno shvaćeni. Čosić je kvalifikacije da je njegova diskusija bila diverzija okarakterisao kao staljinističke. »Ja ču i posle ovog Plenuma ostati na uverenjima koja sam do sada imao, a koja smatram komunističkim i humanističkim. Svim srcem želim da budućnost porekne moje jučerašnje kritike naše političke prakse i moja strahovanja za neke ishode socijalizma. Biću srećniji od vas ako budućnost pokaže da sam ja juče govorio samo zablude«.¹⁶

Ustavne promene krajem šezdesetih, koje su sprovedene kako bi se jugoslovenska federacija ojačala jačanjem republika i davanjem ovima mnoga prava

¹⁵ *Isto*, str. 106–107.

¹⁶ »Kao pisac život sam posvetio traženju istine o ljudima, društvu i životu. Ali ja mogu da sledim revoluciju, a ne rezolucije, ja mogu da tumačim epohu, a ne plenume, ja mogu da služim slobodi i dobru ljudi i naroda, a ne mogu da služim dnevnim političkim potrebama. I tu možda, na toj rečenici moguć je nesporazum među nama, na toj rečenici rodio se i jedan ovakav dramatičan nesporazum...« *Isto*, 299.

U opširnoj diskusiji M. Minić je pobijao stavove Marjanovića i Čosića, ali je bio protiv preduzimanja »ma kakvih partijskih mera protiv ove dvojice članova CK. »Ako mi počnemo kažnjavati zato što se u CK govoriti, mi ćemo onda udaviti ovde ono što je glavno, a to je demokratiju i slobodu izjašnjavanja. Oni sami neka izvuču konsekvene. Ali, ja sam zato da se CK ogradi od njihovog gledišta... Tako je i bilo. Čosić i Marjanović nisu kažnjeni, ni isključeni iz CK već je izdato saopštenje kojim se CK Srbije ogradi od izlaganja ove dvojice, koja su u suprotnosti sa programskim načelima i pozitivnim tekovinama SKJ i nacionalnoj politici. U zaključcima kojim se plenum ogradi od izlaganja Čosića i Marjanovića osudene su klevete upućene komunistima u autonomnim pokrajinama a posebno komunistima AP Kosova i Metohije. Isto tako CK energično odbacuje uvrede upućene komunistima u drugim socijalističkim republikama. Isto, str. 315. Nešto kasnije, pošto je otkrio prislušni aparat u svojoj vikendici i posle bezuspšnog obraćanja Titu, Čosić je sam podneo ostavku na članstvo u partiji.

suverenih država, ponovo su u prvi plan istakle pitanje Kosova, odnosno autonomije. Poseban problem nastao je kad je trebalo uskladiti Ustav Srbije sa ovim promenama. U tom cilju formirana je radna grupa na kojoj su amandmanska rešenja ocenjena kao »debela zbrka« i »galimatijas«.¹⁷ U tim dokumentima gotovo svi diskutanti imali su primedbe na definisanje republike Srbije, posebno izražavajući nerazumevanje za formulaciju da su pokrajine integralni delovi Republike i konstitutivni element federacije. Objasnjenje zašto je to tako urađeno, D. Marković je prebacivao na pravnike. »Kada su pravnici pristali političari su morali pristati. Ne branim političare, ali kada su pravnici pristali na taj galimatijas onda političari nisu mogli da ga ospore. A to je čist kompromis, čist oportunizam da se zadovolje u suštini separatistički, nacionalističkom euforijom nametnuti zahtevi za suverenošću pokrajina pre svega. I onda smo izmislili: svi smo suvereni – i na taj način devalvirali ili izmenili u stvari pojam suvereniteta«.¹⁸ Međutim, u daljim usaglašavanjima usvojena su sva predložena amandmanska rešenja, koja su ugrađena u Ustav Srbije 1974.

Ustavnim amandmanima, i uopšte nacionalnoj politici SKJ, suprotstavljalala se i grupa profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, čija su izlaganja u javnoj diskusiji o nacrtima amandmana štampana u »Analima pravnog fakulteta«, časopisu koji je ubrzo zabranjen.

Suština kritike pojedinih profesora Pravnog fakulteta, odnosila se ne samo na konkretna amandmanska rešenja već i na nacionalnu politiku SKJ, a posebno njenu praksu. Posebno oštru kritiku nacionalne politike SKJ izrekao je profesor Mihailo Đurić. U svom kratkom izlaganju istakao je da se ustavnim promenama odbacuje sama ideja državne zajednice jugoslovenskih naroda, da se Jugoslavija svodi na geografski pojam »budući da se na njenom tlu ili, tačnije, na njenim razvalinama, i to pod maskom doslednog razvijanja ravnopravnosti između naroda koji u njoj žive, uspostavlja nekoliko samostalnih, nezavisnih, čak međusobno suprostavljenih nacionalnih država«.¹⁹

Za predložene ustavne promene, profesor Đurić je smatrao da su u »u krajnjoj liniji uperene protiv (srpskog naroda) njegovih najdubljih životnih interesa. Krajnja konsekvencija te promene bila bi njegovo potpuno dezintegrisanje. Očigledno je da granice sadašnje SR Srbije nisu nikakve ni nacionalne ni istorijske granice srpskog naroda. Uopšte uzev, granice svih sadašnjih republika u Jugoslaviji imaju uslovno značenje; one su više administrativnog nego političkog karaktera. Neprikladnost, proizvoljnost i neodrživost tih granica postaje očigledna onda kada se one shvate kao granice nacionalnih država. Ni za jednu republiku u Jugoslaviji, izuzev, možda, Sloveniju, postojeće granice nisu adekvatne, a pogotovo ne za Srbiju. Treba li uopšte da Vas podsećam na to da izvan uže Srbije živi oko 40% Srba, ili gotovo koliko

¹⁷ Radna grupa Ustavne komisije SR Srbije, sastavljena od uglednih pravnika i predstavnika najviše političke vlasti u republici izradila je dva dokumenta za »Internu upotrebu«: 1) »Pristup osnovnim problemima predstojećih ustavnih promena u SR Srbiji«, iz jula 1971. i 2) »Polazne osnove i pravci ustavnih promena u SR Srbiji«, iz januara 1972.

¹⁸ Borba, 4–5. februar 1989. Protivljenje i otpore u Srbiji ustavnim promenama, od srpskog rukovodstva i većine naučnih i kulturnih radnika, M. Tripalo povezuje sa planovima srpskog rukovodstva da posle Tita na mesto predsednika Jugoslavije istakne svog kandidata. »Naravno, nije bilo jednostavno reći istinu, tj. da se Srbija ne slaže sa promjenama. U formiranju kolektivnog šefu države vidjeli su onemogućavanje planova da poslije Titovog odlaska istaknu svoga kandidata za predsjednika Republike (Mijalko Todorović, Petar Stambolić ili najverovatnije Koča Popović). Njihovo nezadovoljstvo je kasnije prošireno i na prijedlog o promeni karaktera federacije, o statusu autonomnih pokrajina, na razvoj samoupravljanja koji je vodio decentralizaciji i deentralizaciji materijalnih sredstava te na likvidaciju tzv. državnog kapitala, na prijedloge o promjeni statusa banaka, vanjskotrgovinskih i reeakspornih organizacija, uglavnom koncentriranih u Beogradu... M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, str. 131.

¹⁹ Dr Mihailo Đurić, *Smišljene smutnje*; »Analji Pravnog fakulteta«, Beograd 1972, str. 231–233.

i Hrvata u SR Hrvatskoj, odnosno koliko ima Slovenaca, Makedonaca i Muslimana zajedno?. U trenutku kada je silom prilika doveden do toga da treba da ponovno uspostavlja svoju nacionalnu državu, može li srpski narod da bude ravnodušan prema svojim mnogobrojnim delovima izvan sadašnjih granica SR Srbije.²⁰

Nije nimalo teško uvideti da se već i u sadašnjim uslovima srpski narod nalazi u neravnopravnom položaju prema drugim narodima u Jugoslaviji. Kao što je dobro poznato, izvan granica Srbije srpski narod živi još u četiri od 5 preostalih republika. Ali, ni u jednoj od tih republika on ne može da živi svojski. U SR Hrvatskoj i SR Makedoniji srpski narod nema nikakvih posebnih ustavom zagarantovanih prava na nacionalni život. Ta prava mu nisu data sa na izgled umesnim i bezazlenim obrazloženjem da mu nisu ni potrebna, budući da su Srbi u Jugoslaviji narod, a ne nacionalna manjina, odnosno narodnost u smislu sadašnje terminologije. U SR Bosni i Hercegovini, iako čini većinu stanovništva, srpski narod faktički nema mogućnosti ni da se služi svojim ciriličkim pismom, što je samo jedan od spoljnih znakova njegove izdvojenosti iz celine nacionalne kulture kojoj pripada. U SR Crnoj Gori srpski narod nema pravo ni na vlastito nacionalno ime, ili se bar to pravo osporava onim, nikako malobrojnim, Crnogorcima koji se osećaju Srbima.

Ustavne promene koje nam se danas stavljuju u izgled mogu samo još više da pogoršaju i onako nezavidan položaj srpskog naroda. U granicama sadašnjih republika, ukoliko se one pretvore u državne, Srbi bi imali samo dve mogućnosti: da pomažu u ostvarivanju tude nacionalne državnosti (hrvatske ili makedonske), ili da iživljaju nekakvu svoju regionalnu državnost (crnogorsku ili bosansko-hercegovačku)... Ovo pitanje se postavlja utoliko pre što je ne-pobitna činjenica da je SR Srbija učinila najviše da na svojoj teritoriji omogući nesmetan nacionalni život pripadnicima svih narodnosti kojima je do takvog života stalo. U SR Srbiji živi procentualno manje Albanaca nego u SR Makedoniji, pa ipak su Albanci samo u SR Srbiji dobili autonomnu pokrajinu u kojoj su se Srbi našli u podredenom položaju prema njima.²¹

²⁰ Stavovima profesora Đurića suprotstavili su se pojedini profesori, posebno Vera Petrić koja je osporavala tačnost Đurićevih navoda da 40% Srbija živi van matice, navodeći kao tačan podatak od 26,9%. »Ja neću da ulazim u dalje zbrajanje i prebrojavanje. Đurićevo negiranje »administrativnih« granica, i njegov zahtev za političkim granicama ili političkim integritetom i identitetom Srba bi značio pohod na granice u celini. Nikakva bolja rešenja time ne bi dobili, jer i drugih naroda i nacija ima van svojih matičnih republika, npr. 22,2% Hrvata živi van SR Hrvatske, a 77,8% u Hrvatskoj. Da li možemo ne priznavajući ove granice njih učiniti boljim, veliko je pitanje. Mislim da se može zvati u takav pohod samo onda ako se želi ponoviti tragična istorija koju smo imali, da se želi ponovo ući u gradanski rat i da se želi negirati sve što se postiglo, u nemogućnosti nalaženja boljeg i srećnijeg izlaza i rešenja...« *Isto*, str. 346.

²¹ »Očigledno je da je stvaranje nacionalnih država u zemlji u kojoj nijedna od postojećih republika, izuzev jedne, SR Slovenije, nije nacionalno homogena, krajnje ozbiljan i složen po-duhvat. Mnogonacionalnost Jugoslavije ne znači prostot da u ovoj zemlji živi više naroda, već da su ti narodi međusobno izmešani, isprepletani, sudbinski povezani. Baš zbog toga što su mnogi njegovi delovi raštrkani po svim jugoslovenskim krajevima, srpski narod je oduvek bio mnogo više zainteresovan za Jugoslaviju nego bilo koji drugi narod u njoj. Na žalost, najčešće na svoju štetu. To danas treba glasno reći. Još za vreme Prvog svetskog rata srpski narod je nedvosmisleno pokazao da mu je pre svega stalno do zajedničkog života s drugim južnoslovenskim narodima na koje je istorijski upućen. Velikodušno je odbacio londonski pakt koji mu je nudio mogućnost stvaranja velike Srbije, baš kao što je i posle Drugog svetskog rata dostoјanstveno prešao preko strahovitog zločina koji je nad njim počinjen. Više nego bilo šta drugo, danas je neophodno otrežnjenje srpskog naroda od zabluda prošlosti. Da bi mogo da preživi sva današnja iskušenja, da bi mogao da se održi usred bujice u koju je gurnut, srpski narod mora da se okrene sebi, mora početi da misli na svoj opstanak, mora početi da se boriti za svoj opasno ugroženi nacionalni identitet i integritet. To je osnovni preuslov njegovog daljeg istorijskog samopotvrđivanja«. *Isto*, str. 233.

I drugi profesori su slično govorili. Tako je, između ostalog, dr Andrija Gams amandmane ocenio kao istorijski promašaj, naučnu zbrku koji su sasvim politički neuravnoteženi, »odnosno da predstavljaju rezultat izvesne krizne političke situacije«. Odbacivanje ideje jugoslovenstva može da se pretvori u vrlo tragičnu istorijsku situaciju. Dalje, Gams je smatrao da će se teško moći »objasniti mogućnost punog suvereniteta republika sa suverenitetom federacije... šta znači kod nas pokrajina, kakva je to nužna ustanova pokrajina, da li je tu bitna istorijska tradicija (onda bi i Dalmacija trebalo da bude pokrajina), da li etnička ili nacionalna raznovrsnost (u tom slučaju morali bismo da dajemo pokrajinu ne samo Šiptarima u Makedoniji nego prvenstveno Srbima u Hrvatskoj, bar u onim mestima u kojima homogeno žive)«.²²

Dr Živomir Đorđević je smatrao da, iako se govorilo o tome, Jugoslavija nije konstituisana kao samoupravna zajednica već kao zajednica republika i pokrajina i to pretežno kao konfederativna zajednica. Oceno je da predloženim promenama o položaju republike Srbije nije zadovoljna većina Srba. »Veoma dobro je poznato da u narodu već odavno kruži vic da se Republika Srbija sastoji iz dve pokrajine i »Užasa«, pri čemu se pod »Užasom«, podrazumeva uža Srbija... Za mene se pitanje autonomnih pokrajina ne postavlja kao stvar vezana samo za Srbiju i preko Srbije za Jugoslaviju. Ako se održi to stanje, onda je jasno svakom, ko hoće jasno da gleda, da Srbija kao republika nije ravnopravna sa ostalim republikama u Jugoslaviji, niti je pitanje autonomnih pokrajina principijelno rešeno... Srbi imaju pravo da jasno vide svoju republiku i od njih se ne može zahtevati da budu manje zainteresovani za svoju državu nego drugi narodi Jugoslavije. Neravnopravnost republike Srbije u vezi sa autonomijom pokrajina u odnosu na druge republike u Jugoslaviji ne sastoji se u tome što Srbija ima autonomije, a one nemaju, nego u tome što pitanje postojanja autonomnih pokrajina nije principijelno rešeno i što ne postoji ustavno-pravna mogućnost data saveznim ustavom da sve republike, tj. republike uopšte, mogu imati autonomne pokrajine«.²³ Đorđević se zalagao da pitanje

²² »Izvesno je da je u razvoju ove situacije Srbija do ovog momenta nosila vrlo veliki teret. Ona je bila proglašena za izvor mnogih zala i za nosioca mnogih epiteta, kao što je unitarizam. Nju su sputavale i još uvek sputavaju mnoge parole recimo da »svaki treba da čisti pred svojom kućom«, tj. ne treba se interesovati za ono to se dešava u Zagrebu... Dakle ono što je tu – tu je, to je činjenica, situacija sa kojom treba računati. Srbija će dobiti sada, kao što će dobiti i svaka republika, veću ulogu, veći stepen suverenosti nego što je do sada imala. Taj momenat treba iskoristiti, treba pregrupisati snage, da jačamo elemente napretka, da dejstvujemo da demokratske tendencije preovladaju, da sposobni i pošteni ljudi dolaze na ona mesta za koja odgovaraju itd... Ako razvoj dogadaja dospe u tu fazu nametnuće se nužnost jedne demokratske integracije na našem području pre ili posle. I za taj momenat, kada dođe nužnost te integracije, Srbija treba da sačuva širokogrudost, svoje istinske demokratske i slobodarske tradicije«, *Isto*, str. 234–240.

²³ »... U toku diskusije o ustavnim amandmanima u vezi sa položajem republike Srbije neko je rekao da su autonomne pokrajine bogatstvo Srbije a ne njen teret. Neka bude tako. Ali, neka se sticanje tog bogatstva dopusti i drugim republikama, neka i one njemu odškrinu vrata. To zahteva ravnopravnost naroda i narodnosti na ekonomskom, političkom, nacionalnom i drugom planu, a tih razloga ima na mnogim mestima u Jugoslaviji, a ne samo u Srbiji... U vezi sa pokrajinama u Srbiji moglo bi se i drugačije rezonovati. Moglo bi se npr. sa istih razloga sa kojih se tvrdi da Vojvodina treba da bude autonomna pokrajina pokazati da joj ne treba priznati taj status. Naime, u prilog tome da Vojvodina treba da bude pokrajina navodi se tzv. istorijski razlog, tj. navodi se da je ona imala autonomiju u vreme Austrije i Ugarske. Međutim, Vojvodina se za tu autonomiju izborila u okviru tude i neprijateljske države. Autonomija je bila forma očuvanja srpskog identiteta i forme borbe za ujedinjenje sa Srbijom. Momentom ujedinjenja sa Srbijom, Vojvodina, u kojoj preovladuje srpski život, nema više potrebe za autonomijom, jer nije Srbija neprijateljska država u čijem se sastavu nalazi Vojvodina, da bi ona imala opravdanje

pokrajina treba rešiti na »principijelnoj platformi«. Prvo u saveznom ustavu treba da postoji načelna odredba o mogućnosti da republike u svom sastavu mogu imati autonomne pokrajine, ne navodeći koje su, kao ni to u kojoj republici se nalaze. Jer, ne postoje samo razlozi za postojanje autonomnih pokrajina u Srbiji, nego i u drugim republikama... Davanje mogućnosti postojanja autonomnih pokrajina u svim republikama ne znači da se autonomne pokrajine moraju i formirati. Ali, to je principijelno pitanje i principijelno ga treba rešiti, a život i praksa neka pokažu njegovu konkretnu realizaciju.²⁴ Predlažući konkretna rešenja za pitanje autonomnih pokrajina, kao delegiranje pokrajinskih predstavnika u okviru delegacije Srbije a ne direktno u federaciju, da svake pete ili sedme godine predsednik nekog saveznog organa bude neko iz pokrajine i sl. Đorđević je tražeći od predstavnika i funkcionera Srbije da budu jedinstveni zbog budućnosti Srbije zloslutno najavio da se »može očekivati u dogledno vreme formiranje 6 ili 8 nezavisnih država na ovom tlu«.²⁵

Iako su tada odbačeni i sankcionisani ovi stavovi biće dominantni u političkom životu Srbije krajem osamdesetih godina.

Sve ustavne promene u zemlji inkorporirane su u Ustav iz 1974. Te 1974. i pokrajine su dobile svoje ustawe, ali i široka ovlašćenja u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti tako da su praktično dobile ravnopravni status članica federacije tj. država. Republika Srbija je ovim ustawima i sama dobila elemente konfederalizma. Pokrajine su dobile pravo da ravnopravno sa republikama odlučuju o poslovima federacije i to po principu konsenzusa (saglasnosti). Bez njihovog glasa odluke u federaciji se nisu mogle donositi.

Pokrajine su imale poseban odnos prema Republici Srbiji. Naime, one su samostalno, iz svoje nadležnosti, donosile zakone kao i ustav za svoje područje, koji nisu smeli biti u suprotnosti sa saveznim ustavom ili zakonima. Sa svoje strane Republika Srbija je donosila ustaw za čije donošenje ili promenu su morale da se saglase pokrajinske skupštine i zakone koji su važili samo za tzv. uže područje Srbije (Srbija bez pokrajina) koje kao takvo ni Ustavom ni zakonima nije bilo definisano, mada se kao pojam provlači još od prvih posleratnih godina. Na taj način Republika Srbija nije mogla ostvariti jedinstvene funkcije čak ni u domenu odbrane, bezbednosti, međunarodne saradnje, planiranja i sl. Uz to, u organima federacije, pokrajine su se pojavljivale kao ravnopravan učesnik, a čak ponekad i kao partner sopstvenoj republici glasajući ili se uzdržavajući od njenih inicijativa. Dok su se tako ponašale u federaciji glasajući protiv Srbije, Hrvatska i Slovenija su branile status pokrajina.

---

da se danas bori za autonomiju. Dakle, istorijski razlog koji se navodi za autonomiju Vojvodine govori upravo protiv njene autonomije. Medutim, ja ne predlažem ukidanje autonomnosti Vojvodine. Izvesni praktični razlozi govore za postojanje njene autonomije, a ne istorijski, nacionalni ili bilo koji drugi. Ono za šta se zalažem, to je da Vojvodina, a i Kosovo, imaju stvarno status autonomnih pokrajina, a ne status republike«, istakao je Ž. Đorđević. *Isto*, str. 250–251.

²⁴ Upravo ovaj stav o principijelnom rešavanju pitanja pokrajina je, prema D. Markoviću, zastupala srpska delegacija u ustavnim komisijama, ali da ovi stavovi nisu prihvaćeni od drugih republika. *Isto*, 252.

²⁵ »... Niko nema pravo, bez obzira na svoje zasluge u prošlosti, da zanemari interese Srbije, jer Srbija je postojala i pre njih, a postojaće i posle njih. Srbija je postojala i pre socijalizma i postojaće i posle socijalizma. Klase i društvena uredenja se menjaju, ali narod i zemlja ostaju. U zahtevu za ravnopravnim tretmanom SR Srbije ne treba ustuknuti ni pred kakvim autoritetom. Moralna strana stvari, komunističko načelo ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti, su na strani Srbije. Na tim idealima treba istražati. Srbi nemaju više pravo da budu ni naivni ni idealisti«, *Isto*, 252.

Međutim, kada su pokrajine sledile politiku Srbije, onda su se čuli prigovori da Srbija ima tri glasa u organima federacije. Iz Srbije je odgovarano da oni nemaju ništa protiv da i druge republike formiraju pokrajine u svom sastavu pa da dobiju više glasova u federaciji. Ovaj primer pokazuje da su se preko statusa pokrajina potajno vodile druge bitke oko federacije. Takvo stanje koje je uticalo na brzinu i efikasnost u radu organa federacije trajalo je nešto manje od dve decenije parališući rad federacije i trošeći energiju u besplodnim raspravama.

5.

Prvi znaci destabilizacije Jugoslavije a ujedno i test za njenu čvrstinu i efikasnost javili su se na Kosovu. Provala albanskog nacionalizma i separatizma (u to vreme pogrešno je upotrebljavani termin iridentizam) označila je budenje pritajenih nacionalizama fatalnih po zajednicu. Iako je u početku prema tom pitanju izražena velika saglasnost, donošeni pلانovi i programi, od načelne saglasnosti se nije odmaklo. Republike će započeti igru oko Kosova zarad drugih svojih interesa. (Na Kosovu se brani avnojevska Jugoslavija – bila je poruka iz Slovenije).

Neproduktivni sastanci, zaključci i rezolucije nisu promenile stanje na Kosovu. Srbi su se iseljavali i iz etničkih razloga ali i ekonomskih, Albanci su suvereno i brojem suvereno vladali Kosovom. Samo u periodu 1. X 1980. do 30. IX 1982. od ukupno 15.840 zaposlenih na Kosovu Albanaca je bilo 14.541 a Srba i Crnogoraca svega 208. Nastavljeni su pritisci na Srbe, silovanja, uništanje imovine pa i ubistva iz nacionalne mržnje. To je samo pojačavalo iseljavanje pod pritiskom koje je trajalo permanentno od 1945. To pokazuju i podaci da se u periodu od 1961. do 1980. sa Kosova iselilo 92.197 Srba i 20.424 Crnogoraca, a od juna 1981. do juna 1988. još 28.000. I to je dovelo do toga da je u periodu od 1961. do 1981. udeo Albanaca na Kosovu sa 62,7% porastao na 77,4% a udeo Srba u ukupnom stanovništvu se smanjio sa 23,6% na 13,2% sa tendencijom daljeg smanjenja.

Stanje na Kosovu i odnosi u federaciji nisu promenjeni ni usvajanjem ustavnih amandmana na Ustav 1988. koji su otklonili neka rešenja iz Ustava iz 1974. u zakonodavnoj sferi federacije stvarajući uslove za jedinstveno jugoslovensko tržište, ali ne dirajući u temeljne principe na kojima je počivala Jugoslavija zadržavajući i dalje konsenzus u odlučivanju na federalnom nivou.

Srbi sa Kosova počeli su da traže svoja prava posetama Beogradu tj. Saveznoj skupštini. Ovi dolasci izazivali su zabunu kod Srba u Srbiji da neko ne želi ili ne može da reši ili poboljša stanje na Kosovu. U Sloveniji se, međutim, otvoreno govorilo o vozovima srpskog nacionalizma.

U to vreme pojavljuje se i Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, slovenački nacionalni program u Novoj reviji a predsednik CK SK Srbije Slobodan Milošević posećuje Kosovo i u Kosovu Polju gde je slušao žalbe na sve agresivniji albanski nacionalizam uplašen izgovara običnu rečenicu »Ni-ko ne sme da vas bije«, obraćajući se Srbima ispred doma kulture kada je policija htela da napravi red, kojoj je kasnije dat veliki simbolički značaj u borbi Srba za ostvarenje ravnopravnosti na Kosovu.

6.

Stanje na Kosovu iz dana u dan bivalo je sve teže. Srbi su se žalili na iseljavanje i pritisak Albanaca često preterujući u tim svojim jadikovkama. Jedan deo njih se selio i iz ekonomskih razloga. S druge strane i Albanci su

se žalili na svoju obespravljenost u Jugoslaviji i Srbiji. U stvari, preko Kosova i oko Kosova počele su se voditi druge bitke koje su se svodile na tobožnju odbranu Jugoslavije od secesionističkih zahteva pojedinih republika. Kakva je to odbrana bila pokazali su dogadaji u poslednjoj deceniji XX veka. Inače, teško je braniti tezu o albanskoj obespravljenosti u Jugoslaviji i Srbiji, što pokazuju i sledeći podaci. Posle usvajanja ustava SFRJ iz 1974. godine, dva puta su Albanci bili na funkciji potpredsednika i predsednika Predsedništva SFRJ (kao predstavnici Kosova: Fadij Hodža na funkciji potpredsednika 1979. i Sinan Hasani na funkciji potpredsednika 1985. i na funkciji predsednika 1986). Samo za poslednjih desetak godina prema službenoj evidenciji (od 1978. do 1988. godine) Albanci su se kao predstavnici SAP Kosova nalazili na sledećim državnim funkcijama u federaciji:

- 1978. potpredsednik Skupštine SFRJ Sinan Hasani
- 1979. potpredsednik Predsedništva SFRJ Fadij Hodža
- 1983. predsednik Saveznog veća Skupštine SFRJ Aslan Fazlija
- 1984. predsednik Predsedništva CK ŠKJ Ali Šukrija
- 1985. predsednik Skupštine SFRJ Ilijaz Kurteši
- 1985. potpredsednik Predsedništva SFRJ Sinan Hasani
- 1986. predsednik Predsedništva SFRJ Sinan Hasani
- 1986. predsednik Predsedništva Saveza socijalističke omladine Jugoslavije Hašim Redžepi
- 1988. predsednik Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ Kazazi Abaz.

U tom periodu pripadnici albanske narodnosti su kao ambasadori predstavljali Jugoslaviju u 15 zemalja. Zatim, trojica su se nalazila na položaju pomoćnika saveznog sekretara za inostrane poslove, trojica su bila generalni konzuli, jedan direktor Kulturno-informativnog centra a sedmorica načelnici uprava i savetnici u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove itd.

U isto vreme, Albanci su se nalazili i na značajnim funkcijama u resoru narodne odbrane: četvorica su imala čin generala JNA, jedan je bio pomoćnik saveznog sekretara za narodnu odbranu, a dvojica su se izmenila na funkciji komandanta teritorijalne odbrane SAP Kosova.

Na sličan način, pripadnici albanske narodnosti su bili zastupljeni i u organima SR Jugoslavije, SR Makedonije, SR Crne Gore i SAP Kosova. Statistika pokazuje da je njihovo učešće u državnim organima i pokrajinskim organima federacije, republika i SAP Kosova u poslednjih 15 godina bilo konstantno, a u organima SAP Kosova i znatno povećano.

Prema političkom i poslovnom imeniku agencije Tanjug, Albanci su u tom periodu na visokim funkcijama u federaciji, republikama i SAP Kosovo bili zastupljeni:

zastupljenost	novembar 1974.	novembar 1988
u organima Federacije	41	38
u organima SR Srbije	17	20
u organima SR Makedonije	21	18
u organima SR Crne Gore	10	11
u organima SAP Kosova	99	171

Iako je to bilo tako, igre oko Kosova su se nastavljale. Albanski rudari strajkuju pod zemljom u Starom trgu zbog smenjivanja albanskih rukovodilaca koje Slovenci otvoreno podržavaju skupom u Cankarjevom domu pod parolom

da se u Starom trgu brani avnojevska Jugoslavija. Na to su Srbi odgovorili masovnim javnim protestima.

Politički epilog borbe oko Kosova razrešili su amandmani na Ustav Republike Srbije marta 1989. kojima se pokrajinama oduzima mogućnost veta na ustavne promene u Srbiji i povraćen tj. objedinjen deo funkcija republički (zakonodavnu, upravnu i sudsku). U kosovskoj Skupštini su ovi amandmani uz velike pritiske u mučnoj atmosferi usvojeni. Na ulice su ponovo izašli Albanci i u sukobima sa policijom poginulo ih je 22 i dva milicionara.

Ogorčeni politikom slovenačkog rukovodstva Srbi i Crnogorci sa Kosova najavljuju masovni dolazak u Ljubljani da »slovenačkom narodu prenesu istinu o situaciji na Kosovu«. »Miting istine«, kako je prozvan, prepao je slovenačko rukovodstvo koje je zatvorilo granicu i čak bilo spremno da ga oružjem spreči. Srpsko rukovodstvo odgovorilo je redukovanjem ekonomskog odnosa sa Slovenijom, a uveden je dodatni porez na slovenačku robu. I dok su se Srbi natezali sa Slovencima i njihovim egoizmom Hrvatska koja je sve vreme »šutjela« menjala je svoj ustav iz koga je izbačena odredba o srpskom jeziku kao ravnopravnom jeziku Srba u Hrvatskoj. Tada se prvi put oglašavaju Srbi u Hrvatskoj protestima i zahtevima za ravnopravnosć u Hrvatskoj. Hrvatsko rukovodstvo odgovara hapšenjima i zastrašivanjima.

7.

Iako je funkcionalna Jugoslavija je u periodu 1971–1986. degradirala sebe kao državu. Ekonomski kriza je trajala uprkos dugoročnom programu ekonomskog stabiliziranja usvojenom 1982. kao ccelovitom programu koji je zemlju trebalo da izvuče ne samo iz ekonomskog već i političke krize. Međutim, program nije dao posebne rezultate uprkos neprestanom pozivanju na njega. Inflacija je rasla iz godine u godinu kao i ukupni dugovi zemlje prema inostranstvu.

U tom periodu dominantno političko pitanje bilo je Kosovo, problem koji Jugoslavija niti je umela niti htela (deo Jugoslavije) da reši zbog različitog gledanja na njega. Lomeći kopljia oko Kosova nacionalizmi u zemlji postali su vodeća politička gledišta, a nacionalno pitanje dominantno političko pitanje u zemlji. Upravo ti nacionalizmi, promovisani sa vrha partijske i državne strukture, bili su glavni uzroci raspada Jugoslavije.

Cetrtnaesti vanredni kongres SKJ održan u Beogradu od 20–22. januara 1990. na kome su do vrhunca zaoštrene nacionalne suprotnosti i čiji je rezultat bio da su slovenačka i hrvatska delegacija posle dugih rasprava napustile Kongres, a on nastavio, na predlog S. Miloševića, da radi kao da se ništa nije desilo, označio je kraj SKJ koji je u tom obliku praktično prestao da postoji. Mnogi koji su u tom trenutku smatrali da raspad partije ne znači i raspad države očigledno su se prevarili. I ne samo to – upravo su nacionalni komunisti (nacionalkomunisti) zemlju uveli u rat i njen konačni raspad potpomognut spolja.

8.

Dogadaji koji su prethodili ratnim sukobima smenjivali su se filmskom brzinom izazivajući jedni druge. Oni su uglavnom počinjali na Kosovu. Tako je dva dana posle vanrednog kongresa na Kosovu demonstriralo oko 40.000 ljudi koji su zahtevali ukidanje vanrednih mera na Kosovu. Na to su beogradski studenti odgovorili masovnim demonstracijama ispred Skupštine SFRJ pod parolom »Ne damo Kosovo«.

Medutim, stanje na Kosovu iz dana u dan postajalo je sve napetije. Gradske rat u toj pokrajini sprečila je vojska koja je početkom februara izašla na ulice nekoliko kosovskih gradova. U sukobima demonstranata i policije, prema zvaničnim podacima, poginulo je 27, a ranjeno 54 Albanca, a policija je imala 1 poginulog i 43 ranjenih. Nekoliko dana posle tog dogadaja pripadnici tzv. združenog odreda milicije iz Slovenije, koji su bili u sastavu Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, napuštaju Kosovo. Kao i drugim stvarima, sledili su ih Hrvati čiji je odred povučen sa Kosova početkom aprila 1990.

Nešto pre ovoga izbila je afera sa masovnim trovanjem albanske dece što je odmah pripisano Srbima. Zvanična politika je odgovorila da je to samo naivna predstava separatista, a Savezni sekretarijat za rad, zdravstvo i socijalnu politiku izneo je na osnovu ekspertske analize da trovanja uopšte nije ni bilo. Pošto su hrvatska i slovenačka policija napustile Kosovo SUP Srbije je preuzeo sve poslove državne i javne bezbednosti na Kosovu, preuzimajući i deo posla Saveznog SSUP-a. Nekoliko dana posle toga Predsedništvo SFRJ ukinulo je vanredno stanje na Kosovu i amnestiralo 108 političkih zatvorenika.

Medutim, Albanci su nastavili sa politikom otpora i zahtevima za republikom. Srpska politika je uzvraćala većom kontrolom i policijskim prisustvom. U vreme kada je u Srbiji organizovan referendum na kome je trebalo da se odluci o tome da se prvo donose ustav pa tek onda održe parlamentarni višestranački izbori, sa ciljem ozakonjenja tekovina tzv. antibirokratske revolucije i pacifikacije Kosova, albanski delegati Skupštine Kosova ispred zgrade, pošto nisu mogli da uđu unutra, izglasali su Ustavnu deklaraciju kojom su Kosovo proglašili republikom. Na ovo nelegalno proglašenje Skupština Srbije svojom odlukom je raspustila skupštinu Kosova. Na to Albanci stupaju u generalni štrajk. Na poziv srpskih organa i rukovodilaca preduzeća da se vrate na posao u određenom roku Albanci su se oglašili što je rezultiralo masovnim otkazima sa posla. Posle nekoliko neuspešnih pokušaja da na silu uđu u fabrike Albanci su 3. septembra stupili u generalni štrajk. Bila je to uvertira u donošenje »ustava Kosova« na tajnoj skupštini u Kačaniku 7. septembra 1990. Tim ustavom, pored proglašenja Kosova za republiku, nastojalo se da se ne prizna ustav Srbije koji je već bio na javnoj diskusiji, a koji je usvojen 28. septembra.

Ustav Srbije »povratio je Srbiji državnost« i uveo višestranački sistem. Republika Srbija je u njemu deфинisana »kao demokratska država svih građana koji u njoj žive, zasnovana na slobodama i pravima čoveka i građanina, na vladavini prava i na socijalnoj pravdi«. Pokrajine su ovim ustavom izgubile elemente državnosti zadržavajući, pri tom, svoj teritorijalni status koji je zagarantovan.

9.

U skladu sa »pravilnim rešenjem nacionalnih odnosa na području Jugoslavije« svim manjinama zagarantovana su politička, prosvetna i kulturna prava. Još jula 1945. Ministarstvo prosvete donelo je glavne smernice o manjinskom školstvu kojima je bilo predviđeno da se svuda tamo gde je bar 20 učenika, a nema druge škole u mestu, mogu otvoriti škole na jezicima manjina a ako u mestu postoji škola manjinsko odjeljenje se moglo otvoriti ako ima 30 učenika. O svim pitanjima iz ovog domena nadležne su bile federalne jedinice. Kako je bilo malo obrazovnog kadra problem je rešavan tako što su i strani državljanji mogli biti uključeni u proces obrazovanja. Tek posle 1950. ova mogućnost je ukinuta. To se posebno odnosi na pripadnike albanske i turske manjine, za čije su obrazovanje dovoden obrazovni kadrovi iz Albanije.

Pored toga za ove manjine nije postojao ni nastavni plan, niti udžbenici te je bila dozvoljena upotreba onih stranih udžbenika čiji sadržaj nije u suprotnosti sa demokratskim duhom naše zemlje. (Treba reći da je u posleratno vreme u srednje škole u Albaniji srpskohrvatski jezik bio nakratko uveden kao obavezan jezik, a da je određen broj jugoslovenskih stručnjaka držao kurseve srpskohrvatskog jezika u albanskoj vojsci i administraciji). S druge strane lokalne vlasti su ova prava tako široko tumačile da je u jednom trenutku čak albanski jezik bio uveden kao obavezan jezik na teritoriji Kosova i Metohije. Ministarstvo prosvete je odgovorilo da se albansko stanovništvo na teritoriji DFJ smatra narodnom manjinom pa stoga »njegov jezik kao manjinski jezik u našoj zemlji ne može biti uveden kao obavezan predmet u nemanjinske škole«.²⁶

Šiptari su dobili jezičku ravnopravnost koja je garanotvana Ustavom i Statutom autonomne oblasti, a praktično potvrđena uvodenjem administracije na albanskom jeziku na svim nivoima. Na taj način je uposlen veliki broj polupismenih Albanaca, bolje reći za svakog opismenjenog Šiptara nađeno je место u administrativnoj ili političkoj strukturi. U tom trenutku prema statističkim podacima na Kosovu je bilo oko 90% nepismenog stanovništva.

Opismenjavanje Šiptara organizovano je kao i u drugim krajevima zemlje preko tzv. analfabetskih tečajeva. Tako je do 1947. opismenjeno 105.000 Šiptara, otvoreno 88 šiptarskih knjižnica i čitaonica, 243 novih osnovnih škola, jedna gimnazija i jedna učiteljska škola.

Pedesetih godina na svim nivoima na području Kosova i Metohije od osnovnih do viših škola organizovana je nastava na albanskom jeziku. U tom periodu radile su 544 osnovne škole sa oko 90.000 učenika i 2.219 prosvetnih radnika Šiptara. Istovremeno radilo je i 9 gradskih biblioteka, 118 knjižnica, 7 radničkih i 80 narodnih univerziteta, oblasno pozorište, 38 bioskopa, 10 muzeja, radio stanica koja je 70% programa emitovala na albanskom jeziku i izlazilo više dnevних i periodičnih listova i časopisa.²⁷

Tabela 3. Osnovne i srednje škole na albanskom jeziku²⁸:

Škol. god.	Br. osnovnih	Br. učenika	Br. srednjih	Br. učenika
1946/47.	467	57.578	16	1.825
1949/50.	727	98.391.	43	6.093

²⁶ AJ, Fond Ministarstva prosvete, fasc. 2. Pismo načelnika Odeljenja za školstvo Ministarstva prosvete Oblasnom Narodnooslobodilačkom odboru Kosova i Metohije od 5. aprila 1945. Na traženje NOO za Kosovo i Metohiju da odobri rad već postavljenih stranih državljanu za nastavnike u novoootvorene gimnazije u Prištini, Prizrenu, Peći i Đakovici, Ministarstvo prosvete je bilo mišljenja da se »principijelno ne može dozvoliti primanje stranih državljanu u državnu službu«, ali je uprkos tome saradnja u razmeni nastavnih kadrova nastavljena. U jednom aktu stoji da su u bivšiljogradskom srezu učitelji i nastavnici za svoj rad dobijali instrukcije od bugarskog ministarstva prosvete i da su čak plate primali od bugarske države. AJ. Ministarstvo prosvete, fasc. 1. Pismo pomoćnika ministra prosvete DFJ, Ministarstvu prosvete Srbije o prosvetnim prilikama u bivšiljogradskom srezu, od 3. oktobra 1945.

²⁷ Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972. Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosova, Priština, 1974. str. 123–132.

²⁸ Pored ovih postojale su još i škole na madarskom, rumunском, bugarskom, turskom, slovačkom, i rusinskom jeziku. Informativni priručnik o Jugoslaviji, Beograd, 1951. str. 30–31; 600.

Tabela 4. Broj i tiraž knjiga na jezicima nacionalnih manjina:

Jezik	Br.	Tiraž 1947.	Br.	Tiraž 1948.	Br.	Tiraž 1949.
Mađarski	31	164.850	26	113.100	84	330.100
Albanski	10	45.000	3	24.000	58	439.557
Rumunski	4	4.100	4	9.000	9	32.800

Tabela 5. Broj listova i časopisa nacionalnih manjina:

Jezik	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Madarski	2	7	10	10	12	13
Albanski	3	4	5	5	10	10
Rumunski	2	2	3	2	3	4

Na albanskom od listova su najtiražniji bili Flaka e Vllaznimit, Rilindja, Zani i Rinise, a od časopisa Jeta e re, Pioneri itd.²⁹

U kasnjem periodu nastavljena je politika prosvetno-kulturne afirmacije manjinskih grupacija u Jugoslaviji. Sredinom 50-tih bilo je 1.499 manjinskih osnovnih škola sa 4.507 odeljenja i 157.000 učenika i 3.900 nastavnika; 322 srednje škole sa 50.000 učenika i 2.400 nastavnika kao i 11 učiteljskih škola i 1.400 učenika i 166 nastavnika. Od tog broja na albanskom jeziku radila je 881 osnovna škola sa 96.000 učenika i 2.000 nastavnika; 143 srednjih škola sa 19.000 učenika i 877 nastavnika i 7 učiteljskih škola sa 852 učenika i 87 nastavnika.

Pored toga, na jezicima nacionalnih manjina radilo je 7 pozorišta, 35 kulturno-umetničkih društava, izdavano je 25 listova i 32 časopisa.³⁰

Ovakav trend nastavljen je i u kasnjem periodu.

Najveći uspesi postignuti su u osnovnom obrazovanju u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo 1986/87. školske godine, radi 1.064 osnovnih škola (od toga 535 osmorazrednih) sa 347.907 učenika svih nacionalnosti koje žive na Kosovu. Obuhvat učenika četvorogodišnjim osnovnim obrazovanjem je potpun, a osmogodišnjim obrazovanjem obuhvaćeno je 97% učenika. Broj osnovnih škola je preko tri puta više u odnosu na prvu godinu posle rata, a broj učenika u ovim školama je sedam puta veći. U ovom periodu broj učenika albanske narodnosti je 12 puta veći.

I srednje obrazovanje beleži dinamičan razvoj. Početkom 1945/46. šk. god. u pokrajini je radilo 11 srednjih škola sa 4.373 učenika. Mrežu srednjeg obrazovanja danas čine 53 školska centra koji rade kao samostalne institucije. Obrazovne centre u 1987/88. šk. god. pohada 84.280 učenika, odnosno 50% generacije 15–19 godina starosti. Broj srednjih škola je u posleratnom periodu povećan 12 puta a broj učenika u ovim školama za 20 puta. Broj učenika albanske narodnosti u srednjim školama povećan je čak za 50 puta.

Osnivanjem Više pedagoške škole u Prištini 1958. godine i Filozofskog fakulteta u Prištini 1960. godine započeo je razvoj višeg i visokog obrazovanja u SAP Kosovo.

²⁹ *Isto*, str. 41.

³⁰ AJ, Fond XVIII, K 4/21. Informacija o stanju Šiptara u Jugoslaviji, januar 1959; K 5/5 Podaci u vezi sa Madarima u Vojvodini od 27. aprila 1957.

U proteklih 25 godina na Kosovu je otvoreno 10 fakulteta i sedam viših škola, u kojima su obrazovani visokostručni kadrovi iz društveno-pravnih, obrazovno-kulturno, privrednih, tehničko-tehnoloških, medicinskih, poljoprivrednih i drugih oblasti rada i stvaralaštva.

Međutim, i u trenucima pune nacionalne afirmacije albanska manjina nije bila zadovoljna svojim statusom u Srbiji i Jugoslaviji. Događaji koji su usledili posle 1968. pa do današnjih dana potvrduju osnovnu tezu iznetu na početku ovog teksta da albanska manjina u Srbiji i Jugoslaviji nije težila bitnom poboljšanju svog položaja i nacionalnoj afirmaciji nego je celokupnu akciju svodila na ostvarenje zahteva za teritorijalnim osamostaljenjem od Srbije i Jugoslavije. Albanci u Jugoslaviji tražili su i želeli ni manje ni više nego zasebnu državu van Srbije i Jugoslavije – nezavisno Kosovo. Da li je besmisleni atak NATO pakta na Srbiju to i omogućio vreme će pokazati.

MOMČILO PAVLOVIĆ

INDEPENDENCE – THE ULTIMATE GOAL OF THE ALBANIANS IN SFR YUGOSLAVIA

Summary

The political activity of the Albanians, from the beginning of their presence in Serbia and Yugoslavia, has more or less permanently been directed towards creating an independent state, through the separation of Kosovo (and sometimes not only Kosovo) from Serbia, and its annexation to Albania. Regardless of the way in which the Albanian movement in Kosovo and wider has presented itself, or has been portrayed in various periods of history, its comprehensive organized and spontaneous activity has been aimed at achieving this end. There is a definite continuity in this respect, from 1918 to the present day.

The communist regime helped the realization of this goal by imparting a specific administrative and territorial status to this region, by forming an autonomous province, and by its »annexation« to Serbia in 1945. Despite being granted full national recognition and experiencing a thorough revival in the economic, cultural, and other spheres, the Albanians did not abandon their original intention. In certain periods the actions directed toward achieving these desires weakened, or acquired a different form, as was the case with the demands for an Albanian republic within Yugoslavia, and other similar claims, but the general tendency has nevertheless been directed toward the fulfillment of the ultimate goal.

NACIONALNO PITANJE I JUGOSLAVIJA 1945–1989.

ABSTRACT: Tema rada su narastajući medunacionalni antagonizmi u posleratnom razvoju Jugoslavije, koji su predstavljali izvoriste sve većeg razbijanja države na suprotstavljene delove i na kraju doveli do njenog raspada. Dezintegracioni faktori – nasledeni iz jugoslovenske monarhije i neadekvatnog pristupa gradanskih partija nacionalnom pitanju – postojali su u svim fazama razvoja socijalističke Jugoslavije. Ipak, oni su bili delimično potisnuti u drugi plan tokom prvih posleratnih godina u vreme ekonomskе obnove države. Krajem 60-ih ovi faktori jačaju i postaju prioritetan kompleks ustavne regulative i političkih rasprava unutar najviših partijskih i državnih organa vlasti.

Pobedonosni ishod narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije učvrstio je uverenje jugoslovenskih komunista da su u datom političkom kontekstu stvoreni svi neophodni uslovi za rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Polazilo se od marksističkog načela da se izvorište nacionalnog ugnjetavanja nalazi u »kapitalističkoj i imperijalističkoj eksploraciji« pa se, saglasno tome, ukidanjem kapitalizma razrešava i navedeni problem. Uzdanje da će nacionalne slobode i jednakost biti neminovne posledice uspele revolucije, proizlazilo je i iz odsustva diskriminacije u redovima partizanske vojske. Njeni borci su se tokom rata sve više oduševljivali idejom »integralnog jugoslovenstva« i bili nosioci stvaranja jugoslovenske nacionalne svesti. Ratna parola komunista – »bratstvo i jedinstvo« postaje simbol panjugoslovenske solidarnosti, saradnje među jugoslovenskim narodima i nove jugoslovenske integracije.

Masovni karakter jugoslovenske revolucije doprineo je širenju revolucionarnog entuzijazma među stanovništvom, a naročito među omladinom. Komunistička partija je najavljuvala blistavu budućnost, društvo obilja i koristeći se raspoloživim medijima intenzivno informisala narod o enormnim uspesima u svim oblastima društvenog, ekonomskog i političkog života. Verujući u blistavu perspektivu sistema koji su stvorili, jugoslovenski komunisti su smatrali da svi oni faktori koji su kroz istoriju odvajali narode Jugoslavije gube na značaju i predstavljaju anahronizme vezane za »trulik« kapitalistički poredak.

Bez obzira na stalnu tezu o pozitivnom delovanju socijalizma na harmoničan razvoj medunacionalnih odnosa, posleratni razvoj jugoslovenske države može se, imajući u vidu različit pristup nacionalnom pitanju, uslovno podeliti na tri razdoblja.

Prvo razdoblje je vezano za vreme centralizovanog sistema upravljanja jugoslovenskom federacijom i snažno potenciranje ideje »integralnog jugoslovenstva«. Reč je o intervalu od prvih dvadesetak posleratnih godina izgradnje socijalističke Jugoslavije, kada su sećanja na monstruoze medunacionalne zločine u Drugom svetskom ratu bila još isuviše sveža da bi se pokretala pitanja vezana za nacionalnu emancipaciju.

Drugo razdoblje je vezano za sveopšti proces decentralizacije, odnosno jačanja republika i njihovog prerastanja u suverene države u okviru jugoslovenske federacije. Ovakva tendencija se može pratiti posle sменjivanja Aleksandra Rankovića, pa sve do raspada svemoćne organizacije Saveza komunista, dakle obuhvata period od 1966. do 1990.

Treće razdoblje je vreme kada dolazi do raspada jugoslovenske države i tragičnog sukoba naroda koji su u njoj živeli. Ono ujedno čini i epilog pogrešno vodene posleratne nacionalne politike u socijalističkoj Jugoslaviji. S obzirom na to da ova faza još uvek traje i predstavlja »živu ranu« naše svakodnevnice, ona se ne može objektivno istraživati i njoj u ovom radu neće biti poklonjen adekvatan prostor, koji zaslzuje.

Razdoblje centralizovanog političkog sistema i prvi oblici medunarodne konfrontacije

Pobedom Komunističke partije Jugoslavije na izborima krajem 1945. i proglašom Ustavotvorne skupštine 29. novembra iste godine, ukinut je monarhistički oblik vladavine, a Jugoslavija proglašena za republiku zasnovanu na federalivnom principu.¹

Ustavna i politička praksa novih nosilaca vlasti oslanjala se na rešenja i iskustva iz ratnog perioda. U tom smislu išlo se na rešavanje nacionalnog pitanja iznalaženjem optimalnog spoja nacionalne emancipacije i jugoslovenstva.

Realizacija zahteva za nacionalnom emancipacijom postignuta je na opštem planu samim ukipanjem monarhije i srpske premoći u domenu politike, uprave i vojske i uspostavljanjem federalivnog uredenja. Ona je potencirana Ustavom iz 1946., u kome su izjednačeni svi jugoslovenski građani bez obzira na nacionalnost, rasu i religiju, a kao protivustavni akt okarakterisano svako širenje nacionalne, rasne ili verske mržnje ili razdora.

Pored toga, Ustavom je jednakim i ravnopravnim proglašeno šest republika i pet nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci). Svim narodima i manjinama su zagarantovana podjednaka prava u ekonomiji, politici, vojsci, obrazovanju i drugim sfarama društvenog života, bez obzira na nacionalno opredeljenje i mesto prebivališta. Ratna parola – »bratstvo i jedinstvo«, ostvarena je davanjem jednakog prava pripadnicima različitih jugoslovenskih nacija da žive i rade zajedno, pod istim uslovima.

Radi efikasnijeg učešća republika i pokrajina u procesu političkog odlučivanja u okviru Savezne skupštine formirano je pored Saveznog veća i Veće naroda. Inače, poštovanje nacionalnog identiteta proizlazilo je i iz ustavnog načela o pravu naroda na samoopredeljenje do otcepljenja. Iako je ovo pravo bila puka formalnost s obzirom na to da je sva vlast u državi bila u rukama Komunističke partije, a nije bilo nijedne nacionalističke organizacije ili pokreta koji bi imao snagu da se nametne i iskoristi takvo ustavno rešenje, ipak ono je imalo svoju političku težinu.

¹ Na ovim izborima postojala je samo jedna kandidaciona lista Narodnog fronta (komunisti i njihovi simpatizeri), ali se moglo glasati protiv nje. Komunistička partija je zahvaljujući tome, ali i zloupotrebi sredstava masovnog komuniciranja i zastrašivanju protivnika, pobedila ogromnom većinom od 90% glasova.

Uspostavljajući federativno uredenje zemlje i ostvarujući normativne pretpostavke nacionalne emancipacije jugoslovenskih naroda, komunisti su smatrali da su stvorili adekvatan kontekst u kome se nacionalno pitanje može smatrati rešenim. Uporedo sa takvim rezonovanjem insistiralo se na zблиžavanju među nacijama, jačanju unutrašnjeg jedinstva zemlje, u stvari, forsiranju jugoslovenskog identiteta, pa i jugoslovenske radničke klase – u duhu proleterskog internacionalizma.

Razvoj socijalizma je smatran pretpostavkom razvoja jugoslovenstva, ali i obrnuto – razvoj jugoslovenstva podsticajno deluje na razvoj socijalizma. Verovanje u međuzavisnost ovih dvaju pojmova zasnivalo se na uverenju da će socijalističko društvo sjediniti ljude i voditi ih beskonfliktnom komunističkom društvu bratstva i slobode. Opšta pismenost i visoki obrazovni nivo i blistava perspektiva oslobodiće narode od razmišljanja o prošlosti, o različitoj tradiciji, religiji i istoriji i okrenuti ih ka budućnosti. Industrijalizacija, opšti napredak, veliki gradovi i moderni saobraćaj podsticaće veze i zблиžavanje među narodima Jugoslavije i oni će sve više živeti kao jedna zajednica. U toj zajednici osećanje pripadnosti određenoj naciji sve više će gubiti svaki smisao i ustupati mesto jugoslovenskoj političkoj svesti, zasnovanoj na etničkoj i jezičkoj sličnosti i zajedničkoj tradiciji, ali i na zajedničkim sećanjima na legendarnu narodnooslobodilačku borbu tokom Drugog svetskog rata. Dosledno ovakvom shvataju, bilo je verovanje da će u projektovanom besklasnom društvu jednakosti i obilja svi ljudi prihvati komunističku ideologiju a ne samo avangarda. Dakle ako svi gradani nove zajednice budu komunisti, budući da je Komunistička partija nosilac jugoslovenstva, onda će svi biti i Jugosloveni.

Iako podeљena na republike ogranke, Komunistička partija Jugoslavije je u, suštini, bila opštejugoslovenska politička organizacija. Sličnu ulogu imao je i Savez komunističke omladine (SKOJ). Jugoslovenska narodna armija (JNA) nastavljala je tradicije partizanske vojske – i njene jedinice bile su sastavljene od pripadnika različitih naroda, koji su vojni rok najčešće služili van teritorije svoje republike i bili vaspitavani u duhu jugoslovenskog patriotizma. Jugoslovenstvom su odisali i Narodni antifašistički front žena i ostale organizacije koje su imale ulogu »transmisije« između naroda i vlasti.

Boreći se za realizaciju ambicioznih političkih ciljeva jugoslovenski komunisti su, po dolasku na vlast, u jedinstvenoj i centralizovanoj partiji i državi videli optimalan okvir svog delovanja. Na takvo razmišljanje navodila su ih iskustva stečena u ilegalnosti i ratu, ali i struktura sovjetske države i partije kojoj su se divili. Celokupna dotadašnja marksističko-lenjinistička teorija i praksa bila je protivna svakoj ideji decentralizacije vlasti i države. U ekonomiji je posebno potencirana potreba centralizacije – ceo sistem se zasnivao na centralizovanom planiranju (petogodišnji planovi) i centralističkom nadzoru nad sprovodenjem realizacije zacrtanog programa. Moćna centralizovana država nije samo smatrana neophodnom pretpostavkom »borbe protiv klasnog neprijatelja«, nego i razvoja socijalizma u celini. Takva njena struktura dobija posebno na značaju posle sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. Oparanost od sovjetske vojne intervencije nametala je potrebu jačanja centralizovanog mehanizma vlasti i sve značajniju ulogu vojske i policije u ovom kontekstu. Medunarodna izolacija sa kojom se Jugoslavija suočila još više je otežavala tešku ekonomsku situaciju u zemlji. Stoga se pribegava striktno centralizovanom upravljanju privredom i sistemom raspodele životnih namirnica.

Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. aktuelizovao je imperativ jačanja jedinstva u zemlji i partiji i doprineo energičnjem forsiranju »jugo-

slovenstva» od strane političkog vrha. U tom sklopu naglašavani su korenji jugoslovenskog identiteta u dalekoj prošlosti i srodnosti jugoslovenskih naroda u pogledu kulture i tradicije. Veličane su ličnosti iz politike i kulture 19. veka koje su zastupale jugoslovenske ideje: Ljudevit Gaj, Petar Petrović Njegoš, Đorđe Obradović, Josip Juraj Strossmajer, Svetozar Marković, Frano Supilo i dr.

Insistirajući na načelu »proleterskog internacionalizma«, jugoslovenski komunisti su mu sada davali novu interpretaciju. To načelo shvaćeno je u prvom redu kao lojalnost prema Jugoslaviji, pa tek onda kao međunarodna komunistička lojalnost – odanost Sovjetskom Savezu i svetskom komunističkom pokretu. U skladu sa tim je tretirana i lojalnost jugoslovenskih naroda prema svojim republikama.

Uporedno sa jačanjem jugoslovenstva tokom sukoba sa Sovjetskim Savezom jačala je i pozicija dvaju najjačih državnih stubova: vojske i policije. Radilo se o nužnom obezbeđivanju odbrane zemlje i sprečavanja declovanja neprijateljski nastrojenih grupacija pod sovjetskim uticajem.

Staljinova agresivna nastojanja podstakla su kroz zajedničko osećanje ugroženosti jugoslovenski patriotizam i duh zajedništva, koji će u drugi plan na duže vreme potisnuti nacionalne programe i nacionalističko delovanje u Jugoslaviji.

Potencirajući izgradnju novog političkog sistema, različitog od onog u Sovjetskom Savezu i ostalim istočnoevropskim državama, Komunistička partija Jugoslavije na VI kongresu u Zagrebu novembra 1952. godine menja ime u Savez komunista Jugoslavije, a najviše telo Politbiro postaje Izvršni komitet. Zaključeno je da je raniji tip monolitne, disciplinovane i hijerarhijske partije zastareo i da postaje prepreka razvoju demokratskog socijalizma, pa »vlast treba spustiti u bazu« u opštine i preduzeća, gde bi ljudi direktno raspravljamli o pitanjima za koja su zainteresovani. Potom bi se o realizaciji donetih zaključaka starali od njih izabrani delegati, koji bi ih predstavljali u višim političkim telima i skupština. Uvođenjem neposredne demokratije u opštine i preduzeća trebalo je smanjiti značaj političkog odlučivanja unutar republičkih centara. Očekivalo se da će to dovesti do daljeg jačanja jugoslovenstva i lojalnosti prema zajedničkoj državi.²

Osamostaljujući se u odnosu na Sovjetski Savez, pribegavanjem novoj strategiji spoljnopolitičkog delovanja, jugoslovenski komunisti su pristupili i radikalnoj izmeni unutrašnjeg političkog sistema. Usvajanjem Ustavnog zakona 1953. stvoren je pravni okvir koji je po njihovoj zamisli trebalo da obezbedi demokratski razvoj društva suštinski različitog od sovjetskog modela. U tom sistemu glavna poluga svih društvenih procesa bio bi radni čovek u svojoj radnoj organizaciji. Država bi postepeno odumirala, a vlast preuzimali radni ljudi.

Ustavni zakon, koji su jugoslovenski pravnici smatrali maltene ustavom, sadržao je očiglednu kontradiktornost, posledicu spajanja antagonističkih streljenja. Ovim pravnim aktom uveden je sistem društvenog samoupravljanja, u kome samoupravne jedinice postaju nosilac vlasti nasuprot centralnom državnom aparatu. Time se favorizuje jačanje autonomije manjih teritorijalnih i radnih jedinica u Jugoslaviji i praktično vrši atomizacija društva. S druge strane, isti zakon, s obzirom na svoje formalno-pravne implikacije, predstavlja novi korak u pravcu jačanja jugoslovenstva i jugoslovenske nacije, stavljajući u drugi plan ulogu republika u ovom kontekstu. O tome svedoči niz rešenja koja su Ustavnim zakonom ustanovljena.

² Videti: *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7. novembra 1952., Stenografske beleške, Beograd, bez godine izdanja.*

Ustavni zakon je definisao Jugoslaviju, u prvom redu, kao zajednicu u kojoj samoupravna logika potiskuje nacionalnu. U tom smislu »radni narod«, a ne pojedini narodi u republikama, postaje nosilac suverene vlasti. Insistiralo se na tome da postoji samo jedna jugoslovenska radnička klasa i da će ona, kao ključni činilac »radnog naroda« i nosilac suvereniteta u republikama, ujediniti sve jugoslovenske narode i republike.

Ustavnim zakonom ukinuto je Veće naroda, jedan od dva doma skupštine u kome su bili zastupljeni interesi republika i pokrajina. Umesto njega uveden je novi dom u jugoslovensku skupštinu – Veće proizvodača. I ova promena označavala je težnju da se kao nosilac suvereniteta potencira »radni narod«, odnosno jugoslovenska radnička klasa, nasuprot naciji. Sličan smisao je imalo izostavljanje iz ustavnog teksta prava naroda na samoopredeljenje, do samootcepljenja, koje je Ustavom iz 1946. predvideno članom 1.

Uvodenjem samoupravljanja u sve delove političkog sistema i isticanjem uloge radnog čoveka u procesu političkog odlučivanja, uže državno rukovodstvo je smatralo da će se nacionalna i nacionalistička streljenja potisnuti u drugi plan, a razmišljanja o »blistavoj budućnosti«³ propagirana od Komunističke partije, postati prioriteten cilj koji će bez ikakve prinude ujediniti jugoslovenske narode i da će takve veze biti trajne i duboke. Stoga suverenost republika postaje sekundarna, izvedena iz suverenosti »radnog naroda« i lojalnosti jugoslovenskoj zajednici. Takav kurs je prihvaćen i na VII kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), održanom 1958.

U osnovnom dokumentu usvojenom na tom skupu – Programu SKJ, predviđeno je da se svi problemi vezani za nacionalnu ravnopravnost rešavaju u organima federacije.⁴

Tokom 50-tih godina javljaju se u jugoslovenskom društvu, mada ne otvoreno, prvi znaci nezadovoljstva procesom potiskivanja kompetencija republika u drugi plan u odnosu na organe federacije. Sve veći otpor pojedinih nacionalnih elita rezultirao je slabljenjem idejne i političke monolitnosti u SKJ, a potom i sve izraženijom konfrontacijom između unitarističko-centralističkih snaga i nacionalističkih grupacija. Ipak, u svojim nastupanjima protagonisti ovih dvaju suprotnih političkih koncepcija nisu izlazili iz generalnih okvira Programa SKJ. Verbalno i jedni i drugi su izražavali privrženost postojećim normativnim i političkim rešenjima.

U praksi, međutim, sve je izgledalo drugačije. O tome svedoči i analiza stanja u medunarodnim odnosima izvršena marta 1959, nepunih godinu dana posle VII kongresa, na sastanku Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKJ (IK CK SKJ). Uočeno je sve vidljivije nepoverenje prema pripadnicima nacionalnih manjina, njihovo potiskivanje sa značajnijih političkih funkcija – naročito u organima državne bezbednosti, otežavanje nesmetanog razvoja radija,

³ U KPJ se verovalo da će u skoroj budućnosti Jugoslavija ostvariti standard karakterističan za društvo obilja. U tom smislu samouvereno se planiralo da će zemlja za deceniju u industrijskoj proizvodnji po glavi stanovnika prestići Veliku Britaniju.

⁴ U glavi 8 Programa SKJ formulisana je sledeća teza:

- nacionalna ravnopravnost je ostvarena i u praksi se poštuje, pre svega ravnopravnim sudelovanjem predstavnika svih naroda u federaciji i sudelovanjem republika pod jednakim uslovima u dobijanju sredstava iz centralnih fondova federacije;
- federacija pomaže razvoj nerazvijenih područja;
- program obavezuje komuniste da razvijaju socijalističku jugoslovensku svest;
- negativne pojave u nacionalnim odnosima jesu partikularizam i nacionalizam na prvom mestu, a zatim velikodržavni hegemonizam.

štampe i jezika, proturanje teze da je za napredovanje u poslu pripadnika nacionalnih manjina bolje da se oni koriste srpskohrvatskim jezikom itd.⁵

Radi suzbijanja navedenih tendencija IK CK SKJ upućuje pismo svim partijskim organizacijama u zemlji.⁶ U njemu se zahteva da se vodi tolerantna politika prema nacionalnim manjinama, da im se obezbedi razvoj adekvatnih kadrova, nacionalne kulture, a naročito sopstvenih škola, štampe i radio programa.⁷ Težište upozorenja je koncentrisano na problem albanske nacionalnosti, ali ne samo nje. Slična situacija je bila i sa drugim nacionalnim manjinama. S obzirom na to da problemi medunacionalnih odnosa posle ovog pisma postaju još intenzivniji isto telo SKJ-a upućuje novo pismo partijskom članstvu 3. aprila 1962. U pismu se ukazuje na ravnodušan odnos rukovodećih ljudi prema sve izraženijim manifestacijama »šovinizma, nacionalizma, partikularizma, raznih birokratskih i malogradansko-liberalističkih shvatanja«. Poseban problem predstavlja republičko-privredni partikularizam i tendencija da »svaka republika teži da sama proizvodi pojedine artikle bez obzira da li za to postoje uslovi, ne vodeći računa o štetnim posledicama takve politike za našu privrednu u celini«.⁸ To je bilo vreme zamaha industrijalizacije kada je svaka opština ili gradić podizala neku fabriku. Nicale su na stotine fabrika, a da se nije vodilo računa da li je to rentabilno. Pošto je glavni investicioni fond bio centralizovan u rukama federacije, nastaje prava jagma za ovim centralizovanim sredstvima i borba između republika da se u toj raspodeli domognu što većeg dela.

U vreme burne kampanje oko sprovodenja navedenog pisma IK CK SKJ održan je 16. marta 1964. VI plenum CK SKJ. Dok su referati većine partijskih funkcionera bili uopšteni i opterećeni političkom frazeologijom, završna reč generalnog sekretara SKJ Josipa Broza označila je prekretnicu u pristupu problematici medunacionalnih odnosa. Nagoveštavajući svoju nameru da inicira program ozbiljnih društvenih promena otvoreno je izneo svoje očekivanje da će ovaj plenum označiti raskid sa starim pristupom koji se oslanja na »dogmatske metode« i »stare pozicije centralizma«. Stare metode, po Josipu Brozu, odražavale su se u centralizovanim fondovima kojima raspolaže federacija i otežanom pristupu republikama do njih. Jedini način da se prevaziide ovakva situacija je decentralizacija tih fondova i olakšavanje pristupa samim proizvodacima.⁹

Posle VI plenuma u jugoslovenskom rukovodstvu dolazi do sve izraženijeg neslaganja o putevima daljeg razvoja i potrebi energičnijeg sprovodenja decentralizacije. U tom smislu tada se javlja dilema koja, što se Jugoslavije tiče, nikad neće izgubiti na aktualnosti: da li se zemlja sa tako složenom nacionalnom strukturu može ojačati centralizovanim sistemom i strogom kontrolom nad pojedinim delovima, ili, obrnuto, jačanjem autonomije republika i prenošenjem prerogativa vlasti sa federacije na republička predstavništva.

Navedena dilema je opterećivala i rad na izradi novog Ustava SFRJ oko čijeg teksta dolazi do otvorene polarizacije jugoslovenskog rukovodstva u vezi

⁵ *Osmi kongres SKJ. Izveštaj CK i Centralne revizione komisije o radu od VII do VIII kongresa SKJ*, Beograd 1964.

⁶ Isto, *Zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina*, str. 248–257.

⁷ U tom smislu je i formulacije iz Pisma: »Nacionalne manjine se tretiraju kao potpuno ravnopravni faktori sa svim drugim jugoslovenskim narodima... One zadržavaju svoje odlike kao deo nacije kojoj entički pripadaju... nacionalne manjine predstavljaju značajan faktor zblžavanja i povezivanja među različitim nacijama...« (Isto, str. 249)

⁸ Isto, *Pismo Izvršnog komiteta CK SKJ o preduzimanju mera za uklanjanje nedostataka u radu SKJ*, str. 262–269.

⁹ *Šesti plenum CK SKJ*, Beograd 1964.

sa alternativama daljeg političkog delovanja. Njihov izbalansirani međusobni odnos snaga došao je do izražaja u konačnoj verziji ovog dokumenta zasnovanoj na kompromisnom rešenju.

Najšira saglasnost o novoj osnovi na koju će biti postavljeni međunarodni odnosi u Jugoslaviji usledila je, međutim, već godinu dana kasnije, 7–13. decembra 1964, na VIII kongresu SKJ, kada snage koje su se zalagale za koncept decentralizacije i jačanje vlasti republičkih centara ostvaruju znatnu premoć u odnosu na pristalice centralizovanog upravljanja zemljom. S obzirom na neprikladnu poziciju Josipa Broza u SKJ, ishod ovog partijskog skupa se mogao naslutiti već iz njegovih stavova izloženih u referatu koji je tom prilikom podneo. Ti stavovi su se svodili na to da je postojeći sistem suviše centralizovan i da on ignoriše posebnost republika, a samim tim podstiče nacionalističke deformacije društva. Stoga, radi daljeg unapredjenja međunarodnih odnosa, neophodno je da se nacionalno pitanje reši »na principu ravnopravnosti svih naroda, na dobrovoljnom udruživanju, sa pravom otcepljenja«.¹⁰

Upadljiva je sličnost navedenog stava sa stavovima o međunarodnim odnosima koje je znatno pre VIII kongresa zastupalo slovenačko rukovodstvo i njihov lider Edvard Kardelj, inače najveći autoritet u SKJ za nacionalno pitanje. Elaborirajući, na kongresu, potrebu da se šire obezbedi »nacionalna ekonomska samostalnost« naglasio je da u socijalizmu i narodi, kao i ljudi, imaju pravo da se razvijaju u skladu sa rezultatima svoga rada i da nikakva snaga spolja (pa ni federacija – D. B.) ne može te rezultate da od njih otudi.¹¹

Tako se prvi put posle dolaska komunističke partije na vlast 1945, javno na jednom kongresnom skupu govori o nesuglasicama izazvanim neadekvatno rešenim nacionalnim pitanjem i nezadovoljavajućem položaju naroda u Jugoslaviji. Osmi kongres je, u stvari otvorio tabu-temu. To je bilo neophodno da bi se otpočeo proces transformacije jugoslovenske federacije.

Epilog sukoba u federalnom vrhu između protagonista decentralizacije i pobornika status quo-a usledio je tek posle IV sednice CK SKJ, održane jula 1966, na kojoj je smenjen jedan od najmoćnijih političara ove druge grupe – potpredsednik Republike, sekretar SKJ i rukovodilac Službe državne bezbednosti – Aleksandar Ranković. Ta smena bila je odraz novoga odnosa snaga u CK SKJ i široko izražene saglasnosti u ovom telu o potrebi da se sa rukovodećih mesta u zemlji uklone sve ličnosti koje se suprotstavljaju novom kursu decentralizacije zacrtane na Osmom kongresu SKJ. Kao i obično, prava namera uvijena je u glomazne i apstraktne političke formulacije o »zloupotrebi položaja i vlasti«, o težnji odredene službe, odnosno njenog šefa, da postane faktor iznad društva i Saveza komunista«, o »gušenju demokratskih procesa« itd., što se, inače, moglo primeniti na bilo kog jugoslovenskog rukovodioca. Suština je, međutim, bila u tome da se idejno-politička pobeda ostvarena na Osmom kongresu nad snagama koje su se borile za jedinstvenu Jugoslaviju izrazi i odgovarajućim personalnim promenama u partiji, odnosno vlasti. U tu svrhu neophodno je bilo početi od samog vrha hijerarhijske istrice.¹²

¹⁰ Josip Broz Tito, *Referat na VIII kongresu SKJ*, »Osmi kongres SKJ«, Beograd 1964, str. 31 i 41.

¹¹ Edvard Kardelj, *Referat na VIII kongresu SKJ* (isto, str. 97–99).

¹² Četvrta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Sarajevo 1966.

Smenom najmoćnijeg protagoniste centralizovane države – Aleksandra Rankovića, sondiran je teren za otvaranje procesa dalje »kadrovske reorganizacije SKJ«, odnosno za marginalizovanje njegovih istomišljenika.

Jačanje suverenosti republika slabljenjem države

Do korenite transformacije jugoslovenske federacije u labavu zajednicu sa visokim stepenom autonomije republika dolazi u drugoj polovini 60-ih godina. Ključnu ulogu u ovom kontekstu odigrao je Edvard Kardelj, koji sada postaje, posle Josipa Broza, najuticajnija ličnost u Jugoslaviji. U skladu sa njegovim stavovima o neophodnosti radikalne decentralizacije i prenošenja prerogativa vlasti sa saveznih organa odlučivanja na republičke¹³, dolazi do značajne reorganizacije unutar SKJ.

Formira se nov Izvršni komitet CK SKJ. U njega su ušle relativno nepoznate ličnosti, preuzimajući funkcije koje su do tada vršile ličnosti direktno proizašle iz revolucije. Takve kadrovske promene neminovno su rezultirale smanjivanjem moći i autoriteta saveznih institucija i snaženju republičkih centara odlučivanja.

Menja se i mehanizam izbora članova partijskog rukovodstva. Prema dotadašnjoj praksi njih je imenovao, postavljao i smenjivao CK SKJ, odnosno njegov organizacioni sekretar. To je izazivalo slepu poslušnost rukovodilaca organima federacije. Sada ovo pravo prelazi na organe republika, čime je znatno ojačana njihova moć. Funksioneri federacije, čiji je jedini izvor egzistencije njihova javna rukovodeća funkcija, okreću se prema republikama i menjaju političke rezone u skladu sa imperativima koje je nametnuo novi politički kontekst.

Sledeća posledica redistribucije moći s federalnih na republičke organe SKJ, bila je ta što se važne odluke ne donose više u federalnom vrhu nego kroz neposredne bilateralne i multilateralne kontakte republičkih predstavnika, odnosno njihovih državnih i partijskih delegacija. Ulogu posrednika medu republičkim delegacijama sve više je preuzimao Josip Broz.

Svakodnevni politički život je sve više potiskivao parolu »bratstva i jedinstva« i zamjenjivao je parolom ravnopravnosti, uz naglašavanje potrebe pregovaranja i dogovaranja.

Odlukom IV sednice CK SKJ o smenjivanju Aleksandra Rankovića nije se samo promenila slika političke moći oko Josipa Broza, odnosno pitanje ko će biti »čovek broj 2« u Jugoslaviji, nego pozicija pokrajina u Srbiji. U periodu koji je usledio problematika ostvarivanja prava nacionalnih manjina razmatrala se uglavnom u kontekstu razmatranja stepena autonomnosti dvaju pokrajina i odnosa saveznih, a naročito srpskih organa vlasti prema njima. To je izazivalo sve veće nezadovoljstvo u izvesnim krugovima intelektualaca u Srbiji, posebno u Akademiji nauka. Oni su i ranije ukazivali na to da nema nikakve političke, pravne, pa ni etičke osnove da se pokrajine isključivo formiraju na teritoriji Srbije, iako nacionalne manjine i oblasti koje su ranije imale autonomiju postoje i u drugim republikama (zalaganje da se isti problem reši svuda u Jugoslaviji na isti način). Konstituisanje i forsiranje pokrajina na teritoriji Srbije stoga je okarakterisano kao čin razbijanja Srbije i njenog slabljenja u odnosu na druge republike.

Deo navedenih stavova izneli su na XIV sednici CK SK Srbije, održanoj krajem maja 1967, dva člana ovog tela – Dobrica Čosić i Jovan Marjanović.

¹³ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1979, str. 37–38.

To je ujedno bilo i prvi put da se javno i otvoreno govorio o albanskom nacionalizmu i separatizmu. S obzirom na to da su to bili stavovi koji nisu samo odražavali političko rezonovanje dela srpske javnosti u aktuelnom trenutku, nego i stanovišta koja će kasnije prihvatići najveći deo srpskog naroda – neophodno je šire ih izložiti.¹⁴

Zalažući se na sednici za preispitivanje političkog kursa koji je sprovodio SKJ, Dobrica Ćosić je oštro kritikovao politiku jačanja državnosti republika, naglašavajući da je to »konceptacija primitivnog, dezintegrisanog, partikularizovanog, neminovno birokratskog i siromašnog društva.« S tim u vezi je i »zabrinjavajuće antisrpsko raspoloženje, koje se široko, u najrazličitijim oblicima, ispoljava u izvesnim sredinama, naročito u Hrvatskoj i Sloveniji.« Putem štampe i ostalih sredstava informisanja mesecima se vodi politička kampanja »da neko nekog eksplatiše i vara, da Srbija odlama najveće komadine tog famoznog 'jugoslovenskog kolača', da su Srbi etatisti, unitaristi, assimilatori, centralisti, konzervativisti, jednom rečju da samo žele da potčinjavaju, vladaju i žandarišu.« Politika koja ne vodi računa o ovim pojavama ne služi dobru »kako srpskog, tako i svih jugoslovenskih naroda. Jer, antisrpsko rada antihrvatstvo, antislovenstvo rada antisrpsko i tako se jugoslovenski šovinizmi i uzajamno izazivaju, podstiču i hrane.«

Osudujući politiku SKJ na Kosovu, Ćosić je govorio o »zaoštravanju odnosa između Šiptara i Srba, o osećanju ugroženosti kod Srba i Crnogoraca, o pritiscima za iseljavanje, o sistemskom potiskivanju sa rukovodećih mesta Srba i Crnogoraca, o težnjama stručnjaka da napuste Kosovo i Metohiju, o neravnopravnosti pred sudovima i nepoštovanju zakonitosti, o ucenama u ime nacionalne pripadnosti.« Ukazao je na to da se ne vidi u odgovarajućim razmerama šovističko raspoloženje i nacionalistička psihoza u šiptarskoj narodnosti; neopravданo se potcenjuju iridentistička i separatistička raspoloženja i težnje u izvesnim slojevima šiptarske nacionalnosti.« Kao posebno opasno je okarakterisano to što se SKJ ne odnosi kritički prema komunistima Pokrajinskog komiteta SK koji nije »pridao odgovarajući značaj borbi protiv albanskog šovinizma i iridentizma, ili je često svodio na političku frazeologiju verbalne simetrije prema srpskom šovinizmu... Birokratsko-etatistički shvaćena ravnopravnost Šiptara u Srbiji i Jugoslaviji i razvijanje njihovog suvereniteta, ne može da se ne završi u iridentizmu, u dubljenju političkih razlika među narodima Kosova i Metohije i Albanije i Jugoslavije u permanentnom i otvorenom sukobu... Ako bi put danas vodio stvaranju jedinstvene albanske države, ostvarivanja šiptarskog nacionalnog suvereniteta, odnosno otcepljenju Kosova i Metohije od Srbije i Jugoslavije, onda su neizbežni teški i tragični sukobi i nesagleđive istorijske nesreće i komplikacije.« Stoga, kao jedini put za ostvarivanje pune nacionalne ravnopravnosti na Kosovu i Metohiji, Ćosić je elaborirao »put stvaranja društva u kome se nacionalna ravnopravnost ostvaruje u društvenim odnosima, ali bez državnih oblika, državnih atributa nacionalne ideologije i nacionalnih, odnosno birokratskih 'zastupnika' i 'predstavnika'... Taj put se ne završava na savezu nacija i država, nego teži savezu slobodnih ljudi i radnih asocijacija, teži epohi slobode, kulture, humanizovanog društva, društva koje ne čini nikakva 'nadnacija', nego slobodni ljudi.« Svestan da politički procesi idu drugim tokom, Ćosić je nagovestio zaokret u politici Srbije (koji se inače

¹⁴ Pored ostalog, zahvaljujući ovom istupanju posle smene Aleksandra Rankovića i popularnosti u srpskom narodu, u vreme hrvatsko-srpskog sukoba, početkom 1994. godine Dobrica Ćosić je izabran za predsednika SR Jugoslavije.

– dvadeset godina kasnije – i odigrao): »Ako u Jugoslaviji potraju i pobede tradicionalne, odnosno nacionalističko-etatističke politike i partikularističke orientacije... mogao bi se i u srpskom narodu razgoreti stari istorijski cilj i nacionalni ideal – ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu.«¹⁵

Izlaganje Dobrice Čosića od ostalih članova CK SK Srbije (osim Jovana Marjanovića koji je izneo sličan stav) bilo je oštro osudeno i ocenjeno kao suprotno »programskim načelima i pozitivnim tekovinama Saveza komunista Jugoslavije u nacionalnoj politici«.¹⁶ Ubrzo posle toga Čosić je razrešen svojih visokih funkcija u SKJ.

Krajem 60-ih godina, pa sve do raspada Jugoslavije, Kosovo i Metohija i pitanje ljudskih prava albanskog stanovništva ostaju u središtu jugoslovenske, pa i svetske javnosti. Ovo pitanje, istovremeno, postaje i predmet sve izraženije i sve brutalnije manipulacije pojedinih nacionalnih elita u sklopu borbe za jačanje sopstvene moći u aparatu političkog odlučivanja. Takve manipulacije povezane sa nacionalnom isključivošću rezultirale su krajem 80-ih godina potpunim paralisanjem CK SKJ i raspadom ove glomazne komunističke organizacije nesposobne da razreši pitanja koja je pred nju postavila istorija.

Težeći da dokažu svoju kooperativnost novom pristupu razrešavanju »kosovskog problema«¹⁷ vezanog za »Rankovićevu diskriminatorsku politiku prema albanskom življu«, rukovodioci Srbije su prednjačili u aktivnostima na prevazilaženju »neprihvatljivog stanja na Kosovu«. U tom kontekstu, jula 1966, na sednici Izvršnog komiteta CK SK Srbije, u skladu za zaključcima IV sednice CK SKJ, doneta je odluka da se formira komisija sa zadatkom da ispita i ustanički političku odgovornost visokih rukovodilaca u Srbiji, koji su imali značajne funkcije u republičkom Centralnom komitetu SK i u Službi državne bezbednosti.¹⁸ Već posle dva meseca održana je Šesta sednica CK SK Srbije na kojoj je ovaj izveštaj razmatran, a rukovodioci odgovorni za »tolerisanje nacionalizma i šovinizma u Srbiji«, za »stalno prisutan odnos nepoverenja prema narodnostima«, za »zanemarivanje narodnosti u kadrovskoj politici« itd., smenjeni sa funkcija.¹⁹

U okviru javne rasprave o poboljšanju položaja Albanaca i ubrzavanju razvoja Kosova i Metohije, srpski komunisti su takođe bili akteri novih ustavnih rešenja na tom planu. Radilo se o izmeni stanja nastalog posle donošenja Ustava iz 1963. Tada je ukinuta delegacija pokrajina u Veću naroda Savezne skupštine. Amandmanima na savezni Ustav 1967. i 1968. ponovo su ove delegacije vraćene u sastav federacije, a albanska nacionalna manjina dobila je pravo na nacionalne simbole (zastavu i dr.).

Ostvareni atributi autonomnosti Kosova i Metohije nisu zadovoljili albanški živalj, koji je smatrao da oni imaju samo marginalni značaj, a da je stvarna pozadina želja da se smanji prisutno neraspoloženje stanovništva. Tako 27. novembra 1968. dolazi do masovnih demonstracija studenata i daka u Prištini, Uroševcu, Gnjilanu i Podujevu. Tokom ovih nemira demonstranti su tražili

¹⁵ Četvrta sednica CK SK Srbije, Beograd 1968, str. 100–116.

¹⁶ Zaključci CK SK Srbije o političkim gledištima Jovana Marjanovića i Dobrice Čosića (isto, str. 314–315).

¹⁷ Tokom celog posleratnog perioda Kosovo se razvijalo znatno sporije nego bilo koji drugi deo Jugoslavije. Društveni proizvod 1947. iznosio je 49% jugoslovenskog proseka, a 1953. godine 52 odsto. Međutim, od tada je Kosovo stalno zaostajalo, tako da je 1957. društveni dohodak pao na 42%, a 1962. na 33 odsto jugoslovenskog proseka.

¹⁸ Aktivnost SK Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije, Beograd 1966.

¹⁹ Isto, str. 275–297.

jače povezivanje Kosova i Metohije sa Albanijom i davanje Kosovu i Metohiji statusa republike.

Iako su albanski funkcioneri u SKJ osudili nemire na Kosovu, iskoristili su i priliku da kritikujući ovu pojavu iznesu što više argumenata u korist ostvarivanja šire autonomije ove pokrajine u odnosu na Srbiju i energičnijeg rešavanja problema vezanih za njen nezadovoljavajući ekonomski položaj. Zahtevali su da se pokrajine izjednače u pravima i dužnostima sa republikama kao federalnim jedinicama. To je u stvari značilo da pokrajine imaju svoja originalna prava, a ne prava u okviru prava i dužnosti republike, kao i da na nivou federacije imaju sva prava koja imaju federalne jedinice – republike. U svojim stavovima političko rukovodstvo Kosova i Metohije polazilo je od toga »da će ova pokrajina lakše rešavati mnogobrojne ekonomske, socijalne i druge probleme, kao i da će – kroz ostvarivanje većeg stepena državnosti putem i formalnog izjednačavanja autonomne pokrajine sa republikom – moći više da doprinese nacionalnom identifikovanju i nacionalnom iskazivanju narodnosti kao i ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti. Pri postavljanju ovih zahteva isticanje je pravo narodnosti na samoopredeljenje, kao i mogućnost i potreba izdvajanja u posebnu republiku.²⁰

Samo mesec dana posle izbijanja demonstracija usvojen je zahtev albanskih komunista za izmenom imena pokrajine. Istoriski naziv »Kosovo i Metohija«, koji se pominja u pisanim dokumentima od pre više stotina godina i koji je vezan za vreme kada je ovo područje smatrano centrom srpske države, zamjenjen je nazivom »Kosovo« radi prilagodavanja albanskoj terminologiji.

Dalje promene u pravcu jačanja autonomnosti pokrajina sprovedene su krajem 1968. usvajanjem amandmana VII–XIX na Ustav SFRJ i amandmana IV–VIII na Ustav Srbije. Tim amandmanima pokrajine su u pogledu prava i dužnosti izjednačene sa republikama.²¹

Bitne promene su učinjene i u okviru zakonodavnih kompetencija pokrajina. Sada one umesto statuta donose svoje ustavne zakone. Pored toga pokrajinska skupština donosi i zakone. Same pokrajine ustanovljavaju vrhovne sudove i druge pravosudne organe. I ostali njihovi organi vlasti dobijaju takoreći iste nadležnosti kao i republički.

Pozicija pokrajina još je više ojačana amandmanima na Ustav SFRJ od 30. juna 1971. i amandmanima na Ustav Srbije iz 1972. koji su samo predstavljali preslikavanje ovih prvih. Njima pokrajine faktički dobijaju kao i republike neka suverena svojstva – status članice federacije, odnosno države, iako im formalno to nije priznato.²²

²⁰ Radošin Rajević, *Ustavni razvoj i konstituisanje autonomije do reforme 1989. godine*, zbornik radova »Kosovo. Prošlost i sadašnjost«, Beograd 1989, str. 159.

²¹ Amandmanima je utvrđeno da su autonomne pokrajine – kao i federalne jedinice (republike) – odgovorne za vršenje poslova i zadataka iz oblasti Ustavom utvrđenih prava i dužnosti federacije. Pokrajine su, dakle, ovim ustavnim promenama postale – zajedno i jednak republikama – odgovorne za poslove u federaciji, tj. one su odgovorne za sopstveni razvoj, ali i za razvoj Jugoslavije kao celine.

²² Suštinski nov status pokrajina proizlazio je iz niza amandmanskih formulacija. Tako na primer, umesto ranije formulacije iz Ustava iz 1963., »Radni ljudi i narodi Jugoslavije ostvaruju svoja suverena prava u Federaciji kad je to u zajedničkom interesu ovim Ustavom utvrđeno, a u svim ostalim odnosima u socijalističkim republikama«, sada stoji: »Radni ljudi, narodi i narodnosti (podvukao – D. B.) ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim *autonomnim pokrajinama* (podvukao – D. B.) u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u SFRJ kada je to u zajedničkom interesu Ustavom utvrđeno.«

Nezadovoljstvo statusom svoje nacije u jugoslovenskoj federaciji izražavalo je i rukovodstvo hrvatskih komunista. To nezadovoljstvo se ispoljavalo u zahtevima za generalnom revizijom ekonomske politike Jugoslavije, odnosno kroz pritisak za radikalnim promenama u raspodeli ukupnog dohotka zemlje u korist republika. Insistiralo se na detaljnoj analizi bilansa federacije, razmatranju monopolskog položaja centralnih (saveznih) banaka i zahtevu da se odmah smanje obaveze privrede, a da se od početka novog planskog razdoblja od 1970. ukine centralizacija kapitala na nivou federacije, osim fonda za pomoć nerazvijenim krajevima.

Međutim, savezna vlada nije prihvatile zahteve Hrvatske. Sa njima se nisu saglasili ni predstavnici ostalih republika (u to vreme je lansirana parola da su odnosi u federaciji 5:1 na štetu Hrvatske).

Nezadovoljno ovakvom reakcijom, hrvatsko rukovodstvo iznosi svoje zahteve pred jugoslovensku javnost, istovremeno obelodanjujući sve detalje o svojim pregovorima sa saveznom vladom. To je učinjeno na javnom savetovanju političkog aktiva Hrvatske 28. i 29. maja 1968.²³ Učesnici su izuzetno negativno ocenili rad federalne administracije, iznoseći čak i ideju da treba sazvati vanredno zasedanje CK SKJ na kome bi se »uklonile birokratske snage« koje koče društvenu reformu i bore se protiv odluka VIII kongresa. Tako je počela borba za mobilizaciju javnog mnjenja za podršku političkim i ekonomskim zahtevima nacionalnog rukovodstva. Stampa, radio i televizija uključili su se u kampanju za prihvatanje platforme koju je formulisalo rukovodstvo SK Hrvatske. Pritisak na saveznu vladu da napusti praksu centralizacije sredstava i monopola finansijskog kapitala u saveznim bankama sve je više rastao. Aktivno uključivanje mas-medija na »nacionalnom osvećivanju mase« vodilo je politici nacionalno-republičke homogenizacije i sve većem rasplamsavanju strasti. Neminovna posledica takvog političkog života bila je diferencijacija, pojačana frakcijska borba u republikama i porast medunacionalne sumnjičavosti i nacionalizma. Pored toga, u donošenju federalnih odluka kao sve češća praksa se javlja blokada i opstrukcija.

U traženju izlaza iz složene političke situacije i iznalaženju opšteprihvatljivih okvira za razrešenjem konfrontacije na relaciji federacija – republička vlast trebalo je da odlučujuću ulogu odigra IX kongres SKJ i republički (nacionalni) kongresi koji su mu prethodili. Novi politički odnosi manifestovali su se i kroz samu ovu činjenicu što su se (prvi put u istoriji Komunističke partije Jugoslavije) republički kongresi održavali pre saveznog. Time je potvrđeno da zajednički interesi i zajednička politička orientacija treba da proizlaze iz utvrđenih stavova republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista.

Proces transformacije jugoslovenske federacije u pravcu davanja što širih kompetencija republikama (a i pokrajinama), najavljen VIII kongresom SKJ 1964, znatno je osnažen na IX kongresu održanom 11. do 15. marta 1969. Takav politički kurs zacrtao je Josip Broz u svome referatu oštro osuđujući etatizam rečima: »Mi se etatizma odričemo zato što se pokazao nesposobnim da rješava društvene protivurječnosti i probleme efikasnog razvitka i što je neprihvatljiv sa stanovišta razvijanja humanih socijalističkih društvenih odnosa.«²⁴

²³ Videti: *Savetovanje u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske 28. i 29. svibnja 1968. godine*, Informativna služba CK SKH, Zagreb 1968.

²⁴ Deveti kongres SKJ, »Komunist«, Beograd 1969, str. 52.

Ostali referati su imali sličnu sadržinu. U njima i u usvojenim dokumentima je podvučena potreba »jačanja suverenosti republika i autonomije pokrajina«.²⁵

Afirmišući nacionalni faktor kao ključnu polugu daljeg društvenog razvoja kongres je pristupio reformi sopstvene organizacije. Polazeći od potrebe »daljeg jačanja uloge, uticaja i odgovornosti Saveza komunista socijalističkih republika kao samostalnih organizacija u jedinstvenom SKJ«, izabrano je kolektivno izvršno telo ove organizacije – Izvršni biro. Ono se sastojalo od 14 članova – rukovodećih ljudi (sekretari centralnih komiteta) iz svake republike po dva i iz pokrajina po jedan. Na taj način izvršena je federalizacija SKJ što će kasnije imati dalekosežne posledice na njen rad i stepen efikasnosti.

Posle IX kongresa intenzivnost međunacionalnih sporova nije se smanjila, nego je još dobila na snazi. Izmenjena politička klima u društveno-ekonomskim odnosima išla je u prilog otvorenoj borbi republika i pokrajina za njihove sva-kodneve i dugoročne interese. Autoritativna pozicija federalne države i političke strukture poljuljana je i oslabljena. Ona je sada strogo zavisila od političkih moćnika u republikama i pokrajinama koji su je postavljali. Republike su se sve više vladale kao države koje nastaju u procesu raspadanja federalnog centralizma, što je izazivalo brojne sukobe prilikom preuzimanja ranijih prava i obaveza federacije. Krajem 60-ih godina u Jugoslaviji je delovalo devet centara moći – šest republičkih, dva pokrajinska i jedan savezni sa sličnom strukturom vlasti. Odnosi među tim centrima moći daleko su bili od stanja harmonije. Visok stepen samostalnosti republičke vlasti i nemogućnost da se bez saglasnosti svih članica federacije donose odgovarajuće odluke koje je nametao društveni život ozbiljno su ugrožavali efikasnost uspostavljenog sistema. Zbog velikih razlika među članicama federacije u stepenu ekonomske razvijenosti nisu se mogla naći opšteprihvatljiva rešenja takoreći ni po jednom pitanju. S obzirom na to da su gotovo sve odluke imale i svoju ekonomsko-materijalnu stranu, a imajući na umu činjenicu da je dohodak po stanovniku u jednoj federalnoj jedinici šest do sedam puta bio veći nego u drugoj, jasno je koliko je mogućnost postizanja opšteprihvatljivog kompromisa bila mala.

Navedene protivrečnosti svakodnevno su reproducovale konflikte i krize u odnosima među republikama ispoljavajući se u permanentnoj blokadi rada saveznih organa. Na prelazu između 60-ih godina na 70-te ovakva tendencija se naročito ispoljava u »cestnoj aferi« u Sloveniji i burnim medurepubličkim raspravama o zahtevu hrvatskog rukovodstva da »devizama raspolažu oni koji ih stvaraju«.

Konflikt vezan za »cestnu aferu« bio je prvi slučaj od stvaranja socijalističke Jugoslavije da se jedna republika javno suprotstavila odluci federacije. Kriza je izazvana prilikom raspodele sredstava međunarodnog zajma za izgradnju puteva u Jugoslaviji. Vlada Slovenije je optužila federaciju zbog diskriminatorskog odnosa prema Sloveniji u raspodeli međunarodnih zajmova na republike, što je izazvalo politički spor i ozbiljno dovelo u pitanje opstanak savezne vlade, čiji je predsednik, igrom slučaja, bio Slovenec Mitja Ribičić.

U oštroj formi »postavljeno je pitanje uloge i položaja Slovenije u Jugoslaviji i definisanja uloge federacije, raščišćavanje odnosa razvijenih i nerazvijenih, problem nelikvidnosti, problem proširene reprodukcije i državnog ka-

²⁵ Izražavajući imperativ pretvaranja republika u države federacije Rezolucija IX kongresa ističe: »... treba osigurati pravo nacija, odnosno radnih ljudi u socijalističkim republikama da raspolažu rezultatima svoga rada... U okviru jedinstvenog jugoslovenskog tržišta sve instrumente privrednog sistema treba raspodeliti tako da osiguraju taj princip.«

pitala, pitanje javnog dogovaranja i političkih pritisaka, problem društvene uloge radničke klase i vodeće idejno-političke uloge SKJ i konfrontacije sa etatističkim i nacionalističkim tendencijama, problem koordiniranja i saradnje između vodećih slovenačkih komunista.

»Cestna afera«, kao oblik političkog pritiska, bila je, između ostalog, i izraz jačanja republičkog etatizma, birokratskih tendencija u rukovodstvu pri-vrednih organizacija, naročito u bankarstvu i veletrgovini, a za svoje su je ciljeve iskorišćavali i strana propaganda i belogardejska emigracija, oživljavanjem ideje o nacionalnom poravnjanju.²⁶

Zbog ozbiljnosti situacije početkom avgusta 1969. sazvan je sastanak republičkih i jugoslovenskog rukovodstva. Izveštavajući o porastu kritike iz republika na državne organe, što je kulminiralo ovim pritiskom iz Slovenije, predsednik Saveznog izvršnog veća (SIV-a) Mitja Ribičić tom prilikom ukazao je na aktuelnu situaciju u svojoj republici. Tamo su sve prisutnije teze da »federacija blokira svaku mogućnost Slovenije«, da se »u Sloveniji ostvaruju ekonomiske, a u drugim republikama političke investicije«. Sve su češći tekstovi u ljubljanskoj štampi u kojima se traži da Slovenija postavi pitanje revizije svojih materijalnih obaveza prema federaciji. To je inače bila učestala praksa da republička rukovodstva posto formulišu svoju politiku, preko radija, štampe i televizije mobilisu javno mnenje da bi ono podržalo tu politiku kako bi se pojačao pritisak na saveznu administraciju.

Uprkos oštroj kritici izrečenoj na račun slovenačkog rukovodstva na ovom sastanku, nije došlo ni do kakve konkretne intervencije saveznih ili republičkih vrhova u unutrašnji politički život Slovenije. Konsekvence »cestne afere« imale su upravo suprotno dejstvo. Sporna situacija je samo ubrzala reformu federacije u pravcu jačanja suverenosti republika, odnosno svemoći nacionalnih elita. Slične političke implikacije imala je i kriza u odnosima na relaciji federacija – Hrvatska na prelazu 60-ih godina u 70-te.

Neposredno po okončanju političkih rasprava u vezi sa »cestnom aferom«, hrvatsko rukovodstvo, zahtevajući dosledno sprovođenje odluka IX kongresa SKJ o pravu republika da suvereno raspolažu rezultatima rada, odnosno nacionalnim dohotkom koji same stvaraju, stavljaju na dnevni red realizaciju ovih programske načela u praksi. U tom kontekstu iznosi se zahtev da »devizama raspolažu oni koji ih i stvaraju«. U sklopu ovog zahteva je inicijativa da se raščiste računi oko finansijskog kapitala federacije koji je »prilikom privredne reforme došao u bivše savezne, a sada beogradske banke.«

Činjenica da je navedena inicijativa za preuređivanjem odnosa u federaciji proistekla upravo iz Hrvatske nije nikakva slučajnost. Privredna struktura ove republike razlikuje se od ostalih federalnih jedinica. Posle Slovenije, ona je ekonomski najrazvijenija, s obzirom na to da je nasledila značajne industrijske potencijale koji su odigrali snažnu ulogu u procesu industrijalizacije. Međutim, tehnička opremljenost ovog sektora sve je više zastarevala, pa je Hrvatska u prenošenju sredstava proširene reprodukcije na republike videla šansu za modernizaciju svoje industrije (s obzirom na to da je to bio put da koncentriše sva sredstva ostvarena na svojoj teritoriji i tako obezbedi veći udeo u raspodeli nacionalnog dohotka). Pored toga, Hrvatska obuhvata 80% jugoslovenskog dela jadranske obale, što joj daje izuzetne mogućnosti za sticanje deviza. Mogućnosti stvaranja većih deviznih

²⁶ Izveštaj za VII kongres SK Slovenije, Ljubljana 1974.

rezervi u odnosu na druge republike proizlazile su i iz činjenice što je Hrvatska, relativno, najviše bila upućena na izvoz. Konzerviranje starog stanja za hrvatsko rukovodstvo predstavljalo je jačanje »nacionalne moći« koja sputava stvaralačku inicijativu naroda i neminovno rađa nezadovoljstvo i otpore.²⁷

U Hrvatskoj u ovom periodu sve je češće u upotrebi sintagma o »federiranju federacije«.²⁸ Insistira se na tome da je federacija živi organizam koji mora da »federira« – da bude elastična, jer ono što je važilo ranije ne mora da važi za sva vremena.

Zahtevi iz Hrvatske za racionalnijom raspodelom nacionalnog dohotka okarakterisani su u nekim delovima zemlje kao prelazak republičkog vrha sa nacionalnih na nacionalističke pozicije. Takve ocene do lazile su i iz savezne administracije. Tako je vrlo oštru kritiku na račun zbivanja u Hrvatskoj, u seriji članaka objavljenim u listu »Borba«²⁹, izneo potpredsednik Savezne skupštine Miloš Žanko. Osnovna teza u ovim člancima je da nacionalizam u Hrvatskoj raste, da nacionalisti slobodno politički deluju, što znači da hrvatsko rukovodstvo ne vodi borbu protiv ove pojave. Elaborirajući svoje stavove Žanko navodi i to da se u Hrvatskoj finansiraju proustaški listovi, pa je samim tim jasno da je talas nacionalizma javan i više se ničim ni ne prikriva.

S obzirom na to da su se takva mišljenja širila unutar SKJ, rukovodstvo hrvatskih komunista odlučilo je da sazove sednicu CK SKH na kojoj će se razmotriti aktualna politička pitanja i objasniti sopstvena politika. Tokom priprema za ovu sednicu, a i na njoj samoj, diskusije su sve više poprimale nekritičan duh i neprijateljski stav prema drugim nacijama, a naročito prema Srbiji. U tom smislu, odbacujući bez ikakvih argumenata stavove o nacionalizmu u Hrvatskoj, istaknuti hrvatski komunista, Vladimir Bakarić, optužuje »velikosrpsku čaršiju« za širenje takvih glasina.³⁰ Pri tome za isto »dezavuisanje javnosti« optužen je i deo savezne administracije, a krajnje konsekvene njenog delovanja okarakterisane su kao »akcija usmerena protiv Tita«.³¹

Ostali referati na navedenoj sednici najvišeg tela hrvatskih komunista imali su sličan sadržaj. Predsednik CK SK Hrvatske Savka Dabčević – Kučar težiće problema u medunacionalnim odnosima videla je u unitarističkim tendencijama koje bi želete da spreče reformu federacije za koju se zalaže Hrvatska. Ocenila je da se taj unitarizam zasniva na velikodržavlju i hegemonizmu najbrojnije nacije (Srba – D. B.) koja želi povratak na elemente starog sistema. U tome imaju učešće i hrvatski kadrovi u saveznom vrhu – oni u jačanju centralizma vide jačanje svoje pozicije.³² Međutim, analizirajući situaciju u Hrvatskoj, predsednica CK SKH iznela je ocenu da »nacionalizam, iako agresivniji i glasniji, nije u rastu«. Potvrdila je da su pri-

²⁷ Izveštaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove, izd. CK SKH, Zagreb 1972.

²⁸ Izraz koji je u politički žargon uveo jedan od hrvatskih rukovodilaca Vladimir Bakarić (V. Bakarić, *Aktuelni problemi sadašnje etape revolucije*, Zagreb 1967, str. 246)

²⁹ Borba, 18., 19., 20., 21. novembar 1969.

³⁰ Vladimir Bakarić, *Društvene klase, nacija i socijalizam*, Zagreb 1976, str. 223.

³¹ Isto, str. 224.

³² Taj stav je tri meseca kasnije, na sednici Izvršnog biroa CK SKJ, elaborirao jedan od lidera komunističkog pokreta Hrvatske, Vladimir Bakarić, ukazujući kako je »historija pokazala da su hrvatski unitaristi u staroj Jugoslaviji (Kraljevini Jugoslaviji – D. B.) bili oslonac velikosrpske hegemonije u Hrvatskoj i ne samo Hrvatskoj«.

sutne teze u kojima se dosadašnja rešenja u Jugoslaviji smatraju osnovom za ekonomsko osiromašenje i opšte ugrožavanje Hrvatske i hrvatskog naroda. Tu tezu prate sloganii: »Hrvatska je opljačkana«, »Najgore prolazimo – svi ostali bolje prolaze od nas«, »Koncentracija svega kapitala i svih investicija isključivo je u Srbiji«, »Nerentabilne investicije samo su izvan Hrvatske, a grade se našim parama.« Navedena stanovišta, s obzirom na to »da su nacionalizmu u Hrvatskoj potresani korenii, nisu okvalifikovana kao opasna po dalji razvoj međunalacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Kao glavni problem u ovoj sferi apostrofirani je unitarizam i njegovi nosioci, koji svojim delovanjem stvaraju plodno tlo za ovakve devijacije.

Implikacije usvojenog stava da je unitarizam glavna politička opasnost u Hrvatskoj bile su izuzetno važne za dalji društveni razvoj Jugoslavije. Međutim, taj stav Savez komunista Hrvatske nije uskladio sa savezima komunista ostalih republika, što je do tada bila uobičajena praksa. Stoga su glavne ocene navedene sednice CK SKH bile primljene sa nepoverenjem od ostalog dela jugoslovenske javnosti. To je bio i razlog što su pojedini lideri republičkih organizacija SK našli za shodno da se nešto kasnije, na sastanku Izvršnog odbora CK SKJ, osvrnu na tu temu.

Predstavnik CK SK Makedonije Krsto Crvenkovski rekao je da se on »ne slaže sa tendencijama avangardizma u Hrvatskoj«, da je dug komunista Hrvatske da pred vlastitim narodom jedanput za svagda raščiste sa pojmom nacionalizma i da se CK SK Hrvatske mora pomiriti sa time da njihov stav nije obavezan put koji će i ostali slediti. Drugi predstavnik Makedonije Kiro Gligorov je upozorio da srpsko-hrvatski odnosi imaju visok stepen osetljivosti za Bosnu i Hercegovinu, za Makedoniju i za sve ostale članice federacije i da se zato nijedan zahtev ne može i ne sme rešavati na relaciji Beograd-Zagreb, jer jugoslovensku zajednicu čini šest republika i dve pokrajine. Zalažući se za princip »čistih računa« slovenački predstavnik France Popit se suprotstavio tome da bilo koja republika nameće drugima svoju politiku, ističući da je slovenački narod posebno osetljiv na unitarizam, centralizam i hegemonizam. Hrvatski predstavnik Vladimir Bakarić ponovio je ranije stavove Hrvatske ukazujući da se ne čudi što je u vezi sa tim izraženo nerazumevanje.³³

Politički nastupi u kojima se sve manje na konstruktivan način, uz adekvatnu argumentaciju, dokazuju opravdanost sopstvene nacionalne politike, u SKJ postaju prava retkost. Nezadovoljavajuća federalna, ali i opšta ekonomска rešenja – karakteristična za socijalizam, izazivala su bujicu nezadovoljstva ne samo kod rukovodstva pojedinih republika, nego i kod običnog čoveka koga su najviše i pogadala. Međutim, traženje optimalnog rešenja u okvirima ekonomski neodrživog privrednog sistema nije moglo imati efekta. Stoga, napetosti i animoziteti među pojedinim nacionalnim liderima rastu, a samim tim i neterminacija i neprincipijelност u političkim nastupima.

Ekonomska podloga medunacionalnih sporova u Jugoslaviji bila je u tome što je federalna država prikupljala ogromna materijalna sredstva, a potom ih, na osnovu vlastitih kriterijuma odlučivanja, rasporedovala na republike. Takvim oblikom distribucije nisu bile zadovoljne najrazvijenije republike Slovenija i Hrvatska, pošto je na taj način od njih otudivan deo dohotka koje su same stvarale. S druge strane, ni nerazvijene republike, poput Makedonije, nisu uvek

³³ Jovan Kesar, Đuro Bilbija, Nenad Stefanović, *Geneza maspoka u Hrvatskoj*, Beograd 1990, str. 568–594.

bile zadovoljne distribucijom u saveznom vrhu. Polazeći od stava da »socijalizam raste i pada na pitanju solidarnosti«³⁴ komunisti iz ove republike su često izražavali nezadovoljstvo obimom distribuiranih sredstava. Neposredno uoči nemira na Kosovu krajem 1968. godine, sekretar Pokrajinskog odbora SK Kosova Veli Deva je ogorčen ekonomskom stagnacijom svoje pokrajine zahtevao da se osigura »što skoriji prestanak povećanja razlika u stupnju razvijenosti Kosova i drugih delova naše zajednice. Ako se to ne može osigurati, onda Savez komunista treba da izbaci iz svog Programa stav o potrebi smanjenja razlika između nerazvijenih i razvijenih.«³⁵

Razlike u stepenu ekonomskog razvoja u Jugoslaviji su u to vreme bile izuzetno velike. Raspon dohotka između Slovenije i Kosova bio je 6:1, a između najrazvijenijih i najnerazvijenijih opština 20:1. Tri republike Makedonija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora imale su status nerazvijenih članica federacije i stoga su finansirane iz posebnog saveznog fonda u koji su najveći deo sredstava uplaćivale najrazvijenije republike. Neravnopravnost u ostvarenom stepenu ekonomskog razvoja pojedinih nacija, kao naslede neravnomernog kapitalističkog razvoja u staroj Jugoslaviji, implicirala je različite interese različitih republika u postojećem sistemu. Pojedine članice su u redistribuciji ukupnog ostvarenog nacionalnog dohotka u Jugoslaviji dobijale manje nego što su unesile u savezni budžet – razvijene, a pojedine su dobijale više nego što su objektivno privredivale. Problem je bio što je društveni sistem morao biti jedinstven, nisu se mogla jedna pravila primenjivati na jednu članicu, a druga na drugu – time bi se razbila celina. Dakle, trebalo je iznaći formulu opšteprihvatljivu za sve narode Jugoslavije. Vreme koje je usledilo proteklo je u nastojanjima da se ta formula iznade, a politički epilog takvih nastojanja pokazao je koliko se u tome uspelo.

Ustavna reforma federacije – republike suverene države

Početak 70-ih godina obeležen je naporima jugoslovenskog rukovodstva da prebrodi političku krizu nastalu u procesu medurepubličkog dogovaranja. Opšta saglasnost, u to vreme, bila je da je izvor krize u nedovoljno odlučno sprovedenoj reformi federacije. Naime, iako su republike sve samostalnije kreirale svoju politiku polazeći od interesa sopstvenog naroda, one je nisu mogle realizovati u organima federacije. Savezni vrh je i dalje imao svu realnu moć upravljanja celokupnim društvenim poslovima. To je posebno važilo u privredi gde je on bio neprikosnoven u odlučivanju o kreditno-monetarynim, deviznim i spoljnotrgovinskim regulativima. Sve izraženije su bile nesuglasice u dogovaranju federalnih jedinica (problem usaglašavanja »šest plus dve politike«). Pošto nisu mogle da realizuju svoje ciljeve pojedine republike u okviru federacije sve više pribegavaju blokadi saveznih odluka. Tako, sve veća samostalnost republika u procesu odlučivanja manifestuje se u svome negativnom aspektu. Vraćanje na staro nije bilo moguće, a de-blokada novoga sistema zahtevala je ustavnu reformu, odnosno normiranje novog oblika dogovaranja među republikama zasnovanog na njihovoј suverenosti.

³⁴ Taj slogan je često isticao najistaknutiji rukovodilac republike Makedonije.

³⁵ Intervju sekretara Pokrajinskog odbora SK Kosova Veli Deva listu »Komunist«.

Proces »federalizacije SKJ« započeo je već ranije³⁶ tako da su primenu ovog »obrasca« i na državno uređenje Jugoslavije energično podržali svi republički lideri unutar SKJ.

Predsednik Republike, Josip Broz je već u letu 1970. naložio da se izradi nacrt teksta ustavne reforme federacije. U oktobru iste godine započela je rad komisija svih veća Savezne skupštine za ustavna pitanja pod rukovodstvom Edvarda Kardelja. Na sednici Predsedništva SKJ, 2. marta 1971, komisija je podnela izveštaj o radu na ovoj problematiki. Tom prilikom Edvard Kardelj je izložio svoja gledišta o značaju ustavne reforme, koja predstavljaju najautentičniji izvor idejnopolitičke osnove svih predstojećih promena u političkom sistemu.³⁷

Kao osnovni uzrok reforme federacije Kardelj navodi sukob imperativa da republike samostalno odlučuju o svojim interesima i državnog monopola koji ih je u tome sprečavao, dakle sukob republika i federacije oko premoći u sistemu odlučivanja. Glavni problem bio je kako raspodeliti ukupan društveni kapital, a da sve nacije budu zadovoljne. Dosadašnji metod u kome je o tome odlučivao savezni vrh nije zadovoljio zahteve federalnih jedinica i stalno je reprodukovao konflikte među njima. To je, po Kardelju, bila logična pojava s obzirom na izrazite medusobne razlike u interesima: »... mi moramo računati sa činjenicom da u odnosima među narodima, odnosno republikama Jugoslavije postoje ne samo različiti, nego i određeni objektivno protivurečni interesi. Na jedinstvenom tržištu, na primer, nije isti položaj jedne razvijene i jedne nerazvijene republike... Različita je i ponekad protivurečna struktura proizvodnih snaga u različitim republikama, pa se zato vrlo lako dogada da mere jedinstvene politike federacije u stvari nejednako pogadaju republike u stvaraju konflikte. Očigledno je da te objektivne protivurečnosti ne možemo savladati ideološkim formulama, a još manje državnom prinudom preko federacije...«

... Zato smo u predloženim amandmanima nastojali da tim problemima pristupimo otvoreno, tako reći sa čistom računicom, i da nademo rešenje ili, bar, put za stalno prevazilaženje takvih protivurečnosti. Pri tome smo se prvenstveno usmerili na metod dogovaranja i sporazumevanja među republikama.«

U prilog ovakvog opredeljenja, Kardelj iznosi činjenicu da nacija lakše podnosi vlastitu državnu prisilu: ».... postoji dosta širok krug pitanja koja je državnim putem lakše regulisati na nivou republika nego federacije, jer ljudi unutar jedne republike lakše podnose odredene državne regulative, mere i promene koje potiču od republika nego kada one dolaze sa nivoa federacije. Zato je besmisleno poricati neophodnost da se izvrši decentralizacija funkcija... ili tvrditi da danas i još za duže vreme potrebne državne funkcije treba da ostanu prvenstveno na federalnom nivou, a da njihovo prenošenje na republičke organe rada »opasni republički etatizam«.³⁸

³⁶ Već posle pada Aleksandra Rankovića pravo na smenjivanje i postavljanje najviših partijskih rukovodilaca prelazi sa Centralnog komiteta SKJ na republičke organe. To je znatno ojačalo moć republičkih organizacija i vezalo funkcionere SKJ za republike. S druge strane, formiranje Izvršnog odbora CK SKJ kao kolektivnog izvršnog tela sastavljenog na paritetnoj osnovi rukovodilaca komunista iz svih republika i pokrajina, takođe je ojačalo poziciju federalnih jedinica u mehanizmu odlučivanja u partiji.

³⁷ *Ustavne promene*, Beograd 1970.

³⁸ Edvard Kardelj, *Referat o ustavnim promenama na sednici Predsedništva SKJ*, 2. III 1971, (Isto, str. 29 i 30.)

Predstavnici ostalih republika i pokrajina prihvatili su na navedenoj sednici Predsedništva SKJ nacrt ustavnih amandmana koji je izradila Komisija za ustavne promene sa različitim komentarima.

Jedan deo delegata izrazio je zabrinutost u vezi sa realizacijom zacrtanog kursa navodeći da on u širokom delu javnosti nije shvaćen, a u nekim sredinama ni prihvaćen. Taj deo javnosti postavlja pitanje »ne vrše li se sadašnje promene pod pritiskom nacionalizma koji uzima maha u Savezu komunista Jugoslavije«, ili »zašto se slabti uloga države... kada... državna regulativa jača i na Istru i na Zapadu, dok kod nas razvoj vodi atomizaciji društva, rasparsčanosti sredstava proširene reprodukcije i dezintegracije...«, ili zašto se ide na »razgrađivanje federacije i njeno transformisanje u konfederaciju« itd.³⁹

Predstavnici SK Hrvatske, međutim, smatrali su da amandmani predstavljaju manje-više »minimum, jer sa manjim od ovoga mi bismo teško mogli tvrditi da su promjene radikalne.« Istovremeno oni su zahtevali da se pristupi likvidaciji saveznog državnog kapitala, izradi novog deviznog sistema na principu da devize pripadaju onome ko ih zaradi i da se pristupi novom načinu raspodele novca iz emisije Narodne banke.⁴⁰

Rukovodstvo komunista iz Srbije podržalo je ustavne promene, ali je istaklo da je transformacija u pravcu davanja samostalnosti republika trebalo da bude znatno veća.⁴¹

Bez obzira na donekle različite naglaske republičkih rukovodilaca u vezi sa sadržinom i dometima ustavne reforme, ona je ipak podržana od svih delegacija. Shodno takvom političkom raspoloženju Savezna skupština usvojila je 20. juna 1971. tekst ustavnih amandmana.

Ustavni amandmani 1971. godine uneli su značajne izmene u funkcionalisanje političkog sistema u Jugoslaviji. Za razliku od Ustava 1946, Ustavnog zakona 1953. i Ustava 1963, Ustavnim amandmanima 1971. predviđeno je da se sve ključne odluke donose u republikama i pokrajinama, a u federaciji samo one koje se Ustavom izričito utvrđuju i to na osnovu saglasnosti svih federalnih jedinica. Novi položaj republika u jugoslovenskoj zajednici najbolje je definisan u XX amandmanu gde je precizirano: »Republika je država zasnovana na suverenosti naroda«.

Dominantna moć republika u procesu odlučivanja proizlazi i iz nove strukture organa federacije. Njihov izbor i sastav sada se zasniva na principu paritetne zastupljenosti. U tom smislu u saveznu vladu (Savezno izvršno veće) ulazio je jednak broj članova iz svake republike i određen broj iz obeju pokrajina.⁴² Na paritetnoj osnovi konstituiše se i novouspostavljeno telo, Predsedništvo SFRJ, koje preuzima ulogu kolektivnog šefa države.⁴³ Njega su činila po tri predstavnika iz svake republike i po dva iz svake pokrajine. Birale su ih republičke, odnosno pokrajinske skupštine, dok je Savezna skupština imala

³⁹ *Isto*, str. 117.

⁴⁰ *Isto*. Videti diskusiju predstavnika SK Hrvatske, str. 71–74. i 180.

⁴¹ *Isto*, str. 154–158.

⁴² Amandman XXXVIII na Savezni ustav.

⁴³ Ovo telo je formirano na inicijativu Josipa Broza. Jugoslovenski predsednik je tokom 1970. godine insistirao na tome da se odgovornost za rukovodenjem državnim poslovima mora preneti na jedno kolektivno telo u kome bi ravnomerno bile predstavljene sve federalne jedinice. Objasnjavajući svoju motivaciju za ovakvom reorganizacijom Broz ju je predstavio kao »jedini izlaz za našu zemlju« i razrešenje problema »tko će doći na moje mesto«. (*Komunist*, 24. septembar 1970.) Time je trebalo sprečiti eventualni razorni međunarodni sukob posle smrti jugoslovenskog lidera oko pitanja čiji će predstavnik tada upravljati Jugoslavijom.

jedino funkciju da ih proglašava izabranima. Savezna skupština je formalno zadržala ista prava, ali faktički njena moć je znatno smanjena. To proizlazi iz same logike političkog odlučivanja uspostavljenе reformom federacije.

U novom sistemu nijedna važnija odluka u saveznim organima nije se mogla doneti bez prethodne procedure uskladivanja stavova među republikama i pokrajinama. To je regulisano amandmanom XXXVIII u kome se takšativno nabrajaju oblasti u kojima federacija ne može doneti odluku bez saglasnosti svih federalnih jedinica. U te oblasti spadaju: monetarni sistem i emisija novca, devizni sistem, spoljnotrgovinski promet i kreditni odnosi sa inostranstvom, carinska zaštita, kontrola cena, pomoć nedovoljno razvijenim, finansiranje federacije itd. Reč je o oblastima u kojima su uglavnom i izbijali sporovi među republikama. Pored toga, uvedena je kao obavezna procedura uskladivanja stavova među federalnim jedinicama, čime je sprečeno donošenje odluka preglasavanjem i nadglasavanjem od strane većinskih nacija.

Ono što je bitno izmenilo odnose u federaciji i ojačalo moć republika su i izmene u ekonomskoj sferi koje amandmani potenciraju. Naime, oni uključuju pravo federacije da obavlja investicije. Amandmanom XXXIV je predviđeno da »Federacija ne može osnivati fondove ili preuzimati obaveze, osim kada je za to ovlaštena Ustavom SFRJ ili kad se s osnivanjem fonda odnosno preuzimanjem obaveza slože skupštine republika i autonomnih pokrajina.« Ta odredba je takoreći ključna, jer je baš na ranijem monopolu finansiranja investicija bila izgrađena politička moć federacije.

Amandmanska reforma federacije izazvala je različito političko raspoređenje javnosti u pojedinim delovima zemlje. Na naročito loš prijem naišla je u Srbiji, gde ju je deo javnosti okarakterisao kao antisrpsku politiku koju nameće Hrvatska i Slovenija. Ukazivano je na to da je i celokupan savezni vrh pod uticajem ovih snaga, koje nesmetano utiču na generalni kurs jugoslovenske zajednice.

Revolt naučno-prosvetnog kadra u Srbiji izazvan novim ustavnim rešenjima posebno se može pratiti u diskusijama na trodnevnoj raspravi na beogradskom Pravnom fakultetu marta 1971, organizovanoj od strane univerzitetskih nastavnika. Iako su o predlogu ustavnih amandmana govorili brojni učesnici, sublimaciju njihovih stanovišta predstavlja izlaganje prof. Mihaila Đurića. I tada i kasnije takve teze su predstavljale osnovno polazište za elaboraciju problema vezanih za nezadovoljavajući položaj srpskog naroda u Jugoslaviji. One su se u svom najdrastičnijem obliku pojavile u vreme koje je prethodilo sveopštem ratu u ovoj državi i njenom raspadu. Reforma federacije prof. Đurić okarakterisao je na sledeći način: »Treba odmah reći da predložena ustavna promena iz osnove menja karakter dosadašnje državne zajednice jugoslovenskih naroda. Ili tačnije: tom promenom se, u stvari, odbacuje sama ideja jedne takve državne zajednice. Ukoliko nešto i ostaje od nje, to je samo zato da bismo u sledećoj takozvanoj, drugoj fazi promene imali još šta da privedemo kraju. Treba biti načisto s tim da je Jugoslavija već danas samo geografski pojam, budući da se na njenom tlu, ili tačnije na njenim razvalinama, i to pod maskom doslednog razvijanja ravnopravnosti između naroda koji u njoj žive, uspostavlja nekoliko samostalnih, nezavisnih, čak međusobno suprotstavljenih nacionalnih država. To je činjenica kojoj treba smelo pogledati u oči.

Što se mene lično tiče, moram da priznam da žalim što je do toga došlo. Ali, ne pada mi ni na kraj pameti da se zalažem za spašavanje po svaku cenu nečeg što se ne može spasiti i što, kako ispada, u ovakovom vidu ili prividu nije ni vredelo stvarati...

... Mnogo je važnije ovde ukazati na to da se srpski narod već sada nalazi u neravnopravnom položaju prema drugim narodima u Jugoslaviji, tako da je predložena ustavna promena, u krajnjoj liniji, uperena protiv njegovih najdubljih životnih interesa. Krajnja konsekvensija te promene bila bi njegovo potpuno dezintegriranje.

Očigledno je da granice sadašnje SR Srbije nisu nikakve ni nacionalne, ni istorijske granice srpskog naroda...

... Kao što je poznato, izvan granica SR Srbije srpski narod živi još u četiri do pet preostalih republika. Ali, ni u jednoj od tih republika on ne može da živi svojski. U SR Hrvatskoj i SR Makedoniji srpski narod nema nikakvih posebnih Ustavom zagarantovanih prava na nacionalni život... U SR Bosni i Hercegovini, iako čini većinu stanovništva, srpski narod faktički nema mogućnosti ni da se služi svojim ciriličkim pismom, što je samo jedan od spoljnih znakova njegove izdvojenosti iz celine nacionalne kulture kojoj pripada. A u SR Crnoj Gori srpski narod nema pravo ni na vlastito nacionalno ime, ili se bar to pravo osporava onim, nikako malobrojnim, Crnogorcima koji se osećaju Srbinima...

... Više nego bilo šta drugo, danas je neophodno otrežnjenje srpskog naroda od zabluda prošlosti. Da bi mogao da preživi sva dosadašnja iskušenja, da bi mogao da se održi usred bujice u koju je gurnut, srpski narod mora da se okreće sebi, mora početi da se bori za svoj opasno ugroženi nacionalni identitet. To je osnovni preduslov njegovog daljeg istorijskog samopotvrđivanja.⁴⁴

Posebno ogorčenje u srpskoj javnosti izazivala su normativna rešenja u vezi sa pokrajinama u federaciji. One su formirane jedino na tlu Srbije, zbog čega je postavljano pitanje zašto se ista rešenja nisu primenila i u drugim republikama. Često se navodio primer Hrvatske gde postoje slični uslovi za formiranje pokrajine, koja bi obuhvatala Dalmaciju – područje koje nikada nije pripadalo Hrvatskoj, sa posebnim kulturnim, istorijskim i etničkim obeležjima. Kao drugi, ništa manje karakteristični primeri nedoslednosti u vezi sa formiranjem pokrajina pominju se Lika, zatim Slavonija, Istra itd. O toj temi na raspravi u Udruženju književnika Srbije 1971. izrečeno je sledeće mišljenje: »Srbija bez pokrajina je 'Nedićeva Srbija'.⁴⁵ Na Kosovu, u Hrvatskoj, u Makedoniji srpski narod je postao manjina. Ono što nije ostvario Nedić dovršavaju amandmani. Stvaranje nacionalnih država od republika i pokrajina, to je glogov kolac srpskom narodu. U četiri države srpski narod predstavlja većinu, a u druge dve ima manje prava nego bilo koja nacionalna manjina. Mračna je politika i poguba po kojoj je svako isticanje Srba van Beogradskog pašaluka velikosrpski nacionalizam. Ako se to i dalje bude tako govorilo, u Jugoslaviji će se otvoriti srpsko pitanje, kao što na Bliskom istoku postoji palestinsko pitanje...«⁴⁶

Amandmanima normirano prenošenje moći sa federacije na republike, međutim, brzo je nailazilo na opštu primenu u praksi. Pratila ga je intenzivna

⁴⁴ Student, list Saveza studenata Beogradskog univerziteta, 4. IV 1971.

⁴⁵ Srbija koju je u vreme nemačke okupacije u Drugom svetskom ratu vodio, od Nemaca postavljen, general Milan Nedić. Pošto ju je Nemačka rasparčala, Srbija se prostirala na malom delu predašnje teritorije.

⁴⁶ NIN, br. 1415, 19. II 1978. Postoji izuzetno visok stepen podudarnosti navedenog statovišta sa glavnim tezama poznatog Memoranduma Srpske akademije nauka, koji mnogi smatraju nacionalnim programom Srbije u vreme neposredno pre i u toku gradanskog rata na teritoriji jugoslovenske federacije.

javna rasprava uobičajena za instrumentalizaciju novih razvojnih programa. Otvorene polemike vezane za međurepubličke sporove bile su rezultat prevazilaženja ranije situacije u kojoj je federalna državna struktura imala gotovo neograničenu političku i pravnu moć u sprečavanju demokratskog dijaloga te vrste. Sada su republički i pokrajinski organi vlasti javno, u sredstvima informisanja, iznosili specifične interese svojih nacija za koje će se boriti, kako bi obezbedili političku podršku svojih sredina. To je bio put za jačanje »pregovaračke moći« za »federalnim pregovaračkim stolom«. Međutim, to je sve više vodilo nacionalno-republičkoj homogenizaciji, međunacionalnoj konfrontaciji i porastu nacionalizma. Politički odnosi u Savezu komunista Jugoslavije naročito su se pogoršali u proleće 1971. kada je hrvatsko rukovodstvo optužilo savezni vrh da širi intrige i organizuje zaveru protiv republike Hrvatske. Na sednici CK SKH 6. aprila 1971. izneta je tvrdnja da su u ovakvu delatnost umešane važne ličnosti iz ministarstva za spoljne poslove i ministarstva unutrašnjih poslova. Predsednik vlade i resorni ministri su optuženi za blagonaklon stav prema navedenim zbijanjima.

Pokušavajući da otkloni nastale nesuglasice Josip Broz, podržan od svojih najbližih saradnika, saziva 17. sednicu Predsedništva SKJ, krajem aprila 1971.

Otvarami sednicu lider jugoslovenskih komunista ukazao je na nezadovoljavajuće stanje u međunacionalnim odnosima. Napomenuo je da iako ustavna reforma omogućava da svako »sebi bude gazda« i time rešava problem hegemonizma i unitarizma, politički odnosi se pogoršavaju, a svuda se sve više šire »kontrarevolucionarne teze«. Izvore ovakvih kretanja Broz je video u krizi odnosa u Savezu komunista, posebno u njegovom rukovodstvu. Ta kriza izaziva burna politička previranja u javnosti i sve opasniju pojavu nacionalne homogenizacije. Stoga, ocenio je, treba iskoristiti ovu sednicu za obnovu jedinstva u Partiji i prevazilaženje sukoba.

Predstavnici republičkih rukovodstava su se posebno pripremali za ovu sednicu rešeni da iznesu svoje specifične stavove u vezi sa problematičnim razvojem dogadaja u Jugoslaviji.

Rukovodioci SK Bosne i Hercegovine upozorili su da u Srbiji i Hrvatskoj, odnosno Beogradu i Zagrebu, sve više jačaju nacionalističko-hegemonističke aspiracije zasnovane na tezi da Bosna i Hercegovina pripada Srbiji, odnosno Hrvatskoj tj. da su muslimani Srbi, odnosno Hrvati.⁴⁷ Iako je ustavna reforma stvorila normativne uslove za harmoničan razvoj svih republika, u praksi je često iskorisćena za raznovrsne zloupotrebe. Razrešenje položaja muslimana u Jugoslaviji videlo se jedino u jačanju bosansko-hercegovačke državnosti i energičnije akcije SKJ na priznavanju muslimanske nacionalnosti.

⁴⁷ U SKJ nikada javno nije dovoden u pitanje autonomni status Bosne i Hercegovine kao republice sa posebnim istorijskim i državno-pravnim tradicijama u sklopu jugoslovenske federacije. Problem je, međutim, bio u definisanju statusa muslimana u ovoj federalnoj jedinici. Njihova nacionalna posebnost se dugo vremena negirala – muslimani su kao i svuda drugde u svetu tretirani kao verska, a ne nacionalna grupacija. U tom smislu se o njima govorilo kao o Srbima ili Hrvatima ili neopredeljenim Jugoslovenima. Polazilo se od toga da oni potiču iz vremena kada je posle raspada Otomanske imperije na ovome prostoru ostao znatan deo stanovništva bilo srpskog, bilo hrvatskog porekla koji je ranije radi ogromnih privilegija, koje su davali turski osvajači, prihvatio islam kao svoje versko opredeljenje. Ipak, to stanovništvo nije imalo potrebne istorijsko-kulturne elemente da se priključi Srbima ili Hrvatima i stoga je navedeni tretman doživljavao kao svojevrsnu nepravdu. Stoga su muslimani sa oduševljenjem dočekali popis stanovništva 1971. godine kada su prvi put priznati kao nacija. Popis je pokazao da su oni ujedno i najbrojnija etnička grupacija u Bosni i Hercegovini.

Predstavnici Crne Gore izrazili su zabrinutost zbog razvoja političkih dogadaja u Jugoslaviji. Ukažali su na sve prisutnije nacionalističke tendencije u nekim republikama koje vode razdvajanjima i sukobima među narodima. Konsekvene takvog ponašanja osećaju se i u Crnoj Gori gde se širi antihrvatsko raspoloženje, pa i mržnja, potencirana naročito posle ubistva jugoslovenskog ambasadora u Stokholmu.⁴⁸ Sve ovo kod velikog dela crnogorske javnosti izaziva zabrinutost i aktuelizuje pitanje »Šta će biti sa Jugoslavijom?«

Hrvatski komunisti su razrešenje stanja videli u suzbijanju unitarističkih snaga. Ponovili su svoju tezu o postojanju zavere porotiv Hrvatske, u kojoj zapaženu ulogu imaju određeni funkcioneri federacije. Zatražili su akciju Predsedništva SKJ po tome pitanju, što je na sednici odbačeno.

Srpsko rukovodstvo SK insistiralo je na tome da se radikalne promene primenjene na državno uređenje primene i na organizaciju SKJ. U protivnom Savez komunista će postati »sredstvo za očuvanje centralizma koji eliminisemo na državnom planu«. Ovakav stav bio je rezultat sve izraženije strategije srpskog rukovodstva za emancipacijom od saveznog vrha i stvaranjem uslova da samostalno vodi svoju politiku.

Insistirajući na tome da se načelna saglasnost svih republičkih rukovodstava, postignuta na sednici, odmah počne realizovati u praksi, Josip Broz je na završetku ovoga skupa izneo još jedan zahtev. On se svodio na imperativ da se obezbedi čvršeće jedinstvo rukovodstva Saveza komunista. Prenošenje vlasti sa federacije na republike, po jugoslovenskom predsedniku, zahteva jačanje uloge partijskog vrha. Državno uređenje se, shodno tome, ne sme na isti način organizovati kao odnosi u partiji. Josip Broz je, u stvari, insistirao na obnovi »monolitnosti« Saveza komunista Jugoslavije, a posebno njegovog rukovodećeg centra, koji je bio ozbiljno uzdrman medurepubličkim pregrupisavanjem.

Stanovište da SKJ treba da i dalje upravlja na centralizovan način društvenim životom i sprečava međunacionalne ekceze, nije bilo prihvatljivo za većinu republičkih lidera. Već na samoj sednici njemu se suprotstavio, mada ne direktno posle Brozovog izlaganja, predsednik CK SK Srbije Marko Nikezić smatrajući da bi »to bilo ravno uspostavljanju prinudne uprave nad nacijama.« S obzirom na to da se partijska i državna struktura prepliću i u personalnom i u političkom smislu, nemoguće je da deo takvog mehanizma funkcioniše zasnivajući se na jednom principu – federalnom, a drugi na drugom – »demokratskom centralizmu« (načelu na kome funkcionišu sve komunističke partije). Po logici stvari, smatrao je Nikezić, ili će državna struktura slomiti partijsku, ili obrnuto, partijska struktura će slomiti državnu.

Bilo kakvo treće – kompromisno rešenje, tu je nemoguće. Protagonisti ovakve koncepcije funkcionisanja saveznog partijskog centra pozivali su se na novi statut SKJ usvojen na IX kongresu SKJ 1969. u kome je zacrtana samostalnost republičkih organizacija Saveza komunista u vođenju svoje politike. To načelo već se uveliko primenjivalo u praksi. Proizlazilo je iz činjenice da su savezne partijske funkcionere postavljali i smenjivali republički organi SK, čime su oni stavljeni u odnos daleko jače podredenosti svojim republikama, nego federaciji.

Tako se jugoslovenska zajednica početkom 70-ih godina našla pred historijskim razvojnim dilemama. S obzirom na to da su predeni put i aktuelna

⁴⁸ Reč je o jugoslovenskom ambasadoru Vladimиру Roloviću koji je po narodnosti Crnogorac, a koga su ubili hrvatski ekstremisti (ustaše).

situacija predstavljali svojevrsnu svetsku novinu u funkcionisanju političkog sistema, morala su se tražiti originalna rešenja.

Koristeći se legitimnim pravom da suvereno odlučuju o daljem razvoju svojih nacija, republičke elite su ubrzano razradivale platforme političkog delovanja i sa njima upoznavale svoju javnost. Okosnicu političke kampanje činilo je iznalaženje formula opštih prihvatljivih za svoju sredinu, ali i punih nacionalnog naboja radi što šire mobilizacije javnosti i postizanja jedinstva stanovišta. Pri tome su se tražili saveznici u svim društvenim grupacijama, pa i onim oponicionim. Sve više se radaju liderske ambicije, a za njihovo ostvarenje koriste sredstva javnog informisanja. Štampa, radio i televizija instrumentalizuju se za promociju političkih stavova nacionalnih rukovodstava i grupa sa vrlo šarolikom političkom orijentacijom, ali uprenom protiv drugih naroda u jugoslovenskoj federaciji. Mediji javno prenose svade između republičkih vrhova implicirajući nacionalnu homogenizaciju i sve veću političku netoleranciju. Krizno stanje se sve više širilo, a kao katalizator je delovao spor između srpskog i hrvatskog rukovodstva. Taj spor proizlazio je iz dijametalno suprotnog viđenja daljeg vođenja ekonomske politike i pozicija sopstvene nacije u tom kontekstu. Međutim, njega je impliciralo i izuzetno burno previranje u dvama najvećim republikama, koje je u znatnoj meri izmaklo kontroli državnih organa. U Hrvatskoj je ono vezano za »masovni pokret«, a u Srbiji za pojavu »liberalizma«.

Izraz »masovni pokret« koristio se da bi označio široku nacionalnu podršku zahtevima dela hrvatskog rukovodstva koji se zalagao za daleko veći stepen samostalnosti svoje republike u odlučivanju o ključnim problemima razvoja. Ovaj izraz odgovarao je pravom stanju stvari, jer su politiku hrvatskog rukovodstva podržali ne samo znatni delovi SK te republike, nego i celi hrvatska javnost. Odlaganje adekvatnog rešenja tog pitanja izazvalo je ozbiljnu krizu i otvorilo dilemu o daljim putevima razvoja jugoslovenskog društva.⁴⁹

Burna previranja u Hrvatskoj 1971. i nacionalistička euforija koja ih je pratila, ozbiljno su uzdrmali međunacionalne odnose ne samo u toj republici nego i u Jugoslaviji u celini. Centar odakle su ovi dogadaji inicirani bila je Matica hrvatska. Preko svoga lista »Hrvatski tjednik«, koji je za nekoliko nedelja dostigao tiraž od sto hiljada primeraka, ova institucija se uključuje u političku kampanju čije su osnovne teze »Jugoslavija je tamnica Hrvatske«, »Hrvatska je oplačkana«, »Srbi su u Hrvatskoj vladajući narod«, »Hrvatski se jezik progoni«, »Treba ojačati i osamostaliti hrvatsku državu i u njoj Hrvate učiniti jedinim nosiocima suvereniteta«, »Hrvatska država treba da bude država klasnog mira, hrvatski su komunisti izvršili nacionalnu izdaju i jedino se može imati povjerenja u one koji čine 'progresivnu jezgru' u smislu sposobnosti da deluju na provođenju 'nacionalnog oslobođenja' i suđeluju u 'nacionalnom preporodu«. Rukovodstvo Matice hrvatske je ocenilo da u to »progresivno jezgro« spadaju oni rukovodioci hrvatskih komunista koji su prihvatali stavove ove institucije usvajajući ih pod firmom »masovni pokret«.⁵⁰ Reč je bila o tada premoćnom delu partijskog vrha predvodjenog Savkom Dabčević – Kučar, predsednikom CK SK Hrvatske, Mikom Tripalom, članom Predsedništva SKJ i Predsedništva SFRJ i Izvršnog biroa SKJ, Perom Pirkerom, sekretarom

⁴⁹ Jovan Kesar, Đuro Bilbija, Nenad Stefanović, *Geneza maspoka u Hrvatskoj*, Beograd 1990.

⁵⁰ *Izveštaj o stanju u SK Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove radove*, Dvadeset osma sednica CK SKH, 8. maj 1972, Informativna služba CK SKH, Zagreb 1972, str. 35, 36 i 53.

Izvršnog komiteta SKJ. Oni su se suprotstavili inicijativi dela rukovodstva Centralnog komiteta koji je insistirao da se preduzmu mere za suzbijanje stanja u Hrvatskoj. To je doprinelo daljem širenju nacionalističkih previranja u ovoj republici.

U maju 1971. nacionalistički orijentisane grupe studenata preuzimaju rukovodstvo u Savezu studenata Zagrebačkog sveučilišta. Sve je više javnih nastupa u kojima se podstiče nacionalistička euforija. U tome se eksponiraju rukovodioci opština, regija i privrednih kompleksa, a sve prenosi televizija, štampa i radio.

U takvoj situaciji dolazi do intervencije Josipa Broza. On je 4. jula 1971. održao sastanak sa političkim rukovodstvom SK Hrvatske. Odmah je, ne dajući reč drugima, naglasio da je »jako ljut«. Potom je i objasnio razloge: »Situacija u Hrvatskoj nije dobra. O tome dobivam informacije sa raznih strana. Toga ima u svim republikama, ali sada je najgore kod vas. Potreban je drugačiji karakter borbe protiv nacionalizma. Nije dovoljno prepucavanje preko zborova, plašenje govorima na zborovima ničemu ne vodi. To je pitanje klasne borbe: hoće li pobjediti socijalizam ili nacionalizam.

Gde su korijeni svega toga? Trebala bi duboka analiza gde smo pogriješili. Prije svega, to je pitanje Partije. Bacila su se kopljia u trnje, a to se ne smije činiti kad je u pitanju klasni neprijatelj i protivnici samoupravljanja. Pod okriljem nacionalnih interesa okuplja se sav davo, nacionalizam, sva suprotna mišljenja, do kontrarevolucije. Svi su jedinstveni u borbi protiv socijalizma. Sada moramo preduzeti adekvatne mjere. Qyako dalje ne možemo. Nije dovoljno držati govore i ovako pisati u štampi. Stampa je često mimo našeg kursa. Tu je potrebna odlučna klasna borba.

Mi moramo pokazati radničkoj klasi da smo na liniji klasne borbe i poziciji radničke klase. Rukovodstva SK nisu u tome svuda jedinstvena, ni gore, ni u republikama. Neću govoriti o drugima, ali sada je počeo kurs i protiv mene, i kod vas, i kod njih u Srbiji. Meni je dosta vlasti, ali sada kad je ovakva situacija, neću da idem.

Tražim najoštiju borbu i najodlučniju akciju od vas. Tko iz bilo kog razloga ne može da se na to odluči, neka ide sa funkcije na kojoj se nalazi.⁵¹

Kritika koju im je uputio Josip Broz nije ozbiljno uticala na buduće političko delovanje rukovodilaca hrvatskih komunista. Oni su svoju akciju podredili potrebi da se kao lideri nametnu što većem delu članstva SK Hrvatske i što široj masi unutar svoje republike. Smatrali su da je tadašnja organizacija SKJ okrenuta prošlosti, da je treba reformisati, a da je »masovni pokret« okrenut budućnosti i da ga hrvatski narod prihvata kao svoju jedinu razvojnu alternativu.

Takva situacija podstakla je protagonistе nacionalističkog delovanja da organizuju štrajk studenata. To je trebalo da bude samo priprema za sveopšti generalni štrajk u koji bi se uključile sve visokoškolske ustanove u Hrvatskoj, srednje škole, radne organizacije i celokupno društvo i omogućilo realizovanje postavljene političke platforme.

Pripreme za primenu radikalnih metoda borbe za osamostaljenje Hrvatske nisu bile prikrivane. Najavljuvala ih je ne samo emigrantska štampa nego i vođe studentskog pokreta. U tom smislu student prorektor Zvonimir Čičak najavio je »vruću jesen« u Hrvatskoj: »Možda će ova jesen biti burnija od proteklih...

⁵¹ Isto, str. 82 i 83.

ali moramo izdržati, bez obzira na ono što nas čeka, jer mi moramo vratiti dug svome narodu, dug svima onima čije su oči uprte u hrvatsko sveučilište danas. S tog razloga hrvatski sveučilištarci, kao najradikalniji deo radničke klase... moraju izdržavati ove kritične trenutke za svoj narod. Studenti moraju biti sposobni za demonstracije, pobune i štrajkove, jer je njihova mladost i njihov radikalizam jedini garant njihovom narodu za bolju i svjetliju budućnost.«⁵²

Organizatori studentskog štrajka, koji je izbio krajem novembra 1971., kao razlog svog protesta su navodili nezadovoljavajuća rešenja u deviznom sistemu. Bilo im je poznato da na toj problematici uveliko radi odgovarajuća savezna komisija uz aktivno učešće hrvatskih predstavnika, ali to nisu spominjali. Tražili su da »hrvatske banke zadrže svoja sredstva u svojim trezorima« i da se isključe svi »unitaristi« iz hrvatskih političkih foruma. Istovremeno je izražena podrška rukovodstvu republike koje je stajalo na pozicijama »masovnog pokreta« (Savki Dabčević, Miki Tripalu, Ivanu Siblu i drugima). Cilj je, u stvari, bio da se pokaže podrška studenata ovom pokretu, a potom obezbedi uključivanje celokupne hrvatske javnosti u snažan pritisak na savezni vrh da obezbedi radikalne izmene političkog sistema definisane u zahtevima »masovnog pokreta«.⁵³

Studentski štrajk nije dozvoljavao odgadanje mera za izmenu političke stvarnosti u Hrvatskoj: ili su se morali zadovoljiti zahtevi protagonista platforme »masovnog pokreta« ili se ovakva orijentacija morala radikalno suzbiti.

Radi razrešavanja političke krize, Josip Broz krajem 1972. godine preduzima odlučne korake. U tom smislu on poziva kompletno rukovodstvo Hrvatske na razgovor 30. novembra i 1. decembra, neposredno uoči zakazane 21. sednici Predsedništva SKJ. Potom, na ovoj sednici, održanoj 1. i 2. decembra, obaveštava rukovodstvo jugoslovenskih komunista o razgovoru koji je upravo vodio (»jučer i noćas« i koji je trajao dvadeset sati).⁵⁴

Rezultat ovih razgovora i toka partijskog samita karakterističan je za sve režime u kojima reč lidera nacije može da odluči njenu sudbinu. Usledile su ostavke protagonista nacionalističke platforme »masovnog pokreta«: Savke Dabčević – Kučar, predsednice CK SK Hrvatske, Mike Tripala, funkcionera SKJ i SFRJ, Pere Pirkera, sekretara Izvršnoga komiteta. Sudeći prema izveštaju koji je podnesen na 28. sednici CK SK Hrvatske, »zbog sudeovanja ili doprinosa (svojim ponašanjem) u razvijanju nacionalističke ili frakcionaške delatnosti primjenjene su političke mjere prema 947 članova SK i 69 osoba koje nisu članovi SK. Prema tim osobama poduzete su ove političke mjere: iz Saveza komunista isključena je 741 osoba, provedeno je smjenjivanje sa 131 funkcije – dužnosti, podnesena je ostavka na 280 funkcija – dužnosti...«⁵⁵

Posle preduzimanja oštih mera u Hrvatskoj protiv snaga koje su pružale otpor generalnom kursu SKJ, odnosno političkoj liniji koju je zacrtao Josip Broz, hrvatske opozicione snage su doživele slom. Njihova politička platforma, podržana od velikog dela nacije, ostaće u Hrvatskoj i dalje aktuelna. Međutim, postojeći politički kontekst i neprikosnovenost Brozove ličnosti u procesu odlučivanja o svim vitalnim pitanjima prigušili su na određeno vreme takva stremljenja. Kasnije će se pokazati da ovakvo »rešavanje« problema vodi samo

⁵² *Vjesnik u srijedu*, 8. IX 1971.

⁵³ *Izveštaj o stanju u SK Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove*, str. 107–109.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ *Isto*, str. 127.

njegovom daljem zaoštravanju i stvaranju tla za opasne međunacionalne sukobe.

Iako je tokom rasprave u SKJ o krizi u Hrvatskoj upozorenio na pojavu sličnih tendencija i u drugim republikama, metodi političkog delovanja ostalih organizacija SK u ostalom delu zemlje nisu se bitno promenili. Ovo je naročito važilo za Srbiju, koja sada postaje »centar otpora« usvojenom partijskom kursu na 21. sednici Predsedništva SKJ. S obzirom na to da uže rukovodstvo SK Srbije nije prihvatiло taj kurs, među srpskim komunistima dolazi do sve izraženijeg procesa diferencijacije. On će se odvijati tokom cele 1972. i većim delom 1973. godine.

Suština novog kursa koji su sledili delovi srpskog rukovodstva Saveza komunista zasnivala se na prethodnoj proceni o ekonomskoj moći svoje republike s obzirom na njene privredne i kadrovske potencijale, veličinu i položaj, kao i na njene mogućnosti da se uklopi u savremene trendove na tlu međunarodne zajednice. U tom kontekstu polazilo se od teze da postoje izuzetni preduslovi ukoliko se Srbija oslobodi »tutorstva« federacije. Stoga je relativno mlado rukovodstvo SK Srbije, predvodeno predsednikom ove organizacije Markom Niketićem i Latinkom Perović, uporno insistiralo na suverenosti svih republika, ocenjujući da je za zajedništvo jugoslovenskih naroda dovoljna samo »minimalna zajednička orijentacija«. Dalji privredni i društveni razvoj, smatrali su protagonisti »liberalizma« u Srbiji, mora se zasnivati na formiranju i jačanju velikih privrednih, prometnih – finansijskih sistema, kao »lokomotiva ekonomskog i društvenog progresa«. »Ti veliki sistemi će biti, slično industrijskim korporacijama na Zapadu, stubovi društvene stabilnosti i moći, put ka stvaranju moderne Srbije. Ostvarivanje ovakvog cilja, podrazumevalo je smenjivanje starijih kadrova, naročito onih ratnih, koji su nosioci dogmatizma i prevazidnih ideja. Umesto njih glavni akteri daljeg razvoja društva bili bi mlađi, ambiciozni, školovani i hrabri ljudi.«⁵⁶

Problem je bio u tome što su u te »velike sisteme« spadali centri finansijske moći, banke i eksportna preduzeća. Srpsko rukovodstvo, supротно hrvatskom, ne samo što se nije slagalo da se ovi centri – ranije u rukama federacije – decentralizuju, nego je insistiralo na jačanju njihove nadnacionalne moći na celom jugoslovenskom prostoru, po uzoru na nadnacionalne kompanije na Zapadu. To je naišlo na oštar protest u Hrvatskoj i ocene da Srbija želi da preuzeće tutorstvo nad najznačajnijim privrednim sistemima u zemlji i tako nametne svoj hegemonizam ostalim narodima.

»Liberalistička« politika rukovodstva SK Srbije naišla je na otpore ne samo u drugim sredinama, nego i u Srbiji. Predsednik skupštine ove republike, Dragoslav Marković, vrlo je oštro kritikovao takve teze kao »antirežimske« i opasne po dalji razvoj jugoslovenske federacije. Međutim, takve stavove vrh SK Srbije nije prihvatio i okvalifikovao ih je kao težnju za vraćanjem na staro vreme centralizovanog društvenog razvoja. Istovremeno sve energičnije se tražila »federalizacija SKJ« i jačanje samostalnosti republičkih organizacija. Takav politički kurs naveo je rukovodstvo Saveza komunista da interveniše. U toj intervenciji, kao i obično, ključnu ulogu odigrao je Josip Broz. Sazvao je sastanak najviših republičkih i saveznih rukovodilaca i na njemu otvorio burnu raspravu o politici SKJ i SK Srbije. Ova rasprava je trajala od 9. do 12. oktobra 1972. (Sednica Izvršnog biroa – 18. septembra 1972.) Glavni ton davala joj je

⁵⁶ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo 1991.

oštra kritika »liberalizma« u Srbiji, izrečena od strane Josipa Broza, a prihvaćena od većine učesnika sastanka. Rezultat su bile ostavke predsednika CK SK Srbije Marka Nikezića, sekretara CK SK Srbije Latinke Perović i sekretara Gradskog komiteta SK Beograda Bore Pavlovića. Potom su usledila razrešenja sa dužnosti rukovodilaca iz privrede, štampe i ostalih sfera u kojima su stavovi »liberalističke struje« bili podržavani. Krajem 1972. ostavke na svoje dužnosti su podneli i predsednik SK Vojvodine Mirkо Čanadanović i sekretar SK Vojvodine Miloš Radojičin.

Politička kriza 70-ih godina obuhvatala je područje čitave Jugoslavije. Njena manifestacija u dvema najvećim jugoslovenskim republikama imala je najveći uticaj na opšte stanje u međunacionalnim odnosima i stoga je i posebno analizirana. Dramatičnim smenama u rukovodstvu ovih dvaju republika, ta kriza je odložena. Uzroci koji su je implicirali ostali su i dalje prisutni, a njihovo nasilno ignorisanje učiniće ih još opasnijim po jugoslovensku zajednicu.

Posle raspleta krize dolazi do snažne tendencije jačanja političke moći republičkih i pokrajinskih centara u odnosu na federaciju. To je i pravno osnaženo usvajanjem Ustava 1974., kojim ne samo da su amandmanska rešenja o jačanju suverenosti republika i pokrajina u celini prihvaćena, nego su ove kompetencije donekle i ojačane. Nije više bilo burnih političkih polemika preko štampe, niti u javnim nastupima rukovodećih partijskih ličnosti. Takva društvena atmosfera stvarala je lažan utisak državne stabilnosti i ekonomskog prosperiteta.

Međutim, surova ekomska stvarnost se nije mogla dugo sakrivati. Jugoslovenska javnost je bila gotovo šokirana 1979. godine podacima da je trgovinski deficit dostigao 7225 miliona dolara, platni deficit 3661 miliona dolara, a dugovi zemlje približili cifri od 20 milijardi dolara. Inflacija se u to vreme popela na 45%. Postepeno sa tržišta nestaju mnogi uvozni proizvodi, zemlja više nije mogla da plaća uvoz nafte, opreme i sirovina, dolazi do prekida u procesu proizvodnje, prelazi se na racionalizovano snabdevanje stanovništva deficitarnim robama – nastupila je ekomska kriza.

Činjenica da ekomska kriza koincidira sa trenutkom smrti vođe jugoslovenske revolucije i neprikosnenim liderom Jugoslavije – Josipom Brozom Titom, odigrala je posebno otežavajuću ulogu za prevazilaženje ovakvog stanja. Uplašena od mogućih nepovoljnih posledica javnog iznošenja ovih alarmantnih činjenica u vreme pojačane strepnje u narodu šta će biti sa Jugoslavijom bez Tita, politička rukovodstva nisu ništa preduzimala. Njihova pažnja usredsredena je isključivo na funkcionisanje političke vlasti. Zatvaranje svetskih banaka prema Jugoslaviji i zahtevi da se odmah pristupi vraćanju dugova nisu ni ocenjeni kao ozbiljne pretnje privrednom sistemu zemlje. Oštro su kritikovani svi oni koji su se uopšte i usudivali da govore da je reč o krizi. Tek u jesen 1981. godine priznato je da je zemlja zapala u ekonomsku krizu. Za njen saniranje formirana je savezna komisija sa tadašnjim predsednikom države Sergejem Krajgerom na čelu, koja će tek posle dve godine izraditi »Dugoročni program ekomske stabilizacije«.

Već na samom početku realizacije »Dugoročnog programa ekomske stabilizacije« javlja se čitav niz teškoća u instrumentalizaciji zacrtanih načela. Osnovni problem je bio u tome što je nosilac ove akcije bio partijsko-državni kompleks nesklon da poštuje pravila koja diktiraju tržišni odnosi, a nedovoljno kvalifikovan za razradu adekvatnog koncepta racionalnog planiranja. Takva situacija inicirala je polarizaciju po pitanju kakve mere preuzeti da se izade iz ekomske krize. Sam program koji je izradila savezna komisija nije bio

dovoljan. Moralo se pristupiti nekim dodatnim merama. Deo političkih snaga zalagao se za radikalne promene u privrednom, pa i političkom sistemu, po-lazeći od toga da su oba sistema generatori ekonomske krize, a da se ona ne može prevazići drugačije nego da se društvo postavi na nove temelje. Veliki deo partijskog i državnog i partijskog rukovodstva suprotstavio se ovakvom stanovištu. Polazio je od toga da je privredni sistem u celini dobar okvir za ekonomski prosperitet zemlje i da su potrebne samo manje izmene u pojedinim sferama. Sprovodenje krupnih promena, u tom smislu, imalo bi za posledicu nove političke polarizacije i sukobe u zemlji sa neizvesnim ishodom.

Zbivanja u ekonomskoj sferi pokazala su svu iluzornost očekivanja da državno-partijska struktura deo svojih kompetencija prepusti odgovarajućim ekspertima i uz njihove inicijative zajednički pojača efikasnost privrednog sistema. Radilo se o novoformiranim republičko-etatskih strukturama koje su, preuzevši vlast od savezne birokratije, primenile metod identičnog upravljanja privrednim tokovima (u svojim republikama) kao što je to ranije činila ova federalna instanca. Poslovodne strukture, obrazovani profesionalci, nisu imali ni namenu, niti smelosti, da diraju u ovake odnose i držali su se pasivno, strogo poštujući naredbe republičkih političkih vrhova.

Uporno zadržavanje političkog monopola u sferi ekonomskega odnosa posebno je komplikovalo međunarodni položaj Jugoslavije i njeno uklapanje u svetske ekonomske tokove. Ta problematika nije operacionalizovana u »Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije«, ali neumoljiva praksa zahtevala je primenu novih rešenja bez kojih je bilo nemoguće prevazići ekonomsku krizu.

Do kritičnog perioda, povezivanje Jugoslavije sa svetskom privredom svodilo se na stalno zaduživanje. Drugi oblici uklapanja u međunarodnu podelu rada, kao što su zajednička ulaganja, na primer, nisu se primenjivali zbog ideološko-političkih razloga i straha od gubljenja nezavisnosti Jugoslavije, što se tada smatralo »njavećom svetinjom«. Zaduživanje je u periodu druge polovine 70-ih godina do početka 80-ih poprimilo enormne razmere. Epilog – zajmovi Jugoslavije u iznosu od 20 milijardi dolara. Deprimirajući način ekonomskog povezivanja Jugoslavije sa svetom implicirao je i sledeće: kao sve ostale zemlje dužnici Jugoslavija je morala da pribegne nepopularnim merama za otplate duga. Da bi došla do deviza potrebnih za otplate zajma morala je povećati izvoz robe uz izuzetno niske cene i drastično smanjiti nivo životnog standarda stanovništva.

Kao i ostale zemlje koje nisu izabrale pravi put uključivanja u međunarodnu privredu i Jugoslavija je morala da prihvati pravila svetske igre. Pored jakih republičkih i pokrajinskih centara odlučivanja nad njom se nadviša još jedan, ali nadmoćan centar odlučivanja – Međunarodni monetarni fond. Tokom pregovora sa ovom institucijom započetim u jesen 1982., a završenim početkom leta 1983. Jugoslavija se obavezala da će radi obezbedivanja otplate dugova preduzeti sledeće mere ekonomske politike koje MMF smatra neophodnim za sanaciju njene privrede: ubrzani prelaz na politiku realnog kursa dinara, uvođenje realnih kamata na sve kredite u zemlji, smanjenje svih oblika potrošnje u zemlji kako bi se deo nacionalnog dohotka obezbedio za otplate dugova, liberalizacija režima cena, suzbijanje inflacije, racionalizacija deviznog režima itd.

Prihvatajući svu tragiku ovakvog načina uključivanja u svetske ekonomske tokove Savezna skupština donosi novi zakon kojim se olakšava investiranje stranog kapitala u domaću privredu. Rezultati su, međutim, bili beznačajni. U inostranstvu nije bilo nikakve želje za plasiranje kapitala u državu sa razorenom privredom i nesigućim zakonodavstvom.

Albanski iridentistički pokret na Kosovu i otvaranje »srpskog pitanja«

U vreme kada je ekonomска kriza ozbiljno dovodila u pitanje opstanak jugoslovenskog privrednog sistema, dolazi do burnih nacionalističkih previranja na Kosovu.⁵⁷ Ona su započela u rano proleće 1981. u glavnom gradu ove pokrajine – Prištini, a potom se proširila na gotovo sva ostala veća mesta Kosova. Glavna parola koja se čula na masovnim demonstracijama, u kojima je pretežno učestvovala školska i studentska omladina, bila je »Kosovo – Republika«. U stvari, bilo je to političko delovanje čiji je cilj bio stvaranje etnički čiste albanske republike u sastavu jugoslovenske federacije koja bi se, potom, ujedinila sa Albanijom na osnovu prava na samoopredeljenje do otcepljenja garantovanog jugoslovenskim republikama Ustavom iz 1974. Ta republika obuhvatala bi i delove Crne Gore i Makedonije u kojima je albansko stanovništvo većinsko.

Demonstracije na Kosovu razbijene su oštrom akcijom policije i vojske u kojoj je poginulo desetak demonstranata, a znatan deo prošao sa manjim ili težim ranama. Uvedeno je tromesečno vanredno stanje i pojačan političko-propagandni rad.⁵⁸ Međutim, delovanje ovih snaga i pored sve jačeg pritiska organa državne bezbednosti i preduzimanja niza drugih mera, više se ničim i ni na koji način nije moglo zaustaviti. Krajnji cilj za koji su se one borile postaje nacionalni ideal većine Albanaca, a to se više nije moglo razrešiti ni daljim političkim ustupcima ni prisilom. Takva bezizlazna situacija u razrešavanju »kosovskog problema« postaće vremenom generator sveopšte krize u međunacionalnim odnosima i neposredan povod međunacionalnog sukoba završenog krvavim ratom i raspadom jugoslovenske federacije.

Političko rukovodstvo Jugoslavije definisalo je svoj stav prema demonstracijama na Kosovu 1981. godine na 21. sednici CK SKJ održanoj 17. novembra 1981. u okviru usvojenog dokumenta – Političke platforme.⁵⁹ U dokumentu se napominje »da je ideja o 'Velikoj Albaniji', koja obuhvata Kosovo, delove Makedonije i Crne Gore nastala u vreme budenja i stvaranja nacionalne svesti balkanskih naroda, koja je gotovo bez izuzetka težila stvaranju 'velikih' nacionalnih država...«

... U nacionalnom pokretu albanskog naroda – kao i kod većine balkanskih i drugih naroda – razvila se u toku poslednjih stotinak godina kod nacionalista zabluda o 'Velikoj Albaniji', 'Velikoj Bugarskoj', kao i zabluda o 'Velikoj Srbiji', 'Velikoj Hrvatskoj' o tome slično...«

Kao osnovni akteri zbivanja na Kosovu u »Platformi« se pominju nacionalističke grupacije u pokrajini i njeno političko rukovodstvo koje širi među Albancima shvatanje o nezadovoljavajućem položaju ove federalne jedinice u jugoslovenskoj zajednici i sprovodi kurs političkog zatvaranja prema Srbiji i Jugoslaviji, vodeći autarhičnu privrednu politiku. Ukazuje se i na ogromnu disproporciju »između nemogućnosti privrede da otvara nova radna mesta i velikog broja novostasale inteligencije, studenata i daka školovanih manje za pri-vredu, a više za razne društvene službe...« U dokumentu je ukazano i na umešanost Albanije u nemire na Kosovu i aspiracije te države na ovu jugoslovensku teritoriju. Pomenuti su memoari Envera Hodže u kojima se potencira

⁵⁷ O sukobima na Kosovu videti šire u zborniku radova *Kosovska kriza. Uzroci i putevi izlaska*, Priština 1989.

⁵⁸ Činjenice o zakonsko-represivnom suzbijanju antijugoslovenske separatističke delatnosti na Kosovu (zbornik radova; »Kosovo. Prošlost i sadašnjost«, Beograd 1989, str. 353).

⁵⁹ U pitanju je *Politička platforma za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu*, »Komunist«, Beograd 1981.

legitimno pravo Albanije da u svoje granice uključi Kosovo i sve jugoslovenske teritorije na kojima kao većinsko stanovništvo žive Albanci s time da se rešenje tog pitanja ostavi za vreme »kada u Jugoslaviji dode na vlast prava marksističko-lenjinistička partija«.⁶⁰

Srpsko rukovodstvo nije ocenilo intervenciju CK SKJ po pitanju Kosova kao konstruktivn način rešavanja ovog problema. Međutim, ona je predstavljala prečutnu podršku Srbiji da preduzme korake u pravcu redefinisanja svojih odnosa sa pokrajinama. Naravno, to je moralno biti učinjeno u okviru postojećih ustavnih okvira i generalnih partijskih stavova u vezi sa pitanjem međunarodnih odnosa.

Treba istaći da se inicijativa za rešavanje navedenog državno-pravnog problema Srbije javlja nekoliko godina pre izbijanja nemira na Kosovu. Još početkom 1977. Predsedništvo Srbije je u okviru elaborata, čiji je radni naslov bio »Plava knjiga«, oštro kritikovalo odnose Srbije i pokrajina, ukazujući na »vanustavno« osamostaljenje pokrajina i ozbiljno ugrožavanje državnosti Srbije u tom kontekstu. Ova kritička analiza imala je za cilj da se ojača republička vlast nad pokrajinskom i obezbede čvršći odnosi subordinacije na toj relaciji.⁶¹

Međutim, rukovodstvo SK Srbije nije bilo sklonoo da podrži ovakvu političku orijentaciju. Strah da će se otvaranjem »srpskog pitanja« otvoriti široka politička kriza u Jugoslaviji sa nesagledivim posledicama, prisutan u Savezu komunista, paralisa je svaku akciju radikalnijeg suzbijanja eksplozivnog stanja na Kosovu. Stoga, rukovodstvo srpskih komunista ocenjuje materijal stručne grupe Predsedništva Srbije kao neprihvatljiv za uređivanje odnosa u Srbiji i insistira na daljem potiskivanju i centralističkih i partikularističkih tendencija u republici.⁶² Istovremeno partijsko rukovodstvo informiše Josipa Broza o »Plavoj knjizi« i svom stavu po tom pitanju. Jugoslovenski predsednik je pohvalio držanje srpskih komunista i podržao njihov nastup. Podrška je potom usledila i od strane partijskih konferencijskih pokrajina i kongresa Saveza komunista Srbije održanih tokom 1978. godine.⁶³

Nacionalističko-iredentistička erupcija na Kosovu 1981. nametnula je, sama po sebi, stavljanje na dnevni red problema funkcionisanja ustavnog sistema u ovoj južnoj pokrajini. Nikakva odgadanja u razrešenju krizne situacije nisu se mogla više tolerisati.

Problem je bio u tome što je za redefinisanje položaja Srbije kao države neophodna bila saglasnost svih federalnih činioča, među njima, naravno, i Kosova. Rukovodstvo ove pokrajine, kao i rukovodstvo druge pokrajine – Vojvodine, u potpunosti se osamostalilo u donošenju svih odluka, tako da je za navedeni politički zaokret bila neophodna njegova kooperativnost. Ta kooperativnost je značila samoinicijativno prenošenje važnih atributa svoje vlasti na republičko rukovodstvo. Na tako nešto pokrajinski rukovodioči nisu bili spremni, a nije bilo nikakve političke instance koja bi ih na to primorala. Iz toga je, na kraju krajeva, i proizašla ova kriza.

Srpsko rukovodstvo, međutim, nije se više moglo držati pasivno. Događaji na Kosovu produbili su u Srbiji nezadovoljstvo, gnev, razočarenje, ogorčenje, pa i nacionalnu mržnju. U narodu se sve više postavljalo pitanje zašto su pokrajine jedino formirane na teritoriji Srbije iako su postojali istovetni, ako ne

⁶⁰ *Isto*.

⁶¹ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, knj. 1, Beograd 1987.

⁶² *Isto*.

⁶³ *Isto*.

i jači razlozi za njihovo formiranje u okvirima ostalih republika. Takvo rešenje, koje je razbijalo Srbiju i stvaralo mogućnost za otcepljenje nekih njenih delova, sve više je smatrano težnjom antisrpskog dela rukovodstva Jugoslavije da što više oslabi ovu najveću federalnu jedinicu.

Redefinisanje položaja pokrajina Vojvodine i Kosova u toj situaciji postaje uslov opstanka srpskog rukovodstva na političkoj pozornici. Oportunistička, karijeristička politika, vodena u vreme Josipa Broza, više se nije mogla pravdati pred sopstvenom javnošću. Ona sada postaje balast za svakog srpskog političara, koga se trabalo oslobođiti. Međutim, s obzirom na ustavna rešenja, to oslobođanje je bilo izuzetno teško realizovati. Teškoća je bila i u tome što je postojeća politička praksa odgovarala ostalim republičkim elitama i one niukom slučaju nisu bile spremne da je bitno menjaju.

Inicijativu za razrešavanjem krize u Srbiji dalo je republičko rukovodstvo neposredno po izbijanju kosovskih nemira 1981. Tu inicijativu najlakše je pratiti u nešto kasnijim istupanjima srpskih rukovodilaca na 18. sednici CK SK Srbije od 24. do 26. decembra 1981. i 18. sednici CK SK Srbije održanoj 23. i 24. novembra 1984.

Prva od dvaju navedenih sednica najvišeg tela srpskih komunista protekla je u otvorenoj konfrontaciji republičkih i pokrajinskih rukovodilaca. Prvi su ukazivali na neodrživo stanje u Srbiji, koje se mora radikalno menjati. U tom smislu je Petar Stambolić, vodeća politička ličnost u Srbiji, ukazao na sve prisutniju tendenciju »odvajanja pokrajina od republike kao celine«, čime se »SR Srbiji osporavaju svojstva koja ima kao nacionalna država srpskog naroda i drugih naroda i narodnosti koji žive u njoj...« Konsekvenca svega toga je: »dezintegriše se SR Srbija kao državna i kao samoupravna društveno-politička zajednica, pa tako i Jugoslavija«⁶⁴ Slično stanovište, u oštijoj formi, izneo je član najužeg srpskog rukovodstva Draža Marković. On se posebno osvrnuo na dotadašnju političku praksu izbegavanja suočavanja sa »vanustavnim« osamostaljivanjem Kosova od Srbije i oportunističkim držanjem velikog dela rukovodstva SKJ po tom pitanju. Kao jedan od autora »Plave knjige« utvrdio je da je problem Kosova do sada bilo tabu-tema o čemu svedoči i tretman navedenog elaborata kao »grozotnog, centralističkog, unitarističkog, antisamoupravnog, antisocijalističkog«. Istakao je da pokrajine imaju veća prava nego Srbija i da su njihove organizacije SK potpuno nezavisne od SK Srbije. Stoga srpski komunisti »ne mogu većito nositi greh velikosrpske hegemonističke buržoazije«, niti se može »crvenom maramom opasnosti od srpskog hegemonizma... apriori vršiti pritisak na srpske komuniste«. Ukazujući na otvorene probleme vezane za neprihvatljiv položaj srpskog naroda u aktuelnoj situaciji, Marković je upozorio na sve izraženje osećanje medu Srbima »da drugi narodi u Jugoslaviji imaju svoju državu, dosledno konstituisanu na bazi Ustava, a da je radni ljudi i gradani u SR Srbiji nemaju.«⁶⁵

Funkcioneri pokrajina okvalifikovali su navedena stanovišta kao težnju za povratkom na republički centralizam, etatizam i birokratsku subordinaciju. Upozorili su da neke snage u Srbiji žele da iskoriste nemire na Kosovu za promenu politike Saveza komunista prema medunacionalnim odnosima. Stoga su ukazali na opasnosti koje mogu rezultirati iz novog tretiranja Ustava 1974.⁶⁶ Slična stanovišta su zastupali i neki članovi rukovodstva SK iz Srbije. Medu

⁶⁴ *Osmnaesta sednica CK SK Srbije*, »Komunist«, 1982, str. 100–101.

⁶⁵ *Isto*, str. 178–187.

⁶⁶ *Isto*.

njima je bio i istaknuti srpski političar Miloš Minić, koji je u postojećoj situaciji uspostavljao simetriju između problema vezanih za osamostaljivanje pokrajina i tendencije državnog centralizma. To je bila već oprobana taktika da se izbegava rešavanje problema njihovim utapanjem u apstraktne fraze i politikantske kombinacije, kako bi se postojeće stanje učinilo što konfuznijim i nejasnijim. Potom bi se vodila duga jalova teoretska rasprava i doneli zaključci koji ne bi inicirali nikakvu konkretnu političku akciju na izmeni postojećeg stanja. U tom smislu, Minić najveću nevolju nije video u narastajućim međunalarnim trvjenjima, nego u »trovanju atmosfere« u Savezu komunista i »klimi nepoverenja« u toj organizaciji. Stoga, kao prioriteten zadatak postavio je »stvaranje nove klime poverenja u Savezu komunista Srbije.«⁶⁷

Oštra polarizacija gledišta na sednici nije rezultirala adekvatnim odlukama bitnim za prevazilaženje eksplozivnog stanja na Kosovu. Ona je, međutim, na velika vrata uvela novu praksu pristupa redefinisanju položaja Srbije u jugoslovenskoj federaciji. Sada se ovom pitanju otvoreno prilazi i traže konkretna rešenja.

Period koji je usledio posle 18. sednice ispunjen je rastućim strahom jugoslovenske javnosti od sve izraženijeg delovanja dezintegracionih faktora u okviru federacije. Strah od raspada države naročito je bio prisutan u Srbiji, gde ova problematika postaje sve prisutnija na brojnim političkim sastancima, naučnim skupovima, simpozijumima, ali i u štampi, radiju i na televiziji. U drugim sredinama reakcije su varirale od nezainteresovanosti do burnih previranja.

Ipak, u svim delovima zemlje, bilo je vidno prilagodavanje i prestrojavanje nacionalnih rukovodstava u novonastaloj situaciji. Svi ovi procesi dobiće na intenzitetu tri godine kasnije, posle 18. sednice CK SK Srbije 23. i 24. novembra 1984. Tada vrlo jasno biva stavljeno na znanje rukovodstvu SKJ da se rešavanje pitanja dezintegracije Srbije ne može više prolongirati, niti opstruisati. Na tome su insistirali članovi CK iz Srbije van pokrajina. U tom kontekstu, pažnju je posebno privuklo izlaganje Slobodana Miloševića, budućeg srpskog lidera, u kome je snažno podvučena teza o dezintegracionoj politici pojedinih nacionalnih rukovodstava i komadanju Jugoslavije. Delovanje tih rukovodstava ocenio je kao težnju da se samostalnost republika pretvorи u njihovu punu nacionalnu nezavisnost, uz postepeno ospozljavanje za život van jugoslovenske zajednice. Stoga su razumljivi otpori svakoj energičnijoj akciji za suzbijanjem republičke autarhičnosti i samodovoljnosti propraćeni zastrašivanjem da će to otvoriti političku krizu. Ali, po Miloševiću, takve krize se ne treba bojati: »... Ako se nama preti da ćemo pokretanjem ovih pitanja ući u političku krizu – onda neka uđemo, jer to je kriza loma na pitanju: jedinstvo ili separatizam. U toj krizi separatizam neće proći, jer se ceo narod izjasnio za jedinstvo. Rukovodstvo koje nije u stanju da to vidi, gubi poverenje naroda – i treba da ga izgubi. Ako politika dezintegracije i separatizma ne side sa scene, ovo društvo nema perspektivu; ono mora da se raspadne...«

... Mi moramo biti svesni da nas protivnici neophodnih promena u političkom sistemu, kad god mi govorimo o jedinstvu, proglašavaju za unitariste, da nam imputiraju absurdne namere da želimo ukidanje republika i pokrajina, da smo za ukidanje i smanjenje pomoći nerazvijenima itd. Ali, ta vrsta etiketiranja, ta zloupotreba, ne može više da prolazi. Mi se moramo oslobođiti kompleksa unitarizma... mi nemamo razloga ni pred kim da povijamo glavu.

⁶⁷ *Isto*, str. 72–75.

Naprotiv, imamo sve razloge da kažemo šta mislimo, jer se borimo za socijalističko samoupravljanje.

Mi moramo da radimo brzo. Ovo kažem zato što mislim da se nedovoljno sagledava sva ozbiljnost stanja u kome se nalazimo.⁶⁸

Istupanje Slobodana Miloševića se u najvećoj meri poklapalo sa istupanjima ostalih članova Centralnog komiteta iz Srbije van pokrajina. Oni su ocenili da su rezultati postignuti u vezi sa jačanjem jedinstva u Srbiji poslednjे tri godine – od izbijanja nemira na Kosovu, nedovoljni i nezadovoljavajući. Zahtevali su da se preduzmu radikalnije mere u tom pravcu. Nasuprot njima, članovi Centralnog komiteta iz pokrajina smatrali su da je u razmatranom intervalu postignuto mnogo i da su postojeći okviri političkog delovanja pogodni za razrešenje nastalih problema.

Na kraju sednice usvojeni su zaključci čija je deklarativna sadržina odgovarala izbalansiranom odnosu snaga u Centralnom komitetu SK Srbije. Navedena je potreba da se Savez komunista mora boriti za jačanje jedinstva u Srbiji i otklanjanje uzroka dezintegracionih tendencija. Insistiralo se »na zaustavljanju iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova. Moraju se preduzimati mere i aktivnosti koje će doprinositi stvaranju atmosfere poverenja, potpune sigurnosti, mirnog života i perspektive, pune nacionalne ravnopravnosti i odlučnom eliminisanju svakog vida pritiska.«⁶⁹

Uvod u konačnu dezintegraciju Jugoslavije

Poznata teza koju su zastupali protagonisti jugoslovenstva, ali i svi oni koji su smatrali da se sporovi među jugoslovenskim narodima moraju prevazići u sklopu napora za iznalaženjem opštепrihvatljivih kompromisa – da jedan nacionalizam neminovno hrani i jača drugi nacionalizam, a oni svi zajedno vode u ambis – potvrdila se i u slučaju socijalističke Jugoslavije. Tok dogadaja koji su išli u ovom pravcu je, u većoj ili manjoj meri, poznat i domaćoj i stranoj javnosti, tako da za njegovo istraživanje nije potrebna posebna dokumentacija, niti literatura. Sistematisacije materijala s tim u vezi izvršene su u nizu hronika objavljenih poslednjih godina, kao i brojnim publicističkim radovima na prostoru bivše Jugoslavije vezanim za raspad ove države. Ipak, radi sveukupnog pregleda istraživane problematike, treba ukazati na neke dogadaje koji su odigrali ključnu ulogu u neslavnom epilogu nacionalističkih previranja u Jugoslaviji.

Druga polovina 80-ih godina obeležena je u Jugoslaviji čitavim nizom protestnih skupova, manifestacija vezanih za objavljivanja različitih »nacionalnih programa« u kojima su pojedine nacije upoznavane sa nepravdama koje su im učinjene u jugoslovenskoj državi (i putem da se one isprave) i, na kraju, nizom odgovarajućih partijskih sednica posvećenih zaoštrenim međunacionalnim odnosima.

Posebno razorno dejstvo po opstanak države imale su masovne demonstracije omladine i radnika albanske nacionalnosti u Prištini održane u znak protesta zbog smene rukovodstva Kosova (sprovedene na sednici Pokrajinskog komiteta 17. novembra 1988). Protestu su se pridružili i rudari albanske narodnosti u rudniku Stari trg, stupajući u višednevni štrajk i odbijajući da napuste okna rudnika dok se ne opozovu odluke o smeni rukovodstva.

⁶⁸ Osamnaesta sednica CK SKS, »Komunist«, Beograd 1984, str. 54.

⁶⁹ Isto, str. 271.

Štrajk albanskih rudara ubrzo je postao povod za izricanje vrlo oštih antisrpskih optužbi i sredstvo za sprovodenje bezobzirnih političkih manipulacija u Hrvatskoj i Sloveniji.

U Hrvatskoj je štrajk u Trepči poslužio kao krunski dokaz opasnog, nasilnog ponašanja novog srpskog rukovodstva, koje dovodi u pitanje opstanak svih naroda i nacionalnih manjina u Jugoslaviji. S obzirom na to da su u to vreme hrvatski i slovenački mediji svakodnevno prikazivali masovne protestne mitinge u Srbiji, birajući posebno detalje gde su se videle najmilitantnije grupe brutalnog izgleda i ponašanja, veliki deo stanovništva sa ovog prostora počinje da se oseća ozbiljno ugroženim. U takvom kontekstu održan je 27. februara 1989. u Cankarjevom domu u Ljubljani skup podrške rudarima Starog trga, kome su prisustvovali predstavnici zvanične slovenačke vlasti i opozicionih političkih grupa. Tom prilikom predsednik Predsedništva CK SK Slovenije Milan Kučan izjavio je da se u Starom trgu brani »avnojevska Jugoslavija«.

Navedeni skup u Ljubljani i podrška Slovenije Albancima na Kosovu izazvali su masovne javne proteste u Srbiji. Udruženje »Božur« sa Kosova najavilo je miting Srba i Crnogoraca sa Kosova u Ljubljani »radi pružanja istinite informacije slovenačkim građanima« o dogadjajima u ovoj pokrajini, zbog čega je ovaj miting i nazvan »miting istine«. Kada je slovenačko rukovodstvo zabranilo održavanje skupa i izrazilo spremnost da ga i silom spreči, Predsedništvo Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije – najmasovnije političke organizacije u republici – uputilo je proglaš svojim građanima da se prekinu sve ekonomske veze sa Slovenijom. Ubrzo dolazi do masovnog bojkota slovenačke robe u Srbiji, što je i sankcionisano odgovarajućim odlukama Skupštine Srbije.

U to vreme oštare polemike je izazvalo objavljivanje izvoda iz nedovršenog dokumenta radne grupe Srpske akademije nauka i umetnosti, poznatog pod nazivom »Memorandum« (24. septembra 1986. u »Večernjim novostima« su objavljeni delovi ovog dokumenta). U pitanju je bio, u stvari, nedovršeni radni materijal o političkom i ekonomskom položaju Srbije i srpskog naroda u Jugoslaviji.⁷⁰ Igram okolnosti, ovaj dokument dobio je medijski tretman srpskog nacionalnog programa i izazvao izuzetno burno previranje kako u Srbiji, tako i u ostalim republikama. Najveći revolt izazvao je u Hrvatskoj, stvarajući povoljne uslove za javno otvaranje hrvatskog nacionalnog pitanja i stvaranje antisrpskog raspoloženja.⁷¹

Već februara 1987. u »Novoj reviji«, časopisu slovenačkih naučnih i kulturnih stvaraoca, objavljen je niz priloga koji su objedinjeni imali smisao slovenačkog nacionalnog programa.

Kriza u međunalacionalnim odnosima prenosi se i na Savez književnika Jugoslavije. Ova organizacija više nije bila u moći da prevaziđe unutrašnje ne-suglasice oko izbora predsedavajućeg. Kandidat Udruženja književnika Srbije Miodrag Bulatović nije izabran na ovu funkciju ni na skupštini Saveza književnika juna 1987. što je definitivno dovelo do raspada te organizacije. To je ujedno bila i prva jugoslovenska organizacija koja je zbog nacionalnih antagonizama prestala da funkcioniše.

Ključni momenat u nizu razornih zbivanja po jugoslovensku federaciju predstavlja je 14. vanredni kongres SK Jugoslavije, održan od 20. do 22. januara 1990. u Beogradu. Zbog odsustva saglasnosti republičkih i pokrajinskih

⁷⁰ Kosta Mihailović i Vasilije Krestić, *Memorandum SANU. Odgovori na kritike*, Beograd 1995.

⁷¹ Stipe Mesić, *Kako smo rasturili Jugoslaviju*, Zagreb 1992.

partijskih rukovodstava u vezi sa daljom organizacionom strukturom SKJ, ali i budućnošću političkog sistema Jugoslavije, dolazi do teških, verbalnih sukoba nacionalnih komunističkih lidera, koji su okončani demonstrativnim napuštanjem kongresa od strane slovenačke i hrvatske delegacije, čime je praktično SKJ prestao da postoji. Nije više postojala ni bilo kakva druga instanca koja bi usaglasila suprotstavljenja nacionalna polazišta i eskalaciju međunacionalnih sukoba. Ostalo je samo pitanje vremena kada će ovakva eksplozivna situacija prerasti u krvavi obračun i tragediju kakvu svet od završetka Drugog svetskog rata nije video u Evropi. Burna zbivanja vezana za taj obračun i svi njegovi modaliteti prevazilaze okvire ovog rada, ali odgovor na pitanje o njegovim izvođenjima i izrocima delimično se može i u njemu naći.

DRAGAN BOGETIĆ

THE NATIONAL QUESTION IN YUGOSLAVIA 1945-1989

Summary

The solution of the national question in socialist Yugoslavia represented one of the main problems in the preservation of the state, and in ensuring the conditions necessary for the comprehensive economic, political, and cultural progress of its people. It has become evident, however, that the country's current political leaders do not have the ability to find an acceptable solution to this problem.

The continuous crisis troubling Yugoslavia throughout the postwar period was mostly generated by the overwhelming difference in the national programs and interests of the two largest and most influential national entities in the country - the Serbs and the Croats. A historical analysis of the relations between these two national entities shows that their views contrasted widely regarding the role which the common Yugoslav state was to play in the realization of their individual national interests. Serbian politicians saw Yugoslavia as the political framework that would finally encompass all Serbs within a single state. This state would have to be centralized in order to protect the interests of the Serbs outside Serbia, and to prevent their assimilation with the more numerous ethnic groups in these areas. The Croatian political leaders, and the majority of the Croat population, viewed the common state quite differently. Their desires were aimed at strengthening the Croatian national identity, and at increasing the distinctiveness and the level of emancipation of their own national entity in relation to the new state.

The inability to find a compromise solution that would reconcile the conflicting Croat and Serb aspirations marked the end the common state. The brutal and uncivilized way in which this state was torn apart portrays the reality of the integrative and disintegrative processes within it.

PRILOZI

ĐORĐE STANKOVIĆ, redovni profesor
Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18–20

UDC 342(=861)(497.18)"1918/1921"

SRBI U DRŽAVNOJ UPRAVI U SLAVONIJI ZA VREME PROVIZORIJUMA 1918–1921.

ABSTRACT: Iсториографска потреба да се прouчи уčešće Срба у државној управи Славоније проистиче из потпуног одсуства прoučавања друштвених структура Југославије и prevladavanja stereotipa о »српској hegemoniji«. Наметнуло се пitanje: koliko je bilo nasledenog austrougraskog činovništva, koliko novog i u kavkom nacionalnom odnosu u prvim godinama istorije Југославије – za vreme provizorijuma 1918–1921.

О уčešћу Срба у структури државне власти у Славонији у првој deceniji jugoslovenske државе до сада nije pisano. Ова историјска belina испуštena је из видокруга историјара zbog tri osnovna razloga: 1) preovlađujuće идеолошке odrednice о великосрпској hegemoniji, али и екстремне floskule о okupaciji Hrvatske od strane srpske vojske, чиме су историјари дugo бежали од прoučавања stvarnog stanja, 2) strateške оријентације историографије на истраживање globalnih političkih процеса, одвојено »граданске компоненте« од »радничке« и 3) занемаривање прoučавања друштвене структуре i, s tim u vezi, одсуство i izbegavanje interesovanja, често из идеолошких razloga, da se nacionalnom strukturu pripadnika vladajuće elite (државног činovništva) »ne remeti« nacionalni mir i politika nacionalnog pomirenja, promovisani i u politici kraljevine i republike, sve do raspada Jugoslavije 1991. godine.

Smatramo da se istraživanjem ovog problema smeštenog u jedan izrazito multietnički prostor, kakva je bila Slavonija, može prodreti u važne strukturne elemente društva s dalekosežnim rezultatima za novo »čitanje istorije Jugoslavije«, posebno njenih животних prelomnica u koje spada i proučavanje nacionalne strukture upravljačkog sloja. Svesni smo da će zatvorenost i nedostupnost arhivske grade lokalnog karaktera u centralnom arhivu Hrvatske donekle umanjiti celovitost podataka (na primer o »oružničkim postajama« i broju žandarmerije, kao i njenoj nacionalnoj strukturi), аli, s obzirom na постојање zvaničnih državnih statističkih podataka за celokupno ostalo činovništvo, rezultati istraživanja će zadovoljiti kriterijume prethodnih rasprava na ovu temu.

Cinovništvo nije bilo samo neposredni izvršilac државне politike u raznim sferama života, od usluga do vršenja zakonitosti, nego i nosilac određenog političkog režima i izražavanja skrivenih i neskrivenih političkih interesa. Kao nijedan segment u društvu, bilo je u svakodnevnom dodiru sa stanovništvom i od tog odnosa umnogome je zavisilo raspoloženje žitelja države i njihov odnos prema toj državi, odnosno političkom režimu. Kao i u ostalim delovima države, činovništvo u државној управи dolazilo je svakodnevno u dodir sa stanovništvom u Slavoniji i u структури vladajuće elite predstavljalo bitan činilac njihovog raspoloženja, stavova i konkretnih političkih ponašanja. Cinovništvo u државној управи nismo shvatili u uskom značenju само pripadnika organa власти. Tada je državni činovnik, kao uvek, plaćan iz državnih prihoda, bio postavljan ili po stručnosti ili političkoj podobnosti (u zavisnosti od konstelacije političkih partija i njihovog uticaja) под истим zakonskim kriterijumima na место u župa-

nijskoj ili kotarskoj upravi, kao i na mesto županijskog ili kotarskog fizikusa, učitelja ili profesora osnovnih i srednjih škola, carinika, pa do opštinskih poljara ili putara, železničkog osoblja ili gruntovničara. Nas je, s obzirom na izražen multietnički sastav stanovništva Slavonije, u prvom redu zanimalo koliko je u vreme provizorijuma (1918–1921) bilo nasledenog činovništva iz vremena Austro-Ugarske i kakav je bio njegov nacionalni sastav u odnosu na nacionalni sastav stanovništva Slavonije, a, pre svega, ideo Srba u državnoj upravi s obzirom na procentualno učešće Srba u ukupnom broju stanovnika Slavonije. Šta je bilo naslede ili da li je bilo odstupanja i u kojim oblastima društvenog života? Samo na taj način može se verifikovati položaj pojedinih nacija i njihov uticaj na sprovođenje državne politike i, s druge strane, potvrditi ili osporiti neki od stereotipa koji su odmah zapljasnuli politiku, a kasnije i istoriografiju i povratno bitno uticali na političke i međunacionalne odnose u zemlji.

Upravna podela Slavonije nije se podudarala s njenim geografskim prostiranjem. Slavonija je u vreme provizorijuma, kao i kasnije, imala 16.661 km² i zauzimala nešto manje od četvrtine celokupne hrvatske teritorije.¹ Na tom prostoru živilo je ukupno 631.804 stanovnika, od toga 147.197 su bili pravoslavni Srbi ili 23,40%. Pošto se nacionalna struktura, po popisu stanovništva iz 1921. godine, može preciznije odrediti samo prema verskom opredeljenju (rimokatolici i pravoslavni – Hrvati i Srbi), odnos između ta dva naroda u Slavoniji bio je 469.388 Hrvata prema 147.197 pravoslavnih Srba ili 30%. Za vreme provizorijuma bila je zadržana stara upravna podela iz vremena Austro-Ugarske. Oko 80% teritorije Slavonije obuhvatale su Virovitička i Požeška županija, a ostalih 20% dva kotara Bjelovarsko-križevačke županije – Garešnica i Grubišno polje – na zapadnom obodu teritorije, dva kotara – Vinkovci i Županja, sa sedam opština Vukovarskog kotara na istočnom obodu teritorije Slavonije.²

U Virovitičkoj županiji živilo je 189.095 katolika Hrvata i 45.554 pravoslavnih Srba (24,10%) dok je u Požeškoj županiji bilo 182.793 katolika Hrvata i 67.250 pravoslavnih Srba (36,80%). Ostalo su sačinjavale nacionalne manjine: Mađari, Nemci, Česi, Jevreji, Italijani itd.³ Procenat Srba po upravnim kotarima, koji su zadržani i posle donošenja Uredbe o podeli zemlje na oblasti 26. aprila 1922, ostao je nepromenjen.⁴ Treba napomenuti da se i većina starih ustanova nije faktički menjala sve do 1925. godine, dok se HRSS nije odrekla svog republikanstva i apstinencije u radu Narodne skupštine, priznala monarhiju i prihvatala novi zakon o oblasnim samoupravama i podeli zemlje na oblasti.⁵ Najveća koncentracija srpskog stanovništva bila je u kotaru Pakrac (51%), zatim Grubišno polje (48%), Osijek (36%), Daruvar (32%), Nova Gradiška (28%) i sedam opština kotara Vukovar (čak 90%).⁶

¹ *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, I, Zagreb /s.a./, 880. Geografski prostor ovde je shvaćen u tradicionalnim istorijskim granicama Slavonije – na zapadu od virovitičkog kotara na jug sa kotarevima Grubišno polje i Garešnica bjelovarsko-križevačke županije, a na istoku od ušća reke Drave u Dunav ravnom linijom do Save na jugu, tako da su obuhvaćeni kotar Vinkovci i Županja i deo kotara Vukovar sremske županije.

² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1932, 250–288.

³ U ukupnoj nacionalnoj strukturi stanovništva Hrvata je bilo 73%, Srba 23,40% a nacionalnih manjina 3,60% (*isto*).

⁴ *Službene novine*, 92, 28. april 1922, 1–2.

⁵ Đorđe Stanković, *Administrativna podela Kraljevine SHS*, »Istoriski glasnik«, 1–2, 1981, 33–46.

⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, 252–282. Uporedi: »Šematizam istočno pravoslavne srpske patrijaršije po podacima iz 1924. godine«, Sremski Karlovci 1925, 237–251. (Pakračka eparhija koja je obuhvatala Slavoniju, ali s nešto pomerenim granicama na zapadu, imala je, po ovom šematizmu, 149.623 »pravoslavne duše«.)

Jedna od vidnih karakteristika socijalne strukture stanovništva Slavonije, koja je vekovima uticala i na međunacionalne odnose, bila je gotovo zanemarljiva zastupljenost srpskog stanovništva u urbanim sredinama – Srbi su u ogromnoj većini (85–90%) sačinjavali seosko stanovništvo, u velikoj meri raseljani po zapuštenim naseljima u planinskim predelima Slavonije. Osim Pakrac i donekle Osijeka, kao naselja s faktičkim statusom grada, u svim ostalim gradovima procenat Srba nije prelazio 10%. Tako je, na primer, u kotaru Požega živelo 1921. godine 23,40% Srba, ali u »kraljevskom gradu Požega« samo 9%. U drugom županijskom sedištu, gradu Virovitici živelo je svega 3% Srba. To se moralo odraziti na materijalni status pojedinih naroda, posebno Srba, koji nisu mogli sebi da dozvole ni otvaranje narodnih škola, a kamoli slanje daka na dalje školovanje u srednje škole i fakultete iz čijih se redova obrazovao državni činovnički sloj, tj. državna uprava.

Siromašno srpsko seosko stanovništvo i snažno izražena patrijarhalna svest, kao i život u velikim porodičnim zadružama, nisu dopuštali veliku socijalnu pokretljivost. Tek krajem XIX i početkom XX veka, raspadom porodičnih zadruža i odlaženjem u gradove i »pečalbu u inostranstvo« gde su bili najprostija fizička radna snaga u industriji, rudarstvu, zanatstvu, Srbi su počeli nešto bržim tempom da popunjavaju gradsku periferiju, kao marginalizovani deo društva. Retki su bili oni koji su se posvetili zanatstvu, prosvetnim zanimanjima ili studirali prava i medicinu. Više ih je bilo u vojsci i žandarmeriji (»oružništvu«). Veliki pritisak madarizacije i germanizacije u Slavoniji bio je dodatni elemenat koji je tu socijalnu pokretljivost sprečavao sve do kraja austrogarske vladavine 1918. godine. Pa i ono malo Srba u državnoj upravi do stvaranja jugoslovenske države bili su školovani u duhu odanosti monarhiji i caru, s jako izraženom poslušničkim mentalitetom prema velikim centrima moći – Zagrebu, Budimpešti i Beču.

Srpska vlada nije ni predvidala promenu stanja u državnoj upravi u »noovooslobodenim krajevima« za vreme provizorijuma. U *Projektu rešenja Ministarstva saveta o provizornom uređenju Države Srba, Hrvata i Slovenaca pre obrazovanja konstituantne skupštine* od 10. oktobra 1918., kaže se: »Ustavno uređenje Države Srba, Hrvata i Slovenaca odrediće konstituantna skupština. Ali da bi državna administracija mogla svuda odmah bez prekida da funkcioniše, potrebno je da se još pre konstituante utvrdi način kako da se upravlja sa zemljama te Države...«⁷ »Projekt« je predviđao da se »... čim se naime zaključi mir i odrede granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, trebalo bi da prestanu pojedine Vlade koje su upravljale pojedinim zemljama našega naroda i da se na poziv kralja Srba, Hrvata i Slovenaca pristupi obrazovanju Vlade celokupne nove države«.⁸ U »Projektu« pod naslovom »Opšte administrativno uređenje države« u čl. 3, naglašava se: »U svakoj zemlji ostaće u državnoj, pokrajinskoj, okružnoj, sreskoj i opštinskoj službi činovnici koji su do sada u njima vršili dužnost i koji će hteti da ostanu u službi, – i oni se neće moći

⁷ AS, Zbirka Vojislava Jovanovića Maramboa, fasc. 14 (b.b.) – *Projekat rešenja Ministarstva saveta o provizornom uređenju Države Srba, Hrvata i Slovenaca pre obrazovanja konstituantne skupštine*, str. 1. – »Projekat« je po nalogu predsednika vlade Nikole Pašića izradio kao vladin akt dr Lujo Bakotić.

⁸ *Isto*, str. 3.

premeštati iz jedne u drugu pokrajину...«⁹ Državnim, okružnim i pokrajinskim činovnicima omogućavalo se da traže i dobiju penziju »jedino posle navršene tridesetogodišnje službe«, ali im se uskraćivalo pravo da otvaraju »advokatske i notarske kancelarije«, kako bi se u službi zadržalo što više zatečenog i nasledenog činovništva.¹⁰ U obrazloženju, tzv. »Motivima« za ovakvo rešenje u »Projektu« se nalazi opravdanje »pre svega u nedovoljnem broju činovnika koje ćemo imati u nekim našim zemljama, osobito u Bosni i Hercegovini, gde ima dosta činovnika Nemaca i Madara koji po svojoj prilici neće hteti da ostanu u službi. Za to je bilo potrebno da se odrede stroži uslovi za penzionisanje činovnika koji su sposobni da vrše službu«.¹¹ Faktičko stanje, ali manje draštično, bilo je i u Slavoniji.

Nova jugoslovenska država tako je nasledila u Slavoniji, kao i u ostalim jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske monarhije, staru administraciju, bez obzira na nacionalnost ili njihovu »političku podobnost«, s obzirom na to da su se nalazili u službi neprijateljske zemlje. Prema našim prethodnim istraživanjima, u Slavoniji je najviše 10% činovnika, uglavnom Nemaca i Madara, dobrovoljno napustilo službu i s vojskom se povuklo u svoje matične zemlje. Među njima bio je i neznatan broj srpske aristokratije i upravnog visokog činovništva, kao i vojne elite, koji su napustili zemlju ili se potpuno povukli iz državne uprave.¹² S obzirom na socijalne nemire i jaku »prevratničku anarhiju« krajem 1918. i početkom 1919. godine i prečutno proklamovanu politiku nacionalnog pomirenja, u Slavoniji nije voden nijedan sudski postupak protiv počinilaca zločina nad srpskim stanovništvom (odvodjenje u koncentracione logore, zločina nad civilnim stanovništvom u Mačvi itd.), bez obzira na nacionalnu pripadnost. Takođe je bio, iz istih razloga, zanemarljiv broj onih koji su otpušteni iz službe.¹³

Iako »Projekat« nije nikada bio ozvaničen, jer su se dogadaji odvijali drugim tokom, Nikola Pašić ga se u praksi pridržavao. U razgovorima sa slovenačkim i hrvatskim političarima, naprotiv, insistirao je na tome da se u državnoj upravi ništa ne menja. Tako je, na primer, dobro poznavajući efikasnost austro-Ugarske administracije rekao slovenačkom klerikalnom poslaniku Franu Smodeju 1920. godine: »Vi iz Austrije imali ste dobru državnu upravu, samo je sada rušite i hoćete da uredete novu. Vi ćete izgubiti svoju dobru upravu koju vam mi iz Srbije ne možemo nadoknaditi i, posle toga, biće nazadovoljstva. Ja sam ovo pitanje drugačije posmatrao, i mislim da se zakoni trebaju postepeno izjednačavati, tako da se u državnoj upravi ne oseti nikakav administrativni skok, koji bi se kosio s našom državnom upravom«.¹⁴

U tom smislu, s pravom zaključuju Branko Petranović i posebno temeljno Ljubodrag Dimić, od početka stvaranja jugoslovenske države i proklamovane politike nacionalnog pomirenja nastupilo je »samozadovoljstvo ratnim pobeđama i oslobođenjem« kod Srba i stvarna »srpska nacionalna demobilizacija«.¹⁵ Posmatrano s globalnog stanovišta, međutim, postavlja se sasvim umesno pi-

⁹ *Isto*.

¹⁰ *Isto*, str. 6.

¹¹ *Isto*, str. 18.

¹² Vidi: Đorđe Stanković, *Izazovi nove istorije*, II, Beograd 1994.

¹³ *Isto*. – Vidi: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)*, I, Beograd 1996.

¹⁴ Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, Beograd 1995, 78.

¹⁵ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993; Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998.

tanje: da li su ratom opustošena Srbija, sa izgubljenom četvrtinom stanovništva, i njeno zaostalo agrarno društvo mogli odmah i tako brzo i efikasno da otpočnu i sprovedu integrisanje i modernizaciju celine jugoslovenskog prostora? Pogotovo u sudaru sa očuvanim i industrijski razvijenijim jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske monarhije, pogotovo što su njihovi politički činioci, posle početne euforije jugoslovenstva, počeli da pružaju energičan otpor svakom vidu centralizacije i »ujednačavanja.« Upravo inercija državne uprave i parcijalni interesi u tim zemljama snažno su počeli da koče ove procese, prikrivanjem iza nacionalnih interesa i očuvanjem stečenih privrednih preimcuštava iz prethodnog razdoblja.

Nasuprot ovakvom faktičkom stanju, hrvatska istoriografija i državnopravna istorija, kako ona starija (dr Ivan Beuc) tako i savremena (dr Hrvoje Matković), iznose gledište, po stereotipnom kominternovskom obrascu i nasledu HRSS, da su osim Srba svi drugi narodi bili »potlačeni narodi«, da je Jugoslavija od početka bila »tamnica naroda« i da je ujedinjenjem i Vidovdanskim ustavom »srpska buržoazija osigurala ne samo političku već i ekonomsku hegemoniju«, da je obezbedila sprovodenje centralizma i unitarizma i pre doношења Ustava, navodeći da su razne direkcije Pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju bile »puki izvršioci« politike »beogradske vlade«.¹⁶ Međutim, ni Ivan Beuc ni Hrvoje Matković ne navode nijedan primer da je i jedan deo stare državne uprave, nasledene od Austro-Ugarske, bio zamjenjen novim iz Srbije. Koliko je nama poznato, osim vojnih i žandarmerijskih komandi, jedino je posle osnivanja emigrantskog *Hrvatskog komiteta* u Beču, marta 1919., došlo šest policijskih eksperata iz Beograda u Povjereništvo za unutarnje poslove u Zagrebu.¹⁷ Centralna vlast u Beogradu nije sprovodila nikakvu nasilnu politiku u državnoj upravi i njenoj strukturi, tako da je Ivan Beuc mogao da za Hrvatsku i Slavoniju tvrdi da je provizorijum trajao do 1924. godine!¹⁸ O ekonomskoj hegemoniji u takvim uslovima nije moglo biti ni govora. Tako, na primer, mnogo zloupotrebljavana zamena valuta – kruna za dinar u odnosu 4:1 – koja je tumačena kao pljačka Hrvatske, na osnovu istraživanja dr Lojzea Šorna i dr Momčila Zečevića kasnije se pokazala kao »politička propaganda« i »stereotip«, s obzirom na to da je izvršena, faktički, na štetu srpskog dinara!¹⁹

O nastalim problemima u Hrvatskoj i Slavoniji, krajem 1918. i tokom 1919., koje je s pravom dr Bogumil Hrabak nazvao »prevratna anarchija«²⁰ nije se vodilo dovoljno računa u centralnim državnim organima u Beogradu. Kao da se očekivalo da se te pojave »izazvane posledicama previranja na kraju i posle rata« smire same od sebe, a palijativne mere, preduzimane u ekstremnim slučajevima, bile su nedorasle stvarnom stanju. Čak ni u Privremenom narodnom predstavništvu i Ustavotvornoj skupštini nije se vodila rasprava kako prevažići ovo stanje. Jedino je član Demokratske stranke Milan Nedeljković u Privremenom narodnom predstavništvu 1920. godine govorio o nasledu »carske habzburške lojalnosti« činovništva i njihovoj krivici za »mutno i haotično stanje

¹⁶ Dr Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb 1969, 328–334; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991)*, Hrvatski pogled, Zagreb 1998, 84–86.

¹⁷ D. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, 34–41.

¹⁸ I. Beuc, *n.d.*, 335–350.

¹⁹ Momčilo Zečević, *Srbija i valutno pitanje 1918–1921*, »Srbija na kraju Prvog svetskog rata«, Beograd 1988, 77–89; Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*. Tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988, 282–284; D. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, 43–44.

²⁰ Bogumil Hrabak, *Dezterterstvo, zeleni kader i prevratna anarchija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1991, 341.

u Hrvatskoj i Slavoniji«. Na sednici 18. juna 1920. Nedeljković je vrlo oštro upozorio: »Krivica je u tome što je ostala čitava legija činovnika iz austrijskih vremena koji ne mogu da se pomire s novim duhom vremena nego nastavljaju svoj stari zanat... u austrijskom duhu«. Po njemu, od takvog stanja najviše su stradali upravo oni Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji koji su »bili gonjeni i stradali pod austrijskim režimom«.²¹

Za razliku od Ivana Beuca, vreme provizorijuma Hrvoje Matković naziva »bezustavno stanje«, ali su obojica saglasna da su u tom razdoblju »srpski vladajući krugovi na čelu s monarhom, koristeći se ratnom pobjedom, učvrstili već zauzete pozicije. U državi se provodila centralizacija uprave, pa je u političkoj javnosti Hrvatske i Slavonije postojalo sve jasnije da srpski politički vrh ne misli s njima dijeliti vlast. Zbog mnogih grubih i brutalnih postupaka vojnih i civilnih organa nove vlasti, među pristašama zajedničke države dolazi do razočarenja«. Matković navodi da je prema naredbi Svetozara Pribićevića ukinuta Pokrajinska vlada i da je od 11 odjela ostalo samo 3.²² U »Državnom kalendaru za 1921. godinu« i u »Almanasima Kraljevine SHS« navedeno je i dalje svih 11 odjela i povjereništava s povjerenicima i načelnicima odjela i činovnicima poimenično! Tako su do izglasavanja ustava ostale ustanove bana, predsjednički ured, povjereništva, veliki župani, kotarski predstojnici itd. U čitavoj banskoj upravi u Zagrebu radilo je u razdoblju provizorijuma 55 Hrvata i 13 Srba a najznačajnije odjele, policiju (»Povjereništvo za unutrašnje poslove«) privredu, prosvetu itd. držali su Hrvati. Na čelu žandarmerije bio je Celzo Kavaljeri, prosvete dr Tugomir Alaupović itd.²³

Tako su, što ne žele da prihvate novokomponovani istoričari niti su to žeeli pripadnici gotovo celokupne hrvatske istoriografije, u vreme provizorijuma (1918–1921) u Hrvatskoj i Slavoniji funkcionalise i stare austrougarske ustanove i nove koje je formiralo Narodno vijeće. Među činovnicima »predsjedničkog ureda« bio je i jedan načelnik Srbin – Milan Trifković – u zvanju »kraljevskog banskog savjetnika«, a među »odsječnim savjetnicima« dr Milovan Žaričić takođe domaći Srbin. Od 6 vladinih tajnika i perovoda bio je samo jedan Srbin, a među banskim savetnicima u Povjereništvu za unutrašnje poslove od 6 savetnika samo jedan Srbin. Od 7 načelnika vladinih odsjeka, isto, samo je jedan bio Srbin. U Povjereništvu za prosvjetu od 9 upravitelja odseka bio je jedan Srbin, a u Povjereništvu za privredu od 10 upravitelja odseka 3 Srbina, od 9 »pomoćnika ureda« 2 Srbina itd. Ista struktura odnosila se i na ostala povjereništva Pokrajinske vlade, bez obzira na to što su u strukturi uprave bili uglavnom bišvi »koalicionaši«, u vreme provizorijuma članovi Demokratske stranke, i što je udeo srpskog stanovništva u ukupnom broju za Hrvatsku i Slavoniju bio daleko veći. Ne treba zaboraviti da su to bili »nasledeni srpski činovnici« iz vremena austrougarske vladavine i Prvog svetskog rata.²⁴

Veliki župan požeške županije bio je od 1913–1919. godine Vasilije pl. Belošević, zatim 1919–1920. godine Jovo Polovina, Srbi bivši »koalicionaši«, a od 1920–1923. godine Hrvat dr Ivo Supilo, dok je podžupan bio Srbin Petar Juzbašić. Među županijskim činovništvom od 7 tajnika, perovoda i manipulativnog osoblja bila su 2 Srbina. Veliki župan virovitičke županije bio je u vreme

²¹ Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, 36.

²² Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991)*, 87.

²³ *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, almanah sv. I (1921–1922)*, Zagreb 1922; *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921*, Beograd 1921.

²⁴ *Isto*.

provizorijuma Srbin dr Jovan Božić, a podžupan Hrvat Josip Virag Drašković. Od 9 perovoda, predstojnika i manipulativnog osoblja bio je samo jedan Srbin. Ukupno, od 21 predstavnika državne vlasti u Slavoniji potčinjene Pokrajinskoj vladi u Zagrebu bilo je 5 Srba, starih austrougarskih činovnika. U 6 kotarskih oblasti požeške županije od 29 »pristava, manipulativnog osoblja, akcesista i predstojnika« bilo je 6 Srba ili 20% što je bilo nešto manje od zastupljenosti Srba u strukturi stanovništva (24,50%). U 7 kotarskih oblasti virovitičke županije od 28 činovnika na rukovodećim položajima bila su samo 3 Srbina ili 10% što je bilo znatno manje od udela Srba u strukturi stanovništva (19,30%). U ostalim kotarevima izvan ovih županija (Grubišno polje, Garešnica, Vinkovci, Županja) struktura činovništva bila je slična – od 17 činovnika bilo je 12 Hrvata i 5 Srba.²⁵

Najveća nacionalna diskriminacija Srba bila je u njihovoј zastupljenosti u srednjim i osnovnim školama. Od 11 srednjih škola sa ukupno 192 profesora i veroučitelja, bilo je samo 12 Srba, od toga 3 koji su predavali stručne predmete i 9 sveštenika za veronauku.²⁶ Međutim, i zastupljenost daka Srba u srednjim školama bila je izuzetno mala, što sve govori o materijalnim i duhovnim mogućnostima Srba u Slavoniji, ne samo da se obrazuju na višem stepenu nego i da utiču na prosvećivanje svog naroda i da budu zastupljeni u državnoj upravi. Ni u jednoj sferi društvenog i državnog života nije bila izgrađena tako duboka provalija između dva naroda, izrazito nesrazmerna prema nacionalnoj strukturi stanovništva.

Osnovno školstvo u Slavoniji, (»pučke škole«), bilo je znatno razvijenije od srednjeg i po broju škola i po značaju za prosvećivanje naroda. Za Slavoniju je bilo imenovano 6 stalno plaćenih »školskih nadzornika«, ali nijedan nije bio Srbin. U vreme provizorijuma, u Slavoniji je bilo 511 »pučkih škola« sa ukupno 956 učitelja. U 16 škola nije bilo popunjeno po jedno učiteljsko mesto, a u ovom razdoblju nije bilo obnovljeno još 14 škola koje su postojale pre Prvog svetskog rata. Od 956 učitelja samo je 81 bio Srbin ili 8%! To se moralo odraziti i na nepismenost srpskog stanovništva jer su Srbi učitelji bili uglavnom raspoređivani u srpska mesta. Ta nepismenost varirala je od 75% (kotar Pakrac, Grubišno polje itd.) do 90% u ostalim (»ne zna da čita i piše«). U gradskim sredinama procenat pismenosti Srba bio je daleko veći jer su i materijalne mogućnosti bile veće – oko 50%.²⁷

U »pravosudnim oblastima« bilo je u Slavoniji 8 činovnika, od toga 2 Srbina. Na području Sudbenog stola u Osijeku (predsednik Srbin Nikola Marković) bilo je 35 činovnika (sudski vijećnici, sudski prislušnici, oficijali, pristavi, grunтовničari, kancelisti). Od toga bilo je 5 Srba. Na području Sudbenog stola Požega (predsednik Hrvat Franjo Radan) bilo je 27 činovnika, od toga 4 Srbina. U kotarskim sudovima za celu Slavoniju bilo je 165 činovnika od toga samo 16 Srba. Ukupno je u sudskim državnim organima Slavonije sa »odvetničkim odborima« bilo 302 činovnika, od toga 38 Srba ili 12%.²⁸

U finansijskoj i poreskoj upravi koje su, kao policija i sudovi, najvidnije oljavale moć državnog aparata, bilo je u Slavoniji u »finansijskim ravnateljstvima« (Osijek i Požega) 57 činovnika, od toga samo 2 Srbina. U »poreskim uredima«, kojih je u Slavoniji bilo 14, radilo je 54 činovnika, od toga 8 Srba.

²⁵ Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921, Beograd 1921, 628–631.

²⁶ Isto, 341–358.

²⁷ Isto, 358–406.

²⁸ Isto, 584–590, 595–596.

Srbi su činili svega 3,2% u finansijskim ravnateljstvima i 10% u poreskim uredima. Ukupno za Slavoniju u finansijskoj i poreskoj upravi bilo je 111 činovnika od toga 10 Srba ili 6,80%. Narodna banka, kao glavna državna finansijska institucija u Kraljevini SHS, imala je samo jednu filijalu i to u Osijeku, s upravnikom Lavoslavom Popom i 4 činovnika od kojih nijedan nije bio Srbin.²⁹ U carinskoj službi i državnim monopolima radila su u Slavoniji 52 činovnika, od toga 10 Srba ili 17%. U »kapetaniji« u Osijeku radila su 2 činovnika Hrvata.³⁰

U Odeljku Ministarstva trgovine i industrije pri Pokrajinskoj vladi u Zagrebu za Slavoniju i Srem bila je zadužena Trgovačko-obrtnička komora u Osijeku s Oskarom Vajsmajerom na čelu. U komori je radilo 54 činovnika (»trgovački odjel«, »obrtni odjel«, »spoljni članovi« i »činovničko osoblje«). Od toga bila su samo 4 Srbina ili 7,40% iako je broj Srba u strukturi Slavonije i Srema premašivao 45%. Upadljivo je bio veliki broj Jevreja, što može da ukaže na činjenicu da je veliki uticaj na rad komore imao trgovački sloj, a znatno manje zanatlijski čiji se broj ionako polako smanjivao pred postepenim razvojem industrije u Slavoniji i Sremu, mada je i dalje dominirala agrarna struktura stanovništva.³¹

Na području Slavonije u okviru Agrarne direkcije u Zagrebu postojao je samo jedan ured – Županijski agrarni ured u Osijeku, s dr Josipom Sokolićem na čelu. Ured je imao 17 činovnika (inspektora, tajnika, knjigovoda, ekonoma, geometara i pisara), od toga su 5 bili Srbi i to uglavnom na nižim upravnim funkcijama (sekretar III klase, ekonom III klase i pomoćnik knjigovode), dakle činovnici koji nisu mogli da utiču na politiku i praksu agrarnih odnosa.³²

Pod upravu Povjereništva za narodno gospodarstvo spadale su »gospodarske škole« i »županijske gospodarske oblasti«. U Slavoniji je postojala samo jedna »niža gospodarska škola« u Požegi (»Ratarnica«) i »zemaljski loznjak« u Brodu, te »županijske gospodarske oblasti« u Osijeku, Požegi i Pakracu. U njima je radilo 30 profesora, nadzornika, »putujućih gospodarskih učitelja«, i veterinara ali od toga samo jedan je bio Srbin.³³ Značajna državna ustanova u oblasti privrede bili su tzv. činovnici i namještenici hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva kao središnje zadruge u Osijeku. Od 52 činovnika koji su pripadali »ravnateljstvu«, »strukovnom odjelu«, »prometnom odjelu«, »agrikulturno kemijskom zavodu«, »upravnom« i »nazdornom odboru« bilo je 6 Srba ili 11%.³⁴

Za vreme provizorijuma postavljeni su novi »povjerenici za obavu identifikacije posjedovnica gruntovnih uložaka sa novom gruntovnom mapom«, ali su oni birani od domaćeg činovništva i nisu dovodeni novi sa strane. Za Slavoniju otvoreni su odjeli u Pakracu i Osijeku. U njima je bilo 17 »sudskih

²⁹ *Isto*, 523–524; 527–530; 769. Finansijske institucije za vreme provizorijuma postepeno su, preko Pokrajinske vlade u Zagrebu, bile sve više podređivane ministarstvu u Beogradu, zbog vrlo osetljivog izjednačavanja valute.

³⁰ *Isto*, 468–469; 483; 821.

³¹ *Isto*, 779. Odeljak Ministarstva trgovine i industrije pri pokrajinskoj vladi u Zagrebu bio je direktno podređen ministarstvu u Beogradu u onoj sferi koja je od 1919. godine trebalo da postepeno obezbeđuje jedinstvo jugoslovenskog tržišta, što je moralo da odgovara i hrvatskoj gradanskoj klasi. Iz navedenih podataka vidi se da je deo kompetencija ostao u lokalnoj sferi upravljanja.

³² *Isto*, 815.

³³ *Isto*, 742–744.

³⁴ *Isto*, 746.

vijećnika« i »gruntovničara«, od toga 5 Srba.³⁵ U okviru Povjereništva šuma i rudnika pri Pokrajinskoj vlasti u Zagrebu, za Slavoniju je postojao samo Rudarski odsjek u Osijeku s 15 činovnika, od kojih nijedan nije bio Srbin.³⁶ Građevinskoj direkciji pri istoj vlasti u Zagrebu bile su potčinjene građevinske direkcije u Osijeku, Požegi i Pakracu s 16 inženjera, nadzornika i tehničkih pripravnika. Od toga bila su 4 Srbina.³⁷

U Slavoniji je bila dobro razvijena putna i železnička saobraćajna mreža. Putevi, kako oni pod državnom ili opštinskom upravom, bili su dobro održavani, spajali su oko 80% naselja, a železnica sve veće gradove i trgovišta, izuzev na području kotara Pakrac gde je živeo najveći broj Srba. Železnički činovnici i kotarski i županijski putari bili su plaćani iz budžeta Pokrajinske vlade i pod direktnom upravom Direkcije železnica u Zagrebu. Za Slavoniju je postojalo samo jedno Prometno predstojništvo u Osijeku i »stanični službenici«. Njih je ukupno bilo 101, od toga samo 6 Srba ili 3,80%. Još uvek su u velikom broju, osim Hrvata, preovladivali Madari.³⁸

S obzirom na ukupan broj stanovnika Slavonije zdravstvena služba je bila slabo razvijena, što se bitno odražavalo na zdravlje i zdravstvenu zaštitu stanovništva kao i kulturu življjenja. Nešto povoljnija situacija postojala je u gradovima gde su bili zaposleni svi »kraljevski županijski fizikusi«, lekari u bolnicama i privatni lekari. U Slavoniji je postojala samo jedna državna bolница, u Osijeku, a u ostalim gradovima »kotarski pristavik« i lekari. Ukupno je u Slavoniji bilo 34 lekara, od toga samo 5 Srba.³⁹

Iz dostupnih izvora gotovo je nemoguće rekonstruisati nacionalni sastav »oružništva«, tj. žandarmerije i drugih policijskih organa. Ono što tačno znamo jeste da su žandarmerijski bataljoni bili dislocirani po unutrašnjoj strukturi te državne službe i da se ona ne poklapa sa administrativnom podelom za vreme provizorijuma. Navedena su imena komandnog osoblja, ali nemamo podataka o sastavu i brojnosti žandara po »oružničkim postajama« na terenu. Strogo centralizovanja, pod komandom vojske i Povjereništva za unutarnje poslove Pokrajinske vlade u Zagrebu, struktura brojnosti i sastava pod kontrolom županijskih i kotarskih vlasti izmiče istoričarevom istraživanju. U razdoblju provizorijuma oružništvo po kotarevima je bilo angažovano, pre svega, na suzbijanju prevratničke anarhije, zaštiti imovine građana i oduzimanju oružja od ostataka »zelenog kadera«. U tim slučajevima neposredno u akcijama je bilo angažovano domaće oružništvo, dok je srpska vojska imala funkciju da »asistira« i prikupljeno oružje stokira u kasarnama. Na osnovu istraživanja lokalne arhivske grade, za kotar Požega, o tome da su tokom 1919. godine oduzete 1.023 puške koje je oružništvo predalo srpskoj vojsci na čuvanje u kasarni, možemo zaključiti da je na teritoriji Slavonije za vreme provizorijuma bilo oduzeto blizu 30.000 komada raznog vatrenog oružja. Ono što je bitno jeste da srpska vojska tokom ove delikatne akcije nije dolazila u neposredan dodir s civilnim stanovništvom i da su isključene »brutalnosti«, koje navodi Hrvoje Matković u svojoj knjizi. Naredba o »asistenciji« vojske došla je upravo od Srpske vrhovne komande

³⁵ *Isto*, 593.

³⁶ *Isto*, 752.

³⁷ *Isto*, 795.

³⁸ *Isto*, 871, 881–887. Oko petnaestak malih i lokalnih železničkih stanica bilo je bez jednog železničkog službenika, verovatno zbog nedostatka kvalifikovanih kadrova izgubljenih u ratu.

³⁹ *Isto*, 898–899.

i županijskih vlasti koje su precizno formulisale ulogu oružništva i vojske. Inače, u komandnoj strukturi žandarmerije bilo je podjednako Hrvata i Srba, ali se broj Hrvata nešto povećavao, kako u komandnoj strukturi tako i strukturi žandara u »oružničkim postajama« po opština i »gradskim poglavarstvima«.⁴⁰

Srbijanska vojska je u početku bila u malom broju stacionirana po gradovima. Objedinjavanjem oružanih snaga Narodnog vijeća i srpske vojske tokom 1919. i 1920. godine, u razdoblju kada je došlo do potpune demobilizacije srpskih ratnih jedinica i mobilizacije regruta podjednako iz Srbije i jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske monarhije, formirana je na području Slavonije Osječka divizijska oblast. U izvorima, razmeštaj pukova i jedinica različitih rodova vojske nije naznačen tako da ne možemo utvrditi brojnost niti tačan raspored po mestima Slavonije. Ono što je osnovno to je da je tokom 1920. i 1921. godine, zbog izrazito jake političke propagande Radićeve HPSS, kao i uticaja hrvatske emigracije, dolazilo do otpora mobilizaciji i tek tada je bila primenjivana sila države. Iako je u novu vojsku Kraljevine SHS bilo primljeno iz austro-Ugarske vojske 2590 oficira i 3 generala Hrvata i Slovenaca, na teritoriji Hrvatske i Slavonije i dalje je preovladavao u komandnoj strukturi stari srbijanski ratni kadar. Komandant Osječke divizijske oblasti bio je Panta K. Grujić, srpski general, a od 210 oficira bilo je 139 Srba i 71 Hrvat ili 33,80%.⁴¹

U raspoloživim izvorima statističke provenijencije (»Državni kalendar za 1921.« i »Kraljevina SHS. Almanah.«) popisi su urađeni po staroj administrativnoj upravi, na osnovu strukture Pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, kao, na primer: županijske oblasti, železnička direkcija, delegacija Ministarstva finansija, Odeljak Ministarstva trgovine i industrije, Agrarna direkcija, Povjereništvo šuma i ruda, Građevinska direkcija, Zdravstveni odsjek, Povjereništvo za prosvjetu, Predsjednički ured, Povjereništvo za narodno gospodarstvo, Državna odvjetništva i sudstvo itd. Pojedina povjereništva, odsjeci i direkcije stajali su u različitim odnosima prema resornim ministarstvima u Beogradu, ali zajedničko je bilo to da su svi izveštaji i postavljenja išli preko Pokrajinske vlade. Većina je bila i odgovorna Pokrajinskoj vladi u Zagrebu, a neka su bila direktno potčinjena ministarstvima u Beogradu, kao Delegacija za finansije, Odeljak za trgovinu i industriju (stvaranje zajedničkog jugoslovenskog tržišta), komande oružništva (žandarmerije) i vojske.

Za svaki resorni odeljak ili povjereništvo navedena su poimenično sva lica koja su obavljala različite dužnosti i činila državnu upravu. Međutim, pored njihovog imena stoji samo zvanje ali ne i nacionalna i verska pripadnost po kojima bismo mogli precizno da utvrdimo nacionalnu strukturu državne uprave. Oslanjali smo se u tome na naša ranija istraživanja u lokalnim arhivima Slavonije i na dobro iskustvo u proceni tipičnih srpskih i hrvatskih imena i prezimena. Zbog toga u krajnjem rezultatu dopuštamo izvesno odstupanje u tačnosti podataka, ali najviše za plus-minus 2%. U odnosu na broj zaposlenih u državnoj upravi u Slavoniji to je zanemarljiv procenat. Osim vojske i žandarmerije u Slavoniji je u državnoj upravi bilo 2112 činovnika, od toga 1906 Hrvata, Madara, Nemaca i Jevreja itd. i svega 206 Srba ili 9,70%, što je bilo više nego dvostruko manje u odnosu na broj Srba u strukturi stanovništva – 23,40%.

⁴⁰ Đ. Stanković, *Izazovi nove istorije*, II, Beograd 1994, 87–91.

⁴¹ *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921.* 728–731; Vidi opširnije: Mile Bjelajac, *Vojска Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd 1988, 47–137.

Time se praktično anuliraju svi dosadašnji stavovi o »srpskoj hegemoniji« u državnoj upravi u Slavoniji, a pogotovo o »srpskoj okupaciji«. Opustošena ratom i opljačkana, sa desetkovanim stanovništvom Srbija nije ni mogla da to uradi, niti da započne integraciju i modernizaciju celokupne jugoslovenske teritorije.

ĐORĐE STANKOVIĆ

THE SERBS IN STATE ADMINISTRATION IN SLAVONIA DURING THE PROVISIONAL GOVERNMENT 1918-1921

Summary

During the time of the Provisional Government, the Serbian government did not make changes in the administration in the Yugoslav states of the former Austria-Hungary. Nearly 90% of the old administrative workers were left in their positions, despite the fact that they now found themselves on the opposite side in the war. Approximately 10% of the administrative staff were dismissed - mostly clerks of German and Hungarian nationality who had compromised themselves, and members of the Croatian and Serbian aristocracy in important political and military offices. Likewise, the Yugoslav government did not abolish the Provincial Government for Croatia and Slavonia, nor the office of ban (governor), but only assumed partial command over the gendarmerie and full command over the army stationed on its territory. According to the census of 1921, the population of Slavonia was 631,804, of which 469,388 Catholics, and 147,197 Orthodox. The national makeup consisted of 73% Croats, 23.40% Serbs, and 3.60% national minorities. Apart from the military and the gendarmerie, the state administration in Slavonia had 2,112 employees, of which 1,906 Croats, somewhat less Germans, Hungarians, and Jews, and only 206 Serbs (9.70%). The number of Serbs employed in state administration was proportionally less than half the total number of Serb inhabitants (23.40%). This fact disproves all theories of the alleged "Serb hegemony" in the state administration of Slavonia, as well as those regarding "Serb occupation". Devastated by war and with a decimated population, Serbia could not have lived up to these assertions even if such had been its intention, nor could it begin a process of integration and modernization which would include the entire Yugoslav territory.

LJUBODRAG DIMITIĆ, vanredni profesor
Filozofski fakultet,
Beograd, Čika-Ljubina 18–20.

UDC 323(497.115)"1920"
UDC 949.711.5"1920"

ĐORĐE BOROZAN, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

POLITIČKE I BEZBEDNOSNE PRILIKE NA KOSOVU I METOHIJI U PRVOJ POLOVINI 1920. GODINE

ABSTRACT: Osnovni cilj ovog rada, zasnovanog na izvornoj građi, jeste da objasni bezbednosne, političke, vojne i međuetničke prilike na prostoru Treće armijske oblasti (teritorija Kosova i Metohije) u vreme državnog provizorijuma u Kraljevini SHS.

Prvih dana januara 1920. godine na prostoru Treće armijske oblasti političke i bezbednosne prilike nametale su hitno sprovodenje akcije razoružanja u okruzima – prizrenskom, zvečanskom i kosovskom. Bila je to nužna reakcija moderne države na stanje anarhije, opštег bezvlašća i nesigurnosti koje je vladalo na prostorima naseljenim albanskim stanovništvom ali i preventivna mera kojom se otklanjala mogućnost albanskog ustanka na proleće, demonstrirala moć države, sprečavalo širenje ideje o velikoj Albaniji i eliminisan uticaj italijanskog subvezivnog i propagandnog prisustva.¹ Po prirodi svoga bića razoružanju je bila suprotstavljena albanska populacija. Oružana »plemenska demokratija«, karakteristična za albansko društvo, u kome je vojnik bio svaki muškarac dorastao za oružje, svaka kuća steciste naoružanih ljudi, osnovna obaveza gospodara kuće da nabavi oružje za muške članove porodice, bila je posledica činjenice da se oružjem branio život i čast ukućana, štitio posed, sticala imovina pljačkom, vršila otimačina i okupacija tadih teritorija i regulisali odnosi unutar albanskog društva. Opterećeno složenim patrijarhalnim, plemenskim, bratstveničkim i porodičnim odnosima, spontano okrenuto regulama i formama udruživanja i solidarnosti svojstvenim patrijarhalnoj sredini, apriori suprotstavljanju državi i vladavini zakona, okovano autarhičnim shvatanjima, etičkim i moralnim normama ponašanja, mišljenja i reagovanja to društvo je državne akcije razoružanja doživljavalo kao udar na svoje vitalne funkcije, čast, običaje, norme i pravila ponašanja.²

Prema procenama vojnih i civilnih vlasti prvo je trebalo razoružati Drežnicu, Pećki Podgor, Giljanski Karadag, kačanički srez, »zloglasnu Šalju«, nemirne delove prizrenskog okruga (Topoljani, Šištevac, Kabas), Lab. Radi suzbijanja velikoalbanske propagande planirano je eliminisanje (»hvatanje i ubijanje«) istaknutih kačaka Azema Bejte, Sadika Rame, Ramadana Sabana, Mehmeda Konjuha i Abiba Ljupčeta. Izričito je naglašeno da celokupna akcija razoružanja mora da bude obavljena sa »što manje paljenja kuća i bez pljačke«. Prisustvo policijskih vlasti u sprovodenju akcije razoružanja trebalo je da ga-

¹ U radovima B. Petranovića, B. Hrabaka, A. Mitrovića, B. Gligorijevića, Đ. Stankovića, V. Vinavera, D. Todorović, Ž. Avramovskog, D. Batakovića, M. Bjelajca, Đ. Borozana, Lj. Dimića navedena problematika samo je uzgredno obradivana.

² A. VII, P-4/3, K-63, f-7, br. 15/1

rantuje zakonitost postupka. Političku pozadinu akcije potencirao je stav da razoružanje treba izvršiti »pre opštinskih izbora, jer u protivnom, izbori će ispasti protiv državnih interesa«.³

*

Kosovski komitet u Skadru je nesumnjivo bio snažna organizacija koja je, ne birajući sredstva, predano radila na širenju ideje o velikoj Albaniji. Ostvarenje takvog nacionalnog cilja, uz snažan uticaj na celokupnu albansku politiku, zahtevalo je izgradivanje ilegalne organizacione strukture na prostoru Kraljevine SHS, uspostavljanje veza sa političkim prvacima, stalni kontakt sa vodama kačačkih družina, vrbovanje državnih činovnika.

Već početkom januara 1920. godine državne vlasti Kraljevine SHS registrovale su »jake i česte veze« Kosovskog komiteta »sa našim krajevima, naročito sa Đakovicom gde ima svoj pododbor«. Izveštaji sa terena pokazivali su da u akciji Kosovskog komiteta naročito participiraju sadašnji i bivsi državni činovnici, predsednici opština i činovnici u opštinskoj administraciji, begovat i retka albanska inteligencija.⁴ Informacije iz Ohrida govorile su da je Hasan-beg Priština otpustio iz Tirane »sa 50.000 franaka i proklamacijama doivenim od Talijana za pobunu Arnauta iz okoline Prištine protiv države«. Među članovima Kosovskog komiteta preovladivala je svest »da u Prištini sve je sazrelo za Ustanak, samo se čeka na njega, uspeh je siguran«.⁵ Izveštaji iz Carigrada spominjali su cifru od 30.000 dobro organizovanih Arnauta, naseljenih u okolini Smirne, izloženih italijanskoj propagandi i spremnih da »u južnoj Srbiji podignu revoluciju i istu prisajedine Albaniji već okupiranoj od strane Italijana«.⁶ Prema procenama vojnih vlasti »življja oružana akcija« u okrugu zvečanskom bila je direktno isprovocirana »neprijateljskom propagandom sa strane«.⁷ Vesti iz Prizrena govorile su o »živoj agitaciji koju su Italijani sprovodili u Ljumi, Hasu i Malesiji, potkupljivanju »naših dosadašnjih žandarma«, uspostavljanju veza sa bugarašima i komitama, ubacivanju oružja u bitoljski i ohridski okrug, okupljanju odbeiglih regruta i vojnih begunaca.⁸ Nesumnjivo da je u pitanju bila široka akcija čiji je konačni cilj bio ustanak alianskih masa na teritoriji Treće armijske oblasti.

Aktivnosti Kosovskog komiteta na pripremi opštег albanskog ustanka dobile su na intenzitetu u drugoj polovini januara 1920. Vojne vlasti su imale informacije da njihovi delegati u Nikaju, Merturu, Krasnićima, Gašima, okolini Đakovice, na Kosovu pozivaju lokalne prvake na dogovor u Tiranu. Na terenu je registrovano da pristalice Kosovskog komiteta agituju da se »cela Malesija, Pećka, Đakovačka i Kosovska Nahija pobune, dignu ustanak protiv Srbije i oteraju Srpsku vojsku do železničke pruge Skoplje–Priština, jer Velika Jugoslavija radi na štetu albanske autonomije«. U istom cilju Kosovski komitet je pozivao Azema Bejtu da »odmah počne ustanak protiv Srbije«; zahtevao likvidaciju Cena Bega i pretio osvetom svim »neposlušnim Albancima«; tražio da svi činovnici muslimani, poput Čazima Cura predsednika opštine bunjajske ili Selima-age Batuše, predsednika opštine Gaš, napuste državnu službu; širio

³ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, br. 15/2.

⁴ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/6.

⁵ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/13.

⁶ A. VII, P-4/3, K-61, f-13, Br. 4/6.

⁷ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/20.

⁸ A. VII, P-4/3, K-61, f-13, Br. 4/5.

glasine da će Đakovica, Peć i Prizren pripasti Albaniji i da »srpska vojska ne može u tim varošima da ostane, pa ako neće sama da ide, oni će je silom oterati«.⁹

Na tragu takvih zahteva bila je aktivnost Sadika Rame i Azema Bejte u istočkom i dreničkom srežu i zahtevi albanskih nacionalista za sazivanjem zbora muslimana u okrugu zvečanskom.¹⁰

Informacije iz Skadra svedočile su o agentima koje Kosovski komitet sa novcem i porukama ubacuje na teritoriju Kraljevine SHS.¹¹ Izvori Ministarstva spoljnih poslovajavljali su da se Hasan beg Vučitrnac vratio iz »Beča i Švajcarske u Tiranu«. U »proletnjoj kampanji« koju je spremao protiv Kraljevine SHS i za koju su sredstva bila obezbedena trebalo je da aktivno učestvuju hrvatski nacionalisti, crnogorski nezadovoljnici i pristalice D'Anuncija, »a ni zvanična Italija neće gledati hrđavim okom«. O svojim planovima Hasan-beg je obaveštavao svoje istomišljenike Ferat-bega i Čerim-bega kao i pristalice u Kosovskoj Mitrovici.¹² Vesti iz Albanije potvrdivale su da je Hasan-beg Priština u Draču održao zbor sa prvacima »iz naših krajeva« na kome je doneta odluka da se »organizuju čete koje će početi prvo akciju u Ljumi i na Kosovu«.¹³ Hasan-beg Vučitrnac, Čamil-beg Prištevac, i Bahri-beg Mahmudbegović, istaknuti članovi Kosovskog komiteta, tražili su od albanskih prvaka sa Kosova i Metohije da bodre narod na otpor, podržavaju njegovu istrajnost u borbi protiv Kraljevine SHS i podstiču izbegavanje vojne obaveze.¹⁴ Poverljivi izveštaji su govorili o stalnim kontaktima članova Kosovskog komiteta sa albanskim prvacima sa Kosova i Metohije koji su, poput Halim-beg Derale – predsednika opštine u Đakovici, uživali značajne funkcije u državnom aparatu.¹⁵ Pisma, poruke, direktive, ljudi cirkulisali su između Skadra, Metohije i Kosova. Osnovna poruka koju su kuriri prenosili mogla se svesti na stav da će »Konferencija Mira ustupiti Albaniji sve krajeve gde se Arnautski govoril...«.¹⁶ Poverljivi izveštaji iz Drača su govorili da Hasan-beg Priština neumorno »propoveda napad na nas iz Albanije i bunu na Kosovu radi stvaranja velike Albanije do Kačanika«.¹⁷

Aktivnost Kosovskog komiteta postala je još izraženija u maju i junu 1920. Prema pribavljenim izveštajima »sa terena« Hasan-beg Priština poručivao je svojim pristalicama na Kosovu i Metohiji »da u napadanju i ubijanju Srba pokažu više živosti; da što više remete bezbednost i izazivaju što veće nerede i da kvare železničke pruge i telegrafsko-telefonske linije«. Opsednutost idejom Velike Albanije »sa Kosovom i svima zemljama do Skoplja« presudno je uticala na to da poruke prvaka Kosovskog komiteta budu prihvачene i njihova realizacija dobije u zamahu. Učestala su ubistva i pljačke, napadi na državne ustanove postali su deo svakodnevice, otpočelo je »sistemsko ubijanje i uništanje srpskog življa«. Komešanje albanskih masa zadobilo je zlokobne razmere. Država i državna vlast opstajala je samo u tragovima koje je potiralo bezvlašće. Tajni sastanci, dogovori, zborovi, prikupljanje oko prvaka nagoveštavali su ne-

⁹ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/25.

¹⁰ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/29; AJ, MUP, 14-182-675.

¹¹ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/51.

¹² A. VII, P-6, K-638, f-2, Br. 15/20.

¹³ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/62.

¹⁴ A. VII, P-4/3, K-60, f-4, Br. 12/31.

¹⁵ A. VII, P-4/3, K-62, f-1, Br. 1/17.

¹⁶ A. VII, P-4/3, K-62, f-1, Br. 1/17.

¹⁷ AJ, MUP, 14-182-673.

mire. Gospodari situacije, kao i uvek u nemirnim vremenima, postali su kačaci i ljudi opasnog zanimanja. Azem Bejta je sebe proglašio »vojvodom dreničko-vučitrnskim«. Ismet-beg Krieziju, prvi kmet opštine dakovičke, postao je stožer svekolikog velikoalbanskog pokreta. Meta Imer iz Durdevika otvoreno je ispoljavao »svoje protivdržavne smerove« i pretio da će »da poubija sve žandarme, policijske pisare pa i samog sreskog načelnika u srežu podrimskom«.¹⁸ Sve je to govorilo u prilog tezi da se priprema »pobuna širih razmara« koja, ne slučajno, koegzistira sa iščekivanjem donošenja konačne odluke o albanskom pitanju. Da bi se takve namere albanskih nacionalista osuđetile vojne vlasti su predlagale najhitnije pojačavanje posade u Prizrenu, Đakovici, Peć i posebno Kijevu »gde je središte buntovničkog pokreta jer onuda prolaze svi kanali za vezu...« između Albanije i Skadra sa jedne i Kosova s druge strane.¹⁹

Jedan od stalnih oblika terora koji je sprovodio Kosovski komitet bilo je razračunavanje sa političkim neistomišljenicima.

*

Svakodnevni teror imao je desetine lica. U tetovskom okrugu nosioci terora bili su »Arnauti pljačkaši«. Da bi se njima stalo na put i održao državni autoritet kod stanovništva lokalne vlasti su bile mišljenja da je neophodno izvršiti grupisanje žandarmerije, povećavanje njihovih efektiva u pojedinim stanicama, razmeštanje žandarmerijskih posada »na važnim prolaznim pravcima«, njihovo komunikaciono povezivanje telefonskim linijama, promenu taktike kojom bi gonjenje pljačkaša bilo zamenjeno efikasnim presecanjem njihovih odstupnica.²⁰

Januara 1920. u okrugu zvečanskom oživila je »oružana akcija« »Arnauta odmetnika«. Vojne vlasti su procenjivale da je ceo pokret pod uticajem »nama neprijateljske propagande sa strane«. Snage žandarmerije, stacionirane u okrugu, bile su nedovoljne da obuzdaju teror pa je zahtevano angažovanje vojske.²¹

Sukobi državne vlasti sa Arnautima donosili su žrtve na obe strane. Tako je 14. januara 1920. u oružanom obraćunu kod Vučitrna (okrug zvečanski), poginulo 10 žandarma, jedan opštinski služitelj i oko 30 kačaka.²² Iz istog okruga početkom februara 1920. stizale su žalbe Srba meštana da ih kačaci »toliko napadaju« da su primorani da napuštaju svoja ognjišta. Masakriranje stanovništva, pljačka, pretnje i zastrašivanja dobili su takve razmere da se stanovništvo sela Sipovac »celo iselilo iz straha«. Meštani srpskog sela Prilužje od kačaka sa Čićevice nisu smeli »otići ni za drva u planinu, niti na rad u polje«, a bez toga nije bilo opstanka. Seljani su zahtevali da se »pošalje vojska da ove pohvata i kazni i time nam občebdi život«.²³

Informacije kojima je raspolagalo Ministarstvo unutrašnjih dela govorile su da je u delovima zvečanskog, pećkog, podrimskog, prizrenskog, labskog i kosovskog okruga »atmosfera krajnje zagušljiva«. Prevratnička agitacija, po istom izvoru, doveo je »duhove u Arnautluku do najviše tačke«. Načelnik zvečanskog okruga iz Kosovske Mitrovice dramatično je izveštavao: »Sadik Ramu je na terenu. Hasan beg je jamačno negde iza Đakovice. Već je teško

¹⁸ A. VII, P-4/3, K-60, f-7, Br. 12/205.

¹⁹ A. VII, P-4/3, K-60, f-7, Br. 12/205.

²⁰ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/1.

²¹ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/20.

²² VRS, XXXII, 2, (r).

²³ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/22.

brojati odmetnike i postavljati razliku između njih. Sve je u vrenju. Sve je na nogama. Uzrok je u akutnom rešenju albanske sudbine. Propaganda to iskorišćuje i na pragu su pokreti. Propaganda je unutrašnja a ne spoljašnja. I ovako stanje je apsolutno nesnošljivo. Molim za intervenciju vojnu radi konačnog razoružanja i umirenja; ugled državne vlasti je razdrman sa svim. Arnauti misle da nam unutrašnje teškoće sa svim vežu ruke«.²⁴ Gotovo istim rečima komandant Treće armijske oblasti je obaveštavao ministra vojske i mornarice da je stanje »nesnošljivo«, da »sve vri«, da je bezbednost »sasvim nesigurna«, a »ugled državne vlasti samo nominalan«, da »svakoga časa mogu iskrasnuti krupni dogadaji« i da, stoga, sa akcijom razoružanja i likvidacije odmetnika treba požuriti jer, u protivnom »će nas Arnauti preduhitriti«.²⁵ General Vasić, komandant Treće armijske oblasti, smatrao je da se primenom »Uredbe o hajdučiji« (iz 1905) i interniranjem porodica odmetnika najlakše može postići stanje reda i mira.

Takvo stanje zahtevalo je hitnu zajedničku akciju vojnih i civilnih vlasti. Vojne vlasti su preporučivale policiji »da u cilju obezbedenja življa i imovine« kao i opšte javne sigurnosti internira porodice »odbeglih Arnauta kačaka i odmetnika«. Mera internacije smatrana je jedinim načinom da se »uguši ovo zlo koje preti ne samo životima pojedinaca, već i našoj državnoj ideji u ovim krajevima«.²⁶ U isto vreme general Vasić je, protivno intencijama i volji Ministarstva vojske i mornarice, zahteva ponovo uspostavljanje »Uredbe o hajdučiji« iz 1905. po kojoj je hajdukom mogao biti oglašen »svaki, koji se sa oružjem u ruci odmetnuo od vlasti i ne sluša je«.²⁷ Preventivni karakter imale su i mere raspoređivanja vojnih trupa na terenu. Tako je komandant Desnog odseka, ocenjujući rad civilnih vlasti u Ljumi »neumešnim«, bio primoran da, radi sprečavanja izbijanja pobune, rasporedi odrede regruta u selima Žur i Kukus.²⁸ U istom cilju od komandanta Kosovske divizijske oblasti je traženo da »u cilju hvatanja i zastrašivanja odmetnika« organizuje vežbu svojih trupa u rejonu planine Čićevice.²⁹

Vojska se uključila i u poteru za kačacima Azema Bejte i Sadika Rame. U pitanju je bila akcija širokih razmera koja je obuhvatila gotovo sve okruge Kosova i Metohije sa ciljem »pretresanja« okruga, »uništenja« odmetnika, razoružanja stanovništva i »zavodenja« mira. Na zahtev načelnika prizrenskog okruga komandant Kosovske divizijske oblasti je uputio četu od 100 vojnika »da ide pozadi policijske potere...«. Kako se pokazalo da je to nedovoljna snaga da obuzda teror 400 odmetnika Azema Bejte i 40-50 kačaka Sadika Rame morali su, u celokupnu operaciju, biti uključeni dodatni vojni i žandarmerijski efekti. Odredi iz Prištine, ojačani artiljerijom, nastupali su pravcem Vragolija – Komoran, iz Peći linijom Zlokućani – Đurdevik, iz Mitrovice pravcem Lauša – Trstenik – Banjica. U akciju su bili uključeni i predstavnici žandarmerije, dok je Leteći odred iz Vučitrna akcijom na Čićevcu trebalo da odmetnicima preseče odstupnicu preko Uljaša i Gornjeg Laba. U obračunu kod sela Krajkova poginulo je 15. februara 1920. godine 25 kačaka. Nekoliko dana kasnije, 17. februara, kod sela Terdevca poginula su tri odmetnika. U obračunu sa

²⁴ AJ, MUP, 14–181–672.

²⁵ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/24.

²⁶ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/3.

²⁷ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/1; A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/5.

²⁸ A. VII, P-4/3, K-60, f-4, Br. 12/14.

²⁹ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/4.

orahovačkom posadom 18. februara život su izgubila četiri kačaka. Gubitaka je bilo i na drugoj strani. Tri žandarma i predsednik opštine Kijeva bili su ubijeni, a selo Terdevce zapalili su meštani.³⁰ Ipak, dobro smišljena akcija uništenja odmetničke družine Azema Bejte nije dala željeni rezultat. U trenutku kada su vojne jedinice i odredi žandarmerije bili raspoređeni na označena mesta u obruču više nije bilo kačaka. U pretresu terena između Đurdevika, Kijeva, Komorana, Lapušnika i Dobrog Dola, gde se prema prikupljenim informacijama nalazio Azem Bejta sa svojih 400 kačaka »nije nađen ni jedan odmetnik«. Vojnim i civilnim vlastima ostalo je samo da pretpostavljaju da je Azem Bejta raspustio svoje čete i izmakao sa nekolicinom drugova u Lab ili možda našao utočište u Drenici ili na Čičevici.³¹ U prilog prvoj tvrdnji govorile su informacije poverenika sa terena da je A. Bejta 21. februara 1920. prešao Sitnicu. Izveštaji sa Čičevice, gde je 23. februara u teškim borbama sa velikom grupom od 200 do 250 odmetnika pогинуло 15 kačaka (medu njima i čuveni odmetnik Zejnel Ramadan) i jedan žandarm, išli su u prilog tezi da se A. Bejta tu sklonio. Po svemu sudeći posle pretrpljenog poraza rasturenih odredi kačaka odstupili su u dva pravca – prema jugu ka selu Dobroševcu i prema severu grebenom planine Čičevice. Severnim pravcem umakao je i Azem Bejta.³² Bilo je i vesti da je izmakao u pravcu Šalje. Prema podacima od 25. februara, posle manjeg obraćuna sa grupom od 50 kačaka koja je razbijena, pretres celokupnog terena Čičevice je pokazao da tu više nema većih odmetničkih grupa.³³ Za kratko vreme mir je zavladao Drenicom, podrimskim i gračaničkim srezom.

Izveštaji oficira angažovanih u vojnoj operaciji u Drenici ukazivali su na povezanost stanovništva i odmetnika, njihovo, velikim delom, dreničko poreklo, jatakovanje, snabdevanje hranom, prikrivanje kretanja kačaka, izveštavanje o pokretu vojnih jedinica, obaveštavanje o opasnosti koja preti od žandarma. To je bio razlog više da komandant Kosovske divizijske oblasti 20. februara 1920. naredi »energičniju akciju i razoružanje Drenice« čije je stanovništvo skljono pobunama. To je trebalo da bude samo logičan nastavak akcije gonjenja kačaka koji su izbegavali otvorenu borbu i kretali se u malim grupama. »Ako se sada sa Drenicom ne svrši kada su odredi tako zgodno raspoređeni pokazaćemo Arnautima našu slabost«, konstatovao je u izveštaju komandant Kosovske divizijske oblasti pukovnik Kušaković. On je procenjivao da »dugo čekanje«, bez akcije, rdavo utiče na trupe. Stoga je zahtevao »brz i energičan rad u Drenici« predviđajući da se situacija »može komplikovati nemirima u Šalji i Labu, kuda je izgleda pobegao Azem Bejta«.³⁴ Prema procenama vojnih vlasti u Drenici, čiji su žitelji »skloni za dizanje pobune i mestnih nemira«, bilo je neophodno stacionirati vojnu posadu jačine jednog bataljona sa mitraljeskim odelenjem i brdskom baterijom. To je bio način da se spreče »buduće avanture«.³⁵

Upotreba vojnih jedinica ipak nije bila bez rizika. Nasuprot stalnoj potrebi da one budu angažovane nalazila su se minimalna finansijska ulaganja

³⁰ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1-29; AJ, MUP, 14-182-675; A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/31; A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/6; A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/33.

³¹ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/29

³² A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/43.

³³ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/47.

³⁴ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/33; A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/6; A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/7; A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/55.

³⁵ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/40.

države. Opšta oskudica u kojoj je vojska živela presudno je uticala na njen moral, disciplinu, raspoloženje, obućenost i borbenu spremnost. Stalni zahtevi da se vojnicima obezbedi odelo, obuća, logorska sprema i uredna ishrana nisu davali rezultate. Prema procenama vojnih vlasti bez tih elementarnih ulaganja »gole vojnike ne smemo upotrebiti da nam ne bi odrekli poslušnost«.³⁶ U operacijama doturanje hrane vojnim jedinicama, na teško pristupačnom terenu, najčešće nije bilo moguće. Planirano snabdevanje »kupovinom na mestu« bilo je u suprotnosti sa realnošću u kojoj »ni jednom odredu nije se mogao dati novac jer ga u kasama nema«. Insistiranje oficira sa terena da novac neizostavno bude nabavljen nije nailazilo na razumevanje viših vlasti.³⁷

U sukobu odmetnika i žandarmerije poginuo je 20. februara, u srezu gornjepološkom, jedan od voda kačaka Aćip Minerijević.³⁸ U noći 23. februara došlo je do obračuna žandarmerije i kačaka nedaleko od Peći. Tom prilikom zapaljena je koliba žandarmerijske postaje.³⁹ Dan kasnije registrovan je upad odmetnika iz Ljume sa italijanske na teritoriju Kraljevine SHS.⁴⁰ U periodu od 15. do 25. februara vodile su se borbe sa odmetnicima okupljenim oko Azema Bejte i Sadika Rame.

Početkom marta stigla je zabrinjavajuća vest da se u srezu Istok odmetnuo od vlasti Bećir Redža, predsednik opštine rakoške, sa bratom Zećiom i 400–500 naoružanih ljudi. U pitanju je bilo odmetništvo zbog akcije razoružanja koja je iz Drenice preneta u srez Istok i rezultirala oružanim obračunima vojske i kačaka kod sela Krnjine. Njegovu pretnju da će »popaliti sva srpska sela zato što je njegovo selo Krnjina popaljeno«, okružne vlasti u Peći su ozbiljno shvatile. Na zahteve upućene vojsci da stupi u akciju razoružanja i zaštitи »istočke Srbe« iz komande Treće armijske oblasti stigao je sledeći odgovor: »Naredite da se ne vrši paljenje kuća u Arnautskim selima sr. Istočkog, već da se samo zaštićava naš živalj i njihove kuće i imovina«. U skladu sa postojećim planom o razoružanju, koji je sačinjen 27. februara 1920, komandantu mesta Peć je savetovano da se »ne upušta u veće akcije razoružanja tamošnjih Arnauta« jer će taj delikatni posao obaviti komanda Kosovske divizijske oblasti neposredno po razoružanju kosovskog i zvečanskog okruga.⁴¹ Komanda Kosovske divizijske oblasti pokrenula je i »najtačniju istragu« oko utvrđivanja krivaca koji su naredili i izvršili paljevinu sela Krnjina.⁴² Preduzete mere podržavalo je i Ministarstvo unutrašnjih dela koje je terminom »veliko зло« označavalo štetne posledice paljenja pojedinih sela. »Štete su od toga očigledne. Na prvom mestu zbog odmetnika i krivaca ne treba kažnjavati čitavo selo, pa i nejake žene i decu. Spaljivanjem sela, s druge strane, stavljamo državu pred potrebu, da se stara o tim svojim podanicima, koji su ostali bez krova i sredstava. To rđavo odjekuje na strani i udi našem elementu u ovim krajevima, koji je i inače proreden i malobrojan«. Ministarstvo unutrašnjih dela iskazivalo je bojazan od »preteranosti« koje vrše policijski činovnici i žandarmerija »a vojska samo da pomaže gde zatreba i gde se na otpor naide, kloneći se i tada nepotrebnih i štetnih

³⁶ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/1.

³⁷ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/30.

³⁸ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/38.

³⁹ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/44.

⁴⁰ VRS, XXXII, 4–5 (r).

⁴¹ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/50.

⁴² A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/53.

preteranosti, naročito spaljivanja sela«.⁴³ U sličnom tonu reagovala je i komanda Treće armijske oblasti. Od komandanta Kosovske divizijske oblasti izričito je traženo da naredi »da se prilikom izvršenja razoružanja Arnauta stane na put izgredima i da se bezuslovno spreči paljenje sela i pljačka«. Bio je to zakasneli pokušaj da se izvrši pacifikacija prostora i zauzda postojeća pobuna.⁴⁴

Sukobi sa odmetnicima od 7. do 9. marta 1920. u blizini sela Sušica (okrug Peć), svedočili su o ozbiljnosti situacije. Komanda kosovske divizijske oblasti raspolagala je informacijama da je u borbama u rejonu sela Krnjina »veliki broj mrtvih i ranjenih odmetnika« (ubijeni Eles Rama, Selim Bajram, Selim Ibrahim; teško ranjen Zećir Redža).⁴⁵ Izveštaji sa terena govorili su da broj odmetnika i njihovih pristalica »neprestano raste«. Posebno je brinula vest da u neredima i oružanim obračunima značajno participiraju kačaci prisuplji iz Albanije. Prema dostupnim podacima od 12. marta 1920. u srežu istočkom, na grebenu Mokre planine, nalazilo se oko 1.500 odmetnika.⁴⁶

Razvoj dogadaja na teritoriji Kosovske divizijske oblasti i na Desnom odseku graničnog fronta iziskivao je neminovno pojačanje vojnih posada. U tom cilju došlo je do pojačanja trupa u Vučitrnu, Prizrenu i Uroševcu.⁴⁷ Izričiti stav da »razoružanje Arnauta« mora biti izvršeno »pre početka proleća«, »daleko odmah«, nagonio je vojne i civilne vlasti na energičnu akciju. Velika teritorija koju treba razoružati i brojno, »prema našoj Državi« neprijateljski raspoloženo, stanovništvo bili su u disproporciji sa raspoloživim vojnim efektivima. To je bio razlog da akcija razoružanja otpočne 11. marta prvo u okruzima kosovskom i zvečanskom, sem njihovih delova na levoj obali reke Sitnice i desnoj obali Lepenice. Planirano je da celokupni posao bude obavljen za 10 dana a da, posle toga, akcija razoružanja bude sprovedena u metohijskom, prizrenском i raškom okrugu i ostacima kosovskog i zvečanskog okruga. Uz vojsku i žandarmeriju bilo je planirano angažovanje lokalnog stanovništva. U skladu sa tim, načelnicima okruga i opštinskim upravama skretana je pažnja da se »preduzmu potrebne mere motrenja« i sadejstvom žandarmerije i meštana spreči prelaz kačaka, »zatvore pojedini pravci«, pažnja obrati na sela »poznata kao skloništa kačaka«. Za razoružanje odmetnika bilo je planirano 9 četa, 8 brdskih topova i 8 mitraljeza. Sprečavanje prelaza kačaka u susedne okruge povereno je 5. četi, kao rezervi koja se mogla odmah operativno upotrebiti. Pod komandom komandanta Kosovske divizijske oblasti bilo je 12 četa, 4 brdska topa, 4 mitraljeza i 8 poljskih topova. Prva faza razoružanja privедena je kraju 25. marta 1920. U drugoj fazi, koja je prema planovima trebalo da otpočne 31. marta 1920, računalo se sa najmanje 5 četa za zatvaranje linije Mitrovica – Kačanik, 14 četa za razoružanje sa 14 brdskih topova i 12 mitraljeza. Cela akcija bila je propraćena formiranjem operativne rezerve koju je činila 21 četa sa 10 brdskih topova, 8 poljskih topova i 11 mitraljeza.⁴⁸

Iz izveštaja generala Vasića, komandanta Treće armijske oblasti, vidno je da nadležna komanda »nema dovoljno snage« za »jednovremeno razoružanje Arnauta na celoj teritoriji Kosovske divizijske oblasti«.⁴⁹ Celu akciju razoruža-

⁴³ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/20.

⁴⁴ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/20.

⁴⁵ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/52; A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/64.

⁴⁶ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/61.

⁴⁷ A. VII, P-4/3, K-58, f-1, Br. 1/40.

⁴⁸ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/15; A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/25.

⁴⁹ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/19.

nja nadgledalo je i Ministarstvo vojno i mornarice. Stav generala Jovanovića upućen komandantu Treće armijske oblasti bio je nedvosmislen: »Produžite i dalje razoružanje imajući neprestano u vidu da spoljna politička situacija zahteva izbegavanje prolivanja krvi i izlišne žrtve«.⁵⁰

Rezultati akcije razoružanja nisu nikoga mogli da zadovolje. Podaci pokazuju da je u okrugu kosovskom, zvečanskom i srežu podrimskom prikupljeno 865 pušaka, 43 revolvera, 5.500 metaka municije.⁵¹ Druga faza razoružanja (zapadno od linije Lepanac – Sitnica) završena je tek 5. maja 1920. Ukupni bilans akcije bio je 4.355 pušaka, 453 revolvera i oko 30.000 puščanih metaka.⁵² Jedan od najvećih rezultata cele akcije razoružanja bila je predaja »čuvenog vode odmetnika Azem Bejte iz Drenice«.⁵³ To je bilo pre malo u odnosu na obim i rizik operacije, žrtve koje je proizvela i posledice koje je za sobom dugotrajno ostavila. Citavi delovi teritorije pod komandom Kosovske divizijske oblasti, poput Rugove ili Gore, nisu bili razoružani. Otuda ne treba da čudi što je završetak akcije razoružanja propratio zahtev komande Treće armijske oblasti da se »svi Arnavuti što pre i potpuno obezoružaju«. To je podrazumevalo novu akciju u kojoj bi bilo upotrebljeno »što više vojske« i »što više žandarmerije«. Jedan od njenih osnovnih zadataka trebalo je da bude potpuno razoružanje arnautskih bataljona i njihovo uklanjanje iz pograničnog pojasa.

Stanje bezbednosti iziskivalo je i reorganizaciju žandarmerijske službe. Prema dostupnim podacima u okruzima kosovskom, zvečanskom, prizrenском i metohijskom broj žandarma je »povećan koliko se moglo više«. U svakom od okruga formiran je »leteći žandarmerijski odred«. Ipak, procenjivano je da sve to nije dovoljno i da je u postojećoj bezbednosnoj situaciji neophodno zadržati vojničke posade na prostoru okruga.⁵⁴ Vojne vlasti, stalno u sudaru sa civilnim strukturama uprave, skretale su pažnju na neracionalno korišćenje žandarmerije (opštinski panduri i sporedne dužnosti) i zahtevale da žandarmerija izvrši posedanje glavnih razbojničkih kanala uz granicu. Po njihovom mišljenju grupisanost, velika pokretljivost, brza akcija – bili su elementi koji žandarmeriji daju efikasnost i moć.⁵⁵

Talas pobune brzo se širio. Otpor vlastima prerastao je u njeno otvoreno nepriznavanje i odbacivanje. Sredinom marta 1920. godine u blizini Dečana, sreža dakovičkog, registrovano je prisustvo ozloglašenog kačaka Sadika Rame. Prema nepouzdanim podacima njegove čete brojale su od 200 do 500 odmetnika. Komanda Kosovske divizijske oblasti je naslućivala da akcija Sadika Rame »izgleda da je u vezi sa odmetnicima iz sreža Istočkog«.⁵⁶ Poslednjih dana marta 1920. godine i u raškom okrugu registrovane su pripreme muslimanskog stanovništva na pobunu sa krajnjim ciljem prisajedinjenja Albaniji. U pitanju je bio široki pokret koji je insistirao na »verskom grupisanju«, školskim pravima i političkoj posebnosti.⁵⁷ Početkom aprila u akcijama razoružanja pale su nove žrtve. U obraćunu kod sela Kabaša, srez šarplaninski, pогинула su 4 vojnika i srušeno 12 kuća. Sukob kod sela Babaji Boksa ugasio je dva albanska života.⁵⁸

⁵⁰ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/20.

⁵¹ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/27.

⁵² A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/36.

⁵³ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/36.

⁵⁴ A. VII, P-4/3, K-60, f-2, Br. 6/2.

⁵⁵ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/88.

⁵⁶ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/63.

⁵⁷ A. VII, P-4/3, K-62, f-1, Br. 1/9.

⁵⁸ VRS, XXXII, 5–6 (r).

Nekoliko dana kasnije, 9. aprila 1920, severozapadno od Gostivara albanski pljačkaši su napali selo Galate.⁵⁹ U periodu od 20. do 21. aprila došlo je do obračuna u Rugovi sa odmetnicima koji su nastojali da pređu u Albaniju.⁶⁰ Obračun regularnih vojnih snaga Kraljevine SHS i grupe od oko 400 kačaka odigrao se 21. aprila 1920. na graničnom prelazu u Ljumi.⁶¹

Političku konotaciju dobila je, u drugoj polovini aprila 1920, i tradicionalno pljačkaška akcija odmetnika iz srezova Donji Debar i Ljuma. Očekujući brzi odlazak vojske Kraljevine SHS iz okupiranih delova Albanije, podstaknute italijanskom agitacijom i politikom albanskih nacionalista kačačke bande, koje su često imale i preko 150 razbojnika, pojačale su akciju u stočarskim selima gorskog, šarplaninskog, gornjopolološkog i donjopolološkog sreza. Prema procenama civilnih vlasti samo je kod stanovnika opština Topoljane i Šištevac bilo u posedu preko 1.000 pušaka. Meštani pojedinih sela označavani su kao »sam razbojnik pljačkaš«, »strašan elemenat«, soj spremam da se svakog trenutka »odmetne u šumu« i pridruži ostalim razbojnicima. Da bi se takvo stanje prevazišlo i osigurala neophodna bezbednost doneta je odluka da se sa vojnim efektivima »od najmanje hiljadu pešaka sa četiri topa« »potpuno zatvore« svi kanali kroz koje prolaze pljačkaši iz Reča, Darde, Kalisa, Vaspjata. Sa »bar 200 pešaka i dva topa« planirano je, takođe, zatvaranje svih kanala koji vode iz sreza Ljuma i opština Topoljane i Šištevac ka srežu Gora. Planirani vojni efekti bili su višestruko veći od postojećih 60 žandarma raspoređenih u srežu Gora i 19 »naših žandarma« stacioniranih u Ljumi.⁶²

U složenoj vojnoj akciji koja je započela 25. aprila bilo je predviđeno zaposedanje grebena iznad sela Topoljana, zatvaranje pravca Bican – Babušnica, opkoljavanje i razoružavanje sela Ljojma, Bela, Topoljane, Brekinje, Davka, Njivče, Straživo, Džafere, Šištevac, Novo Selo i Kolovoz.

U zapovesti II žandarmerijske brigade posebno je istaknuto da pre otpočinjanja razoružanja treba »pozvati sve gradane, da na lep način oružje polože, ostaviti im rok od 1 časa i tek posle pristupiti razoružanju, najenergičnije pretrese vršiti, pri tom biti obazriv da se pojedine familije ne vredaju i da se pljačke ne dešavaju jer će svaki starešina biti za to odgovoran«. Starešine su posebno upozorenje da vojnicima ne dozvoljavaju »da po selima tumaraju i pljačkaju te da nebi izazvali sukobe«. Poseban tretman u akciji razoružanja dat je ozloglašenim odmetnicima (njih 38). Zapovest je bila izričita: »Svakog Arnautina odmetnika, koji pokuša da beži uhvatiti ili ubiti«.⁶³

Unutrašnji i spoljni razlozi iziskivali su veću upotrebu policijskih i žandarmerijskih snaga na prostoru prizrenskog okruga. Ipak, činjenica da je u šest nemirnih srezova bilo angažovano svega 360 žandarma govori o mogućnostima zavodenja reda, mira i zakonitosti. O pokrivenosti terena žandarmerijom svedoči i podatak da je u srežu Gora, koji je naročito bio na udaru pljačkaša, od 16 opština samo u četiri bilo žandarmerijskih stanica. To je bilo nedovoljno za suprotstavljanje organizovanim bandama kačaka koje su ponekad brojale i oko 400 pljačkaša. Otuda i podatak da je samo u toku jedne godine iz okruga prizrenskog, tetovskog i ohridskog opljačkano preko 30.000 grla razne stoke. Vrednost otete stoke za samo jedan mesec prevazilazila je sumu od jednog

⁵⁹ A. VII, P-4/3, K-60, f-4, Br. 12/36.

⁶⁰ A. VII, P-6, K-638, f-2, Br. 15/28.

⁶¹ A. VII, P-6, K-638, f-2, Br. 15/29.

⁶² A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/89.

⁶³ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/34.

miliona dinara i bila višestruko veća od godišnjih državnih subvencija policiji i žandarmeriji na naznačenim teritorijama.⁶⁴ Permanentna pobuna koja je vladala na prostoru Ljume i Doljeg Debra, podjarivana motivima ekonomske koristi koju donosi pljačka i teritorijalnog dobitka koji nagoveštava politika, neminovno je zahtevala protivodgovor vlasti Kraljevine SHS. Otud je nova akcija razoružanja tih prostora, planirana za maj 1920, iziskivala zajedničko i jednovremeno sadejstvo vojske i žandarmerije.⁶⁵

Politički razlozi činili su razoružanje Rugova veoma delikatnim. Priroda terena, blizina granice sa Albanijom, nemogućnost angažovanja značajnijih vojnih efektiva, taktičko-strateške teškoće u realizaciji akcije kombinovani sa garancijama za »sigurnost puta od Peći do Kučića i za mir u njihovom reonu« i stavom da »oružje neće predavati dotle, dok se ne oduzme i meštanima iz Velike – Veličanima, iz Šekula – Šekularima i u opšte Vasojevićima koji ih često napadaju i pljačkaju« utvrdivali su vojne i civilne vlasti u mišljenju da proces razoružanja treba odgoditi.⁶⁶ Kada je, poslednjih dana maja 1920, akcija razoružanja Rugova otpočela shodno svojoj odluci da ne preda oružje najveći deo stanovništva napustio je »svoje ognjište« i sa familijom i stokom pobegao u šumu, »u nameri da se prebace u Albaniju«.⁶⁷

Brojni razlozi političke i vojne prirode sprečavali su razoružanje ohridskog okruga. Komanda Bitoljske divizijske oblasti je uočavala da je na prostoru okruga stanovništvo, najvećim delom, ciljno naoružano odlukom vlasti Kraljevine SHS i da bi, stoga, oduzimanje oružja delu albanske populacije predstavljalo očiglednu nepravdu i presedan sa nesagledivim posledicama. Po mišljenju vojnih vlasti primarni zadatak oružanih snaga na tom delu državne teritorije iscrpljivao se u pripremnoj akciji za zaposedenje Podgraca i rešavanje albanskog pitanja pa je svaki drugi angažman mogao samo slabiti borbenu moć vojske. Cinjenica da su se za akciju razoružanja mogle izdvojiti samo dve čete i jedno mitraljesko odeljenje dodatno je upućivala na oprez i celu operaciju odlagala za neko drugo vreme.⁶⁸

Akcija razoružanja neminovno je morala da podstakne visoke oficire u komandi Treće armijske oblasti na kritičko mišljenje o samoj vojsci, njenim problemima, opaloj disciplini, ishrani, izgledu, kvalitetu i mnogo čemu drugom. Procenjivano je da manjak smeštajnog prostora za vojнике i stanova za oficire dovodi vojsku u nezavidnu situaciju. Smeštaj vojnika u »raznim, često neugodnim zgradama u varoši« rezultirao je odsustvom discipline, reda i kontrole. Mali i nehomogen oficirski kadar uticao je na to da većina oficira troši svoje radne energije na garnizonske službe i time se udaljuje od svog primarnog posla u trupi. Nedovoljan broj podoficira, zbog loših uslova života i rada, takođe je uticao na opšte stanje vojske. Male plate, teška služba, uskraćivanje mogućnosti za brzu karijeru takođe treba ubrojiti u razloge koji su uticali na predanost poslu.

Stalne promene efektiva i sastava jedinica, velika fluktuacija i slab starešinski kadar unosili su u vojsku nove, pomodne poglede i građanske navike koje, po svojoj prirodi, odudaraju od vojničkog poziva. Neuredno i nepotpuno snabdevanje hranom, praksa blagonaklonosti i pomilovanja za učinjene

⁶⁴ A. VII, P-4/3, K-62, f-1, Br. 1/18.

⁶⁵ AJ, MUP, 14-182-673; AJ, MUP, 14-178-658.

⁶⁶ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/44.

⁶⁷ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/44.

⁶⁸ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/31.

prekršaje discipline i krivice takođe su nepovoljno uticali na vaspitanje regruta. O razmerama nemaštine rečito je govorila slika vojnika u iscepanim čakširama, poderanoj obući, rasparenoj spremi. Deo teškoća bio je neminovna posledica rata i vojne vlasti su procenjivale da se one vremenom mogu ispraviti. Ipak, za deo problema, izazvanih nemaštinom, slabim smeštajem, manjkom oficirskih stanova, gubitkom perspektive koje neadekvatno nagraden vojni poziv sobom nosi bila su potrebna značajna ulaganja za koja država nije imala niti dovoljno razumevanja niti mogućnosti. Iz komande Treće armijske oblasti su isticali da krediti, koji bi mogli promenići materijalne prilike, »ili se nikako ne odobravaju ili što se odobri to je vrlo dockan«. Male plate presudno su uticale na zainteresovanost mlađih ljudi za vojnu karijeru. O tome je ubedljivo svedočio i podatak da je na konkursu za Pešadijsku podošićešku školu u Skoplju na 500 mesta konkurisalo samo 18 polaznika. Među oficirima je postojalo uverenje »da je Treća armija kaznitelna komanda za oficire« pa je svako ko je imao veza, poznanstava i uticaja u vojnim strukturama, koristio mogućnost da bude raspoređen na službu u neki drugi deo otadžbine. Da bi takvo stanje bilo promenjeno od Ministarstva vojnog i mornarice zahtevano je da u trupe Treće armije upućuje najbolje oficire. Traženo je da oficiri služe u Staroj Srbiji tri godine i da tek posle časno odslužene službe svaki ima pravo da bira garnizone u Kraljevini SHS. Stanje u Kosovskoj divizijskoj oblasti stoga je smatrano »krajnje nepovoljnim«.⁶⁹

Obračuni sa pljačkaškim bandama na granici dobili su na intenzitetu u proletnjim i letnjim mesecima 1920. godine. Tako je sredinom maja došlo do obračuna graničnih četa sa pljačkašima stoke na Rečkom mostu. Iz izveštaja komandanta granične trupe vidno je da »šaka vojnika sa tamošnjim do zuba naoružanim Arnautima (tamošnji Arnauti pljačkaju galički i gostivarski srez) ne samo ne može izaći na kraj, nego te divljake, gde ni naših vlasti nema, straže mogu samo dražiti i izazivati«. Ista lica koja su krajem marta i početkom aprila bila organizatori pobune u Ljumi javljala su se u maju kao kolovođe i organizatori pljačkaških pohoda na srez Gora (Ibrahim Spahija iz Kolesijana, Džafer Spahija iz Kolesijana, Nezir Barjaktar iz Ujmišta, Ramadan Dac i Ramadan Cika iz Kalisa). U takvim uslovima gotovo i da nije bilo moguće vršiti graničnu službu. Napadi na vojниke, pucnji na oficire, obračuni sa Arnautima graničarima bili su tih meseci svakodnevna pojava. Iz izveštaja koji su stizali sa terena vidno je da postojeći vojni odredi nisu bili u stanju da garantuju bezbednost stanovništvu. Istovremeno stalna opasnost po život, oskudica i skupoča demoralisali su vojниke, uticali na disciplinu, podsticali anarhiju i pljačku, čineći opstanak jedinica gotovo nemogućim.

Takvo stanje trupa stvaralo je kod albanskog stanovništva »nepokolebljivo uverenje da smo nemoćni i nesposobni da arnautskim zlikovcima stanemo na put«. Komanda graničnih trupa je izlaz videla ili u opštem najenergičnijem razoružanju stanovništva tih oblasti ili u angažovanju znatnih vojnih potencijala koji bi bili u mogućnosti »protivstati tome naoružanom narodu«. U slučaju da oblasti oko Piškopeje i Ljum Kule ne budu stavljenе pod »upravu vojničku u svakom pogledu« vojne vlasti su prognozirale da nasilje, pljačka, krađe i ubistva »nikada neće prestati na sramotu i štetu ugleda naše države«. Ubedeni da »Arnauti respektuju samo grubu silu i dotle su mirni dok osećaju da ta sila postoji«, komandanti graničnih trupa su zagovarali vojnički pohod koji bi

⁶⁹ A. VII, P-4/3, K-60, f-4, Br. 12/48.

koncentrično i jednovremeno otpoćeо iz Debra, Gostivara, Tetova, Prizrena i Ljum Kule sa ciljem »pretresa, razoružanja i gonjenja razbojnika«.⁷⁰ Takvi pogledi oficira suočenih sa razmerama svakodnevne anarhije i terora bili su u suprotnosti sa stavom viših vojnih vlasti da »s obzirom na spoljnu situaciju ne bi trebalo vršiti razoružanje Ljume«.⁷¹

U drugoj polovini maja 1920. godine dah latentne pobune albanskog stanovništva osećao se na svakom koraku. Iz Istoka su stizale uznemirujuće vesti da je deo kačaka Azema Bejte u selu Belici ubio četiri Srbina, zapalio selo, na Rudniku masakrirao još tri srpska civila i planira da napadne Devič. U srežu Istok spaljivanje sela Poljana, zastrašivanje stanovništva, pljačka i ubistva bili su bilans pojačane aktivnosti kačaka Bećir Redže i Zećir Rekama.⁷² Prema podacima Ministarstva unutrašnjih dela u Drenici i Istoku »grupe naoružanih Arnauta pale srpska sela, pljačkaju i ubijaju Srbe na najgrozniji način tako da je za poslednjih 48 časova ubijeno oko 15 Srba«. Takve alarmantne vesti inicirale su zahtev vojnim vlastima da se »bezbednost u tim krajevima povrati i održi«.⁷³ Izveštaji iz Kosovske Mitrovice svedočili su da i u okrugu Zvečan postojeći odredi žandarma nisu u stanju »uspešno goniti odmetnike« i »prisiliti Arnaute na poslušnost vlastima«.⁷⁴ Vesti iz Vučitrna opominjale su da je 21. maja 1920. Memed Konjuh napao služitelje opštine Ćićevačke. Istog dana u raškom okrugu Arnauti su ubili dva Srbina.⁷⁵ Informacije iz Peći upozoravale su na činjenicu da su se »mnogi odmetnici vratili« (Bahri-beg Mahmutbegović, Kero Sadri Bardov, Sali Rama, Tajir Elšan) i da novcem, municijom, oružjem pokušavaju da »podignu na ustanak Rugovce«.⁷⁶ Napad kačaka na poštanska kola u blizini Suve Reke, do koga je došlo 24. maja 1920, rezultirao je ubistvom četiri putnika i sprovodnika žandarma.⁷⁷ Dva dana kasnije 26. maja 1920. načelnik sreza iz Đakovice obaveštavao je o pojavi kačaka iz Malesije, Nikaja, Mertura i Krasnića »otprilike na broju oko 250«. Njihova pretnja da će »zatvoriti put Peć – Đakovica« upozoravala je na mogućnost izbijanja opštег ustanka.⁷⁸ Poverljivi izveštaji iz sreza galičkog svedočili su o velikim razmerama arnautskog terora koji vodi »ekonomskom izdisaju« lokalnog stanovništva i primoranosti »da napusti svoja ognjišta«.⁷⁹ U haškom srežu jačao je »protiv-državni pokret« i svi pokazatelji su upućivali na to da predstoji »napad na sudnice i naše ljude i ustanove«. Lokalne vlasti su izveštavale da »opštinski časnici« nagovaraju narod na neposlušnost, propaganda unosi zabunu »da je Evropa rešila da mi idemo odavde i da nas u danom času treba napasti«, svi znaci ukazuju na »jače narodno vrenje pa i samu pobunu«. Načelnik okruga D. Todorović skretao je pažnju nadležnim vojnim i civilnim vlastima da se sa malim brojem žandarma (svega 24) ne može postići željeni red i mir. »Arnauti ne znaju za autoritet vlasti, oni znaju za vlast, i plaše se iste, samo ako je ta vlast fizički moćna. Svaku miroljubivost, oni procenjuju kao slabost vlasti i onda

⁷⁰ A. VII, P-4/3, K-4/3, K-58, f-2, Br. 1/100.

⁷¹ A. VII, P-4/3, K-63, f-7, Br. 15/37.

⁷² A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/98; A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/102.

⁷³ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/105

⁷⁴ AJ, MUP, 14–182–673.

⁷⁵ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/109.

⁷⁶ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/100.

⁷⁷ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/106

⁷⁸ A. VII, P-4/3, K-60, f-4, Br. 12/54.

⁷⁹ A. VII, P-4/3, K-62, f-1, Br. 1/27.

rasprostiru mreže protiv države«.⁸⁰ Krajem maja 1920. saobraćaj na putu Prižren – Uroševac gotovo da je zamro usled nesigurnosti izazvane čestim napadima kačačkih družina. U načelstvu okruga prizrenskog je procenjivano da takvo stanje bezbednosti stoji u direktnoj vezi sa dešavanjima u Metohiji i na Kosovu.⁸¹ Početkom juna komanda Kosovske divizijske oblasti nije uspela da izvrši regrutaciju vojnika u dakovičkom, haškom i ljumskom srezu.⁸²

Sve navedeno svedočilo je da javna bezbednost na teritoriji Kosovske divizijske oblasti bila do te mere narušena da se o njoj moglo govoriti »samo u onim krajevima gde je Srpski živalj«. U bezvlašću, koje je zahvatilo pojedine delove oblasti, participirali su italijanska propaganda, velikoalbanski interesi, netrpeljivost Srba i Arnauta i »naročito pljačkaški instinkti Arnauta, koji se sve više uvećavaju«. Blagonaklon odnos vlasti prema odmetnicima poput Aze-ma Bejte ma kako bio bio uslovjen spoljnopolitičkim položajem Kraljevine SHS i iščekivanjem konačne odluke o albanskom pitanju, koju je trebalo da doneše Konferencija mira, ipak je tanjio poverenje i podsticao sumnju u sposobnost vlasti da obezbedi red, mir i zakonitost. Nemoć policijskih vlasti uvećavao je obim angažovanosti vojnih jedinica koje su, po svojoj funkciji i formaciji, sve više preuzimale funkciju žandarmerije. Da bi takav proces bio zauzdan komanda Kosovske divizijske oblasti je zahtevala primenu radikalnih mera. Među njima predlagana su »interniranja familija svih odmetnika i konfiskovanje njihovog imetka«, pojačavanje žandarmerije i udaljavanje iz službe svih kompromitovanih lica, uvođenje prekih sudova i ubrzavanje procesa istrage, ubrzano naseljavanje navedenih oblasti »našim narodom« kako bi bila postignuta »apsolutna većina u lojalnom narodu«. Tek primenom navedenih mera vojska je mogla postati »jak oslonac civilne vlasti«. To je bio razlog da vojne vlasti insistiraju na donošenju »jednog zakona ili uredbe« koji bi omogućio »upotrebu najefikasnijih i naajsurovijih mera prema odmetnicima, njihovim porodicama i svima stanovnicima onoga kraja gde se odmetnici pojave i održavaju«.⁸³

Bezvlašće je isprovociralo vojnu akciju. Sa činjenicom da je samo tokom prva četiri meseca 1920. godine na prostoru zvečanskog, kosovskog, metohijskog, prizrenskog i ohridskog okruga od puške poginulo 280 ljudi, da su u ukupnom broju ubistava izvršioci u 78,3% bili Albanci i muslimani, da su Srbi bili žrtve u 20,81% slučajeva, da su ginuli i predstavnici vlasti (9,83% svih žrtava), vlast se dalje nije mogla miriti. U tipologiji zločina i terora istaknuto mesto imala su ubistva, samoubistva, pokušaji ubistava, razbojništva, pljačke, silovanja, otmice, krađe stoke, oduzimanje imovine, provale, prevare. U takvim uslovima funkcionisanje civilnih i vojnih vlasti uveliko su obeležavala svakodnevna kriminalna dela. Opštu nesigurnost života pojačavalo je osećanje privremenosti jugoslovenske vlasti koje je u prolećnim mesecima 1920. zahvatio albansko stanovništvo. To su bili samo neki od razloga za odlučnu akciju vlasti.⁸⁴

Trećeg dana juna 1920. godine komanda Treće armije izvestila je ministra vojske i mornarice da je izdala naredenje o najhitnjem »ugušenju« pobune i obezbedenju reda. Komandantima na terenu metohijskog okruga ostavljana je »puna sloboda upotrebe sviju trupa« uz upozorenje da »imaju u vidu spoljnju

⁸⁰ A. VII, P-4/3, K-60, f-7, Br. 12/205.

⁸¹ A. VII, P-4/3, K-60, f-5, Br. 12/60.

⁸² A. VII, P-4/3, K-59, f-3, Br. 13/4.

⁸³ A. VII, P-4/3, K-60, f-5, Br. 12/65; A. VII, P-4/3, K-60, f-5, Br. 12/60.

⁸⁴ AJ, MUP, 14-181-677; AJ, MUP, 14-183-677; AJ, MUP, 14-183-679; AJ, MUP, 14-184-680.

situaciju te da se delovi na frontu ne oslabe jako». Akcija protiv pljačkaša otpočela je 8. juna 1920, ali usled neaktivnosti civilnih vlasti (načelnik sreza u Ljumi) nije dala željene rezultate. Rezultat cele akcije bio je povraćaj 4.357 grla sitne i 87 grla krupne stoke. U obračunu sa kačacima poginula su 3 žandarma i 2 vojnika.⁸⁵ Ojačani odredi žandarmerije zaposeli su ključne kote (Ak Bunar i Vraca) u gorskom srezu sa namerom da zauzdaju pljačku stoke.⁸⁶ Bilans akcije razoružanja u kosovskom okrugu iznosio je 988 prikupljenih pušaka, 106 revolvera i 4 likvidirana kačaka. U zvečanskom okrugu od stanovništva je oduzeto 497 pušaka i jedan revolver. U oružanim obračunima sa vojskom i policijom poginula su 4 kačaka, predao se 21 odmetnik i uhvaćeno 20 regruta begunaca. U raškom okrugu prikupljeno je 276 pušaka i 123 revolvera. Akcija razoružanja stanovništva metohijskog okruga rezultirala je prikupljanjem 2.823 puške i 148 revolvera. Vlasti je posebno brinula činjenica da je na teritoriji okruga bilo registrovano gotovo 1.500 odmetnika. U prizrenском okrugu oduzeto je od stanovništva 1.064 pušaka i 10 revolvera. Ukupno je na teritoriji svih pet okruga Kosovske divizijske oblasti u akciji razoružanja oduzeto 5.650 pušaka, 326 revolvera, velika količina municije i vojne opreme. U akciji razoružanja život je izgubilo 20 kačaka i 5 vojnika, predalo se 94 razbojnika i 68 begunaca koji su izbegavali vojnu obavezu.⁸⁷

Akcija pretresanja terena na sektoru Desnog odseka završena je u drugoj polovini juna 1920. Dalji tok akcije unekoliko je izmenjen održavanjem konferencije u Mitrovici.

*

Razmere terora, opšte bezvlašće i mogućnost izbijanja pobune većih razmera prinudili su vojne i civilne vlasti Kraljevine SHS da organizovanije pristupe uvodenju reda, mira i zakonitosti na prostoru kosovskog, prizrenskog, metohijskog, zvečanskog i raškog okruga. Konferencija održana 14. juna 1920. u Mitrovici doprinela je racionalnom sagledavanju uslova u kojima stanovništvo preživljava, institucije vlasti funkcionišu, državni činovnici vrše službu i nude adekvatna rešenja kojima se postajeće stanje moglo prevazići. Nesporazumi, optužbe, nepoverenje, obostrana sumnjičenja vojnih i civilnih vlasti dodatno su otežavali i komplikovali situaciju. Različita politika prema Odboru u Debru, sukob kompetencijama načelnika ohridskog okruga i komandanta Bitoljske divizijske oblasti, različiti, često sasvim oprečni metodi rada sa albanskim prvacima, dijametralno suprotna politika prema arnautskim bataljonima, i drugo opterećivalo je saradnju. Otud je konferenciji u Mitrovici 14. juna 1920. uz ostalo, simbolizovala i napokon uspostavljenu saradnju vojske, policije i žandarmerije. Konferencija je imala tri zadatka: »izložiti stanje i uzrok«, analizirati »šta je do sada učinjeno da se to otkloni« i predložiti mere koje »treba preduzeti sada«.⁸⁸ Konstatacije da je »bezbednost nikakva«, uticaj Italije osetan, moć pansionalskog pokreta uočljiva, prijemčivost velikoalbanske ideje velika, broj kačaka i odmetnika značajan, otimačina vid privredivanja i preživljavanja, preduzete mere »razne« ali najčešće neefikasne, državni činovnici malobrojni i slabii, uticaj vlasti neznatan, uzrok nemira divljaštvo, pljačka i politika, zlou-

⁸⁵ A. VII, P-4/3, K-60, f-6, Br. 12/60; A. VII, P-4/3, K-60, f-6, Br. 12/154; A. VII, P-4/3, K-60, f-6, Br. 12/152.

⁸⁶ A. VII, P-4/3, K-60, f-5, Br. 12/69.

⁸⁷ A. VII, P-4/3, K-60, f-6, Br. 12/117; AJ, MUP, 14-229-818.

⁸⁸ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/180.

potrebe česte, ubistva i razbojništva svakodnevna, krvna osveta prisutna, život naroda težak, opstajanje državne vlasti jedva moguće, putevi nesigurni, pobuna latentna, politika prema albanskom stanovništvu pogrešna, pritisak spoljnog faktora osetan, neizvesnost nepodnošljiva – upečatljivo su govorile o razmerama haosa.⁸⁹ Uzroci takvom stanju bili su mnogobrojni. Prisutni na konferenciji u Mitrovici smatrali su da ih treba tražiti u nedovoljnosti zakonskih propisa za borbu protiv razbojnika, jataka i stanovništva koje ih podržava i pomaže; nedovoljnoj snazi žandarmerije, njenoj neracionalnoj upotrebi, malom broju vojske i slabom zatvaranju granice; lošim komunikacijama (telefon, telegraf) i nesigurnim putevima; nespremnim, slabo plaćenim i nezainteresovanim državnim činovnicima.

LJUBODRAG DIMIĆ
ĐORĐE BOROZAN

POLITICAL AND SECURITY CONDITIONS IN KOSOVO AND METOHIJA IN THE FIRST HALF OF 1920

Summary

The author's analysis, based on ample archival sources, of events and processes taking place in Kosovo and Metohija in the first half of 1920 points to the existence of specific political and security conditions, created by the resistance of the Albanian population. The civil and military authorities of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes endeavored to suppress anarchy, prevent internal rebellion and the spreading of Italian and Albanian propaganda promulgating the formation of Greater Albania, and to aid the rebuilding of the Albanian state within the borders which had been internationally recognized in 1913. In anticipation of the Paris Peace Conference final decision regarding the solution of the Albanian question, Yugoslav civil and military authorities tried to prevent anarchy in the districts and municipalities of Prižren, Zvečan, Kosovo, and Metohija. Despite these efforts the situation remained unstable as a result of the authorities' inability to persuade members of the Albanian population to consider themselves Yugoslav citizens, thus forming the basis for the precarious political and security conditions in Kosovo, Metohija, western Macedonia, and the peripheral areas of Montenegro in 1920.

---

⁸⁹ A. VII, P-4/3, K-58, f-2, Br. 1/80.

RIMOKATOLIČKA MISIJA I KLERIKALIZAM NA KOSOVU I METOHIJI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

ABSTRACT: U radu sa obraduje misionarska aktivnost rimokatoličkog klera na Kosmetu, antijugoslovenski usmjeravana od Italije i skadarskih franjevaca i jezuita. Istorografskom analizom predočava se antisrpsko djelovanje rimokatoličkih svećenika (stranih podanika) na Kosovu i Metohiji i reakcija državnih organa.

Rimokatolička misija i prozelitizam nad kosovsko-metohijskim stanovništvom

»Umjetni uzgoj mržnje« na Kosovu i Metohiji krajem XIX i početkom XX vijeka dodatno su, pored Turske i islama, inspirisali Vatikan i »apostolsku« Habzburška monarhija. Austrija je, zajedno sa Francuskom, u XVIII vijeku zadobila pravo zaštite rimokatolika u Osmanlijskom carstvu. Do Berlinskog kongresa 1878. godine preimućstvo u zaštiti rimokatolika imala je Francuska. Od Berlinskog kongresa Francuska se više angažuje na Istoku (Liban), a u sjevernoj Albaniji i na Kosovu i Metohiji istiskuje je Austrougarska. U Tirolu u Austriji obrazovana je misionarska škola za franjevce koji su slati na Balkan.¹ Arbanaški svjetovni kler primao je prethodno obrazovanje u Skadru u jezuitskom kolegijumu.² Uz pomoć Austrije podizane su crkve, a albanski pitomci pohadali su škole u Austriji, naročito zbog izučavanja njemačkog jezika.

U arhidićezezi (biskupiji) skopljanksoj³ bilo je uoči Prvog svjetskog rata 15.224 žitelja rimokatoličke vjere. Najviše ih je bilo u dakovičkoj parohiji (6.039), u pećkoj (3.744), u parohiji Janjevo 2.218, prizrenskoj 1988, skopskoj 618, u parohiji Stubla 324, parohiji Ferizović 130, u parohiji Mitrovica 63. Očigledno je da je broj rimokatolika bio mali u odnosu na broj pravoslavnih Srba i muslimana Arnauta i Turaka, ali su oni imali izuzetan uticaj kao i u

¹ Vatikan od XV veka počinje intenzivnije da koristi ilirsku ideju kao oblik misionarskog nastupanja na Balkanu. Osnivanjem misionarskih ilirskeh zavoda za školovanje pitomaca (sv. Jeronima u Rimu, u Fermu, Loretu) brojni rimokatolički misionari prepravljaju Balkan. Upravo početkom XV veka javlja se vatikanska prozelitska ideja o uspostavljanju »hrisćanskog jedinstva« i potrebi stvaranja unijatske crkve. Baron J. H. Bartnštajn piše o mnogobrojnom ilirskom »rascijanskom« srpskom narodu rasejanom po cijelom Balkanu. Pojam »ilirstva« vezuje, kao i brojni drugi autori, za srpski odnosno slavenski narodnosni element. U knjizi barona Bartnštajna, *O rasejanom ilirsko-rascijanskom narodu* (Novi Sad 1866), pojmovi Rajci, Rascijani, Grci, unijati i neunijati, Vlasi, Ruteni tretiraju se kao sinonimi za srpski narod. Dakle, pojam »ilirski« Vatikan i rimokatolički autori nisu vezivali za albansko odnosno šiptarsko stanovništvo, kako to čini sавремена albanska propaganda na Kosmetu i u Albaniji.

² B. Hrabak, *Kultni protektorat Austro-Ugarske nad katolicima Arbanasima*, »Vjetar«, XXIII, Priština, 1987.

³ Biskupija skopljanska obuhvatala je prije Prvog svjetskog rata teritoriju do Demir Kapije na jug, na sjeveru do »više Niša«, na istoku bugarska granica, a na jugu Bitoljski vilajet (AJ, Vatikansko poslanstvo, f. 1. Imenik žitelja u arhidićezezi skopskoj).

Albaniji gdje ih je bilo oko 10% od ukupne populacije. U Janjevu svi parohijani su po narodnosti bili Srbi rimokatoličke vjere, a na čelu parohije je bio Srbin-rimokatolik don Nikola Glasnović. U Letnici, koja je pripadala Crnoj Gori, parohijani su bili »Srbi pomešani sa Arbanasima«. Na čelu parohije bio je Srbin-rimokatolik don Toma Glasnović. U ostalim parohijama rimokatolici su uglavnom bili Arbanasi (Šiptari). U skopskoj parohiji, u kojoj su rimokatolici uglavnom bili Arbanasi, paroh je bio Srbin-rimokatolik Tadija Ivanović.⁴

Oslobodenjem kosovsko-metohijskih i makedonskih krajeva poslije balkanskih ratova, Srbija i Crna Gora, kao pravoslavne zemlje, našle su se na udaru vatikanske i habzburške propagande. Srpske države su optuživane da su umjesto »križarskog rata protiv nevjernika« muslimana udarili na rimokatolike. Umjesto da su jurišali pod parolom »Za krst i slobodu«, pravoslavni bojovnici su, kako ističe klerikalni splitski »Dan«, nastupali sa usklikom »Udri katolike i njihovu slobodu«.⁵ U svojim napisima »Dan« dosljedno strogo odvaja Srbe i Crnogorce kao dvije potpuno različite narodnosne kategorije koje jedino pravoslavlje veže i ujedinjuje u jednu duhovnu zajednicu. U istovjetnom tonu piše i klerikalni misionarski list »Le Missioni Cattoliche« iz Milana. U članku »Katolici u osvojenim mjestima od Srba i Crnogoraca« rimokatolički list daje svoje »istorijsko« viđenje dogadaja: »Još od početka rata vidilo se da Srbi i Crnogorci snove snovaše kako da iskorijene katolike na Balkanskem poluostrvu; jer odmah počeše strahovito progonstvo protiva onim mjestima gdje stanovahu najljepše nade katoličke crkve, to jest proti Albaniji. Citaoci 'Misiona' sjećat će se što smo pisali dne 24. siječnja t. g., kad smo naveli da je srpski kralj Petar I, kada je došao u Skoplje, kada mu je prišlo 50 onih albanskih obitelji koje su dотле cijenjene muhamedanskim, da mu se poklone kao svomu vladaru i izjavile da su kršćanske, paće katoličke, ljutito im rekao: 'Katolici! Zlo i sasvim zlo! Ili pravoslavni ili muhamedanci, ali katolici nipošto!'«.⁶ Katolički listovi ističu da je to bio samo početak progonstva jer tek poslije počinju »divlji prizori barbarstva protiv puka albanskog«.

Bečki publicista Lav Frenndlich sačinio je svojevrstan pamflet od članaka iz klerikalnih i austrijskih dinastičnih novina koji su se odnosili na »surovost i barbarstvo« Srba i Crnogoraca. Svoje propagandno ostvarenje nazvao je »Golgota albanska«. U propagandnim brošurama, proizvedenim u klerikalno-dinastičkim austrijskim krugovima, srpsko-crnogorsko »bezumlje« dostiglo je genocidne razmjere. Istican je fantastičan podatak da je na samom Kosovu pobijeno oko 30.000 Albanaca, od kojih 4.000 žena i dece.⁷

Italija je poslije Prvog svjetskog rata preuzeila ulogu Habzburške monarhije u širenju srbosobje i antijugoslavenstva radi odvajanja Kosova i Metohije od Kraljevine SHS i stvaranja tzv. Velike Albanije. Posebno je podsticala albanski iridentizam prema Kosovu, Metohiji, zapadnoj Makedoniji i Crnoj Gori. Vatikan i Rimokatolička crkva su joj poslužili kao saveznik u ostvarenju italijanske dominacije preko ideje o stvaranju »Velike Albanije«. Dvadesetih godina Rimokatolička crkva i Vatikan, uz izdašnu pomoć Italije, pojačali su unijatsku propagandu u Albaniji zbog slabosti albanskog pravoslavlja koje je bilo u potpunom haosu. Albansko pravoslavno sveštenstvo je bilo skromnog obrazovanja, sa slabim materijalnim prihodima. Veliki dio pravoslavaca na jugu

⁴ Isto.

⁵ *Dan*, Split, 3. srpnja 1913.

⁶ Isto; *Le Missioni Cattoliche*, br. 25, 20. VI 1913.

⁷ Isto.

Albanije želeo je službu na grčkom jeziku. U slučaju ostvarenja slobodne prozelitske akcije, Vatikan je planirao da putem unije materijalno zadovolji albansko pravoslavno svećenstvo i odobri službu na grčkom jeziku.⁸

Vatikanska Kongregacija za propagandu vjere nastavila je u Kraljevini SHS ranije započeti misionarski rad na područjima naseljenim albanskim, turškim i srpskim stanovništvom. Biskup skopski, koji je imao jurisdikciju i nad Kosovom i Metohijom, svake godine u jesen organizovao je tzv. »pučke« (»ljudske«) misije. Biskup skopski, Slovenac Ivan Franjo Gnidovec, obraćao se čak jugoslovenskoj državi za pomoć zbog što uspješnijeg organizovanja misija. Tražio je »dvojnu pomoć«, odnosno obezbjedenje svećenika iz stranih država i novčanu i materijalnu potporu za svećenike i katihete.⁹

Pučke misije je direktno vodio biskup Gnidovec sa dvojicom svojih misionara iz Družbe Isusove (Slovenac Alojzije Plantarić i dr Franjo – prezime nečitko u dokumentu). Biskup Gnidovec, preko starještine Družbe Isusove u Zagrebu dr Antuna Prešerna, nastojao je da na području skopske biskupije angažuje isusovce iz Skadra zbog znanja albanskog jezika. Preporučio je da se angažuju italijanski misionari Francesco Genovizzi, Bonfiglio Poli, Fulvio Cordignano, Gaspare Jubani i albanski Angelo Seregi i Francisko Ljarga.¹⁰

Odobrenje za angažovanje misionara u Kraljevini SHS davali su, pored Ministarstva vjera, Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstvo inostranih djela, ukoliko su u pitanju bili inostrani misionari. Odobrenje za izvođenje katehizacije katolika (vaspitanja katoličkih katiheta) školskog uzrasta davalo je, pored Ministarstva vjera i Ministarstvo prosvjete.¹¹

Vjersku pouku i odgoj na području skopske biskupije mogla su imati samo rimokatolička djeca koja su živjela u blizini rimokatoličke župne crkve. Rimokatolički vjeroučitelji postavljeni su u Skoplju, Prizrenu, Janjevu i Peći pa je upravo u tim mjestima produkovan veliki broj novih rimokatolika.¹²

Pored direktnе saradnje sa stranim agenturama u jačanju srbofobije i antijugoslovenstva, rimokatolički svećenici i biskupi (različitog narodnosnog porijekla) vršili su, dakle, intenzivnu misionarsku aktivnost rimokatoličenja stanovništva Kosova i Metohije. Rimokatoličko svećenstvo vodilo je intenzivnu akciju katoličenja Srba (pravoslavne, rimokatoličke i islamske vjere) i Arnauta (Šiptara) Kosova i Metohije. Tako je pregledom matičnih knjiga u rimokatoličkoj crkvi u Stublima i Letnici utvrđeno da su brojni muslimani (Arnauti) uneseni u te knjige kao rimokatolici. U knjigama su se nalazili podaci o datumu krštenja, krsnim kumovima i novom rimokatoličkom imenu.¹³ Ovi podaci unošeni su u matične knjige na latinskom jeziku, od 24. septembra 1842. u crkvi u Letnici a od 15. aprila 1906. u crkvi u Stublima. Pregledom matičnih knjiga u rimokatoličkoj crkvi u Stublima i Letnici utvrđeno je da su kršteni sledeći muslimani (Arnauti):

⁸ AJ, Vatikansko poslanstvo, otpravnik poslova I. Vukotić Ministarstvu inostranih poslova 6. XII 1923.

⁹ AJ, Ministarstvo pravde – vjersko odeljenje, f. 94, biskup skopski Gnidovec ministru vjera, 7. V 1926.

¹⁰ Isto, Biskup skopski Gnidovec ministru vjera, 10. IX 1926.

¹¹ Isto, Ministarstvo vjera, Biskupskom ordinarijatu Prizren, 18. VI 1926.

¹² Isto, Biskup F. Gnidovec Ministarstvu vjera, 14. XII 1926.

¹³ AJ, Ministarstvo pravde – povjerljiva arhiva, 16–270–1934 (fascikulacija), Načelstvo sreza gnjilanskog – Kraljevskoj banskoj upravi Skoplje, 19. III 1934.

1. Mehmed, sin Deme Mehića iz Donje Stuble i majke Dune Šerifović, rođen 24. maja 1912., kršten 1. juna 1912. u crkvi Stubla od kuma Jože Ise-novića iz Gornje Stuble i dobio ime Nikola.
2. Eset, sin Deme Mehića iz Donje Stuble i majke Nede, kršten 4. aprila 1914. u crkvi stubaljskoj od kuma Jozе Đorđevića i dobio ime Jozef.
3. Šefkija, sin Jetiša Ismailovića iz Terzića i majke Marije, kršten u crkvi Donja Stubla 13. juna 1912. od kuma Đoke Markovića i dobio ime Petar. Takode je kršten i njegov brat Mustafa.

UKUPNO JE KRŠTENO SEDAM MUSLIMANA IZ STUBLA I LETNICE. INTERESANTNO JE POMENUTI DA SU KRSNI KUMOVI, PORED ARNAUTA, BILI I SRBI RIMOKATOLIČKE VJERE.¹⁴

Biskup skopski Ivan Franjo Gnidovec u prepiscu sa državnim vlastima otkrio je slučaj katoličenja muslimana Saida Uke Baštjevića koji je upisan u maticu rođenih u rimokatoličkoj župi Uroševac. On se rodio 3. maja 1912. u Papazu, a krstio ga je rimokatolički svećenik Tomas Beriša 15. maja 1912. Pri krštenju dobio je ime Prenk. Biskup Gnidovec je negirao da je u slučaju Beriše riječ o pokrštavanju već da je to opet slučaj laramana (dvovjernika) koji mogu slobodno da se opredijele u koju će vjeru preći.¹⁵

Prilikom regrutacije u srežu gnjilanskom, 1934. godine, otkriveni su slučajevi »dvovjerništva« (islamsko-rimokatoličkog), jer su mladići bili upisani u muslimanske i rimokatoličke matične knjige. Vrhovno starještvo Islamske vjerske zajednice žalilo se Ministarstvu pravde zbog rimokatoličkog prozelitizma. Mladići regrutri izjavljivali su da oni nisu kršteni niti da pripadaju rimokatoličkoj vjeroispovjesti, nego da su Arnauti vjere muslimanske. Rimokatolički župni ured u Gornjoj Stubli upisao je desetak muslimana u svoje matične knjige, dodavši im pored muslimanskog imena i rimokatoličko (hrišćansko), npr. Ismailović Arif – Ivan Džon.¹⁶ Vrhovno starještvo Islamske vjerske zajednice skrenulo je pažnju državnim vlastima na »nepatriotsku i prozelitsku akciju katoličkog sveštenstva u ovom srežu, koje na ilegalan način radi na pokrštavanju muslimana«, pa je navelo i konkretan slučaj gde su javno pozivali muslimane da se pokatoliče preteći im da će ih u suprotnom Italija »sve poklati pošto okupira te krajeve«. Vrhovno starještvo je zahtjevalo da se rimokatolički župni ured u Gornjoj Stubli pozove na odgovornost i da se iz njihovih matičnih knjiga izbrišu svi muslimani.¹⁷

Načelnik Katoličkog odjeljenja Ministarstva pravde, svećenik A. Čićeć, ocijenio je, međutim, da u ovim slučajevima »dvovjerništva« nije riječ o »katoličkom prozelitizmu pošto su u pitanju lica rođena 1903. godine koja su tih godina i zavedena u katoličke župne matice«.¹⁸ Vrlo pristrasna ocjena za očigledan prozelitski čin.

Rimokatolička crkva je velika materijalna sredstva izdvajala za gradnju crkava i bogomolja, ponekad na temeljima starih srpskih crkava i na terenima pravoslavnih grobalja. Takvi potezi rimokatoličke hijerarhije izazivali su incidente i razdraženost stanovništva različitih vjera. Tako je u proljeće 1931. biskup skopski Gnidovec, uz odobrenje Ministarstva pravde, odlučio da za Arnaute, od kojih »većina nisu bili jugoslovenski podanici«, zida crkvu u Gusinju

¹⁴ Isto.

¹⁵ AJ, Ministarstvo pravde – vjersko odjeljenje, biskup skopski Gnidovec Ministarstvu pravde, 18. VII 1933.

¹⁶ Isto, Vrhovno starještvo IVZ – ministru pravde Božidaru Maksimoviću, 24. IV 1934.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, Načelnik Katoličkog odjeljenja A. Čićeć – XIV Odjeku Ministarstva pravde, 26. V 1934.

na mjestu gdje je u tursko vreme bilo srpsko groblje. Na taj način bi srpsko-pravoslavno groblje izgledalo kao rimokatoličko i protokom vremena, jåkom prozelitskom aktivnošću, stvarno bi postalo rimokatoličko. Biskup Gnidovec je zemljiste za crkvu kupio u vrijeme obavljanja misionarske kanonske vizitacije gusinjskog kraja. Načelnik sreza andrijevičkog je javljao policijskim organima da su zbog nastale situacije Srbi postali jako razdražljivi.¹⁹

Prota gusinjski Đorđe Šekularac, sa pravoslavnim crkvenim odborom, podigao je tužbu kod suda i kod Ministarstva pravde zbog gradenja rimokatoličke crkve. U tužbi je naveo slijedeće argumente: 1) da se sporno zemljiste nalazi do samog pravoslavnog groblja; 2) da se gradnja crkve zbog malog broja rimokatolika protivi crkvenom ustavu; 3) da je pravoslavni živalj netrpeljiv prema katolicima zbog njihove albanske narodnosti; 4) da pravoslavni crkveni odbor ima na to zemljiste prvenstveno pravo zbog pravoslavnog groblja. Na argumente protve Šekularca, gusinjski župnik don Marijan Glasnović (inače Srbin rimokatolik iz Janjeva) odgovorio je da prva tačka odgovara istini, dok je tačka tri izmišljotina »diktirana protinim fanatizmom«. Don Glasnović nije priznao nadležnost pravoslavnog crkvenog ustava, a pitanje potrebnog minimalnog broja rimokatolika, za podizanje crkava, ostavio je u nadležnosti rimokatoličkog Ordinarijata.²⁰

Pravoslavno odeljenje Ministarstva vjera vidjelo je u akciji skopskog biskupa Gnidovca očigledan prozelitski čin: »U ovome aktu Presvetog g. Biskupa vidimo želju i nameru rimokatoličkih vlasti da za svoju veru pridobiju što veći broj pristalica, pošto za formiranje parohija, podizanje crkve i postavljenje stalnog paroha, nema ni potrebe ni zakonskog uslova, jer u celom srezu, po raznim mestima, jedva ima trideset domova pripadnika rimokatoličke vjeroispovesti. Ovde još i manje može imati uslova za formiranje novih parohija, pošto veću polovinu domova pripadnika katoličke veroispovesti čine emigranti iz Albanije, kod kojih još pitanje državljanstva nije raspravljeno... Smatramo da je ovakav postupak protivan odredbama zakona o parohijskom sveštenstvu za predašnju Kraljevinu Crnu Goru, nalazimo da je isti postupak vrsta netaktičnosti ravna prozelitizmu, koji svakako u interesu javnog poretku treba zabraniti«.²¹

Odlukom Ministarstva pravde zabranjeno je podizanje crkve uz srpsko groblje. Na optužbe državnih organa biskup Gnidovec je u stilu »lukavih Latin« odgovorio da Rimokatolička crkva uopće nije mislila da gradi crkvu na nekadašnjem pravoslavnom groblju, pri čemu se pozvao na »stanovište pravde, ljubavi i trpeljivosti«. Ipak je rimokatolička crkva podignuta i to vrlo brzo za samo tridesetak rimokatoličkih arbanaških porodica. Na 1. decembar 1931. crkva je osveštana u prisustvu biskupa Gnidovca. Za podizanje crkve utrošena je »prilična suma novca«, a krov je dovezen čak iz Đakovice.²²

Višegodišnji proces rimokatoličenja i denacionalizacije Srba i Albanaca Kosova i Metohije u današnje vrijeme bere svoje plodove u Janjevu i Letnici gdje je rimokatoličko stanovništvo postalo hrvatsko. Brojni rimokatolički svećenici iz Janjeva bili su u razdoblju Kraljevine Jugoslavije Srbi – rimoka-

¹⁹ AJ, Ministarstvo pravde – vjersko odjeljenje, f. 82, Kraljevska banska uprava Zetske banovine MUP-u, 21. X 1931.

²⁰ Isto, Biskup Gnidovec Ministarstvu pravde 17. VIII 1929.

²¹ Isto, Ministarstvo vjera pravoslavno odjeljenje – Katoličkom odjeljenju Ministarstva vera 4. I 1927.

²² AJ, Ministarstvo pravde – v. o. f. 82, MUP Ministarstvu pravde vjerskom odjeljenju, 5. XII 1931.

toci. Rimokatolički svećenici su javno pozivali muslimane da se pokatoliče. U slučaju odbijanja prihvatanja katoličanstva svećenici su im pretili govoreći im da će ih Italijani sve pobiti kada jednog dana dodu u te krajeve.²³

Zahvaljujući organizovanoj misiji i prozelitizmu, uoči Drugog svjetskog rata broj rimokatolika se udvostručio u odnosu na stanje pred Prvi svjetski rat. Prema podacima Koroščevog klerikalnog »Sloveneca«, u skopljanskoj biskupiji, koja je zauzimala površinu od 48.488 četvornih kilometara (prostor dva puta veći od Dravske banovine – Slovenije), rimokatolika je bilo 30.236. Pri tom je pravoslavnih bilo 963.288, muslimana 790.810 a mojsijevaca 7.860. Skopska biskupija brojala je 17 župa sa 26 duhovnika (14 Slovenaca, 10 Albanaca, 4 Hrvata). Među rimokatolicima najviše je bilo Albanaca (oko 15.000), zatim Slovenaca (oko 8.000!), potom Hrvata, Madara, Nijemaca i drugih. Slovenci i ostali nealbanci uglavnom su bili misionarski kadar. Pored navedenih bilo je oko 10.000 albanskih »laramana« tj. ljudi sa mješanom vjerom tzv. dvovjernici. To su bili oni Albanci koji su pod Turcima formalno primili islam, ali su, kako ističe »Slovenec«, po ubjedenju ostali rimokatolici. Skopski biskup Gnidovec činio je velike napore da sve »laramane« pojačanom misijom vrati rimokatoličkoj »vjeri njihovih pradjedova«. Zbog njihovog što uspješnijeg povratka »pravoj vjeri« sagradio je dvije crkve. Međutim, kako je isticao biskup Gnidovec, glavni problem je bio u nedovoljnem broju misionara.²⁴

Italijanska propaganda i antijugoslavenstvo rimokatoličkog klera

Rimokatolički episkopat, koji je u vrijeme stvaranja jugoslavenske države ispoljavao odredenu naklonost ka njenom formiranju, vremenom je sve više postajao zaplašen ideološkom klimom u Kraljevstvu SHS. Vatikanska politika išla je u pravcu što većeg očuvanja integriteta vjere u dodiru sa gradanskim vlastima, pa mu nije odgovarala politika pojedinih jugoslavenskih vlada koje su forsirale liberalna vjerska načela, sprečavajući Rimokatoličku crkvu da aktivno učestvuje u državnom i političkom životu Kraljevine SHS. Zbog jačanja uticaja snaga gradanskog liberalizma i uvidajući da neće ostvariti zamišljenu dominaciju u državi, Vatikan i Rimokatolička crkva postajali su sve veći protivnici Jugoslavije.²⁵ Liberalna ideološka klima u Kraljevini SHS u dobroj mjeri je onemogućavala prozelitske rimokatoličke planove. S druge strane, fašistička Italija nastojaće da pojača vatikanski uticaj u Kraljevini SHS. Zajednički imperialni put na Balkanu fašistička Italija i Vatikan sprovodiće sinhronizovano. Postepeni ideološki zaokret u Italiji od liberalizma ka fašizmu izazvavaće u redovima vatikanske hijerarhije osećanje izraženog italijanskog nacionalizma i imperializma.

Glavni stožer rimokatoličke antijugoslavenske djelatnosti i rimokatoličkog prozelitizma među Šiptarima Kosova, Metohije i zapadne Makedonije bio je italofilski isusovac, nadbiskup skopski Lazar Miedia. U dokumentaciji se Miedia pominje kao »srbofob« koji se prodao Italiji. On je bio »podstrekač« svećenstva i naroda protiv srpskih vlasti. Bio je povezan sa Austrijskim ko-

²³ AJ, Min. pravde – pov. 16–270–1934, Vrhovno starještvo Islamske vjerske zajednice – ministru pravde Boži Maksimoviću 24. IV 1934.

²⁴ *Hrvatski list* 19. I 1941.

²⁵ N. Žutić, *Hrvatski metropolita Antun Bauer*, »Istorija 20. veka«, 1–2, 1990, 181.

mitetom u Beću i Kosovskim u Skadru, sa ciljem da »izazove revoluciju na Kosovu, da se bori protiv Srbije«. Njegov brat Andre Miedija, rimokatolički svećenik, izabran je za poslanika u Albaniji od italijanskog komandanta Perikonea sa zadatkom da izazove »ustanak u Planinama i među narodom na okupiranoj teritoriji i da osloboди Kosovo od Srbija«.²⁶

Svjedočanstvo prozelitskih nastojanja Lazara Miedije i njegovih najbližih saradnika predstavlja i prepiska sa albanskim misionarom Mihelom Tarabulusom. Posebno je ilustrativno pismo na italijanskom jeziku od 15. januara 1920, koje je M. Tarabulus uputio Miediji. Karakterističan je slijedeći pasus: »Budući su ovi seljaci (srpski – N. Ž.) mnogo zaostali, goli u duševnom telu i vremenitom pogledu, i pošto uvek upotrebljavaju slovenski jezik, ne bi li možda bilo nužno da ih malko podignemo, pa i poarnautimo? A, to, kako da se bolje postigne nego li upravo pomoću prosvete i kaluderica. Mislim da bi sa školom i sa malo poduke deci oba pola, ubrzo ovaj kraj promenio izgled i mi bi kroz malo godina imali drugi narod koji bi govorio našim jezikom. Kad bi to bilo ja se ne bih ustezao da žrtvujem za takvo delo više od polovice svog imanja«.²⁷ U pismu se pominje i novac deponovan u »Banka Italija« u Veneciji, koji je italijanska vlada dodijelila Tarabulusu za širenje arnautske propagande na Kosovu i Metohiji. Tarabulus je htio da pomoći milosrdnih sestara pretopi stanovnike nekoliko srpskih sela svoje parohije (Letnica, Šašare, Vrnovo, Vrzino Kolo) u Albance, odnosno da izvrši albanizaciju Srba-rimokatolika.

Ocenivši da je pismo atak na narod zbog toga što inicira albanizaciju Srba rimokatoličke vjere, načelnik okruga prizrenskog obratio se maja 1921. Ministarstvu inostranih djela sa prijedlogom da se Miedija i Tarabulus penzionisu, a potom povede i krivično-sudski postupak. Presudom prvostepenog suda u Gnjilanu, 24. jula 1921, Tarabulus je osuden na osam mjeseci zatvora. Apelacioni sud u Skoplju, presudom od 4. marta 1922, povećao je kaznu na dvije godine, što je potvrdio kasacioni sud u Beogradu. Međutim, ukazom kralja Aleksandra, od 12. jula 1922, a po predlogu uprave kaznenog zavoda u Skoplju, Tarabulus je oslobođen daljeg izdržavanja kazne i nastavio je da obavlja župničku dužnost u selu Letnici.²⁸

Prema L. Miediji državne vlasti su bile obazrivije budući da je u pitanju bio visoki ckrveni dostojanstvenik. Ministar vjera Milivoj Jovanović je konstatovao da činjenice i razlozi sumnje ne sadrže pouzdanu zakonsku podlogu za uspješno sprovodenje krivičnog postupka protiv Miedije. M. Jovanović je preporučivao da policijske vlasti »neprimetno i bez ikakvog maltretiranja Nadbiskupa, nadziru njegovo državljansko ponašanje«. Početkom februara 1922. nadbiskup Miedija je, zbog komplikacija sa Tarabulusovim pismom, bio prinudjen da napusti skopsku nadbiskupiju. Službu je nastavio u Skadru, gde je obavljao biskupsku dužnost do smrti 1935. godine.²⁹

Među »najopasnije ljude« i »rušioce« jugoslovenske politike u Albaniji i na Kosovu i Metohiji, jugoslovenska diplomacija je, početkom 20-ih godina, označila brojne rimokatoličke svećenike. Na prvom mjestu izdvojen je nadbiskup skadarski Seredi koji je označen kao neprijatelj Srbije i čovjek koji se

²⁶ AJ, Ministarstvo inostranih poslova – politička arhiva (nesredena grada 1922–23).

²⁷ AJ, Ministarstvo pravde – versko odeljenje, f. 26.

²⁸ Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1992, 50–51.

²⁹ *Isto.*

potpuno prodao italijanskoj politici. Odmah poslije njega postavljen je franjevac Đorde Fihta nazivan »najvećim srbofobom čovječanstva«, »revolucionarom među svećenicama«, koji je izabran za poslanika »italijanskim novcem« i postavljen za sekretara albanske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Na trećem mjestu izdvojen je provincial albanske franjevačke provincije Pavle Dodaj, rođen u Janjevu na Kosovu, koji se školovao u Italiji. Zloupotrebljavao je svoju crkvenu vlast prema onim vjernicima koji nisu slijedili njegov italofilski program. Kao antijugoslaven i srbofob izdvajao se i svećenik don Nikaj, redaktor lista »Besa Siptare« u Skadru koji je pokrenula i finansirala italijanska država. Otac Ciril Kani (Cani), iz Bajze – Kastrioti bio je svećenik u Šalji. U napadima na Hote išao je »sa oružjem u ruci« da podstiče albanske vojnike protiv srpske vojske. U dokumentaciji Ministarstva inostranih poslova pominju se kao srbofobi svećenik Marijan Prelaj, albanski biskupi Bumči i Koleci koji su se u potpunosti zalagali za italijansku okupaciju Albanije.³⁰

Na samom Kosovu i Metohiji takođe su se izdvajali brojni rimokatolički svećenici italofili i srbofobi. Otac Klemens Miraj je bio svećenik u Peći. Od italijanskog komandanta u Skadru Perikonea, predviđen je za svećenika Šaka Dukadina, sa ciljem da uništi srbofilsku partiju u »Planinama« i propagira italijansku politiku. Za vrijeme boravka u Peći vršio je, preko prepiske sa komandantom Perikoneom, usluge za italijansku propagandu po nalogu oca Dodaja. Svećenik Serafim Kada iz Kaje je bio »orude« komandanta Perikonea, oca Dodaja i Kosovskog komiteta iz Skadra. Don Stefan Glasnović, Srbin rimokatolik iz Janjeva, »italijanisimus«, bio je takođe dobro povezan sa komandantom Perikoneom i Kosovskim komitetom u Skadru (Bajra Curijem) i nadbiskupom Mijedjom. Svećenik Lorenc Mitrović, Srbin rimokatolik iz Janjeva, bio je svećenik u Peći usko povezan sa komandantom Perikoneom. Za njega je na italijanski prevodio srpske novine. Bio je špijun komande u Skadru sve do povratka iz Pariza svećenika Dorda Fichte. Potom ga je komanda uputila u Peć zbog dobrog poznavanja srpskog jezika. Otac Pavle Prelaj je bio svećenik u Zlokucanima, intimus nadbiskupa Mijedije i veliki italofil.³¹ Bio je nećak don Bušatija u Skadru, koji se »potpuno predao Italiji« i komandantu u Skadru Perikoneu. Prelaj je bio blisko povezan sa Austrijskim komitetom u Beču, posebno sa konzulom Štrausom i sa Kosovskim komitetom u Skadru. Austriju je isticao kao svoju drugu domovinu.

Italofilski svećenici u Albaniji, Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji, bili su predvodnici u neformalnom »Savezu za borbu protiv Srbije i srpskih interesa na Kosovu i Metohiji i Albaniji«. Pored navedenog svećenstva, u tom »jakom savezu« bili su Austrijski komitet u Beču, Kosovski komitet u Beču, Kosovski komitet u Skadru i centralnoj Albaniji, albansko društvo »Vatra« u Sjedinjenim Američkim Državama, Stjepan Radić i »kompanija«, italijansko društvo »Societa di beneficenza« koje »uvijek dostavlja Albaniji sve što joj treba za borbu protiv Srba«. Italijanski pjesnik i avanturista Gabrielle d'Anunzio je bio član ovog društva u vrijeme dok je bio okupator Rijeke. On je bio opunomoćen da može slobodno raspolagati sredstvima društva, koja je slao u Albaniju zbog potpomaganja borbe protiv Srba. Italijanska municipija i naoružanje dostavljeni su Albancima i Šiptarima iz komande u Skadru u vrijeme kada je izvršen napad na Srbe na granici kod Hotija (Hota).³²

³⁰ AJ, Ministarstvo inostranih dela – političko odeljenje (nasređena grada 1922–23).

³¹ Isto.

³² Isto.

*

Rimokatoličko svećenstvo na Kosovu i Metohiji imalo je široku akciju djelovanja mimo volje državnih organa Kraljevine Jugoslavije. Crkveno razgraničenje Kraljevine Jugoslavije sa Albanijom nije uopće postignuto zbog interesa Italije da održi jak uticaj albanskog i italijanskog svećenstva na jugoslavenskoj teritoriji. Svu duhovnu vlast u pograničnim krajevima prema Albaniji vršili su stranci (Albanci, Italijani), ali i jugoslavenski državljanini Slovenci i Hrvati koji su u većini slučajeva nastupali sa antijugoslavenskim, odnosno antisrpskim pozicijama. Sa takvim inostranim italofilskim svećenstvom, postavljenim od skadarskog franjevačkog provincijala ili skadarskih jezuita, Italija je uspešno mogla da sprovodi svoju propagandu preko ideje o stvaranju »Velike Albanije«. Sprovođenje državnog, nacionalnog i kulturnog programa bilo je neostvarljivo u pograničnim rimokatoličkim župama. Interesi italijanskog imperijalizma i rimokatoličkog misionarstva bili su identični. Skadarski franjevci i jezuiti presudno su uticali da se kod šiptarskog stanovništva rimokatoličke vjeroispovjesti stvara svijest o pripadnosti rimokatoličkoj kulturi, da se podstiče privrženost politici Italije i vrši denacionalizacija i prozelitizam nad srpskim življem Kosova i Metohije.

NIKOLA ŽUTIĆ

THE ROMAN CATHOLIC MISSION AND CLERICALISM IN KOSOVO AND METOHIA IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

The Roman Catholic clergy in Kosovo and Metohija were highly active in this region, contrary to the dictates of the Yugoslav government authorities. Italy's interest in maintaining a strong influence of the Albanian and Italian clergy on Yugoslav territory prevented the Church from making a clear ecclesiastical distinction between the Kingdom of Yugoslavia and Albania. The representatives of Church authority in the areas bordering on Albania were mostly foreigners (Albanians, Italians), and Yugoslav citizens, Slovenians and Croatians, who largely held anti-Yugoslav and anti-Serbian views. With such foreign, pro-Italian clergymen, appointed by the Franciscan provincial of Skadar or by the Skadar Jesuits, Italy could successfully promote its interests through ideas about creating "Greater Albania". The realization of a political, national, and cultural program was impossible in the border areas of Roman Catholic parishes. Italian imperialist goals and the interests of the Roman Catholic missionaries were almost identical. The Franciscans and Jesuits of Skadar played a deciding role in instilling among the Roman Catholic Shiptar population the idea of belonging to the Roman Catholic culture, in encouraging their pro-Italian sentiments, and in the denationalization and proselytism of the Serb population in Kosovo and Metohija.

JUGOSLOVENSKO-ALBANSKI ODNOSI 1945–1948. U DOKUMENTIMA RUSKIH ARHIVA

ABSTRACT: Tema priloga su jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1948. u svetu dokumenata koje su objavili ruski naučnici i arhivisti u prvoj knjizi pod naslovom *Istočna Evropa u dokumentima ruskih arhiva 1944–1953* (»Vostočnaja Evropa v dokumentah rosijskih arhiva 1944–1953«), Moskva–Novosibirsk 1997. Problemu jugoslovensko-albanskih odnosa posvećeno je devet od 17 dokumenata koji se odnose na ekonomski, politički i partijski razvoj Albanije i njene odnose sa drugim državama. Reč je uglavnom o dokumentima pohranjenim u raznim ruskim arhivima i do sada nedostupnim istraživačima.

Jugoslovensko-albanski odnosi u najnovije vreme privlače veliku pažnju jugoslovenske i svetske javnosti ne samo zbog dogadaja na Kosovu i Metohiji i u samoj Albaniji, nego i zbog toga što ta zbivanja predstavljaju tempiranu bombu za mir na Balkanu i u Evropi. U posleratnoj jugoslovenskoj literaturi na prste se mogu izbrojati radovi posvećeni tim odnosima u prvim godinama posle Drugog svetskog rata. Odnosi između dve susedne zemlje se uglavnom spominju u sklopu širih monografskih dela, u kojima se analiziraju problemi izgradnje zemlje i druga ekomska, politička i medupartijska pitanja do Rezolucije Informbiroa 1948. godine.¹ Samo dve knjige posvećene su jugoslovensko-albanskim odnosima u tom periodu (dr Vladimira Dedijera, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1939–1948*, Beograd 1949, i Marka Perovića, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Albanije 1947–1948*, Beograd 1951).

Istraživanje odnosa među državama otežano je pomanjkanjem izvorne grade ili nemogućnošću njenog proučavanja, usled čega objavljanje arhivske grade ima veliki značaj za proučavanje međudržavnih i drugih odnosa između država. Imajući to u vidu, smatram korisnim da obratim pažnju čitalaca i istraživača posleratnog razdoblja na novu knjigu ruskih naučnika i arhivista pod naslovom *Jugoistočna Evropa u dokumentima ruskih arhiva 1944–1953* (Moskva–Novosibirsk 1997, knj. I). U knjizi je objavljeno 308 dokumenata nastalih od 1944. do 1948., do danas skoro nedostupnih istraživačima, koji se čuvaju u Arhivu spoljne politike Ruske Federacije, Ruskom centru za čuvanje i proučavanje dokumenata najnovije istorije, Državnom arhivu Ruske Federacije i Arhivu predsednika Ruske Federacije.

Objavljena dokumenta osvetljavaju razne probleme sovjetske politike u istočnoj Evropi i na Balkanu u prvim posleratnim godinama, međusobne odnose zemalja tog regiona i njihove odnose sa SSSR-om, otkrivajući dominaciju Sovjetskog Saveza i njegovog državnog i partijskog rukovodstva prema državama u njegovom geopolitičkom vidokrugu.

¹ Branko Petranović, *Politički i ekonomski osnovi narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorijski socijalističke Jugoslavije. 1–3*, Beograd 1977; Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja: sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1984; Đ. Borozan, *Velika Albanija – porijeklo, ideje i praksa*, Beograd 1995.

Analiza objavljenih dokumenata zahteva ozbiljno proučavanje i dobro poznavanje stanja i razvoja zemalja na koje se odnose, kao i međunarodnih odnosa. Ne ulazeći u te probleme, ovom prilikom obraćam pažnju samo na jedan aspekt jugoslovensko-albanskih odnosa razmatran u 9 od 17 dokumenata koji se odnose na albansku problematiku u periodu od januara 1945. do kraja decembra 1948. Ta dokumenta uglavnom predstavljaju zapise o razgovorima koje su sovjetski državni, partijski i diplomatski predstavnici vodili sa rukovodećim ličnostima Albanije i Jugoslavije. Zapisi se nalaze u dnevnicima sovjetskog ministra inostranih poslova i člana Političkog biroa CK SKP (b) V. M. Molotova, sovjetskog ambasadora u Albaniji D. S. Čuvahina i sovjetskog ambasadora u Jugoslaviji A. I. Lavrova. U nekim dokumentima jugoslovensko-albanski odnosi se samo uzgred spominju, dok su u drugim glavna tema razgovora.

Prvi objavljeni dokumenat o jugoslovensko-albanskim odnosima je zapis o razgovoru šefa sovjetske države J. V. Staljina sa delegacijom Narodnog oslobođenja Jugoslavije, objavljen u Moskvi 9. januara 1945. godine.² Na Staljinovo pitanje o odnosima sa Albanijom, šef jugoslovenske delegacije Andrija Hebrang je odgovorio da su Albanci »najbolji prijatelji Jugoslavije«, saopštivši da su za vreme nedavnog boravka albanske vladine delegacije u Beogradu potpisana dva jugoslovensko-albanska ugovora, o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i trgovinskim odnosima.³ Staljin je ocenio da »pošto je Jugoslavija preuzeila obaveze ugovorom, biće prinudena da ih ispunjava« primetivši da će u slučaju problema zbog protivljenja Engleza Jugoslavija »morati da ratuje«, pitajući da li ima »snage za rat«. Posle informacije Arsa Jovanovića o stanju albanske vojske, koja je u to vreme imala tri korpusa od osam divizija, Staljin je savetovao da »ne treba« ratovati sa Englezima, nego »pričekati« i razmisliti o odnosima sa Albanijom. Pozitivnim je ocenio to što ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći još nije bio ratifikovan niti objavljen, posavetovavši A. Jovanovića da ga »ne objavljuju do februara meseca«. Jugoslovenska delegacija je informisala Staljina o formiranju privremene albanske vlade, koja se obratila saveznoj vlasti sa željom da bude priznata. Albansku vladu jugoslovenska vlada nije još bila priznala, mada se u Albaniji već nalazila jugoslovenska vojna misija.⁴

Drugi dokumenat datiran 20. aprilom 1946. predstavlja dnevnički zapis razgovora V. M. Molotova sa albanskim poslanikom u SSSR-u K. Taškom, koji se uglavnom odnosio na političku situaciju u Albaniji i njene međunarodne odnose. Taško je obavestio sovjetskog ministra da njegova zemlja ima diplomatske predstavnike samo u Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu.⁵ Na pitanje o odnosima između Albanije i Jugoslavije odgovorio je da su oni »veoma dobri, bratski«.⁶

² Dok. br. 37. Sa sovjetske strane u razgovoru su učestvovali V. M. Molotov, A. F. Kiselev i V. M. Saharov, a sa jugoslovenske Andrija Hebrang, ministar i član PB CK KPJ i šef delegacije, generali Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, Rade Hamović, Srećko Manola, Branko Obradović, Gojko Nikoliš i ministar Mitra Mitrović-Dilas.

³ Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Albanije je potписан 9. marta 1945., a ratifikovala ga je Narodna skupština FNRJ 20. jula 1946, posle posete E. Hodže, generalnog sekretara CK KPA, premijer-ministra i vrhovnog komandanta albanske vojske Beogradu.

⁴ Šef vojne misije Vrhovnog štaba u Albaniji od avgusta 1944. do oktobra 1945. bio instruktor CK KPJ Velja Stojnić, koji će postati prvi ambasador Jugoslavije u Albaniji. (Vladimir Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1939–1948*, Beograd 1949, str. 38). Vlada Jugoslavije je odluku o priznanju narodne vlade Albanije i uspostavljanju diplomatskih odnosa sa njom donela 28. aprila 1945 (Isto, str. 139).

⁵ Dok. br. 145. str. 423.

⁶ Isto, str. 424.

Uprkos Taškovoju oceni, već u proleće iste godine pojavili su se prvi znaci nezadovoljstva albanske strane pojedinim jugoslovenskim predstavnicima u Albaniji, pre svega Velimirom Stojnićem, jugoslovenskim ambasadorom u Albaniji. Podatak o tome nalazi se u dnevničkom zapisu sovjetskog ambasadora u Tirani D. S. Čuvahina o njegovom razgovoru sa Enverom Hodžom, datiranom 20. majem 1946. U razgovoru E. Hodža je optužio Stojnića za mešanje u unutarpartijsku borbu u rukovodstvu albanske partije tokom njenog Beratskog plenuma održanog novembra 1944., u vreme kada je Stojnić bio šef vojne misije Vrhovnog štaba u Albaniji. Na plenumu se, inače, odlučivalo o sazivu prvog kongresa KP Albanije. Prema zapisu, u kome se navode Hodžine reči, Stojnić je »uz prečutnu saglasnost nekih članova CK KPA« osudio primere »terorizma«, »diktatorske« postupke partije i njenu »izolovanost od masa«. E. Hodža je opravdavao takva delovanja time što se sve sprovodi u interesu partije i nacionalnooslobodilačke borbe.⁷ Oštru borbu unutar CK KPA E. Hodža je objašnjavao »isključivo štetnim uticajem viših predstavnika KP Jugoslavije Stojnića i Dizdarevića«.⁸

Sledeći dokument predstavlja razgovor Envera Hodže sa sovjetskim ambasadorom u Albaniji D. S. Čuvahinom posle posete albanskog vode Beogradu juna 1946. Datiran 3. julom, ovaj dokument je važan za razumevanje tadašnjih jugoslovensko-albanskih odnosa. Prema zapisu u dnevniku ambasadora Hodža je izjavio da su »kako on sam, tako i drugi članovi albanske delegacije u potpunosti zadovoljni rezultatima posete Beogradu« ocenivši da će i ubuduće imati »veliki značaj za razvoj političkih i kulturnih odnosa između Albanije i Jugoslavije«. Obaveštio je sovjetskog ambasadora o pregovorima u vezi sa zaključivanjem ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između dve zemlje.⁹ Ugovor će Narodna skupština FNRJ ratifikovati 20. jula, a albanska Narodna skupština 8. avgusta 1946.¹⁰ Spomenuo je i ugovor o ekonomskoj saradnji, potpisani u Beogradu i kredit koji je Jugoslavija odobrila Albaniji u iznosu od 1,2 miliona američkih dolara. Ugovori su uglavnom bili

⁷ Plenum je održan novembra 1944. U razgovoru Hodža je kritikovao istupanje člana CK KPA Sejfule Malešova, koji je optužio albansko partijsko rukovodstvo u kome nema nijednog rukovodioca iz naroda, okrivio CK KPA za »banditizam i teror« i tražio da budu »predati vojnom tribunalu« (dok. br. 149, str. 439). Na plenumu je Envera Hodžu kritikovao i Nako Spiro, koji je dolazio kod Stojnića i tražio da CK KPJ interveniše kako bi smenili Hodžu s dužnosti sekretara CK. Stojnić je taj zahtev energično odbio. Enver Hodža je na plenumu izjavio: »Trebalо je da dode drug Veljo da nas protrese i otvori malо šire horizonte, da nam da perspektivу, i zbog toga je ovaj sastanak mnogo pomogao Partiji« (V. Dedijer, *n.d.*, str. 113, 114).

⁸ Dok. br. 149, str. 440. Priredivači su u komentaru naveli: »Žestoka borba u rukovodstvu partije, koju su podgrevali jugoslovenski konsultanti, dovela je do odlaganja rokova Prvog kongresa KP Albanije sa 25. maja 1946. godine na novembar 1948. godine« (str. 441).

⁹ Ugovor je bio sklopljen u Tirani 10. juna 1946. Jugoslavija je preuzeala, između ostalog, u formi međunarodnoopravne obaveze da brani nezavisnost Albanije. Dve strane su se dogovorile o »najtešnjoj« saradnji u svim međunarodnim akcijama za očuvanje mira i bezbednosti (čl. 2), pružanju »vojničke i svake druge pomoći svim raspoloživim sredstvima u slučaju napada na jednu od ugovorenih strana (čl. 3), nestupanju u bilo koji savez ili učešće u koaliciji uperenih protiv druge ugovorne strane (čl. 4), rešavanju svih medusobnih odnosa »samo na bazi najiskrenijeg prijateljstva« s tim da će ekonomske, kulturne i druge veze biti regulisane posebnim sporazumima (čl. 5). Ugovor je bio zaključen na 20 godina sa mogućnošću produženja posle svakih pet godina. (*Narodna skupština FNRJ. Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda*, stenografske beleške, 15. maj – 20. jul 1946. Beograd 1946, str. 1135–1136).

¹⁰ Prilikom ratifikacije ugovora u Narodnoj skupštini Albanije E. Hodža je izjavio da u narodima Jugoslavije imaju »najiskrenijeg i najjačeg saveznika« (V. Dedijer, *n.d.*, str. 154), a prilikom zaključenja naglasio da za albanski narod ugovor predstavlja »garantiju bezbednosti u obnovi naše zemlje i mnogo će doprineti pravilnom i brzom razvoju prijateljske saradnje između Albanije i nove Jugoslavije« (Isto, str. 153).

pripremljeni tokom boravka ministra privrede i rukovodioca odseka za propagandu i agitaciju CK KPA Nako Spira Beogradu početkom maja te godine.¹¹

Velika pažnja u razgovoru bila je posvećena vojnim pitanjima. Hodža je ocenio da je maršal Tito »pokazao veliko interesovanje« za stanje albanske vojske, dislokaciju njenih delova, snabdevanje i planove albanskog generalštaba za slučaj rata, stanje suvozemnih i morskih puteva i aerodroma. Tito je preporučivao da se Albanija »pre svega« bavi učvršćivanjem južne granice prema Grčkoj i morske obale, mada je ocenio da u »postojećem trenutku u Albaniji i Jugoslaviji »nema materijalnih mogućnosti za izgradnju savremenog tipa odbrambenih utvrđenja«. Savetovao je izgradnju odbrane na celokupnoj morskoj granici Albanije, makar privremene, u cilju da se »poremeti iskrcavanje neprijateljskih oružanih snaga«. Prema Hodžinim rečima Tito je posebno ukazao na potrebu jačanja odbrane rejona Valone, ostrva Saseno i grebena Karaburci, kao i rejona Sarande, koji se neposredno graniče sa grčkim ostrvom Krftom, smatrajući da oba rejona imaju »veliki strateški značaj, jer faktički gospodare nad ulazom u Jadransko more«. Hodža je saopštio sovjetskom ambasadoru da će jugoslovenski generalštab pružiti svestranu pomoć albanskoj vojsci u organizovanju i izgradnji odbrambenih utvrđenja i uskoro upititi vojne stručnjake u Albaniji, kao i da je između štabova dve vojske postignuta saglasnost o obezbedenju stalne veze i koordinaciji dejstava. U tom smislu je dogovoren o stalnim vojnim delegacijama generalštabova dve strane i o pojačanju aparata vojnog atašea Jugoslavije u Albaniji.¹² Albanski lider je ocenio da je jugoslovenska vojska gore obučena nego albanska i da još nosi nemačke vojne uniforme, ali da su »obuka, disciplina i naoružanje jugoslovenske vojske mnogo bolje«, jer je »u potpunosti naoružana sovjetskim naoružanjem«.¹³

U razgovoru je bilo govora i o ekonomskim problemima. Prema rečima Hodže, »po Titovom mišljenju radi izvršenja vojnog programa potrebno je odgovarajuće podići ekonomiju Albanije«, potkreplivši to mišljenje Staljinovom izjavom za vreme svog nedavnog susreta u Moskvi, o tome da će Sovjetski Savez ekonomski pomagati Albaniju »preko Jugoslavije«, da ne bi neposredna pomoć izazivala »primedbe od strane saveznika«.¹⁴ U tom cilju je zaključen niz ekonomskih ugovora i ugovor o finansijskom kreditu, potpisani u Beogradu.¹⁵ E. Hodža je obavestio sovjetskog ambasadora o formiranju albansko-jugoslovenskih mešovitih društava na paritetnim osnovama za izgradnju i eksplotaciju železnice, dobijanje i preradu naftе, proučavanje prirodnih bogatstava i njihovu eksplotaciju, elektrifikaciju, brodogradnju, kao i o izvozno-uvoznim i trgovackim društvima i albansko-jugoslovenskoj banci. Prema njegovim rečima Jugoslavija je obećala tehničku pomoć u poljoprivredi, tekstilnoj i preradivačkoj industriji, ishrani i drugim privrednim oblastima. Pomenuo je jugoslovenski kredit radi kupovine jugoslovenske robe i otplate usluga raznim albanskim usta-

¹¹ Dok. br. 159, str. 472.

¹² Jugoslovenska država je od leta 1945. do leta 1948. za potrebe albanske armije iz državne kase izdvojila »ukupno 704 miliona i 791 hiljadu dinara«. U Jugoslaviji se obučavalo albanski vojni kadar, u Albaniji su radili jugoslovenski vojni stručnjaci (V. Dedijer, *n.d.*, str. 162.).

¹³ Dok. br. 159, str. 472–473.

¹⁴ Isto, str. 473–474.

¹⁵ Sporazum o privrednoj saradnji zaključen je 1. jula 1946. Predviđao je da će vlada FNRJ odobriti Albaniji kredit za nabavku mašina i drugih sredstava radi kompletiranja i izgradnje industrije za proizvodnju artikala široke potrošnje, ukazivati pomoć u razvoju svih grana industrije i u poljoprivredi, slati stručnjake, davati tehničke informacije, izradavati projekte i drugu dokumentaciju, obučavati albanske radnike u Jugoslaviji. Predviđeno je i formiranje mešovitih društava radi obnove i povećanja proizvodnih mogućnosti Albanije (V. Dedijer, *n.d.*, str. 174.).

novama, preduzećima i pojedincima. Kredit u iznosu od 1,2 miliona dolara bio bi dat na pet godina sa otplatom od 3% godišnje do 1948, a otpaćivao bi se u robi i američkim dolarima.

Prilikom rasprave o albansko-jugoslovenskom železničkom društvu nije bio postignut dogovor o prioritetima izgradnje: da li prvo graditi prugu Peć–Skadar–Drač–Valona ili Struga–Valona. Prema Hodžinim rečima, Tito je izjavio da bi izgradnja bilo koje od tih pruga mogla da počne tek 1947. godine.¹⁶

Ugovor o privrednoj saradnji poslužio je kao osnov za sklapanje još desetak sporazuma koji su regulisali različite vidove privredne saradnje između dve zemlje krajem oktobra i početkom novembra 1947. godine.¹⁷

Treće pitanje odnosilo se na unutarpartijske i personalne odnose u albanskoj KP, pre svega u Centralnom komitetu, kao i na greške počinjene u ranijem periodu. Prema rečima Hodže, on je Titu rekao da su »predstavnici jugoslovenske Partije pri CK KP Albanije ukazali veliku pomoć albanskoj partiji«, mada se istovremeno požalio na grčke Velje Stojnića u koje je ubrojio uvođenje »oportuniste« Sejsule Malešova posle Beratskog plenuma CK KPA u njegov Politički biro. Tito je izjavio da se »u celini slaže« sa Hodžinom očenom situacije u KP Albanije, naglasivši da je njena politička linija »bila i ostaje pravilna«, a da je u poređenju sa drugim i starijim komunističkim partijama KP Albanije učinila »srazmerno manje grešaka« nego bila koja druga bratska partija za vreme rata. Složio se sa ocenom da su predstavnici KPJ »zaista dopustili mnogo gluposti u Albaniji«, stavivši se u poziciju »očeva«, ne uzimajući u obzir mišljenje mesnih rukovodilaca i zaboravljujući da je albanska partija samostalna i nezavisna.¹⁸ Savetovao je Hodži da u KPA uspostavi jedinstvo smatrajući da politiku partije i vlade treba da usmerava »jedna ličnost« – generalni sekretar, koji je bio istovremeno predsednik vlade. Pri tome je imao u vidu Envera Hodžu, dok Koči Dzodze kao sekretar CK KPA treba da se bavi »samo organizacionim poslovima«. Naveo je primer Aleksandra Rankovića, koji je i sam prisustvovao kraju razgovora: kao organizacioni sekretar KPJ on se »ne bavi u KPJ nikakvom politikom, nego se pod njegovim, Titovim rukovodstvom, bavi samo organizacionim poslovima u CK-u partije«.¹⁹ Tito je, prema rečima Hodže, izrazio želju da Koči Dzodze poseti Beograd radi upoznavanja sa metodama rada organizacionog sekretara KPJ. Obećao je Hodži da će jugoslovenska partija »i dalje ukazivati albanskoj partiji svestranu pomoć i podršku« i da će u najskorije vreme poslati u Tiralu »istaknutog predstavnika KPJ radi upoznavanja sa radom KP Albanije i razmene iskustava«.²⁰

¹⁶ Dok. br. 160, str. 473–475. Pre rata u Albaniji nije bilo nijedne železničke pruge.

¹⁷ Ugovorima su rešavana pitanja carinske unije, usaglašavanja raznih ekonomskih pitanja, izjednačavanja valute. Jugoslavija je 1946. dala beskamatni kredit Albaniji od 5 mrd. dinara, u 1947. kredit od 2 mrd. dinara, a 1948. od 3 mrd. dinara. (Marko Perović, *n.d.*, str. 169). Jugoslavija je preuzela obavezu da podigne fabriku šećera u Korči, konzerviranja voća i povrća u Elbasanu, telefonsku centralu u Tirani i dr. (*Isto*, str. 169). Pomoć Jugoslavije globalno je iznosila preko 6 mrd. dinara, a protivusluga Albanije oko 1.300 mrd. dinara ili leka (*isto*, str. 171). Do 7. novembra 1947. Jugoslavija se obavezala da izgradi železničke pruge. Albansko-jugoslovensko mešovito društvo za izgradnju i eksploataciju željeznica počelo je radove na pruzi Drač–Elbasan do Pećine u dužini od 43 km, obezbedivši potreban materijal, najbolje stručnjake i poslavši na izgradnju pruge omladinsku brigadu (*isto*, str. 111). Jugoslavija se prema ugovorima obavezala da izgradi rafineriju za preradu nafta. (V. Dedijer, *n.d.*, str. 174, 179).

¹⁸ Dok. br. 159, str. 475.

¹⁹ *Isto*, str. 476. Koči Dzodze je bio potpredsednik albanske vlade, ministar unutrašnjih poslova i predsednik Generalnog saveta Demokratskog fronta.

²⁰ Dok. br. 159, str. 476.

Dokumenat je važan i za upoznavanje sa stavovima J. B. Tita i Envera Hodže o Kosovu i Metohiji i budućnosti te oblasti. U razgovoru sa Titom Hodža je pokrenuo pitanje budućnosti Kosova i Metohije posle dobijanja telegrama od albanskog ambasadora u Moskvi K. Toška koji je »tobože«, prema napomeni priredivača knjige, informisao E. Hodžu o tome da je za vreme svog nedavnog boravka u Moskvi Tito od Staljina dobio zadatak da »pitanje Kosova i Metohije reši za vreme susreta sa Enverom Hodžom«.²¹ Jugoslovenski ambasador u Tirani Josip Đerda obavestio je o tome sovjetskog ambasadora D. S. Čuvahina u razgovoru održanom 5. jula. U dnevničkom zapisu Čuvahina stoji da »tačka gledišta J. Tita po pitanju dalje sudbine Kosova i Metohije« jeste »da ni unutrašnja situacija u Jugoslaviji, ni međunarodni položaj, nisu naklonjeni pokretanju pitanja pripajanja ovih oblasti Albaniji«. Navodi se da je Tito u razgovoru sa Hodžom izjavio da se od pokretanja tog pitanja »Albanija ne bi učvrstila, a Jugoslavija bi mogla mnogo izgubiti, posebno u Srbiji, za koju ovaj problem ima osobit značaj«.²² Sem toga, Tito je, navodno, rekao Hodži da je »u ovo vreme nesvrishodno pokretati pitanje o pripajanju ove oblasti Albaniji ni od strane jugoslovenske ni albanske vlade«, mada smatra »da će ova oblast, naseljena većinom Albancima, bez sumnje biti u dogledno vreme pripojena Albaniji, ali da će to biti moguće tek kada Albanija i Jugoslavija postanu socijalističke države«.²³ Uverivši Tita da se »i sam pridržavao te tačke gledišta u toku narodnooslobodilačke borbe i da je istu poziciju u ovom pitanju zauzimalo i celokupno rukovodstvo KP«, Hodža je u razgovoru sa sovjetskim ambasadorom izneo stav da »pitanje Kosova i Metohije mora u nekoj formi naći svoj odraz u Ugovoru o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći«. Taj stav je ponovio Titu, ocenivši da u slučaju da to ne bude učinjeno, »reakcionarni elementi na Kosovu i Metohiji, kao i u samoj Albaniji, mogu pokrenuti jaku propagandu, okrivljujući sadašnju albansku vladu za prodaju ovih oblasti Jugoslaviji«.²⁴ Tito je odgovorio da »u potpunosti deli gledište Envera Hodže o budućnosti Kosova i Metohije« i primetio da »jugoslovenska vlada u prošlosti nije posvećivala dužnu pažnju stanovništву ovih oblasti zbog čega je tamo mnogo nereda«.²⁵ Hodža je sovjetskog ambasadora obavestio o tome da Tito »smatra potrebnim da se preduzmu sve mere na zblžavanju stanovništva Kosova i Metohije sa stanovništvom Albanije i da bi jedna od takvih mera mogla biti otvaranje albansko-jugoslovenske granice i ukidanje carina na ovom delu granice«. U vezi s tim Hodža je odgovorio da to pitanje »zahteva da bude posebno proučeno i da mu se treba vratiti u budućnosti«.²⁶

Dvadeset dana posle tog razgovora, 5. jula, sovjetski ambasador Čuvahin je pozvao jugoslovenskog ambasadora u Tirani Đerdu da se, kako se izrazio, »pojasni« prilaz jugoslovenske vlade »o obostrano veoma škakljivom pitanju« – sudbini Kosova i Metohije.²⁷ Prema zapisu u dnevniku Čuvahina bilo je reči o jugoslovensko-albanskoj saradnji tokom 1943–1944, o tome da je posle oslobođenja Debra u gradu bila istaknuta albanska zastava što je izazvalo

²¹ Primedba priredivača knjige, str. 478.

²² Cit. prema primedbi priredivača knjige, str. 478.

²³ Isto, str. 476.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, str. 477.

²⁷ Dok. br. 159, str. 478. U primedbi priredivači knjige navode da je u tom razgovoru bilo reči o učešću albanskih partizana u vojnim operacijama NOAJ 1943–1944. u Crnoj Gori, Srbiji i zapadnoj Makedoniji, u rejonima naseljenim Albancima.

sukob između albanskog i jugoslovenskog štaba, kao i da je pokrenuto pitanje neravnomerne podele albanskih zemalja 1913. godine. Zbog toga je došlo do »oštре razmene pisama između Hodže, s jedne strane, i Tita i Svetozara Vukmanovića – Tempa, s druge. Pošto je rat još trajao, dogovorili su se da to pitanje ne pokreću do završetka rata, a zatim da se ono reši plebiscitom«.²⁸

Naredni dokumenat pokazuje da su u odnosima između Jugoslavije i Albanije sredinom 1947. već postojale odredene teškoće. O tome svedoči zapis o razgovoru sa Enverom Hodžom u dnevniku V. M. Molotova od 15. jula 1947. u kome je bilo reči i o ekonomskim odnosima Albanije sa Sovjetskim Savezom i susednim balkanskim državama. U razgovoru su učestvovali tadašnji albanski ministar unutrašnjih poslova Koči Dzodze i poslanik SSSR D. S. Čuvahin. Na Molotovljevo pitanje o tome da li postoji ugovor između Albanije i Jugoslavije o diplomatskim odnosima Hodža je odgovorio da je još 1946. godine sklopljen ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći, kao i niz ekonomskih ugovora,²⁹ ne odgovorivši na pitanje o diplomatskim odnosima, koji su bili uspostavljeni još 1945. Istakao je da se politički i ekonomski odnosi sa Jugoslavijom »uspešno razvijaju i učvršćuju«, a da prijateljstvo sa Jugoslavijom »albanski narod smatra osnovnim i životnim pitanjem«.³⁰ Istovremeno, kritikovao je Jugoslove zbog »dosta sporog« rešavanja ugovora o ekonomskim odnosima. Ocenio je da Jugosloveni »nisu mnogo zainteresovani za realizaciju ekonomskih ugovora«, pa se »stvara utisak da su svi albansko-jugoslovenski ekonomski ugovori i odluke bili sklopljeni bez naročito dubokog proučavanja pitanja«, zbog čega njihova realizacija »nailazi na teškoće«. Kao primer odugovlačenja u realizaciji ekonomskih ugovora Hodža je naveo da su Jugosloveni pristali da izgrade železničke pruge (jednu od Duresa do Elbasana i Struge, drugu od Senđepia do Peći) za 2–3 godine, ali da »do sada još nije počeo rad«.³¹ Istakao je i to da mešovita albansko-jugoslovenska društva ne rade, da postoji deficit osoblja u tehničkom i administrativnom aparatu, odsustvo konkretnog plana razvoja metalne i industrije uglja, a da se eksploracijom prirodnih bogastava bave samo sovjetski stručnjaci i albansko ministarstvo.³² Nije zaboravio pak da obavesti sovjetskog ministra inostranih poslova o tome da je Jugoslavija odobrila Albaniji pomoć od 300 hiljada metarskih centi pšenice i kukuruza.³³

O teškoćama u albansko-jugoslovenskim odnosima u tom periodu svedoči i dnevnički zapis sovjetskog ambasadora u Jugoslaviji A. I. Lavrentjeva od 14/15. avgusta 1947, u kome se iznosi razgovor između njega i J. B. Tita o jugoslovensko-albanskim odnosima. O toj temi ambasador je zapisao: »U razgovoru koji sam vodio na Brdu sa Titom, on mi je posle posete albanske vladine delegacije Moskvi³⁴ rekao da su se neki albanski rukovodnici pogrešno ponašali u odnosu na Jugoslaviju i pogrešno ocenjuju njenu prijateljsku politiku. Neki govore da Jugoslavija jeftino želi da stavi šapu na Albaniju i da mnogo obećava,

²⁸ Isto, str. 478.

²⁹ Vidi nap. 9.

³⁰ Dok. br. 229, str. 679.

³¹ Isto, dok. 229, str. 680.

³² Isto.

³³ Isto. Nije rekao da je na osnovu trgovinskog ugovora iz Jugoslavije u Albaniju 1945. bilo poslano 2.900 tona pšenice i 5.700 tona kukuruza, a 1946. ustupljeno bez naknade 20.000 tona pšenice i kukuruza (V. Dedijer, *n.d.*, str. 171).

³⁴ Albanska vladina delegacija boravila je u Moskvi sredinom jula 1947. U razgovorima sa J. V. Staljinom, A. A. Ždanovim i M. A. Suslovim albanski rukovodnici su kritikovali jugoslovensko rukovodstvo, a sovjetski rukovodnici su se složili sa kritikom. Razgovor je bio održan 16. jula 1946. (primedba priredivača knjige, s. 681).

ali praktično ništa ne radi. Jugoslavija je zaista pokazivala interes prema Albaniji, polazeći od interesa samog albanskog naroda i težeći tome da opstane nezavisnost Albanije. Jugoslavija je zainteresovana za Albaniju kao najvažnijeg geografskog i vojnostrateškog partnera. Albaniji je bila ukazana velika pomoć u robi i žitu, uprkos tome što je jugoslovenska reakcija iskoristila ove mere protiv jugoslovenske vlade.³⁵ Ambasador je naveo da je Tito nezadovoljan pozicijom Nako Spirua³⁶, tvrdeći da Spiru »sprovodi politiku odvajanja Albanije od Jugoslavije« i da je 1946. godine prilikom posete Jugoslavije kritikovao Envera Hodžu, a sada »sa njim tesno kontaktira«. Tito je »govorio Albancima prošle godine da Enver Hodža kao generalni sekretar mora imati i odgovarajući položaj, tj. učvršćivao je njegovu poziciju«.³⁷ Tvrđio je da »ne misli da je Enver Hodža čovek koji prividno pripada jednoj, a radi za drugu grupu«, ali prema njegovom utisku »može da podlegne različitim uticajima«. Najčvršćim i doslednim rukovodiocem Titom, kako je zapisano, smatra Dzodzea. Prema informacijama koje ima »među albanskim rukovodicima nema potrebne usaglašenosti u radu«.³⁸ Ambasador dalje navodi: »Tito misli da treba sprečiti razlaz između Jugoslavije i Albanije. Zato smatra da bi bilo celishodno da se Hodža i Dzodze neoficijelno pozovu u Jugoslaviju i sa njima razgovara o tom pitanju. Po Titovom mišljenju njima bi trebalo pomoći, a pomoć Sovjetskog Saveza Albaniji ne sme se smatrati izrazom toga da Sovjetski Savez želi da odvoji Albaniju od Jugoslavije, nego obratno – kao sadejstvo zbliženja dve susedne zemlje«.³⁹ Prema dnevničkom zapisu Tito »namerava« da predloži Albancima da Spirua »uklone s posla«, podeljećeći da će se »politika nenaklonosti prema Jugoslaviji od strane pojedinih rukovodilaca nezadovoljnih Jugoslavijom« odraziti na »odredene slojeve albanskog naroda«. O tome, navodno, Tito poseduje pisani izveštaj predstavnika KPJ u Albaniji.

Na molbu ambasadoru da mu saopšti mišljenje sovjetske vlade o nameranom susretu sa Hodžom i Dzodzeom, Tito je dobio uveravanja da će njegova molba biti prosledena u Moskvu.⁴⁰

Dokumenat pokazuje da je albansko rukovodstvo izražavalo ne samo uzdržanost u odnosu na Jugoslaviju, nego i nepoverenje prema jugoslovenskim namerama u pogledu Albanije. Glavni uzrok tome bili su sukobi u rukovodstvu KP Albanije, pre svega između Envera Hodže i Koči Dzodzea, koga je Hodža smatrao eksponentom jugoslovenske politike prema Albaniji. Ovaj atagonizam, ocenio je u svojoj monografiji Čedo Šrbac, uslovio je »stav KP Albanije prema KPJ i uopšte prema politici zbližavanja i povezivanja sa Jugoslavijom«⁴¹ mada je ona svesrdno pomagala razvoj zaostale Albanije, njenu međunarodnu afirmaciju.⁴²

³⁵ Vidi nap. 15, 17.

³⁶ Dok br. 233, str. 687.

³⁷ Spiru je tada bio rukovodilac odseka propagande i agitacije KP Albanije, ministar privrede i generalni sekretar Anifašističkog saveza omladine Albanije.

³⁸ Dok. br. 233, str. 678.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, str. 687–688.

⁴¹ Č. Šrbac, *n.d.*, str.72.

⁴² Jugoslovenska delegacija na konferenciji o reparacijama, održanoj u Parizu decembra 1946., zalagala se da Albaniji bude dodeljena veća kvota reparacija, a njen delegat Aleš Bebler je izjavio da jugoslovenska delegacija neće potpisati završni akt konferencije ako albanska kvota ne bude povećana (Č. Šrbac, *n.d.*, str. 145). Još januara 1945. jugoslovenska vlada prihvatala je albanski zahtev za prijem u OUN na njegovom zasedanju u Londonu (*Isto*, str. 157).

Nagomilavanjem teškoća u jugoslovensko-sovjetskim odnosima početkom 1948., sovjetska kritika jugoslovenskog partijskog i državnog rukovodstva prenela se i na druge zemlje narodne demokratije, među kojima je bila i Albanija. Problemima u albansko-jugoslovenskim odnosima se bavio Osmi plenum CK KP Albanije, čije je rukovodstvo CK KPJ optužio za antijugoslovensko delovanje. Iz informacije članova odseka spoljne politike CK SKP(b)-a od 15. maja te godine, u kojoj se govori o radu i zaključcima Osmog plenuma, saznaće se da se antijugoslovenska politika odnosila uglavnom na Nako Sporu, bivšeg ministra privrede, predsednika planske komisije i člana Politbiroa CK KP Albanije. Prema tom dokumentu, objavljenom u knjizi, plenum je razmotrio to pitanje i doneo rezoluciju u kojoj je Spiru optužen za antinarodnu i neprijateljsku delatnost pri čemu je upregnuo »sve snage« da albansku privredu razvija »nezavisno i odvojeno od privrede Jugoslavije«. Autori dokumenta su podvukli da je rezolucija plenuma »prihvaćena prema uputstvima iz Jugoslavije«, i da je njen projekt izrađen »uz učešće opunomoćenika CK KP Jugoslavije i Albanije Save Žlotića pošto se u njoj zaključivalo da postoji potreba »tešnjih veza i saradnje sa Jugoslavijom«.⁴³ Takav zaključak u informaciji sovjetskih predstavnika je bio diktiran već narušenim jugoslovensko-sovjetskim odnosima od sredine marta 1948.⁴⁴

Albansko partijsko i državno rukovodstvo podržavalo je politiku SSSR-a prema Jugoslaviji. O tome svedoči razgovor između V. M. Molotova i Envera Hodže održan pošto je Politički biro CK SKP(b) dobio pismo o situaciji u KP Jugoslaviji datirano sa 28. majem. Prema dnevničkom zapisu sovjetskog funkcionera od 24. juna, Enver Hodža je u razgovoru izjavio da je to pismo »spasilo Albaniju od velike opasnosti«, koja se sastojala u »delovanju rukovodećih ličnosti Jugoslavije«. Podvukao je da su rukovodnici KP Albanije »imali potpuno poverenje u CK KPJ, posebno u Titu«. Ubedeni su da »takva pozicija odgovara uputstvu CK SKP(b)« a o albansko-jugoslovenskim odnosima je bilo reči za vreme njegovog prvog susreta sa Molotovim u Parizu i prilikom boravka u Moskvi.⁴⁵ U razgovoru je Hodža kratko izneo istorijat albansko-jugoslovenskih odnosa, pre svega odnosa između dve partije. U zapisu stoji: »Hodža govorí da je pismo CK SKP(b) omogućilo albanskim rukovodnicima da shvate kakva je bila linija CK KPJ. Radi lakšeg sprovodenja te politike CK KPJ je težio da pre svega podrije jedinstvo u rukovodstvu kompartije Albanije i autoritet nekih albanskih rukovodilaca«,⁴⁶ jer i KP Albanije još mlada, a rukovodeći kadrovi nemaju dovoljno marksističko-lenjinističkog obrazovanja. U zemlji u suštini ne postoji radnička klasa. Ipak partija ima veliko borbeno iskustvo. Za vreme rata ona se borila za oslobođenje Albanije... U njoj je bilo grešaka, ali, kako misli Hodža, ne principijelnih. Dalje je rekao da za vreme rata

⁴³ Informaciju su sačinili saradnici odseka spoljnih poslova CK SKP(b) N. I. Puhlov i P. I. Mahna. Osmi plenum CK KP Albanije je održan od 28. februara do 9. marta 1948. (dok. br. 282, str. 872). Prema svedočenju Svetozara Vukmanovića-Tempa odnosi sa Albanijom zahladneli su »kada su se umešali sovjetski predstavnici«, koji su pokušali da »istisnu« Jugoslove iz Albanije, što je dovelo do zaostrevanja odnosa između Jugoslavije i SSSR-a od kraja 1947. (Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*. Beograd 1971, knj. 2, str. 45.).

⁴⁴ O tome svedoči razmena pisama između CK SKP(b) o odzivu sovjetskih stručnjaka iz Jugoslavije (od 18. febraura 1948.), o tužbama jugoslovenskog rukovodstva (od 27. marta 1948.), kao i pisama sovjetskog partijskog rukovodstva i CK KPJ od 4,9. i 22. maja u vezi sa sastankom Kominforma u Bukureštu 5. maja i neodlaskom jugoslovenske delegacije na konferenciju Inforbiroa u Varšavi 24. juna 1948.

⁴⁵ Dok. br. 293, str. 904.

⁴⁶ Isto, str. 904.

»nije bilo veze između rukovodstva albanske KP i CK KPJ«.⁴⁷ Pomenuo je da je Miladin Popović, koga su Albanci oslobođili iz logora,⁴⁸ pružio usluge albanskim komunistima, ali on nije bio zvanični predstavnik CK KPJ. Neposredno pre oslobođenja Albanije CK KPJ je poslao svog zvaničnog predstavnika.⁴⁹ Izneo je da su Jugosloveni pri tome govorili da »u zadatku tog predstavnika pre svega ulazi pomoći Albancima u organizovanju vlade. Faktički, pak, njegov cilj je bio u tome da ukloni bivše rukovodioce partije i pronade prihvatljive ljude za Jugoslavene«.⁵⁰ Tvrđio je da su Jugosloveni »optuživali rukovodstvo albanske kompartije da teži da deluje nezavisno od CK KPJ«, a u vezi sa Kosovom »optuživali albanske rukovodioce zbog šovinizma«.⁵¹

Po njegovom mišljenju Jugosloveni su postigli cilj: uoči oslobođenja Albanije sastav CK albanske partije odgovarao je interesima Jugoslovena. Jugosloveni su mogli uneti rascep u rukovodstvo albanske kompartije. Jugosloveni su težili tome da se CK KP albanske kompartije rukovodi samo direktivama CK KPJ. Albanci su išli na tesnu saradnju sa Jugoslovenima«.⁵²

»Prelomni momenat«, prema rečima Envera Hodže, u albansko-jugoslovenskim odnosima je nastupio prilikom posete albanskih rukovodilaca Moskvi, koja je usledila zbog toga što su Jugosloveni »počeli da optužuju albanske rukovodioce zbog antijugoslovenke politike« pri čemu su čak pribegli »uceni«, optuživši ih za uklanjanje Titovih slika u nekim ustanovama. Hodža je u razgovoru sa opunomoćenim u poslovima Jugoslavije izjavio da »takve optužbe nemaju nikakvog osnova«.⁵³ Mada je optužio Jugoslovene da stvaraju utisak da su albanski rukovodioци činili »niz grešaka«, među kojima je bila i težnja da deluju nezavisno od KPJ, kao i »šovističko ponašanje u odnosu na Kosovo«, priznao je da je KP Albanije »činila greške«.⁵⁴ Jugoslovensku stranu optužio je i za izjave da se u KPA oseća »ruka neprijatelja«, imajući u vidu Nako Spirua, što je izazvalo »tešku situaciju«, jer se KP Albanije »nije smatrala nezavisnom«. »Veštački su zaoštrevani odnosi sa Albanijom«, njen rukovodstvo optuživano za autokratiju ocenjujući tu optužbu »apsurdnom«.⁵⁵

Prilikom razmatranja ekonomskih odnosa sa Jugoslavijom, Hodža je tvrdio da su Jugosloveni »počeli napad na ekonomsku politiku Albanije«, potvrđujući tu ocenu time što se dugo nisu izjasnili o petogodišnjem planu da bi ga na kraju podvrgli kritici. Jugoslovensku stranu je optužio za težnju da Albaniji onemogući razvijanje ekonomskih odnosa sa drugim državama, u čemu je video »kolonijalni« odnos prema Albaniji, jer Jugosloveni »imaju u vidu samo interes Jugoslavije«.⁵⁶

⁴⁷ Isto, str. 904. Izjava nije odgovarala istini, jer su za vreme rata predstavnici CK KPJ Miladin Popović i Dušan Mugoša, sekretar i član Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, već 1941. po uputstvima CK KPJ boravili u Albaniji na povezivanju raznih grupa i formiranju KP Albanije. Posle povratka iz Grčke Svetozar Vukmanović-Tempo je jula 1943. boravio u Albaniji, pomažući formiranje partizanskih odreda (V. Dedić, n.d., str. 11, 66). Mada veze sa CK KPJ za vreme rata nisu bile redovne, Popović i Mogoša su ga obaveštavali o situaciji u Albaniji i vezama sa rukovodstvom KPA.

⁴⁸ Dok. br. 293, str. 904.

⁴⁹ Velju Stojnića, šefa misije Vrhovnog štaba i instruktora CK KPJ.

⁵⁰ Dok. br. 293, str. 904.

⁵¹ Isto, str. 904–905.

⁵² Isto, str. 905.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto. Tu tvrdnju počekao je nepostavljanjem pribora za dobijanje nafta sa odgovorom jugoslovenske strane da ne moraju brinuti, jer »ako je manje nafta dobijeno, od toga će izgubiti samo Jugoslavija« (Isto, str. 906).

Visoki partijski i državni funkcioner ocenio je da je Hodžino izlaganje »savršeno« pravilno, jer Jugosloveni »zaista nastupaju sa kolonijalnom politikom u odnosu na Albaniju«.⁵⁷

Posle donošenja Rezolucije Informbiroa 28. juna 1948. albansko rukovodstvo je zaboravilo ne samo mnogobrojne pohvale na račun Jugoslavije i njenog državnog i partijskog rukovodstva, nego i sve što je Jugoslavija učinila za razvoj albanske privrede, osposobljavanje njene vojske i međunarodnu afirmaciju. Odmah posle donošenja Rezolucije, 1. jula, CK KP Albanije je objavio saopštenje, u kojem se solidarisao sa tim dokumentom i optužbama na račun KPJ. Između ostalog, u saopštenju se tvrdilo da CK KPA osuđuje »otvorenu izdaju rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije koji su izdali marksizam-lenjinizam, koji su izdali tabor socijalizma i koji se nalaze u otvorenom i sramnom ratu sa slavnom otadžbinom socijalizma, sa slavnom partijom Lenjina-Staljina, s demokratskim i antiimperialističkim taborom«. Rukovodioci KPJ se nazivaju »gnusnim trockistima«, koji su »izdali svetu stvar herojskog i bratskog jugoslovenskog naroda i želete da ga povedu u katastrofu«. Tvrdilo se da je CK KP Albanije »uvek bio u sukobu sa Centralnim komitetom Komunističke partije Jugoslavije«, koji je nastojao da Albaniji i njenoj partiji »nametne svoje sopstvene metode i sopstvenu izdajničku i neprijateljsku politiku«. Predvoden Titom, CK KPJ je »izopćio sve privredne i političke odnose« sa Albanijom, zasnovane na »velikom bratstvu« iskovanim u ratu, nastojeći da »svojom neprijateljskom antimarksističkom politikom uništi nezavisnost« zemlje i albanske partie.⁵⁸

U dnevničkom zapisu sovjetskog ambasadora u Albaniji D. S. Čuvahina, pisanim 5. novembra 1948., navodi se njegov razgovor sa Koči Dzodzeom, bivšim sekretarom CK KP Albanije i ministrom unutrašnjih poslova, koji je od ambasadora tražio savet kako da postupi sa priznanjem grešaka koje je učinio na prvom kongresu KP Albanije. Između ostalog, u razgovoru su dotaknuti i jugoslovensko-albanski odnosi. Dzodze je uglavnom govorio o svojim odnosima sa pojedinim jugoslovenskim ličnostima (Svetozarom Vukmanovićem-Tempom, Miladinom Popovićem, Josipom Đerdjom). Za svoj pad je optužio S. Vukmanovića, sa kojim je bio u vezi od 1943. godine⁵⁹ i kome je izneo stanje u albanskoj partiji i rad partijskih rukovodilaca. Govorio je o »nepravilnom« radu Miladina Popovića kao predstavnika CK KPJ, ničim ne dokazujući svoju tvrdnju. Za Vukmanovića je rekao da je »trockista«, a sve jugoslovenske predstavnike optužio za »antimarksističko delovanje«, navodeći kao primer delovanje Stojnića na Beratskom plenumu CK KP Albanije (označivši ga intrigom-N. J.) i jugoslovenskog ambasadora u Albaniji Đerde, koji je, navodno, »ne jedanput pokušavao da ga usmeri proiv Envera Hodže« i »posvada sa sovjetskim predstavnicima u Albaniji«.⁶⁰ Na kraju razgovora Dzodze je sovjetskom ambasadoru izjavio da u projektu svog izlaganja na kongresu »žigoše neprijateljsko delovanje jugoslovenskih nacionalista na čelu sa Titom i izražava svoju potpunu saglasnost sa odlukama Partije i vlade po tom pitanju«.⁶¹

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Č. Šrbac, *n.d.*, str. 342.

⁵⁹ Dok. br. 305, str. 934.

⁶⁰ Isto. Kao primer naveo je da je jugoslovenski ambasador u Tirani Josip Đerda, na prijemu povodom dodelje F. Hodži ordena Suvorova prvog stepena od strane sovjetske vlade, rekao da sem Hodže nikod nad albanskim rukovodilaca nije odlikovan, dok su u Jugoslaviji ordenjima nagrađeni mnogi rukovodioci KPJ i vlade (str. 929).

⁶¹ Isto.

U poslednjem objavljenom dokumentu – razgovoru D. S. Čuvahina sa predsednikom Prezidijuma Narodnog sobranja Albanije Omerom Nošanijem, zapisanom u njegovom dnevniku 7. decembra 1948, spomenut je referat Gogo Nušija o ekonomskim problemima, u kome je podvukao jugoslovenske težnje za uvođenjem »kolonijalnog poretka« u Albaniji. Do toga dolazi zato što su albanski rukovodioци »zaboravili osećanje sopstvenog dostojanstva«, kao i što je Tito u očima običnog albanskog naroda postao maltene »bog kome se treba moliti«, a neki rukovodioци »počeli da zaboravljaju« da u Albaniji imaju svoju otadžbinu.⁶²

Objavljena dokumentacija, mada fragmentarna, svedoči o mnoštву važnih aspekata jugoslovensko-albanskih odnosa tokom prvi posleratnih godina do donošenja Rezolucije Informbiroa, koji su se odvijali od prijateljskih i punih poverenja odnosa albanskih rukovodilaca prema KPJ i Jugoslaviji i njenoj politici u njihovoј zemlji do prekida svih veza s njom zbog unutrašnjih partijskih interesa i pod uticajem sovjetskih rukovodilaca. Imajući to u vidu, smatram da ti dokumenti mogu korisno poslužiti istraživačima u njihovom proučavanju posleratnih jugoslovensko-albanskih odnosa.

NADEŽDA JOVANOVIĆ

YUGOSLAV-ALBANIAN RELATIONS 1945-1948 IN DOCUMENTS OF THE RUSSIAN ARCHIVES

Summary

Former studies, monographs, and other contributions dealing with Yugoslav-Albanian relations were written without reference to documents from a number of Russian archives, which have only recently become accessible to historians. Very important in this respect is the first book of documents "East Europe in the Documents of Russian Archives 1944-1953" (Moscow, Novosibirsk, 1977), in which sources for the period 1944-1949 were published. These documents refer to the Yugoslav-Albanian relations, from the period immediately after the war to the break in diplomatic relations between the two countries, caused by the Cominform Resolution of 28 June 1948. The documents, although scarce, portray the countries' military, diplomatic, economic, and political relations, as well as the ties between the Yugoslav and Albanian communist parties, from the postwar period until the middle of 1948. They also testify to the substantial economic aid, which Yugoslavia gave to Albania in order to help its economic development, and to strengthen its military and defensive potential. The internal relations within the Albanian communist party and the conflicts among its leaders are described in these documents, as well as the attitude of the Albanian political and party leadership toward the Yugoslav political elite, and of the latter toward Albania. The published documents clearly show the presence of Soviet influence and interference in Yugoslav-Albanian relations. Particularly important are the documents dealing with the problem of Kosovo and Metohija, and with the future of this region.

⁶² Dok. br. 305, str. 934.

POGLEDI

TRIVO INDIĆ, istraživač
Institut za evropske studije
11000 Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC 341.311(497.1)"1999"
UDC 327.51

GLOBALNE POSLEDICE AGRESIJE NATO NA JUGOSLAVIJU

ABSTRACT: Agresija NATO na Jugoslaviju od 24. marta 1999. godine imala je značajne posledice u domenu međunarodnih odnosa i međunarodnog prava. Ona je pre svega manifestovala geopolitičke interese SAD i novu prirodu NATO kao ofanzivnog pakta. Ona je oživila sve karakteristike hladnog rata i posebno trku u naoružanju. Ujedinjene nacije su u ovom konfliktu marginalizovane, kao i Rusija i Kina. Evropska unija je takođe gurnuta ustranu, potčinjavajući se interesima NATO i SAD, što je izazvalo niz nesporazuma među političkim akterima: između izvršne vlasti i parlamenta, među političkim strankama, sukob javnog mnjenja i oficijelne politike. Posebno poglavje je posvećeno krizi međunarodnog prava i preispitivanju uloge Međunarodnog suda pravde u Hagu i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

Agresija NATO na Jugoslaviju od 24. marta 1999. izazvala je mnoge nedoumice i otvorila brojna pitanja ne samo o smislu toga čina nego i o pravoj prirodi ove međunarodne organizacije, kao i o posledicama koje je proizvela i koje će tek pričiniti na globalne odnose u okviru međunarodne zajednice. Ovde pre svega mislimo na obnavljanje duha hladnog rata među današnjim akterima međunarodnih odnosa, posebno kod tzv. velikih sila (SAD, Evropska Unija, Rusija, Kina) kao i na marginalizaciju postojećeg mehanizma razrešavanja međunarodnih sporova čija je okosnica bila, barem do sada, sistem Ujedinjenih nacija. Suverenitet država, drastično doveden u pitanje ovim ratom, kao i budućnost same Evropske unije i njen suverenitet takođe trpe značajne posledice ovoga dogadaja. Nova uloga koju je sebi dodelio NATO kao i njeno videnje u Rusiji i Kini posebno, i promene koje će ona izazvati u tim dvema zemljama, takođe ulaze u domen analize globalnih posledica agresije NATO na Jugoslaviju. Ogoljeni strateški politički i ekonomski interesi velikih sila iskazani u ovom ratu, bez obzira na oficijelnu retoriku i sadejstvo korumpiranih velikih medijskih kuća, potvrdili su strahovanja od agresivne politike SAD, koja podsećaju na brutalnosti i strahove iz razdoblja najgorih imperijalnih i kolonijalnih osvajanja. U ovom smislu bi se mogla i razumeti upotreba metafore »novi svetski poredak« u analizi današnjih globalnih kretanja.

NATO se na vreme uključio i u raspad tzv. druge Jugoslavije, u razdoblju 1991 – 1995. Dezintegracija ove zemlje došla je kao poručena, pružena ruka spasa ovom vojnog paktu, u čije se razloge postojanja, nakon pada Berlinskog zida i rasturanja Varšavskog vojnog bloka, počelo s pravom da sumnja. U zamršenoj diplomatskoj igri NATO se izborio za dotle nezamisliv ustupak Saveta bezbednosti UN da mu poveri nadgledanje mirovnog procesa u Bosni i Hercegovini, čime je alijansa postala praktično oružana ruka UN i dobila ulogu garanta mira u delu sveta izvan teritorija na koje je ograničen Severnoatlanski ugovor. Pretendujući da u Bosni u potpunosti zameni funkcije UN, NATO je u stvari dosledno ostvarivao interese svoje uže grupacije, a pre svega interesе

SAD (Vegetius 1999). Već na početku sukoba u drugoj Jugoslaviji NATO je bio angažovan u blokadi Jadrana, da bi odmah potom, svrstavajući se na muslimansku stranu (posle njenog, ili »savezničkog«, insceniranog granatiranja sarajevske pijace Markale 5. februara 1994) prešao na bombardovanje srpskih civilnih i vojnih ciljeva u Bosni i Hercegovini, uz stalnu podršku tadašnjeg ambasadora SAD u UN Madlen Olbrajt (»Srbci se bombarduju kako bi se ohrađili za ozbiljne mirovne pregovore«, izjavljuje ona 12. aprila 1994). Napadi su preduzimani uz saglasnost generalnog sekretara UN Butrosa Galija, a na njih su reagovali jedino poslanici ruske Dume, zahtevajući hitno sazivanje Saveta bezbednosti UN kako bi se razmotrila situacija stvorena posle vojne intervencije NATO u Bosni i Hercegovini. Predsednik SAD Bil Klinton je pretio bosanskim Srbsima rekavši da su SAD spremne da na poziv NATO (tj. samopozivajući se dodali bi mi) i UN izvrše nove vazdušne napade po srpskim položajima u Bosni. Vlada Rusije se tada saglašavala sa ultimatumom NATO bosanskim Srbsima (izjava Kozirjeva od 23. aprila 1994). Ubrzo će NATO bombardovati i aerodrom u Udbini (21. novembra 1994), u Republici Srpskoj Krajini (RSK), na zahtev hrvatskog predsednika Tuđmana od 19. novembra 1994. Do toga dolazi uprkos izjavi predsednika RSK Martića da prihvata vojne posmatrače na aerodromu Udbina, kako bi se otklonile optužbe za navodnu umešanost Srba iz Hrvatske u medumuslimanske sukobe oko Bihaća. Bombardovanje Udbine je bila najveća akcija NATO od kraja Drugog svetskog rata, kojom je komandovao Lejton Smit, komandant Južnog krila NATO, i gde su se NATO i Savet bezbednosti UN stavili na stranu Hrvatske. Tada je i ruski predsednik Boris Jelčin požurio, u svojoj servilnosti prema SAD i ne vodeći računa o stvarnim činjenicama, da izjavi »da su krajški Srbi u izvesnoj meri prekršili međunarodni dogovor i izveli vazdušne napade, što je neprihvatljivo« (21. novembra 1994). Predsednik Bil Klinton je bombardovanje Udbine ocenio kao »dobar korak u pravom smeru«, a predsedavajući Donjeg doma Kongresa SAD Njutn Gingrič zatražio da se sledeće intervencije avijacije NATO izvode »po vietnamskom receptu i pretvore u višednevno bombardovanje posle kojeg neće ostati ni kamen na kamenu.« Njegov zemljak, kongresmen Robert Dol je u razgovoru sa Vilijemom Klasom, generalnim sekretarom NATO, ocenio da je »neprihvatljivo da Atlanski pakt (sa Amerikancima kao svojom glavnom snagom) bude podređen činovnicima iz UN i tamo nekom Butrosu Galiju i Akašiju«. Ubrzo potom i Madlen Olbrajt će poručiti Galiju, jednim drugim povodom, »da ne zaboravi ko ga plaća.«

Tako je NATO počeo polako da se uživljava u novu misiju globalne sile, otimajući se kontroli zemalja – članica iz EU ali i Ujedinjenih nacija, i to baš u vreme (čudne li koincidencije!) kada je predsedavajući Saveta bezbednosti bila Madlen Olbrajt.

Ciljevi agresije NATO na Jugoslaviju, kako ih je sažeto izložio Karlos Taibo u madridskom listu *El País* jesu: obnoviti vidno narušenu predstavu o NATO paktu, staviti jasno do znanja ko danas, bez rasprave, upravlja sudbinom planete, stvoriti izlog u kome će bljesnuti poslednji proizvod vojne industrije i spreciti eventualnu destabilizaciju južnog Balkana (često povezivanu sa proširenjem kosovskog sukoba na Makedoniju). Nema tu reći, kaže Taibo, o zaštiti ljudskih prava, kao što te zaštite u doglednoj budućnosti neće biti ni u slučaju Zapadne Sahare, Palestine ili Kurdistana. Ali je zato tu unapred smisljeno marginalizovanje svih drugih instanci, na primer UN i OEBS, a ovima treba dodati i samu Evropsku uniju, znalački zaobidenu – njenim vlastitim pristankom – od strane SAD kada je došao čas da se odlučuje o bitnim stvarima.

»Teško bi se razumela ova kriza ako bi u stranu potisnuli brojno bezakonje čiji su nosioci bile države koje predvode Alijansu«, kaže dalje Taibo, pominjući drastično odsustvo mera prevencije, površnu podršku srpskoj opoziciji i pokretu građanske neposlušnosti kosovskih Albanaca ili veličanje lika Miloševića u vreme zanosa zbog sporazuma u Dejtonu. »Treba se pitati ne bi li raspoređivanje na Kosovu 28 hiljada nenaoružanih posmatrača OEBS-a, umesto najavljenih 28 hiljada vojnika NATO, izazvalo više problema srpskom režimu i mnogo manje patnji civilnom stanovništvu« (Taibo 1999).

Geopolitički interesi SAD

Rat protiv Jugoslavije 1999. godine voden je zbog geopolitičkih ciljeva SAD – kao što je istakao, između ostalih, i Elmar Smeling, bivši admiral NATO flote i bivši šef nemačke tajne vojne službe MAD, u okviru razgovora na temu »Rat i mediji«, održanom u Minhenu sredinom juna 1999. (*Politika*, 14. jun 1999). SAD su, naime, procenile da zbog ekonomskih teškoća njeni glavni vojni konkurenți Rusija i Kina danas ne mogu forsirati vlastitu spoljnu politiku, pa su iskoristile trenutak da svetu pokažu gde se zaista nalazi središte svetske moći. SAD su, i preko NATO, uspešno sprovodile strategiju iscrpljujuće trke u naoružanju, koja je forsirana još od šezdesetih godina, kako bi se na duži vremenski rok eventualni globalni oponenti, a pre svega SSSR (odnosno Rusija), potisnuli u drugi plan i ekonomski i vojno i politički.

Nova strategija NATO, usvojena na skupu u Vašingtonu, jeste pokušaj artikulacije regionalnih i globalnih interesa SAD. Među tim interesima su i blokada razvoja i snaženja EU, destabilizacija evra i potiskivanje EU kao ekonomskog konkurenta, blokada razvoja Rusije i Kine kao potencijalnih realizatora politike multipolarizma u globalnim odnosima, kao i instrumentalizacija političkih, etničkih i drugih konfliktova u svetu radi ostvarivanja svojih interesa. Tom spektru konfliktova, kao što pokazuje slučaj Kosmeta, pripada i aktivna podrška separatističkim pokretima, u navedenom primeru obuka, naoružavanje i diplomatska podrška tzv. Oslobodilačkoj vojsci Kosova. Naravno, dolazak NATO na Balkan treba sagledavati i u svetu najopipljivijeg interesovanja Zapada za što bližim prisustvom zoni kaspiajskog bazena, tom najbogatijem svetskom nalazištu naftne i drugih sirovina, koji bi garantovao višedecenijsku bezbednost i ekonomski prosperitet Zapada.

Protiv ovakve orijentacije i metoda NATO čuju se i kritički tonovi u samim SAD. Bivši američki predsednik Džimi Karter, na primer, kritikuje Klin-tonovu administraciju zbog, kako kaže, pogrešne politike prema krizi u Ju-goslaviji, u kojoj se nauštrb diplomatičke i dogovaranja prebrzo poseglo za voj-nim sredstvima i bombardovanjem (u kome se koristi i takvo oružje kao što su kasetne bombe, čija upotreba »diskredituje celu američku naciju«). Brutalni metodi za postizanje svojih ciljeva i isticanje uloge supersile, potiskivanje Saveta bezbednosti UN u stranu, postavljanje ultimatuma i preduzimanje kaznenih akcija protiv celog naroda koji se želi naterati na pokornost, jesu kontraprodiktivni. I zato se treba vratiti jedinom mogućem putu za rešavanje krize, a to je strpljiva diplomatička i političko angažovanje, što je Amerika, nažalost, pogrešno gurnula u stranu – zaključuje Karter u članku za *Njujork tajms* od 27. maja 1999. Taj ton bitno odudara od izjave njegovog zemljaka generala Veslija Klarka, komandanta snaga NATO za Evropu, koji 25. marta 1999. izjavljuje »da će Srbiju pretvoriti u prah i pepeo«, a u naredbi za agresiju na

Jugoslaviju naglašava kako se u toku agresije treba držati pokliča: »Rasturi, degradiraj, opustoši, uništi!« Njegovi naredbodavci će, naravno, o ovoj agresiji govoriti samo kao o »humanitarnoj operaciji«. Agresija protiv Jugoslavije bila je vodena, kako kaže američki politikolog Alan Kuperman u intervjuu italijanskom listu *Korijere dela sera* (18. jun 1999), pod moralističkom maskom »pravednog rata«, ali je njen pravi cilj bio da bombama postigne ono što Madlen Olbrajt nije uspela u Rambujeu. Ovaj nekadašnji savetnik Bele kuće a danas vodeća ličnost Instituta Brukings, primećuje kako Klintonova administracija uopšte nije svesna negativnih posledica svoga »rata za Kosovo« i činjenice da su SAD od Rusije, Kine i drugih značajnih zemalja sveta stvorile neprijatelje.

Priroda NATO

Još u razgovorima u Rambujeu profilirala su nova uloga NATO-a (Aguirre 1996). U tzv. sporazumu iz Rambujea, u poglavlju sedam, nalazi se zahtev da NATO komanda bude jedini vojni i civilni autoritet u Jugoslaviji, koji može nekažnjeno preduzimati bilo koju vojnu akciju, uključujući obaranje aviona unutar Srbije, uz potpuni imunitet od bilo kakvog pravnog gonjenja – civilnog, administrativnog ili krivičnog. NATO bi imao pravo na besplatne sve potrebne telekomunikacione i radio usluge, upotrebu aerodroma, puteva, železnica i luka bez nadoknade, kao i oslobođanje od carina i drugih plaćanja. Srpska strana nije mogla da potpiše ovakav ultimatum, a albanski teroristi, podržani od strane državnog sekretara SAD Madlen Olbrajt i britanskog šefa diplomatičke Robina Kuka, potpisali su takav »sporazum« 19. marta 1999 (Ostrovidov et al. 1999). Tako je iskonstruisan dokument kojim je NATO pravdao svoju akciju protiv Jugoslavije, stvoren »dobar izgovor« za bombardovanjem koje je NATO planirao još 12. avgusta 1998. Već 16. februara 1999, predstavnik NATO na konferenciji za štampu u Briselu izjavio je da se »kaznene mere protiv Jugoslavije pripremaju već mesecima« i da se »samo čeka ishod razgovora u Rambujeu« (*Danas*, 17. februar 1999).

Oni koji su svojevremeno napadali tzv. doktrinu Brežnjeva o ograničenom suverenitetu, danas su njeni glavni zagovornici i realizatori s tim što biraju mesto i vreme kada će vojno intervenisati protiv zemalja koje krše ljudska prava, humanitarne principe ili prava nacionalnih manjina. To čine u Jugoslaviji, ali im nije padalo napamet da to urade u Turskoj ili Izraelu, na Istočnom Timoru, Korzici, Kipru ili Tibetu, u južnom Sudanu, Sijera Leoneu, Liberiji, Saudijskoj Arabiji, itd. To čine jer ih ne interesuju nikakva ljudska prava ili humanizam, već se rukovode sistemom dvostrukih merila i vlastitim ogoljenim interesom. U agresiji na Jugoslaviju – pisao je 1. juna 1999. komentator londonskog *Tajmsa* Vilijem Rismog – NATO je prekršio sva pravila međunarodnog prava i Ujedinjenih nacija i zbog toga neće moći da izbegne odgovornost pred licem pravde. Sva javna objašnjenja NATO zemalja ne mogu, tvrdi on, zadovoljiti ni minimum normi međunarodnog prava ili Povelje Ujedinjenih nacija. Agresija NATO nema autorizaciju Saveta bezbednosti UN, koji jedini ima pravo da odobri takve vojne akcije (*Politika*, 2. jun 1999). Kao pobunjenik protiv međunarodnog prava NATO će biti, na kraju, poražen – kaže komentator »Tajmsa«. Nema sumnje da je NATO još početkom rata nametao utisak da je svaka nevolja naneta nevinima ili svako razaranje civilne ekonomije samo uzgredna posledica nastojanja alijanse da uništi vojni potencijal Jugoslavije, da bi kasnije zvaničnici zapadnog vojnog saveza otvoreno priznavali

da im je namera upravo izazivanje patnji naroda, kako bi jugoslovenske vlasti bile primorane na ustupke koji se od njih traže. »Ovakav pristup je, međutim, neefikasan i nemoralan,« ocenjuje list *Čikago tribjun* i podseća da su SAD u Severnoj Koreji, Vijetnamu i Iraku sa istim ciljem uništili i do 90 odsto energetskog sistema tih zemalja, što je samo izazvalo dodatno ogorčenje stanovništva prema agresoru. List dodaje da razaranje energetskog sistema sasvim sigurno dovodi do smrti bespomoćnih i nevinih – nedonoščadi u inkubatorima, pacijenata na dijalizi i bolesnika u intenzivnoj nezi, kakvih u Jugoslaviji, prema ovom listu, ima oko 13 hiljada. Takva razaranja proizvode nedostatak vode i druge nevolje kojima se dodatno uvećava procenat smrtnosti kod već ugroženog stanovništva kao što su deca, stari i bolesni (*Politika*, 2. jun 1999).

U pozadini američke i NATO agresije ne стоји, dakle, nikakva tobožnja briga za izbeglice ili jednu etničku manjinu, nego puka želja američke administracije da pokaže ko je gazda u svetu (*Chomsky* 1999), odnosno ko će da vlada svetom u veku koji dolazi, kako se kaže u proglašu antiratne organizacije iz SAD »Pam Afrika«. Kad god Pentagon pošalje američke vojнике i bombe, kao što je to bio slučaj sa Vijetnamom, Dominikanskom Republikom, Panamom, Grenadom, Libanom, Žalivom, Somalijom i mnogim drugim mestima gde je Amerika intervenisala, uvek se domaćoj javnosti poturi neka laž kojom se prikrivaju pravi ciljevi, kaže se na istom mestu (*Politika*, 2. jun 1999).

Skup zemalja NATO u Vašingtonu (23 – 24 april 1999), povodom proslave 50-godišnjice postojanja ove organizacije, konačno je ovo praktično poнашање NATO-a pretočio u novu, zvaničnu doktrinu. U dokumentu »Strateški koncept Alijanse«, koji se odnosi na strateške ciljeve NATO u 21. veku, jasno je iskazan preokret ove organizacije od odbrambenog pakta ka vojnim intervencijama van teritorije NATO članica i to bez traženja izričite autorizacije Saveta bezbednosti UN. Proklamovano je »pravo na humanitarnu intervenciju«, u ime koga NATO rezerviše za sebe pravo da bez dozvole Saveta bezbednosti »brani bezbednost i demokratske vrednosti u okviru i van svojih granica«, kako je rekao Haviger Solana. Posebno se naglašava mogućnost intervencije kada to zahteva borba protiv terorizma, opasnost od upotrebe oružja masovnog razaranja (ne samo nuklearnog, nego i hemijskog i bakteriološkog), opasnost od regionalnih sukoba izazvanih etničkim ili verskim konfrontacijama, opasnost od nekontrolisanih pokreta velikih grupa stanovništva, sabotaža, organizovanog kriminala, ali i od problema snabdevanja vitalnim resursima. Kao što se može zaključiti zaista je širok spektar mogućnosti da se u probleme bezbednosti uključi sve i svašta i da se vojna intervencija opravda najrazličitijim izgovorima. Tako nešto smo već videli u kontinuiranom svakodnevnom američko – britanskom bombardovanju Iraka, od decembra 1998., i to u tzv. zonama zabrane leta, koje su zapadne sile 1991. godine jednostrano proglašile.

To oko čega se složio jubilarni samit NATO-a, pisao je Karlos Taibo, »ne može a da ne bude uz nemiravajuće u najvišem stepenu. To da glavna organizacija za bezbednost najbogatijih zemalja prisvoji za sebe pravo interencije koje se samo krajnje neodredeno poziva na tako prozračan dokument kao što je Povelja UN, jeste onespokojavajuće. Utoliko više ukoliko se danas jedva čuju protesti, ni u Ujedinjenim nacijama ni van njih. I šta na kraju reći o ovoj prekrasnoj retorskoj kovanici: »evroatlanska zona«, koja pretenduje da geografski ograniči intervencionističku groznicu NATO? Pa mi je narednog dana palo napamet da je taj termin tako dvosmislen da možemo samo računati kako on ne uključuje u sebe Australiju i Novi Zeland. Ali mi je neko, sa dobrim kefalom, odgovorio kako su ove dve zemlje bile članice Komonvelta

i kako bismo, sledstveno tome, previše žurili ako bismo ih smatrali isključenim iz zone NATO» (Taibo, o.c.). Prilikom posete Makedoniji 1999, posle agresije na Jugoslaviju, predsednik SAD Bil Klinton je u Skoplju izjavio da NATO može ponoviti vojnu operaciju sličnu jugoslovenskoj u bilo koje vreme i na bilo kome mestu. Tako nas je kako kaže komentator *Glasa Rusije* iz Moskve, NATO zvanično obavestio da je spremjan da se po svom nahodenju u svakom trenutku umeša u unutrašnje stvari suverenih država. »Ispostavilo se da je nova koncepcija NATO-a orijentisana upravo na to da se alijansa pretvoriti u svetskog žandarma. Spremnost na vojno nasilje u bilo koje vreme i na bilo kom mestu je, po svemu sudeći, glavna pouka koju je NATO izvukao iz balkanske tragedije» (Potapov 1999).

Skup u Vašingtonu je potvrdio neosporno vodstvo SAD u NATO, ali je zadržavanje načela odlučivanja konsensusom u toj organizaciji uveliko uz nemirilo predsednika SAD Klintona. Da bi se ovaj monopol »velikog brata« nešto ublažio, vašingtonski samit je u svojoj deklaraciji istakao i to da NATO podržava razvoj evropskog identiteta u domenu bezbednosti i odbrane i da stavlja svoje resurse i kapacitete na raspolaganje za aktivnosti koje vodi Zapadnoevropska unija (ZEU). Čak se ostavlja mogućnost da NATO vodi operacije i pod političkim i strateškim rukovodstvom ZEU. Znajući koliko je decenija bilo potrebno Evropi da ostvari elementarne preduvlove za samostalnu odbrambenu politiku, i godinama mlako podržavajući ideju o evropskoj odbrambenoj saradnji, jasno je da SAD, uprkos ovakvim izjavama, ostaju u uverenju da to neće omesti njihovu stratešku dominaciju. Tehnološka nadmoćnost SAD i ogromna ulaganja u vojni budžet te zemlje nedostižna su evropskim vojnim planerima. Čvrste veze sa SAD sigurno ostaju temelj evropske bezbednosti, kao što je pisao *Washington post* (*Politika*, 28. jun 1999), iako je u tim odnosima moguće, s vremena na vreme, primjetiti nezadovoljstvo mladeg partnera.

Protivrečna uloga NATO ispoljava se i u odsustvu političke koncepcije o okončanju agresije. Vodeće zemlje NATO čak i u ovom slučaju manipulišu principima Grupe 8. Iako šest zemalja te grupe pripadaju NATO-u, one pokušavaju da sopstvenoj javnosti plasiraju nešto izmenjene principe okončanja sukoba, tako da se javlja raskorak između principa G-8 i principa NATO-a, što otežava diplomatski proces i produžava stradanja nedužnih građana. NATO se nije ni potrudio da, posle povlačenja jugoslovenskih oružanih snaga sa Kosmetom, zabrani ulazak naoružanih pripadnika tzv. OVK iz Albanije i Makedonije na teritoriju Kosmete. Nije ni jasna namera NATO da razoruža pripadnike separatističke »OKV« koji su se vratili na Kosmet. Alijansa govori samo o demilitarizaciji tih oružanih grupa, što praktično znači da će »OKV« očuvati svoju strukturu, deo oružja i mogućnost da stvori svoje organe vlasti, a pre svega policiju. Zbog ovakvog favorizovanja »OKV« na Kosmetu je došlo do novog talasa albanskog terora protiv Srba, Roma, Turaka i Crnogoraca, kao i do njihovog masovnog iseljavanja sa te teritorije. Protektorat NATO (odnosno KFOR) nad Kosmetom dobija tako izrazito antisrpsko obeležje viđeno već, uostalom, i u Bosni i Hercegovini.

Vidljive napore da NATO iskoraci iz svog tradicionalnog prostora učinila je Klintonova administracija ponudom, između ostalog, Azerbejdžanu, Jermeniji, Gruziji, Turkmenistanu, Uzbekistanu, Kazahstanu i Kirgistanu da se uključe u program »Partnerstvo za mir« i osnivanjem vojnih jedinica za zemlje centralne Azije – CENTO. Tako je došlo i do zajedničkih vojnih vežbi snaga CENTO i američkih trupa u Kazahstanu, na primer, u prvoj polovini 1999. Uz činjenicu o sve većem prisustvu snaga NATO u Turskoj, sve ovo ukazuje

na trajnu orijentaciju NATO i SAD da sve više okružuju region Kaspijskog mora kako bi održali monopol na svetske resurse naftne i drugih mineralnih sirovina. Procenjene rezerve naftne ispod dna Kaspijskog mora veće su od ukupnog zbiru onih iz Kuvajta, Aljaske i severnomorskih nalazišta. Naftovodi od Bakua do turskih i mediteranskih luka dovoljno vrede da se zbog toga može zažmuriti nad onim šta sve rade autoritarni režimi u tom delu sveta, a posebno tolerišu oštре turske akcije prema Kurdimu. Preko programa »Partnerstvo za mir«, te najveće posthladnoratovske vojne inicijative, NATO je i bukvalno stigao na granice Kine.

Klima hladnog rata – trka u naoružanju

Ugledni američki komentator Semjuel Blumensfeld objašnjavao je u njutorškom »Worldnet Daily« početkom juna 1999. agresiju NATO prema Jugoslaviji kao neumoljivu pripremu pozornice za treći svetski rat, ocenujući kako će samo mali broj nacija u budućnosti biti u iskušenju da se suprotstavi zahtevima NATO-a, što je, kako kaže, oduvek i bio cilj tvoraca novog svetskog poretku (*Politika*, 10. jun 1999). Veći zalogaj od Jugoslavije predstavljaju, piše Blumensfeld, Izrael i Rusija, dok će Kina biti mnogo tvrdi orah. »Ali, veliki svetski požar može omogućiti novom svetskom poretku da nametne svoju volju Rusiji u trenutku kada je ona slabija nego ikada«, dodaje autor, prepoznavajući tako na svoj način novostvorenu klimu nepoverenja, zastrašivanja i mogućih agresija koja je uvek karakterisala razdoblja hladnog rata.

Već smo ukazali na to da je raspad druge Jugoslavije, odnosno kriza na Balkanu, instrumentalizovan radi očuvanja NATO pakta, koji je nestankom Varšavskog pakta (osnovan 1955. a raspušten jula 1991) i SSSR-a (u decembru 1991), definitivno izgubio razlog postojanja. Otvoreni ulazak SAD u balkanskoj krizi 1991. označio je i stvaranje novog legitimiteta za NATO – organizacije stvorene u vreme hladnog rata (1949) i prožete mentalitetom toga rata. Kada se očekivalo da NATO ode sa scene i svojim odlaskom povuče za sobom duh i mehanizme hladnog rata, dogodilo se upravo suprotno. Pravi motivi agresije na Jugoslaviju su blokiranje privrednog razvoja Evrope i težnja da se Rusija satera u čošak, odgurne u pravcu Azije. Pri tome se previda da je i Rusija i dalje nuklearna velesila i da njene veze sa Kinom i Indijom, na primjer, postaju sve tešnje.

Nastanku klime hladnog rata posebno pogoduje novi stimulans trci u naoružanju i rastu vojnih budžeta koji nastaje zbog agresije NATO na Jugoslaviju. Posle izvesnih pozitivnih rezultata ostvarenih početkom devedesetih godina globalno razoružanje kao da je zaboravljen i sve više država se okrenulo uvećavanju budžeta za nabavku i modernizaciju oružja. U tome se posebno ističu SAD, čiji vojni projekti prete da sruše celokupni svetski sistem kontrole naoružanja. Ovaj rat pre svega ugrožava dugo odlagani sporazum sa Rusijom START 2 o smanjenju strateškog ofanzivnog naoružanja, čiji je cilj drastično smanjenje nuklearnog oružja velikog dometa. Tokom susreta Klintona i Jeljcina u Kelnu (20. juna 1999) tek načelno je ukazano na mogućnost da se obnove pregovori o razoružanju i kontroli raketnih odbrambenih sistema. U intervjuu za nemački list *Stern* (27. jula 1999) ruski ministar inostranih poslova Igor Ivanov upozorio je na opasnost od novih kriza u odnosima Moskve i NATO, naglašavajući kako »Rusija neće trpeti SAD u ulozi svetskog policajca. U protivnom preti nova trka u naoružanju i stalno balansiranje na ivici rata.«

Rat NATO protiv Jugoslavije, kako piše Eduardo Galeano, kao i svi ratovi služi kao ogromni izlog za predstavljanje i prodaju oružja. Avion zvezda je i dalje F-117, koji je počeo svoju zastrašujuću karijeru ubijajući Panamce krajem 1989. godine. »Ovaj rat, kao i svi ratovi takođe služi da se opravdaju vojni troškovi. Velike zapadne sile, naoružane do zuba, imaju potrebu za mušterijama i za neprijateljima... Iako Rusija više ne plasi nikoga, NATO raste, a sa njim i američka hegemonija i tržište američke industrije naoružanja. Da bi američki Kongres odobrio nova učlanjenja u NATO, korporacija Lockheed i druge industrije smrtni podmazuju zakonodavce zakonitim mitom. Nedavno je u Velikoj Britaniji izbio skandal. Otkriveno je da najugledniji univerziteti, najmilosrdnije dobrotvorne institucije i glavne bolnice ulazu penzione fondove svojih službenika u industriju naoružanja. Odgovorni su objasnili da ulazu svoj novac u preduzeća koja pružaju najveće garancije, a to su upravo preduzeća vojne industrije. Portparol Univerziteta u Glazgovu rekao je to jasno i glasno: »Ne pravimo moralne razlike. Brinemo se da investicije budu rentabilne, a ne da budu etičke« (Galeano 1999).

Vojnom budžetu od skoro 300 milijardi dolara godišnje u SAD pridodata su 1999. i nova sredstva za vodenje rata na Balkanu (15 milijardi dolara), ali su osveženi neki stari i započeti novi proizvodni ili istraživački projekti u oblasti odbrane. Tako je kompanija za proizvodnju vojnog materijala i oružja »Rejton« dobila novi ugovor vredan oko pola milijarde dolara za proizvodnju novih raketa »tomahawk«. Grupacija »Lockheed – Martin« dobija projekte za proizvodnju raketa nove generacije. Danijel Barnhem, šef »Rejtona«, kaže: »Kosovo je istaklo ono što je industrija tvrdila – da nam je neophodna značajna suma za trošenje. Nama su potrebni vojni izdaci od oko 60 milijardi dolara godišnje. Sad smo konačno na tom putu i približavamo se cilju brže nego što smo mislili« (*Politika*, 25. maj 1999). I tako Kongres prvo glasa protiv Clintonove ratne politike prema Jugoslaviji, a zatim galantno odvaja novac za pokriće troškova tog istog rata, sledeći logiku profita i svoje najmoćnije domaće, vojne industrije.

Ali ono što baca senku na razgovore tokom pomenutog susreta Clinton – Jeljin jest činjenica da su Kongres SAD i njegov Senat u međuvremenu okončali rad na nacrtu zakona kojim se predviđa stvaranje novog opštenacionalnog sistema protivraketne odbrane u SAD i da je taj nacrt početkom jula 1999. stigao u Belu kuću, gde se očekuje da ga predsednik Clinton uskoro i potpiše. To, de facto, znači da Vašington krši jedan od najznačajnijih međunarodnih dokumenata – Sporazum o ograničenju sistema protivraketne odbrane (PRO), koji su maja 1972. potpisali u Moskvi tadašnji lideri Brežnjev i Nikson. Strane su se obavezale da neće razvijati nove sisteme PRO na svojoj teritoriji i da neće stvarati osnovu za takvu odbranu. Upravo je – komentariše ovaj dogadjaj moskovski list »Novosti« (*Politika*, 13. jul 1999) – sporazum o PRO postao ne samo glavni činilac zadržavanja trke u strateškom nuklearnom ofanzivnom naoružanju, već je stvorio i realne mogućnosti za njegovu redukciju i održavanje strateške stabilnosti u svetu. Ovde se, dakle, danas prepoznaje nešto modifikovani program Reganovih »ratova zvezda«, tzv. strateška odbrambena inicijativa sa početka osamdesetih godina. To je pogotovo slučaj sa proizvodnim modelom raketa prema programu THAAD, vrednom 15,4 milijarde dolara. Nacrt zakona o PRO obrazlaže se pojmom novih opasnosti po SAD od strane takvih zemalja kao što su Iran, Irak ili Severna Koreja. Pravi motiv za stvaranje opštenacionalnog sistema PRO ipak treba tražiti pre u interesima vojnoindustrijskog kompleksa SAD i borbi za dobijanje sredstava koja se izd-

vajaju za odbranu. Tom motivu se svakako pridružuje namera Vašingtona da realizuje svoje geopolitičke planove u globalnim razmerama, da sačuva dominaciju na svetskoj sceni i pretvori SAD u jedinu državu koja daje sebi za pravo da diktira svoje uslove ostalim članicama svetske zajednice. Bez obzira na to što između Rusije i SAD postoje striktni sporazumi o konsultacijama prilikom uvodenja novih tehnologija sistema PRO, SAD su poslednjih godina trošile znatna sredstva (najmanje 15 milijardi dolara) na istraživanju u oblasti PRO, a da pri tome Rusiji nisu saopštile nikakve rezultate o tim istraživanjima. Komentator *Novosti* ističe da je teško da Vašington, posle svega, može računati na to da će se Moskva složiti sa sadašnjom odlukom američkog Kongresa, i da ona može dovesti do potpune revizije svih osnovnih odrednica Sporazuma o PRO. To znači otvaranje mogućnosti da se ruši program redukcije strateškog ofanzivnog naoružanja i da Državna duma (donji dom ruskog parlamenta) definitivno odbije ratifikaciju sporazuma START-2, koji su 3. januara 1993. potpisali Jelcjin i Buš. U želji da se ublaže neki od ovih nesporazuma u odnosima SAD i Rusije, došlo je krajem jula 1999. do posete ruskog premijera Sergeja Stepašina Vašingtonu i do dogovora o novim pregovorima o programu smanjivanja strateškog nuklearnog oružja, tzv. START-3. Najava ovog trećeg sporazuma još ne znači da će Duma verifikovati i START-2, sporazum koji već šest godina čeka na rusku ratifikaciju i kojim se predviđa redukcija nuklearnog potencijala Rusije i SAD do nivoa od tri do tri i po hiljade bojevih nuklearnih glava na svakoj strani.

Generalni direktor ruske kompanije »Rosvooruženije« Grigorij Rapota izjavio je na aerosalonu u Buržeu 20. juna 1999. kako je zbog ratnih dejstava NATO protiv Jugoslavije došlo do pravog »buma« na tržištu sistema protivvazdušne odbrane i kako mnoge zemlje pregovaraju sa »Rosvooruženjem« o isporukama novih ruskih sistema PVO (*Politika*, 21. jun 1999). Rusija raspolaže ne samo svim vrstama najsavremenijeg avionskog naoružanja, sličnim onima koje su snage NATO koristile protiv Jugoslavije, nego i mnogo savršenijim – tvrdi ruski general Anatolij Sitnov. On je ukazao da će se od 2001. do 2010. godine korigovati program naoružanja ruskih vazdušnih snaga, uključivanjem najsavremenijeg oružja. Sredinom 1999. godine Rusija je održala zamašne vojne vežbe »Zapad 99« (najveće posle raspada SSSR), uz simulaciju nuklearnog udara, koje su, prema ocenama analitičara, potvrđile da se ona sve više oslanja na nekonvencionalno, atomsko oružje. Zaista su, u tom smislu, indikativne izjave komandanta raketnih jedinica Ruske Federacije Vladimira Jakovljeva (sredinom avgusta 1999) o tome da u uslovima širenja NATO i narastajuće aktivnosti SAD Rusija ima pravo da govorи o »proširenom nuklearnom zadržavanju« kao osnovnom sredstvu za podršku sopstvenoj bezbednosti. U tom opredeljenju akcent će svakako biti i na taktičkom nuklearnom oružju kratkog dometa, koji zahteva odbrana od NATO koji se ubrzano primiče ruskim granicama. Rusija je, dodajmo još i to, posle SAD i Francuske, najveći izvoznik oružja u svetu. Među njenim najvećim kupcima nalazi se i Indija, sa kojom je sredinom 1999. potpisana čitav niz sporazuma o prodaji oružja (među kojim su i helikopteri tipa Ka – 31 za mornaričke operacije).

Evropska unija je takođe odlučila da rehabilituje vojnu grupaciju poznatu kao Zapadnoevropska unija (ZEU), da uloži u nju znatna nova sredstva, računajući ipak da je njen postojanje kakav–takav znak samostalnosti u odnosu na SAD. Ubrzava se i integracija vojne industrije u okvirima EU.

I neke druge zemlje i regioni pridružuju se ovom raspoloženju koje je dobro naznačio Mihail Gorbačov, govoreći o tome kako je napad NATO na

Jugoslaviju podstakao novu globalnu trku u naoružavanju. On je, naime, rekao: »Manje zemlje – među kojima se nalazi 31 zemlja na ivici da razvije nuklearno naoružanje – gledaju na sopstvenu bezbednost sa sve većom uzinemirenošću. One smatraju da moraju da dođu do »apsolutnog« oružja kako bi mogle da se odbrane ili da se osvete ako budu izložene sličnom tretmanu.« Severna Koreja, na primer, ne odustaje od svog programa lansiranja balističkih raketa, koje su već takvog dometa da mogu direktno ugroziti i delove teritorije SAD (Havaje, Aljasku, itd). Početkom juna 1999. bivši sekretar za odbranu SAD Vilijam Peri upozorio je sagovornike u Pjongjangu kako SAD i Japan neće tolerisati ponovno lansiranje takvih raketa. Peri je predložio postepeno ukinjanje američkih ekonomskih sankcija Severnoj Koreji ukoliko odustane od ovih testova. Podsetimo da je oko 37 hiljada američkih vojnika locirano u Južnoj Koreji, a 50 hiljada raspoređeno po Japanu. Lideri Grupe 7 su na skupu u Kelnu takođe izrazili duboku zabrinutost zbog raketnog programa Demokratske Narodne Republike Koreje, ali je ona to odbacila kao »neprijateljsku politiku« i »značajno mešanje« u njene unutrašnje prilike. Poučan je i slučaj Pakistana, koji je odmah povukao paralelu između kosovske krize i situacije u Kašmiru (indijskoj teritoriji sa većinskim muslimanskim stanovništvom) i, zajedno sa drugim muslimanskim zemljama, podržao napad NATO na Jugoslaviju, uvećao vojni budžet i ubrzo, krajem juna i početkom jula krenuo u novu konfrontaciju sa Indijom upravo zbog Kašmira. U ovom primeru nije bez značaja činjenica da i Pakistan i Indija pripadaju grupi zemalja koje su sjevremeno odbile da potpišu Sveopšti sporazum o zabrani nuklearnih proba (CTBT), iz 1996. godine (Subramanian 1999). Predsednik indijske Komisije za nuklearnu energiju Čidambaram izjavljuje 16. avgusta 1999. kako je Indija u stanju da proizvede neutronsku bombu i nuklearno oružje »svakog tipa i veličine«. Primetni su odjeci trke u naoružanju i u tako osetljivoj zoni kao što je Bliski istok. U julu 1999. Izrael se odlučio za najveće kupovine oružja u svojoj istoriji: 50 novih F-16 po ceni od 2,5 milijarde dolara, uz mogućnost da naruci još do 60 ovih ratnih aviona za dve milijarde dolara. Izrael inače već poseduje više od 250 F-16c što je i najveća flota ovih lovaca – bombardera izvan SAD. Sa ovakvom vazdušnom silom, koja je potencijalno jača od italijanske ili nemačke, Izrael postaje regionalna vojna supersila. Njegove vojne porudžbine isplaćuju se novcem američkih poreskih obveznika: vojna pomoć Izraelu u budžetu SAD za 1999. iznosi oko 1,86 milijardi dolara, sa izgledima da se narednih godina uvećava.

Još u prvim danima agresije na Jugoslaviju kineski predsednik Điang Cemin je upozorio da kineska vojska »treba da se pripremi za regionalni rat u svakom trenućku zbog ozbiljnog suočavanja sa obnovom hegemonizma u svetu. Svet danas nije bezbedan, ponovo su buknule regionalne napetosti i elementi nestabilnosti.« Cemin, koji ima i funkciju predsednika Centralne vojne komisije, zatražio je »hitnu modernizaciju vojne tehnologije i naučnu obuku vojnog personala. To će biti najjača garancija za očuvanje bezbednosti naše zemlje« (Cemin 1999). Ovde treba posebno ukazati na rast vojnih troškova u Kini, koja od regionalne sile postepeno prerasta u činilac globalnih kretanja (sa najmnogoljudnjom armijom u svetu, od 2,5 miliona aktivnih vojnika). Samo u 1998. godini ona je za modernizaciju svoga naoružanja potrošila 11 milijardi dolara. Sredinom 1999. kineski zvaničnici su javno obelodanili kako Kina poseduje tehnologiju i za izradu neutronske bombe, čime se prvi put otkrivaju važni podaci o kineskom nuklearnom arsenalu. Peking je spreman i na probna lansiranja mobilne interkontinentalne rakete »dongfeng 31«, koja je u stanju

da dopremi 12 nuklearnih bojevih glava na domet od osam hiljada kilometara. Sa porastom napetosti u tajvanskom moreuzu (zbog namera Tajvana da odbaci formulu Kine »jedna Kina, dve države«) najavljuju se obimni vojni manevri ratnih brodova i avijacije, kao i testiranje domaćeg, kineskog ratnog broda u stelt tehnologiji, pa se tako uveliko modernizuje i mornarica ove zemlje.

Nova politika NATO, sa svojim motivima koji su demonstrirani u slučaju Jugoslavije, pogoduje još jednom opasnom virusu – virusu separatizma. Tek što je ušla i zvanično u NATO, još u toku njegove agresije na Jugoslaviju, Mađarska doživljava da se u nekim njenim krugovima sve glasnije postavlja pitanje teritorijalne i političke autonomije Mađara koji žive u Rumuniji i Jugoslaviji. U razgovoru sa sekretarom za odbranu SAD Vilijemom Koenom (koji je početkom jula 1999. krenuo na turneju po zemljama – susedima Jugoslavije, da bi im se zahvalio na saradnji u agresiji protiv Jugoslavije) mađarski premijer Viktor Orban je 12. jula tražio pomenutu autonomiju za jugoslovenske Mađare u Vojvodini, koju će garantovati NATO, ako treba i silom. Kada je komandant snaga NATO u Evropi general Klark izjavio krajem juna 1999. u Budimpešti da su »versajski principi iz 1918. prevazideni«, Rumuni su to shvatili kao zahtev za promenu postojećih granica i svoje zemlje i kao podršku pretenzijama mađarskih revisionista na Vojvodini i Transilvaniju. Koliko su ovakve izjave opasne i kakve sve militantne i separatističke pretenzije podržavaju nije teško oceniti. Pogotovo što se lista ovakvih primera iz najbližeg susedstva i sveta samo uvećava. U kojoj meri ovakvo ponašanje NATO može biti dvosmisleno i neprincipijelno kazuje i slučaj irskog Šin fejna, kada je njegov lider Džeri Adams optužio britansku vladu za licemerje i primetio da je Britanija posredstvom NATO svakodnevno bacala tone oružja na Balkan, podržavajući separatiste na Kosovu, dok je u isto vreme od separatista u Severnoj Irskoj tražila kapitulaciju i predaju oružja.

Ujedinjene nacije

Agresijom na Jugoslaviju u ime, navodno, humanitarne intervencije i zaštite ljudskih prava, NATO je pogazio dva ključna postulata međunarodnog poretku utemeljenog posle Drugog svetskog rata: UN i suverenitet država. Odluka o bombardovanju Jugoslavije doneta je bez ikakve rezolucije Saveta bezbednosti, iako je to telo UN jedino nadležno da bude međunarodni forum za rešavanje sukoba i očuvanje mira. Akcija protiv Jugoslavije ocenjena je kao agresija protiv jedne suverene države i odmah je bilo jasno da NATO nema pravni legitimitet za tu akciju (Herrero De Minon 1999). S pravom je Ignacio Ramone upozorio da su SAD još od početka devedesetih godina demonstrirale kako više ne žele da OUN igraju svoju ulogu (Ramone 1999). Vašingtonu ne odgovaraju UN, jer u sadašnjem hegemonističkom položaju više ne prihvata da ga sputavaju legalističke procedure svetske organizacije. Američko gaženje suvereniteta i neprihvatanje odlučivanja u okviru UN izaziva nerešive probleme: kako, na primer, uskladiti humanitarne preokupacije i upotrebu sile, da li postoje etička bombardovanja, može li se govoriti o pravičnom ratu kada je vojna i tehnička disproporcija između protivnika tako neizmerno velika, zašto intervenisati protiv nekih zemalja a ne i drugih koje takođe evidentno krše ljudska, etnička ili humanitarna prava? Zašto ne bismo zamislili – pita se Ramone – »i pravo na socijalnu intervenciju? Nije li skandalozno to što u EU ima 50 miliona siromašnih? Nije li i tu reč o kršenju ljudskih prava? Može

li se prihvati to što jedna milijarda ljudi živi u uslovima krajnjeg siromaštva sa manje od pet franaka (0,76 evra) dnevno, dok bi suma koju dnevno troši NATO bombardujući Jugoslaviju (64 miliona dolara) omogućila da se nahrani 77 miliona ljudi?» Na prvi pogled pažnju posmatrača privukla je i izrazita pasivnost generalnog sekretara UN Kofi Anana u odnosu na agresiju NATO prema Jugoslaviji i prema činjenici da se ne poštuje nadležnost UN u ovom sporu. Ali znajući njegovu biografiju i način na koji je doveden na položaj generalnog sekretara i ko ga je doveo, to ne treba da nas čudi. Teško je povjerovati da će naknadni Ananovi pokušaji da povrati značaj UN u rešavanju kosovske krize (na primer, tako što je za specijalnog emisara na Kosovo imenovao Karla Bilta, bivšeg švedskog premijera i javnog kritičara politike bombardovanja NATO) moći da izmene ovu predstavu o njemu. Dugogodišnji prezir SAD prema UN, čak i u vidu neplaćanja obaveznog godišnjeg članskog doprinosa (taj dug se popeo na 17 milijardi dolara), kulminirao je u strategiji Klintonove administracije da pretvori NATO, a ne UN, u jedinog garanta medunarodnog porečka. Već trideset godina SAD se bore – kaže Noam Chomski (1999a) – da naruše autoritet UN kako bi neometano ostvarivale svoju politiku u svetu. Nije bez razloga specijalni izvestilac komisije UN za ljudska prava Jirži Dinštbir, naglašavajući kako je protivnik bombardovanja Jugoslavije, ocenio taj potez (12. maja 1999) »najvećom greškom SAD od vijetnamskog rata«.

Kad je reč o principu suvereniteta, sve je više glasova koji se zalažu za njegovu odbranu posle agresije na Jugoslaviju i u svetu koji je suočen sa ozbiljnim nepostojanjem ravnopravnosti moći. U tom smislu su indikativne izjave šefa kineske diplomatičke misije Tang Diasuana na sastanku zemalja članica ASEAN-a, u Singapuru, od 27. jula 1999. On je prvo istakao da su »sve zemlje, velike i male, ravnopravne kada se radi o principu suvereniteta«. Potom je odbacio teze SAD o »supremaciji ljudskih prava nad suverenitetom država«, kao i tezu da »nema državnih granica u očuvanju ljudskih prava«. Diasuan smatra da su te teze u stvari »izgovor za moćne zemlje da zlostavljuju slabije«, kao i pokušaj »da velike zemlje imaju izgovor da kontrolišu manje države«. Reč je o principijelnim stavovima Kine, posebno apostrofiranim u slučaju agresije NATO na Jugoslaviju, kada je Peking odlučno odbacio pravdanje agresije tzv. humanitarnim razlozima i tezu da su »ljudska prava iznad suvereniteta«. Kineski ministar je još rekao kako su za mnoge male i srednje zemlje u razvoju suverenitet i nezavisnost preduslov za njihov opstanak i razvoj, ukazavši na značaj poštovanja uloge i autoriteta Ujedinjenih nacija: »Zaobilazeњe UN i Saveta bezbednosti, da bi se sprovela nečija samovolja, definitivno će oslabiti stab medunarodnog sistema bezbednosti i uneti haos u medunarodni poredak.« UN ne mogu biti zamjenjene nijednom drugom medunarodnom ili regionalnom organizacijom niti grupom zemalja, dodao je Diasuan. Realnost da je globalizacija učinila državne interese tesno isprepletenim ne može da zameni efikasnost principa suverenosti, niti da izmeni činjenicu mešanje u unutrašnje poslove suverene države predstavlja bezakonje – naglasio je kineski ministar, upozoravajući na to da su hegemonizam i politika sile u neskladu sa istorijskim trendom multipolarizacije i globalizacije i da oni ne mogu obezbediti pouzdano medunarodno mirno okruženje za dugoročnu stabilnost (*Politika*, 28. jul 1999).

To što je generalni sekretar NATO Havijer Solana, na jednom skupu u Budimpešti 21. juna 1999, izjavio da će zapadna alijansa ubuduće za razliku od napada na Jugoslaviju voditi rat samo uz odobrenje Saveta bezbednosti UN, može da znači da je vrh NATO priznao da je bombardovanje Jugoslavije bilo nelegitimno. Ali nas to, upravo zbog novoprihvaćene konцепциje NATO

i prirode interesa koje ona pokriva, ne uverava da se takve stvari više neće ponoviti.

Upravo zbog takve bojazni javljaju se i ideje o osnivanju medunarodnog suda za zločine NATO učinjene prilikom agresije na Jugoslaviju. Tako je predsednik Donjeg doma ruskog parlamenta Genadij Selezniov 28. maja 1999. izjavio da je »neophodno, u redovnoj pravnoj proceduri formirati medunarodni vojni sud za NATO, zato što je izvršio agresiju na Jugoslaviju. Alijansa mora odgovarati za smrt tolikih ljudi.« Brojne nevladine grupe u svetu, posebno u zemljama članicama NATO, podržavaju takve inicijative.

Pišući za londonski »Gardian« početkom aprila 1999. Ričard Got je govorio o mračnoj budućnosti koja se može očekivati posle napada na Jugoslaviju: »Mnogo gore će tek doći. Bombardovanje Jugoslavije već je uništilo Ujedinjene nacije, smrtno ranjene svojom kukavičkom ulogom u razaranju Iraka. Sto godina radikalnog i dobromernog napora da se stvori medunarodni sistem sposoban da odredi granice imperijalnim ambicijama velikih sila dovedeno je do naglog kraja. Biće potrebne godine da se pronade odgovarajuća zamena« (Got 1999).

Reakcije Rusije

Agresija NATO na Jugoslaviju bila je jednovremeno i otvoreni sukob NATO sa Rusijom, razbijanje i poslednjih iluzija Moskve o pravim namerama NATO i njegovih nalogodavaca iz Vašingtona. Sa rusko – američke saradnje spale su i poslednje maske, uključujući i zajednička glasanja u Savetu bezbednosti, gde je Moskva ne retko podržavala američku politiku (čak i prema Kosovu). Najednom se ukazalo kako dugoročna strategija SAD i NATO sadrži niz elemenata blokiranja razvoja Rusije kao političke, vojne i ekonomске sile (i uprkos svemu još uvek druge najveće nuklearne sile na svetu). Među njima se posebno ističu arogantno i agresivno širenje NATO ka istoku Evrope i regionu Baltika i užurban prijem tri nove zemlje članice (Poljska, Madarska, Češka), kao i način koncipiranja i sprovodenja operacija SFOR u Bosni i Hercegovini (ovde se treba prisetiti i najsvežijeg pokušaja komandanta NATO za Evropu Veslija Klarka da spreči postavljanje na funkciju koordinatora i veze između NATO i ruske komande ruskog generala Romana Jepisanova u februaru 1999). Tu je takođe i nastojanje zapadnih zemalja da spreče da Rusija postane punopravni član Grupe 8 najrazvijenijih država sveta kao i da se nade generalno rešenje za ruske spoljne dugove (koji su sredinom 1999. dostigli iznos od 124 milijarde dolara, sa tendencijom daljeg rasta). Još 12. oktobra 1998. ruski premijer Jevgenij Primakov upozorio je u telefonskom razgovoru italijanskog premijera Prodića da će početak vojne akcije na Kosovu biti tražićna greška. »Ne samo da će se naglo zaoštiti situacija u regionu, već će se vratiti unazad odnosi između Rusije i NATO, dovodeći u pitanje mnoge od postignutih sporazuma o saradnji« (*Danas*, 13. oktobar 1998). Ruski ministar inostranih poslova Igor Ivanov ukazao je u izjavi od 19. jula 1999. na to koliko je Rusija marginalizovana u zbivanjima oko jugoslovenske krize. On je podsetio da su, bez obzira na tzv. londonski sporazum o neophodnosti da se za Kosmet nađe političko rešenje, Amerikanci u Rambujeu neočekivano prezentirali dodatna dokumenta, u kojima se govorilo o mogućnosti početka vojne operacije NATO na Kosmetu i o raspoređivanju policijskih snaga u toj srpskoj pokrajini. »Sa nama nije razmatran ni jedan ni drugi dokument«, rekao

je Ivanov. Sudeći prema tome koliko su oni bili pažljivo pripremljeni – dodaje on – postalo je očigledno da je na njihovu izradu potrošeno nekoliko meseci. Vesli Klark je, podsetio je Ivanov, nedavno u Kongresu priznao da su pripreme za vojnu operaciju počele još juna 1998: »Tako je taj korak učinjen iza naših leda, leda Rusije. Partneri tako ne postupaju«, naglasio je Ivanov (*Politika*, 20. jul 1999).

Koliko se SAD uopšte nije ticala reakcija Moskve kazuje i činjenica da je napad na Jugoslaviju započet u trenutku kada se ruski premijer Primakov nalazio u avionu na pola puta do Vašingtona, gde je trebalo da se sastane sa američkim i funkcionerima MMF radi pregovora o daljoj finansijskoj pomoći. On je otkazao posetu i avion se okrenuo ka Moskvi. Ruski apeli da se napad obustavi ostali su bez odjeka. Još od početka agresije, od 24. marta, Rusija je prekinula sve odnose sa NATO-om i povukla svoga predstavnika iz Brisela. I sve aktivnosti Zajedničkog saveta Rusije i NATO, koji je formiran maja 1997, zamrznute su od momenta napada na Jugoslaviju. Rusija nije poslala ni svoju delegaciju na jubilarni skup NATO u Vašingtonu (23 – 24. aprila). U ovim osetljivim trenucima, mora se primetiti, ni Zapad ni SAD nisu želeli da zbog kosovskog sukoba izazovu veću unutrašnju destabilizaciju Rusije, konfrontiranjem Jeljcina sa Dumom na primer, pa se bar na rečima video napor da zadrže Rusiju kao odgovornog (ali u suštini marginalizovanog) partnera u diplomatskoj igri. Ovakav stav prema Rusiji demonstriraće se jasnije, posle akutne faze spora oko Jugoslavije, na samitu Grupe 8 u Kelnu 19. juna, kada će Rusija dobiti oplipljive dokaze (na primer nagoveštajem generalnog rešenja za svoje spoljne dugove) da se želi njena veća integracija u rad grupe najbogatijih zemalja sveta. Taj stav je zauzet i posle odlučnih upozorenja predsednika Rusije protiv marginalizacije Rusije u jugoslovenskoj krizi. Tako je Jeljin 12. maja, otvarajući zasedanje državnog Saveta bezbednosti, izjavio da Rusija može istupiti iz pregovaračkog procesa na Balkanu ukoliko NATO ne pokaže namenu da uvažava njene predloge i posredničke napore da se kriza reši mirnim putem. »Rusija nije započela taj rat, niti ona u njemu učestvuje – a sada je već postalo očigledno da njeni predlozi do nekog ne dolaze«, rekao je Jeljin na pomenutom skupu, uoči dolaska u Moskvu predsednika Francuske Zaka Širaka. Kada se NATO u Monsu sastao sa dvanaest članica »Partnerstva za mir« 1. juna 1999. radi dogovora o kompletiranju kontingenta snaga KFOR-a, koje bi trebalo da budu angažovane na občzbedivanju izbeglica – povratnika na Kosmet, Rusija je predložila da Zajednički savet dobije značajniju ulogu u dogовору око mirovne akcije на Kosmetu, ali je то NATO odbio. Kritičari Jeljinove i Černomirdinove balkanske politike iz ruskih redova, naročito njene završnice u vidu Rezolucije Saveta bezbednosti UN br. 1244, ukazivaće na то да је званична Русија могла више да учини за Jugoslaviju, да буде мање по-пуштљива према притискима SAD и да, упркос финansijskoj zavisnosti Rusije od Zapada, iskoristi више argumenata u odbrani vlastitog spoljnopolitičkog identiteta i pravičnijeg modela očuvanja bezbednosti u Evropi i graničnim oblastima (Arbatov 1999).

Na plenarnom zasedanju Dume – donjem domu ruskog parlamenta 21. maja 1999. usvojen je dokument pod naslovom »Predsedniku SAD i članovima američkog Kongresa, vladama i parlamentima evropskih država, povodom situacije na Balkanu«. Državna duma u njemu poziva SAD i evropske države da hitno prekinu primenu vojne sile protiv Jugoslavije, vrate se političkim sredstvima rešavanja problema i obezbede bezuslovno poštovanje normi međunarodnog prava. Ruski parlamentarci posebno naglašavaju poštovanje teritorijalne

celovitosti Jugoslavije, uz široku autonomiju Kosova i Metohije, očuvanje mno-gonacionalnog sastava stanovništva i strogo poštovanje međunarodno priznatih normi u odnosu prema svim narodima SRJ. Za sve to je neophodno prekinuti bombardovanje Jugoslavije, kako bi se srpske oružane snage povukle sa Kosmetom i prekinula vojna delatnost tzv. OVK. Dokumenat se zalaže za dobrovoljni povratak izbeglica u Jugoslaviju i nesmetani pristup medunarodnim humanitarnim organizacijama. Duma traži dogovor o sastavu medunarodnih snaga koje će održavati red na Kosmetu. Taj sastav mora da bude utvrđen na osnovu konsenzusa pet stalnih članica Saveta bezbednosti UN, posle konsultacija sa SRJ, Makedonijom, Albanijom i priznatim liderima kosmetskih Albanaca. Traže se još i napor radi dostavljanja humanitarne pomoći žrtvama sukoba i obnavljanja razrušenih objekata. Time je pozicija Rusije učinjena sa-svim jasnom bar kad je reč o parlamentu. Duma je 12. maja donela odluku o formiranju komisije za proučavanje i objedinjavanje informacija o zločinima, počinjenim za vreme agresije NATO protiv Jugoslavije, koja će raditi do završetka mandata sadašnje Dume i izveštaj o svojim nalazima podneti do 1. septembra 1999. Zajedno sa parlamentima zemalja članica OEBS Duma će raditi na formiranju medunarodne parlamentarne komisije istog profila i zadataka, s tim da se sa nalazima upozna i Haški sud. Državna duma Rusije je 17. juna 1999. objavila i rezoluciju u kojoj traži da se generalnom sekretaru NATO Havijeru Solani sudi za ratne zločine i zbog organizovanja agresije na Jugoslaviju, koju ocenjuju kao »genocid koji mora da bude primerno kažnjен«.

Predsednik Dume Genadij Selezniov izjavio je 28. maja 1999. kako se »glas Rusije sada ne sluša i zemlje članice Alijanse rade što god hoće.« On je dodao da produžavanje bombardovanja Jugoslavije predstavlja »ismevanje Rusije« i da se »ne obazirući se na medunarodno mnjenje i mišljenje Rusije ide na to da se unište žitelji i ekonomija Jugoslavije... Jugoslavija ne odgovara NATO-u zato što vodi samostalnu politiku, ne namerava da ude u NATO i Evropsku uniju i zauzima privlačan geografski položaj.« Selezniov je još izjavio kako Rusija »mora da misli o evropskoj i medunarodnoj bezbednosti XXI veka, baš zato što je NATO prisvojio sebi ulogu svetskog policajca, koji se meša u sve konflikte u svetu.« Zato je Selezniov uvđen da će »Rusija, dovedena u iskušenje, preispitati svoju vojnu doktrinu« (*Politika*, 29. maj 1999). Posle odluke Beograda da prihvati mirovni plan G – 8 za Kosmet, Selezniov predlaže (4. juna 1999) formiranje komisije pravnika za istragu o svim dogadajima u Jugoslaviji, »počev od toga kako je rat započet, pa do činjenica o pogibiji svakog pojedinca.« Komisija bi svoje nalaze predala Medunarodnom судu za prethodnu Jugoslaviju i Medunarodnom судu u Hagu. Predsednik Dume je takođe izrazio uverenje da će »posle završetka rata, proces zблиžavanja Rusije, Belorusije i Jugoslavije biti aktivniji«, o čemu već postoje sve neophodne odluke rukovodstava i parlamenta sve tri zemlje, »a da je bila aktivnija politička volja predsednika Rusije, već bismo imali odredene rezultate.« Ističući kako je za Rusiju Jugoslavija važan i koristan strateški partner, Selezniov je iskazao svoje uverenje da se »neće naći mnogo strelaca koji bi pokušali da oprobaju svoje mišiće protiv tri zemlje sa jedinstvenom odbrambenom doktrinom i savremenim oružjem« (*Politika*, 5. jun 1999). Ne bi se moglo reći kako je ovo samo glas nostalгије za vremenima Varšavskog pakta, ili deo političke kritike koji iz ruske javnosti i Državne dume ide na račun misije Viktora Černomirdina (kritike u biti usmerene protiv samog Jeljcina) da je na Balkanu ustupio NATO-u državne interesu Rusije. U pitanju je svakako i uverenje da bi jedna multipolarna vizija sveta bila u ovim časovima tenzija daleko prihvatljivija ili rea-

lističnija po interesu ne samo Rusije. U ovom kontekstu ipak nisu bez značaja brojne kritičke primedbe na rusku diplomaciju. Tako je šef komiteta Dume za međunarodne odnose Vladimir Lukin izjavio 4. juna 1999. kako je ruska diplomacija »izgubila u svim tačkama na kojima je insistirala«. Lukin je kao primer pomenuo neprihvaćeni zahtev Rusije da se obustava bombardovanja Jugoslavije uzme kao preduslov svakog daljeg mirovnog procesa, pomenuvši uz to i neutvrđenu vojno-komandnu poziciju OUN, kao pokrovitelja i pret-postavljenog nadzornika daljeg procesa na Kosovu.

I Savet za spoljnu i odbrambenu politiku Rusije istakao je u izjavi objavljenoj u listu »Nezavisna vojna razmatranja« 28. maja 1999. kako Rusija »podržavajući Jugoslaviju i osudujući agresora, podržava mir i zakonitost i doprinosi sprečavanju takvih agresija ubuduće« (*Politika*, 29. maj 1999). Ugledni ruski političar Aleksandar Lebed izjavio je nemačkom listu *Velt*, iz Berlina 14. juna 1999. da su SAD, preko NATO, izvršile agresiju ne na Jugoslaviju nego na Evropu. »SAD su uništile ideju o zajedničkoj evropskoj kući, srušile evro i unazadile za više godina stabilnost na evropskom kontinentu. A UN, Evropa i sve njene mnogo hvaljene organizacije su samo stajale i gledale... NATO je započeo rat u želji da dokaže šta može i ume.« U intervjuu za italijanski list *La Stampa* (18. juna 1999), Lebed ponavlja svoju tezu, smatrujući da je ishod rata u Jugoslaviji pokazao da su zemlje najaktivnije učesnice u agresiji na Jugoslaviju skupo platile učešće u tom ratu, jer su SAD – iako su doživele poraz u taktici – ipak zabeležile pobedu u strategiji eliminisanju jednog konkurenta: Evropu. Rusija, iako oslabljena i bolesna – dodaje Lebed – još uvek ima sange da se odupre SAD i najjačoj vojnoj aliansi na svetu. »Mi imamo zastrašujuće strategijsko oružje danas, ali i sutra i prekosutra. U svakom slučaju ovo što se desilo zahteva hitnu reviziju ruske vojne doktrine«. Problem situacije koja je stvorena oko Jugoslavije sastoji se »ne samo u tome što se na Balkanu dogada tragedija, nego i u tome što je na delu jednostrani pokušaj da se slomi svetski poredak koji je stvoren posle Drugog svetskog rata i fiksiran u dokumentima UN«, istakao je sekretar državnog Saveta bezbednosti Vladimir Putin 12. maja 1999. Od Rusije se u takvim uslovima – kaže on – traži »adekvatna reakcija, i to će biti realizovano u izmenama koncepcije nacionalne bezbednosti Rusije.« Nema sumnje da je upravo zbog ovakvih tonova nekadašnji američki državni sekretar Henri Kisindžer izjavio 13. jula iste godine, osvrćući se na teške posledice kosovske krize po odnose SAD i Rusije, da »danас постоји опасност да се у Русији удруže комунисти и националисти у супротстављању САД и да је рат на Косову томе веома допринео, јер је створио у Русији јавно мјнјење чија реакција дaleко превазилази московску елиту у антиамеричком расположењу.« Вероватно strahujući od mogućih izgleda da marginalizacija i ponizavanje Rusije u globalnim odnosima ne stvari plodno tlo za revanšizam, Kisindžer nalazi za shodno da upozori kako u Rusiji postoji opasnost da, posle napada NATO na Jugoslaviju, nastane atmosfera »slična onoj у Немачкој уочи успона нацизма.« O uticaju ove agresije NATO na unutarpolitičke prilike u Rusiji govorio je i jedan od vodećih nemačkih socijaldemokratskih funkcionera Rajnhard Hepner. On smatra da će taj rat svakako uticati na porast popularnosti i, možda, izbornu pobedu snaga koje ne žele da više trpe uvrede koje alijansa svakodnevno nanosi Rusiji, uporno ignorujući sve njene diplomatske napore. »Русије би, због НАТО-а, могла да, после нarednih predsedničkih izbora, потпуно okrene leda Западу«, ocenio je Hepner u izjavi u Bonu od 26. aprila 1999.

Svi ovi tonovi najavljuju izvesna preispitivanja ruske spoljne politike, a među njima i novu orijentaciju ka jačanju saradnje sa Kinom kao sa strateškim partnerom. Ruska vlada uložiće sve snage u jačanju veza Rusije i Kine, izjavio je u Moskvi 9. juna 1999. ruski premijer Sergej Stepašin, prilikom susreta sa zamenikom predsednika kineskog Centralnog vojnog saveta Čan Vanjanom. Rusija je bila u stalnom kontaktu sa Kinom oko rešavanja krize na Kosmetu, a ruski predsednik Boris Jeljcin je više puta potvrdio usmerenost Moskve ka strateškom partnerstvu i prijateljstvu sa Pekingom. »Novi savez« Rusije i Kine i jeste činjenica koja najviše brine sve faktore okupljene oko NATO. Tako je i cilj posete specijalnog izaslanika ruskog predsednika za Balkan Viktora Cernomirdina Pekingu (u maju 1999) bio da se, osim Balkana, razmotre i druga pitanja približavanja Moskve i Pekinga u ključnim strateškim pogledima. Prvi zamenik ruskog ministra odbrane Nikolaj Mihailov izjavio je u Vladivostoku, posle razgovora sa zamenikom predsedavajućeg Centralnog vojnog saveta Kine general-pukovnikom Džang Vanjanom, 14. juna 1999, »da će strateška saradnja Rusije sa Kinom i Indijom uskoro bili podignuta na kvalitativno viši nivo... Dogadaji u Jugoslaviji podstakli su usvajanje neophodnih mera za jačanje ruskih odbrambenih mogućnosti i potragu za strateškim partnerima u ostvarivanju tih važnih zadataka. Kina i Indija su sada takvi partneri« (*Blic*, 15. jun 1999). U ovom spektru mogu se čuti i još neka zanimljiva mišljenja. Tako Pavel Podlesni, iz Instituta za SAD i Kanadu Ruske akademije nauka, u članku za moskovske »Novosti« iz jula 1999, upozorava kako nova doktrina NATO, koja pokušava da zameni OUN, i pretenzije SAD na ulogu jedine supersile, ne omogućavaju da se daju optimističke prognoze razvoja rusko – američkih odnosa. On ističe da ipak te odnose treba razvijati, amortizujući napetost kroz konstruktivni dijalog, navodeći sledeće: »Ponko u Moskvi tvrdi da Rusija treba da ide putem zadržavanja SAD, putem stvaranja nekakve antiameričke ili antinatovske koalicije, uz učešće, recimo, Kine i Indije. Teško da je to i realno i celishodno. Rusija mora da teži saradnji sa SAD gde je to moguće i da čvrsto brani svoj kurs, ako se on principijelno razlikuje od vašingtonskog. Čvrstoća i principijelnost podižu autoritet zemlje, njen značaj u medunarodnim poslovima, primoravaju druge da računaju sa njom« (*Politika*, 14. jul 1999). Zbližavanje Rusije i Kine slede i druge zemlje bliske Rusiji. To je učinila, na primer, i Belorusija. Prilikom posete sekretara Državnog komiteta za bezbednost Belorusije Viktora Šejmana Pekingu, krajem maja 1999, kineski ministar odbrane je, zalažući se za multipolarizam u svetu, naglasio da je »neophodno da Kina i Belorusija jačaju saradnju, kako bi zaustavile agresivni trend prema dominaciji, kojim se sad služe neke države«. Šejman je rekao da se njegova zemlja »protivi novom strateškom konceptu NATO jer je njegov jedini rezultat svetska nestabilnost«, ističući veliku zainteresovanost Belorusije za daљe jačanje saradnje sa Kinom na polju bezbednosti.

Agresija NATO na Jugoslaviju uticala je i na dalje podsticanje integracije bivših zemalja članica SSSR, posebno Ukrajine, Rusije i Belorusije. Želju da se pridruži ovoj integraciji izrazila je i Jugoslavija, zvaničnom odlukom svoga parlamenta. Tako je u Kijevu 10. juna 1999. počela meduparlamentarna konferencija »Ukrajina, Rusija, Belorusija – iskustva i problemi integracije«, kojoj je prisustvovala i delegacija Savezne skupštine SRJ. Zasedanju skupštine Saveza Rusije i Belorusije, u Minsku 2. jula 1999. prisustvovala je i delegacija jugoslovenskog parlamenta čiji je šef preneo domaćinima odlučnost i namjeru Jugoslavije da pristupi Savezu. On je tom prilikom naglasio »da to nije jednokratni interes, kako to neki žele da predstave u javnosti, već želja za stvaranjem

Saveza sa atributom državnosti, koja će značiti jednu novu ravnotežu moći na evropskim prostorima» (*Politika*, 2. jul 1999). Komandant ruskog ratnog vazduhoplovstva Anatolij Kornukov ocenio je 24. maja 1999. da su dogadaji na Balkanu doprineli učvršćivanju sistema PVO zemalja Zajednice Nezavisnih Država: »Svi su stavili sebe u položaj zemlje na koju padaju bombe i rakete, a ona nema sredstava da uzvratи na odgovarajući način.« Najavio je dodatna sredstva za održavanje i razvijanje oružanih snaga, kao i to da će prva vojna ispitivanja najnovijeg kompleksa protivvazdušne odbrane S-400 biti obavljena početkom 2000. godine. U međuvremenu sačinjeni su planovi o razmeštaju novog taktičkog nuklearnog oružja blizu zapadne granice Rusije, a ruski Savet za nacionalnu bezbednost nagovestio odustajanje od davnjašnje doktrine prema kojoj »neće prvi upotrebiti nuklearno oružje.«

Odluku Haškog tribunala o pokretanju istrage protiv jugoslovenskih rukovodilaca, Slobodana Miloševića i njegovih saradnika, Ministarstvo spoljnih poslova Rusije je ocenilo kao akciju motivisanu posebnim političkim razlozima. Tužilac Lujza Arbur »pokazuje zapanjujuću pasivnost pred očevidnom činjenicom agresije NATO na Jugoslaviju i nezainteresovanu prati posledice neprekidnih dvomesečnih bombardovanja. Nju ni na koji način ne uznamirava ubijanje stotina nevinih ljudi, razaranje ekonomske i socijalne infrastrukture zemlje, pretvaranje u ruševine istorijskih spomenika, ekološka katastrofa koja je na pomolu. Zar nije posao tužioca da utvrdi ko izdaje naredenja za izvođenje masovnih napada, koji dovode do tako strašnih posledica? Na žalost, Arbur o svim tim pitanjima ništa ne govori, što nikako ne svedoči o njenoj nepričastnosti«, kaže se u saopštenju ovog ministarstva od 28. maja 1999. (*Politika*, 29. maj 1999). I predsednik Saveta federacije, gornjeg doma ruskog parlamenta, Jegor Strojev komentariše tu odluku Haškog suda 28. maja 1999: »Ko je objavio tu odluku? Oni koji ubijaju jugoslovenski narod, koji su počeli nepravedan rat, koji su pod izgovorom humanitarne pomoći počeli da uništavaju stanovnike Kosmeta, koji su otrovali Dunav i priobalne zemlje, koji pljuju na javno mnjenje, uključujući i Ujedinjene nacije?« Vladimir Lukin, predsednik Spoljnopolitičkog komiteta Ruske dume, tim povodom izjavio je 28. maja 1999. kako je optužnica podignuta u Hagu 95 odsto američko delo. »Amerikanci su ponovo javno ponizili Rusiju«, ocenio je Lukin.

Ni misija Viktora Černomirdina, ruskog posrednika u sporu (u ovim poslovima zamenio je premijera Primakova koji, opet, odlazi sa scene iz unutarpolitičkih razloga pred predstojeće predsedničke izbore u Rusiji), odnosno izaslanika predsednika Jeljcina zaduženog za rešavanje kosovske krize, nije zadovoljavala Belu kuću jer je nastojala da ponudi rusku konkretну razradu plana G-8, koja nije išla u susret ultimativnim zahtevima (pet zahteva) NATO. Krajem maja 1999. Černomirdin je bio primoran da na dramatičan način upozori Vašington da se ne može pregovaratи dok je jedna strana u sporu izložena divljačkom bombardovanju nagovestivši maksimalno zaoštravanje rusko – američkih ukupnih odnosa ukoliko bombardovanje Jugoslavije ne prekine. On je to uradio u članku za »Vašington post« od 27. maja, u kome je naglasio kako je »nova strategija NATO, o čijem prvom primenjivanju svedočimo u Jugoslaviji, dovela do ozbiljnog pogoršanja rusko – američkih kontakta, vraćajući ih na stanje od pre nekoliko decenija.« Rat protiv Jugoslavije, kaže Černomirdin, naneo je najveću štetu rusko – američkim odnosima na moralnom planu. SAD su izgubile moralno pravo da se smatraju liderom slobodnog demokratskog sveta, a za žaljenje je što su svojim postupkom postakle argumente radikalnih snaga u Rusiji koje su uvek tvrdile kako je NATO agresivan. Izaz-

vale su takođe snažno jačanje zahteva za povećanje troškova za odbranu i dale podršku pristalicama politike izolacije u Rusiji. »U budućnosti neće se više moći uspešno spriječiti proliferacija raketa i nuklearnog naoružanja, što je još jedna negativna posledica politike NATO. I najmanje nezavisne države želeće da poseduju nuklearno oružje koje mogu da iskoriste za svoju odbranu, jer su videle vojnu mašinu NATO na delu, što pojačava opasnost od globalne nestabilnosti i izbijanja novih ratova s mnogim ljudskim žrtvama.« Ukoliko vazdušni napadi ne budu vrlo skoro obustavljeni – kaže se pri kraju Černomirdinovog članka – on će savetovati predsedniku Jeljcini suspendovanje ruskog učešća u pregovaračkom procesu, prekidanje celokupne vojnotehnološke saradnje sa SAD i Zapadnom Evropom, odustajanje od ratifikacije sporazuma START-2 i korišćenje ruskog veta u UN prilikom debata o rezoluciji koja se tiče Jugoslavije. »Ova naša opredeljenja naići će, sasvim sigurno, na razumevanje velikih sila kao što su Kina i Indija«, zaključuje Viktor Černomirdin (*Politika*, 28. maj 1999).

Drukčiji tonovi u odnosima SAD i Rusije čuće se dolaskom novog Jeljinovog izabranika na položaj premijera (posle odlaska Primakova) Sergeja Stepašina. Prilikom posete Vašingtonu 27 – 28. jula 1999, »radi ponovnog uspostavljanja dijaloga« (prve posete istaknute ruske ličnosti SAD posle 24. marta), Stepašin je izjavio kako »razlike između Vašingtona i Moskve povodom Kosova, imaju manju težinu od političkih i ekonomskih interesa koji su zajednički obema zemljama.« Ruski premijer je imao niz razgovora o saradnji, o razoružanju, o ruskim spoljnim dugovima, a stigao je i da poseti fabriku »Boing«. Na kraju posete najavljen je obnova razgovora o novom sporazumu o kontroli nuklearnog i antibalističkog oružja, tj. START-3 i ABM. Kraj posete koïncidira, ne slučajno, sa odlukom Medunarodnog monetarnog fonda da odobri zajam od 4,5 milijardi dolara Rusiji, kako bi joj omogućio otplatu starih dugova.

Ponašanje Kine

Od početka agresije Kina se zalagala da se u rešavanju spora rehabilituju norme i institucije UN, gledajući u ponašanju NATO opasan presedan koji iz temelja podriva medunarodni poredak i medunarodno pravo. NATO treba »da nauči da poštije postojeće osnovne standarde međunarodnih odnosa, umesto onih iz imperijalističke ere«, pisao je list *Čajna dejli*, 9. juna 1999. I u završnim razgovorima oko pripreme rezolucije Saveta bezbednosti UN o Kosmetu, Kina je bila protiv toga da nacrt rezolucije pominje saradnju s Haškim sudom, jer je optužba protiv jugoslovenskih rukovodilaca za ratne zločine politički motivisana, kao i protiv pozivanja na poglavljje sedam Povelje UN koje omogućuje upotrebu strane vojne sile bez prethodnog odobrenja jugoslovenskih vlasti. Kina je smatrala da bi Savet bezbednosti trebalo da prihvati rezoluciju u skladu sa poglavljem šest Povelje UN, koje se odnosi na mirno rešavanje sukoba, jer u tom slučaju primena takve rezolucije ne može da ide uz upotrebu sile. Sve je to posledica kineskog stava da je problem Kosova unutrašnje pitanje Jugoslavije. »Kineska vlada smatra da je pitanje Kosmeta unutrašnja stvar Jugoslavije i dosledno istupa protiv inostrane intervencije«, rekao je u Pekingu 12. maja 1999. kineski premijer Džu Žundi. On je tom prilikom takođe izjavio da je »NATO, pod vodstvom SAD, izvršio vojni napad na SRJ zaobilazeći UN, što je ozbiljno narušilo Povelju UN« (*Politika*, 13. maj 1999). Još preciznija gledišta Kine i odbrana načela u medunarodnoj zajednici do kojih ona drži,

mogu se sagledati u izjavi potpredsednika kineske vlade Čijen Čičena, prilikom susreta sa britanskim premijerom Blerom u Londonu 15. juna 1999. Čijen je, distancirajući se od intervencije NATO protiv Jugoslavije, rekao da vodeći principi, kao što su »očuvanje nezavisnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemalja, nemešanje u unutrašnje stvari, mirno rešavanje sporova i nepribegavanje sili ili pretnji silom, treba da budu podržavani i poštovani, a ne napuštani... problemi Kosmeta treba da budu rešeni političkim dijalogom, na miran način, uz poštovanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Jugoslavije i uz garantovanje legitimnih prava svih nacionalnih zajednica na Kosmetu. Bilo kakav da je izgovor, ne sme se nikad dozvoliti upotreba sile protiv suverene zemlje, a bez odobrenja Saveta bezbednosti nikad se ne mogu preuzimati vojne akcije protiv suverene zemlje.«

Agresiju NATO Kina je ocenila kao teško narušavanje Povelje UN i međunarodnog prava, nanošenje štete prestižu UN i stvaranje opasnog predsedana mešanjem u unutrašnje stvari druge zemlje (*Ženmin žibao*, 18. jun 1999; *Politika*, 19. jun 1999). U tom ratu NATO nije pobednik ni u materijalnom ni u moralnom pogledu, a izložio se osudi širom sveta od svih miroljubivih i pravdoljubivih naroda. Ovaj rat će podstaći mnoge zemlje u svetu, kaže se dalje u komentaru lista *Ženmin žibao*, da kupuju moderno oružje, što je možda i bio cilj Vašingtona kada je izabrao Jugoslaviju za isprobavanje novog oružja, čime je »razotkrivena imperijalistička priroda američke administracije da služi trgovcima oružjem.« Ako rat izazove novu rundu globalne trke u naoružanju, to će biti »tragedija za mir i razvoj. Stoga kada Klin顿 govori da je vojna akcija NATO-a donela više mira svetu – on, očigledno, laže«, zaključak je kineskog dnevnika. Stav je Kine da NATO, kao izazivač nevolja, treba i da snosi troškove svih ratnih razaranja u Jugoslaviji, a ne da SAD (kao uostalom i u Zalivskom ratu ranije) izbegavaju da plate za obnovu, nastojeći da te troškove prebace na evropske zemlje.

Bombardovanje kineske ambasade u Beogradu 7. maja (iz aviona B-2 direktno upućenog iz baze u Mizuriju, SAD), u kojem je troje ljudi izgubilo život a 20 ranjeno, uveliko je dramatizovalo odnose SAD i Kine. Ono je doživljeno kao grubo narušavanje kineskog suvereniteta i ozbiljna provokacija kineskog naroda. Na konferenciji za štampu u Stejt departmenetu Džejms Rubin je istakao da su kineski lideri čak odbili razgovor telefonom sa Klinntonom i državnim sekretarom Medlin Olbrajt, indignirani ovim činom. To je navelo Peking da, pored ostalog, prekine i vojnu saradnju na visokom nivou sa SAD. Prvi praktičan korak bio je otkazivanje (21. maja) posete pet američkih ratnih brodova Hongkongu predvidene za maj i jun 1999. bez navodenja do kada će ova zabrana trajati. Potom je 24. juna američkim vojnim avionima zabranjeno da sleću u Hongkong. U meduvremenu sledi kineski zahtev za objašnjenjem i izvinjenjem zbog bombardovanja ambasade u Beogradu, a nezadovoljstvo ponudenim odgovorima obeležiće uzajamne odnose u dužem periodu. Iz dela Kongresa SAD koji pripada republikancima čak su se čuli glasovi upozorenja kako Kinu treba konačno svrstati tamo gde joj je mesto: među najopasnije američke konkurenate, pa čak i dugoročne protivnike.

»Kolateralna greška« NATO u Beogradu prema Kini analitički je sagleđana kao dalje testiranje kineskih stavova prema ekspanziji NATO (koji je stigao i do njenih granica posredstvom programa »Partnerstvo za mir«), njene spremnosti da autonomno istupa u Ujedinjenim nacijama i strpljivo gradi protivtežu današnjem unilateralnom svetskom poretku u kome dominiraju SAD. Politička instrumentalizacija aktuelnih sporova oko Tajvana, Tibeta, ljudskih

prava u Kini, Kašmira ili Severne Koreje, na primer, sadrži paradigm u kojоj se lako iščitava i pozicija Kine prema agresiji NATO na Jugoslaviju. Bojazan da je ta agresija stvorila presedan koji će omogućiti da se NATO i SAD ubuduće više vojno mešaju u Aziji samo je još jedna u nizu mogućih interpretacija pomenutog čina. Početkom aprila 1999. kineski premijer Džu Žundi je izjavio kako »napad NATO na Jugoslaviju predstavlja opasan presedan koji može da dovede i do mešanja u unutrašnje etničke probleme Kine«, pomenuvši pri tome Tibet kao potencijalno žarište sukoba. To je ujedno i objašnjenje zašto su odnosi Kine i SAD pali na tako niske grane, kao nikad do sada u poslednjih deset godina (pogotovu zbog aktuelnog spora Kine sa Tajvanom, koji preti da izmakne kontroli, kao što se to skoro dogodilo i 1996.). U sve izraženijoj klimi antikineskog raspoloženja u SAD, kineski list *Čajna dejli*, uočava i novu propagandnu storiju o tzv. »kineskoj pretnji.« Kongres SAD, naime, optužuje Kinu zbog navodne krade američkih nuklearnih tajni, špekuliše se navodnim kineskim donacijama za Klintonovu predsedničku kampanju od pre tri godine, a šalju je američkoj javnosti i druge poruke o tome kako je »Kina opasni neprijatelj SAD.« Motivi ove demonizacije Kine – piše »Cajna dejlik« – vezuju se za kraj hladnog rata, kada je Vašington, raspadom SSSR-a, odjednom ostao bez neprijatelja. Od tada se Kina forsira kao glavna pretnja i neprijatelj SAD. Ono što, međutim, vodi antikinesku kampanju u SAD jeste rast američkog političko - vojno - industrijskog kompleksa i njegova želja da se izdvoji što više sredstava za armiju i obaveštajni sektor i tako održi uspon američke vojne industrije (*Politika*, 24. jun 1999).

Agresija NATO uticala je na zblžavanje Kine i Rusije i na zajedničku potrebu ovih zemalja da se kritički distanciraju prema politici SAD. »Bombardovanje Jugoslavije od strane NATO je destabilizovalo ceo svet, ukazujući na novu opasnost od američkog hegemonizma i na bezobzirno strano mešanje u unutrašnje poslove suverene države,« naglašeno je u zajedničkom saopštenju kineskih i ruskih zvaničnika, tokom posete ruskog šefu diplomatiјe Igora Ivanova Pekingu, 3. juna 1999. Postignuta je puna saglasnost Kine i Rusije o agresiji NATO i rešavanju problema Kosmeta isključivo političkim sredstvima, u čemu ključna uloga pripada UN. Dve zemlje, obe članice Saveta bezbednosti UN, tada su najavile još čvršću saradnju Pekinga i Moskve. *Dnevnik »Ženmin žibao«* je naglasio da su »Peking i Moskva potvrdili principe dugoročne saradnje prema 21. veku, savladali niz prepreka i stupili u fazu mirnog i pouzdanog razvoja« (*Politika*, 14. jun 1999). Među tim dometima sigurno je i potpisivanje deklaracije o okončanju sporova oko delova zajedničke granice (duge 4.300 km) na poslednjem kinesko – ruskom sastanku na vrhu, novembra 1998. u Moskvi, od strane predsednika Đijang Cemina i Borisa Jeljcina. U svim ovim susretima uvek se naglašavalo kako strateško partnerstvo Kine i Rusije nije upereno protiv trećih zemalja i obavezno je upućivan poziv na stvaranje višepolarног sveta. Iza takvih poruka krije se, naravno, zabrinutost Pekinga i Moskve zbog opasne strategije SAD. Strateško partnerstvo Kine i Rusije – ističu u ovom kontekstu kineski zvaničnici – jeste novi tip medudržavnih odnosa koji se zasniva na pet principa miroljubive koegzistencije. Posebno se izdvaja podudarnost u stavu Moskve i Pekinga da se međunarodni sporovi i regionalni konflikti regulišu isključivo mǐrnim putem. Iako zvanični Peking stalno ističe kako Kina više voli da samostalno nastupa u svetskoj politici, u pravu su oni koji uvidaju da je, s globalnog stanovišta, Kini dobrodošla aktivna uloga Rusije na međunarodnom planu, kao strateška protivteža SAD i kao važan elemenat u uspostavljanju višepolarne ravnoteže u svetu. U ovoj komplementarnosti in-

teresa Kine i Rusije posebno se ističe činilac dugoročnog, strateškog opredeljenja – prodaja ruskog oružja Kini (od naјsavremenijih mlaznih aviona – lovaca, pomorskih krstarica, itd., do tehnologija za vojno komandovanje), u čijim se oružanim snagama danas nalazi tri miliona profesionalnih vojnika. Tu, svakako, treba dodati i odluku Kine i Rusije (od 16. aprila 1999) da potvrde i učvrste sporazum o antibalističkim raketama iz 1972. godine.

Evropska unija bez sopstvene politike

Kriza na Balkanu ponovo je pokrenula razmišljanja i nedoumice oko jedinstvene spoljne politike i politike bezbednosti EU. Posle onoga što se desilo u Jugoslaviji, istakao je šef italijanske diplomacije Lamberto Dini 9. juna 1999, neophodno je u što kraćem roku dizajnirati jedinstvenu evropsku odbrambenu politiku i strategiju bezbednosti. Ova potreba i, štavše, ovaj nalog sigurno je odlučivao kada se u Kelnu, 3. i 4. juna iste godine, na sastanku 15 predsednika i premijera članica EU raspravljalo o spoljnoj politici Unije, krizi na Balkanu, usvajanju zajedničke strategije odnosa sa Rusijom i izboru ministra inostranih poslova EU. Reč je, naravno, o složenom, osetljivom procesu konačnog profilisanja EU u međunarodnoj politici i prevazilaženju niza razlika unutar same zajednice.

Nisu, naime, ni sve zemlje EU u NATO paktu. Postoji i grupa neutralnih zemalja EU, u kojoj se nalaze Svedska, Finska, Irska i Austrija. Ove neutralne zemlje protive se stapanju EU sa ZEU (Zapadnoevropskom unijom), vojnom grupacijom koja okuplja većinu zapadnoevropskih zemalja (što posebno zah-teva Nemačka), kao i zblžavanju sa NATO-om. Rasprava o posebnim vojnim snagama EU (od rata u Zalivu, preko rimskog samita EU iz 1990, Maastrichta, itd., do Kelna 1999) ukazuje na uključivanje ZEU u Evropsku uniju, kojoj bi ovaj potez konačno omogućio da izade iz senke NATO (Cahan 1989). Na samitu Nemačke i Francuske u Tuluzu (29 – 30. maj 1999) Šreder i Širak su se složili da je potrebno ubrzati integraciju ZEU u EU koja se, inače, predviдала za kraj 2000. godine. Sve se to pokriva opštom saglasnošću dvojice lidera kako »Evropska unija mora imati mogućnost da u kriznim situacijama samostalno deluje i odlučuje.« Evropska unija će, sledeći ovakva razmišljanja, doneti odluku o ulaganju znatnih sredstava u naoružanju ZEU, kako bi se koliko – toliko umanjila vojna zavisnost u odnosu na SAD. Međutim, jasno je da će i ovaj vojni savez zavisiti velikim delom od kupovina opreme od američkih vojnih firmi, čime će se u stvari i dalje uvećavati zavisnost od američke tehnologije, kao što će se time uvećavati i profiti ratne industrije SAD. Ipak, posle agresije NATO na Jugoslaviju, sve je više evropskih lidera koji su svesni da je Evropa previše vezana za vojni mehanizam SAD i da nema mogućnosti da samostalno upravlja krizama. Nova garnitura Evropske komisije, predvodena Romanom Prodijem, razmišlja u tom pravcu. Jedan od njenih kandidata za komesara, britanski političar (iz Konzervativne stranke) Kris Paten, založio se u pismu od 16. avgusta 1999. Evropskom parlamentu za stvaranje vlastitog evropskog sistema odbrane i za evropsku armiju koja bi bila u stanju da intervenciše nezavisno od NATO. Paten ističe »da je kosovska kriza pokazala Evropi neophodnost da poveća sopstvenu odbrambenu spremnost... Neophodna nam je politička volja našeg izbornog tela da bi se podržala veća izdvajanja za odbranu i unapredjenje vojnih snaga.« EU ne bi trebalo da radi ono što čini NATO već, smatra Paten, da ima vojni sistem čiji će cilj biti održavanje

mira, konrola žarišta krize i intervencije na humanitanim zadacima (*Politika*, 17. avgust 1999).

Još tokom dezintegracije druge Jugoslavije u Evropskoj uniji ispoljile su se značajne razlike u gledanjima i praktičnim akcijama prema balkanskoj krizi. Neke zemlje, a pre svega Nemačka, požurile su da priznaju nasilnu secesiju Slovenije i Hrvatske, a nisu prezale da još tada pomažu i albanske separatiste na Kosmetu. Koristeći dominantnu ulogu u Savetu bezbednosti UN i u NATO-u SAD su uspele da nametnu svoja videnja i rešenja jugoslovenske drame. EU je demonstrirala odsustvo jedinstvene spoljne politike i politike bezbednosti kontinenta, propustivši šansu da odlučnije iskaže svoj identitet. Politika EU u jugoistočnoj Evropi bila je u poslednje tri godine, prema rečima Pitera Ledloua – direktora Centra za evropska politička istraživanja iz Brisla – »u znaku dominacije NATO-a i američkog izaslanika Ričarda Holbruka« (*Politika*, 2. jun 1999). Dogadaji na Balkanu su demonstrirali ograničene mogućnosti NATO-a koji je pokazao da zna samo da bombarduje, dodaje Ledlou, a Evropa bi morala da ima sopstvenu politiku za budući razvoj jugoistočne Evrope.

Duboke su i podele među političkim grupacijama u okviru EU. Tako je Fausto Bertinotti, sekretar Obnovljenih komunista iz Italije, u dnevniku »Liberacion«, izjavio da »SAD hoće da nastave rat, a NATO zatvara sve puteve ka miru, uvećavajući bombardovanja«. On je dodao da italijanska vlada mora da traži od NATO-a jednostrano i trenutno proglašenje primirja. Po njegovom mišljenju, iza agresije na Jugoslaviju već se jasno vidi »ideja nove svetske vlade u službi oligarhija najbogatijih zemalja, koja preti ne samo da izopaci prirodu evropskih vlada levog centra već i da likvidira sve opozicije.« Da bi se postigli takvi ciljevi globalne dominacije, dodao je, »NATO hoće da sruši UN, da zgneči Evropu i Balkan i da dovede do gradanskog rata u Rusiji« (*Politika*, 2. jun 1999). Nemačka Partija demokratskog socijalizma (PDS) pokrenula je pred Ustavnim sudom u Karlsrueu i drugi postupak protiv vlade kancelara Gerharda Šredera. Prvi put je to bilo odmah na početku agresije NATO na Jugoslaviju, zbog učešća Nemačke u toj agresiji. Ta tužba je ekspresno odbačena. Ovog puta tužba je usledila zbog prihvatanja nove, globalne strategije NATO-a bez konsultacije s najvišim zakonodavnim telom nacije, parlamentom. Naime, NATO je na aprilskom sastanku u Vašingtonu 1999. temeljito izmenio službeni status alijanse, jer se iz odbrambenog preobrazio u intervencionistički savez. »Reč je o suštinskoj promeni statuta NATO. Prema članu 59 Ustava Nemačke, vlada u Bonu nije smela da to prihvati bez saglasnosti Bundestaga«, izjavio je sekretar Poslaničke grupe PDS u Bundestagu Roland Klaus. NATO je na samitu u Vašingtonu ovlastio samoga sebe da ubuduće samostalno deluje u misijama održavanja mira, borbi protiv terorizma i sprečavanju širenja oružja za masovno uništavanje. Alijansa je pri tome priznala činjenicu da glavnu odgovornost za mir i bezbednost u svetu ima Savet bezbednosti UN, ali je, uprkos tome, dala sebi pravo da deluje i bez mandata svetske organizacije – rekao je Klaus. Jugoslavija je prva zemlja na kojoj je NATO isprobao svoju novu »strategiju«. To je, uostalom, glavni i jedini razlog njegove agresije, a ne »sprečavanje humanitarne katastrofe«, naglasio je Klaus, dodajući da je sama agresija – humanitarna katastrofa (*Politika*, 2. jun 1999). I sam nemački šef diplomatijske Fišer bio je izložen oštrim kritikama iz redova vlastite stranke Zelenih – koalicionog partnera u tadašnjoj bonskoj vladi. On je optužen da je od poslanika Bundestaga i nemačke javnosti pokušao da sakrije pravi sadržaj sporazuma iz Rambujea i Pariza (posebno one delove koji se odnose na tzv. vojne klauzule) o rešenju krize na Kosmetu. Odluka nemačke vlade da ne-

mačke trupe učestvuju u agresiji na Jugoslaviju izazvala je talas tužbi protiv kancelara Šredera, ministra Fišera i ministra odbrane Rudolfa Šarpinga. U Španiji je vođa Ujedinjene levice Hulio Angita, u govoru u Barseloni 3. juna 1999. zahtevao da se Klin顿 i Solana izvedu pred sud u Hagu zbog ratnih zločina, tražeći uz to i da Španija napusti NATO. Francuska vlada pluralističke levice takođe doživljavala interne sukobe oko rata protiv Jugoslavije. Otvoreno pismo Režisa Debrea predsedniku Širaku (Debray 1999) najbolje iskazuju atmosferu stvorenu oko agresije NATO na Jugoslaviju. Ustajući protiv Širakovih podvala i proizvoljnih ocena o ovom ratu, o Srbima, o etničkom čišćenju, itd., Debre – kao neposredni svedok koji je tokom maja 1999. boravio u Srbiji, na Kosmetu i u Makedoniji – osuduje ponašanje lidera NATO i sam NATO pakt, podsećajući Širaka na De Golovu dešiniciju NATO-a: »Jedna organizacija nametnuta Atlanskom savezu, koja nije ništa drugo nego vojna i politička subordinacija Zapadne Evrope Sjedinjenim Američkim Državama.«

U govoru na vojnem groblju Arlington (1. juna) Klin顿 je obećao svojim sugrađanima »da kad mirovne snage tamo (tj. na Kosmet – T. I.) odu, preovladujuća većina ljudi biće Evropljani, a kad obnova započne, preovladujuća suma investicija biće evropska.« Tako je on mučno i zametno raščišćavanje posledica agresije velikodušno prepustio Evropi, uz dalju dirigentsku palicu SAD. Neka se Evropljani bakću sa razrušenom Jugoslavijom – kaže komentator »Glasa Rusije« povodom ovakvih izjava: imaće posla za više godina, a manje vremena i novca za svoje projekte i izgradnju jedinstvene Evrope koja bi se uspešno takmičila sa SAD. A toliko reklamirani evro moraće ustupiti mesto dolaru (*Politika*, 10. jun 1999). Uz ovakve i slične izjave Klintona i partnera iz SAD i Evropljani postepeno počinju da preispituju vlastita iskustva iz saradnje tokom agresije NATO na Jugoslaviju. Bio bi to poraz evropske politike ukoliko bi postala talac američke politike koja se oslanja na postulat da su SAD jedina supersila i da one moraju odlučivati o tome kakav je poredak potreban svetu. Tako je nemački kancelar Šreder izjavio u Kelnu, posle razgovora sa kanadskim premijerom Kretijenom (17. jun 1999), kako intervencija NATO u Jugoslaviji ne može da bude uzor za buduće akcije zapadne alijanse u kriznim žarištima u svetu. »Akcije NATO se moraju ograničiti na teritoriju koju pokrivaju njegove članice. Ljudska prava jesu važna, ali za njihovu odbranu ima dovoljno političkih sredstava u okviru Ujedinjenih nacija.« Šredrovo osećanje da agresija NATO na jednu suverenu zemlju predstavlja gaženje Povelje UN, sigurno ima i ishodište u nastojanjima Nemačke da, u okviru reforme UN, dobije stalno mesto u Savetu bezbednosti. Ništa manje zanimljive ocene o Zapadnoj Evropi kao taocu i »žrtvenom jarcu« američke hegemonističke politike daje vodeći kineski dnevnik *Zenmin žibao*. Iz gorkih iskustava dva svetska rata zapadnoevropske zemlje su shvatile da samo sledeći put integracije mogu spričiti ponavljanje istorijskih grešaka. Posle gotovo poluvekovnih napora nastala je snažna i razvijena EU, a pojava evra 1. januara 1999. simbolizovala je – piše list – uspon Evrope kao jednog od polova multipolarnog sveta, najavljujući time da će biti uzdrmana dominacija SAD u svetskoj ekonomiji. U toj situaciji dolazi do napada na Jugoslaviju, koji stvara niz negativnih posledica po samu Evropu. Evro naglo slablji, i to posle predratnih predviđanja da će između 500 i 1.000 milijardi dolara biti zamenjeno u novu evropsku valutu. NATO agresija na Jugoslaviju je pomogla Vašingtonu da dobije »prvu rundu odmeravanja sa evrom«. Pad evra od 12 odsto u odnosu na dolar znači gubitak na tržištu kapitala za EU, povećanje nestabilnosti na zapadnoevropskom finansijskom tržištu, bekstvo investicija u SAD, rast prosečne stope ne-

zaposlenosti, pad stope rasta itd. Uz ovo idu i druge posledice: teško zagadenje životne sredine, pogoršanje međunarodnih odnosa u pojedinim delovima Evrope, itd. (*Politika*, 13. jul 1999).

Agresija NATO pokrenula je i mnoga pitanja iz domena unutarevropske demokratije, a posebno uloge parlamenta. Još u osnivačkom Ugovoru o NATO iz 1949. godine, članice pakta su se obavezale da odredbe toga ugovora sprovođe »u saglasnosti sa svojim ustavnim propisima« (član 11.) Uprkos tome lideri NATO su izabrali – kako kaže i kanadski diplomata Džejms Biset u listu »Nacional post« početkom juna 1999 – da bombardovanjem potčine Jugoslaviju, a da pri tom nisu tražili mišljenje ni svog parlamenta, ni naroda (*Politika*, 5. jun 1999).

Tako je najgrlatiji zastupnik agresije NATO Toni Bler uspeo da uspostavi snažan kontrolni mehanizam preko Laburističke strane za ograničavanje parlamentarne debate o ratu protiv Jugoslavije, zabranivši praktično britanskom parlamentu da se izjasni za ili protiv rata. Američki avioni koji iz britanskih baza poleću da bombarduju Beograd, pisao je londonski »Gardijan« u aprilu 1999, nalaze se u Britaniji na osnovu tajnog sporazuma koji nikada nije stavljen pred parlament na odobrenje. Marginalizacija parlamenta izazvala je i opoziciju Konzervativnu partiju da 21. maja uputi zahtev da se formira komisija koja bi vodila istragu o tome kako je i zašto došlo do agresije NATO na Jugoslaviju. Blerova vlada je odbila taj zahtev, ali su konzervativci odlučili da ne odustanu od njega. Konzervativci su, naime, još 12. maja 1999. optužili britansku vladu i premijera Blera da su nepromišljeno prihvatili agresiju koja je dovela do humanitarne katastrofe, razaranja infrastrukture i privrede Jugoslavije i stradanja nedužnih građana. Svi dosadašnji diplomatski napor, podseća ministar inostranih poslova u vlasti u senci – konzervativac Majkl Hauard, govore da će za kosmetsku krizu biti postignuto rešenje koje se moglo dogovoriti i bez bombardovanja i ljudskih žrtava (*Politika* 13. maj 1999). Predsednik španske vlade Asnar obavestio je Španiju da se nalazi u ratu, i to iz Berlina, posredstvom štampe. Zbog toga će imati problema u svome parlamentu i opozicija će ga više puta prozivati da pred zakonodavnim telom zemlje objasni da li je zemlju uvukao u rat ili nije (Aznar no rinde cuentas 1999). Spanski ustav (član 63.1) predviđa da kralj, uz prethodnu odluku parlamenta, objavljuje rat i donosi odluke o miru. A to se nije desilo (Lamo De Espinosa 1999). U Nemačkoj je vlada odustala da poštuje ustavne zabrane za upotrebu nemačkih trupa izvan geografskih granica NATO još u vreme rata u Zalivu. U Italiji (čiji ustav odbacuje rat) parlament je 19. maja usvojio rezoluciju o obustavi bombardovanja Jugoslavije (sa 300 glasova, dok je protiv bilo 189, a 60 uzdržanih), za razliku od svoje vlade koja je sledila politiku NATO. Na primedbu upućenu starom parlamentarcu Pjetru Ingrau kako Italija ima obavezu da učestvuje u akcijama NATO, Ingrao je odgovorio novinaru »Korijere dela sera«, da je i sam NATO odbrambena organizacija. »A rat protiv Srbije je naprotiv napadački rat. Stoga je prekršen i ugovor o NATO. U svakom slučaju, smatram teškim i zapanjujućim da taj ugovor stoji iznad ustavnog zakona moje zemlje« (*Politika*, 22. april 1999). Grčka je uvek bila, dobro poznavajući balkanski kontekst jugoslovenske krize i dubinu njenih posledica (uklještena između Turske i Albanije), među najuzdržanjijim članicama EU, zalažući se isključivo za političko rešenje problema.

I u SAD je ukazivano u medijima i političkim krugovima kako se predsednik Klinton oglušio o legalnu proceduru koja u slučajevima rata daje ovlašćenja isključivo Kongresu i da je vazdušnim udarima protiv Jugoslavije

učinio niz povreda ustava SAD. Ustav, na primer, u članu 1, odeljak 8, klauzula 11, zahteva da Kongres potvrди vojnu akciju armije SAD kada ona dejstvuje van granica SAD. Cak je grupa od 26 kongresmena tužila 30. aprila 1999. Klintonu Federalnom суду zbog vodenja ilegalnog rata, jer Klinton nikada nije dobio odobrenje Kongresa koji nije ni objavio rat protiv Jugoslavije. U tužbi su kongresmeni insistirali na poštovanju godinama ignorisane zakonske Uredbe o ratnoj snazi (*War Powers Act*, od 1974) donete posle Vijetnamskog rata, prema kojoj je Klinton bio dužan da zatraži odobrenje Kongresa za vojne operacije protiv Jugoslavije posle isteka dva meseca od početka bombardovanja ili da povuče američke trupe. U ovom nadmudrivanju zakonodavne i izvršne vlasti, u toj prečutnoj protivustavnoj igri, koju je Klintonu objasnio republikanski kongresmen Tom Kembel tokom susreta predsednika SAD sa kongresmenima i senatorima 13. aprila 1999. u Beloj kući (kada je Klinton pokušavao da obezbedi podršku za vazdušne napade na Jugoslaviju), ostaje činjenica kako Kongres nije formalno objavio nekom rat još od 1941. godine. Uz obične rezolucije Kongresa vodeni su i rat u Vijetnamu i rat u Zalivu, uz niz drugih manjih ili većih američkih vojnih intervencija po svetu. Tom Kembel, profesor prava univerziteta Stanford, posle tog susreta sa Klintonom je izjavio: »Moje uvažene kolege (misli na kongresmene – T. I.) više vole da puste predsednika da vodi ovu opasnu vojnu misiju, a oni da je kibicuju sa strane. Ukoliko se sve uspešno okonča po nas, oni će biti uz njega, ali ako sve krene naopako – videćete šta će se desiti« (*Politika*, 15. april 1999). I Kanada je ušla u rat protiv Jugoslavije bez prethodne objave rata, bez parlamentarne debate ili glasanja o njemu, tj. samo na osnovu odluke svog premijera. Da su kanadski parlamentarci bili svesni posledica ovakvog ponašanja, pokazuju i izjave Dejvida Prajsa, poslanika Progresivne konzervativne partije (Price 1999).

I u okvirima samog NATO dolazilo je tokom agresije do značajnih podela i razlika u stavovima. Tako je laburistička vlada Tonija Blera u Velikoj Britaniji bila, pored SAD, najratoborniji član NATO koalicije, posebno kada je reč o intenziviranju bombardovanja i insistiranju na eventualnoj invaziji na Jugoslaviju. Uslovi tzv. sporazuma iz Rambujea, koji pokazuju da je cilj NATO ne samo okupacija Kosova nego i cele Jugoslavije, i koji predstavljaju ultimatum za Srbe, nikada nisu bili objavljeni u Velikoj Britaniji. Bler je uspeo da spoljnu politiku Velike Britanije doveđe u toliku podređenost SAD da je izazvao oštре reakcije i u EU, i u parlamentu svoje zemlje, a u kritički raspoloženoj javnosti ta politika je ocenjivana kao srozavanje na nivo slepe poslušnosti. Grčka je bila protiv bombardovanja, a u taj front odbijanja povremeno se uključivala i Italija (u čije su teritorijalne vode Jadrana NATO avioni odbacivali stotine i stotine bombi na povratku iz svojih ratnih misija). Vlada Gerharda Šredera u Nemačkoj vodila je politiku »dvostruke strategije«: zagovarala je pojačane diplomatske napore za političko rešavanje krize, ali uz neprekidno bombardovanje Jugoslavije. I dve vladajuće stranke – Socijaldemokratska i Zeleni – takođe imaju podeđeno partijsko članstvo kada je reč o agresiji NATO na Jugoslaviju. To naravno nije umanjivalo ambiciju Nemačke da pretenduje da se i ovom prilikom nametne kao vodeća sila Evrope, iako bi se moglo reći da je ona i ovog puta žrtva spoljnopolitičkog trika SAD – potpaljivanja i održavanja starog rivalstva između Nemačke i Francuske (kako bi tu poziciju Nemačke protumačio citirani Šmeiling). Činjenica je da Nemačka ne može za sada da preuzme vojni primat u Evropi, jer nema odgovarajuće političke i druge kapacitete za to mesto, ali je svojeno ponašanje u ovoj krizi usmereno ka njenoj rehabilitaciji kao vojne

sile. U SAD je Bil Klinton morao da vodi računa da Kongres nije za širenje agresije na Jugoslaviju upućivanjem kopnenih trupa u vojnu akciju. Socijalisti Norveške (Partija socijalističke levice) takođe su se protivili ideji kopnenih operacija u Jugoslaviji i zahtevali obustavu bombardovanja.

Međunarodno pravo

Početkom juna (9. juna) 1999. ruska Duma je formirala komisiju za međunarodnopravnu ocenu zbivanja oko Jugoslavije. Predsednik komisije, koja okuplja 19 eksperata međunarodnog prava, Vladimir Kuznjecov je na svojoj prvoj konferenciji za novinare istakao da je neophodno postići da se svetski poredak u 21. veku uspostavlja ne po principima Severnoatlanske alijanse, nego na osnovu normi međunarodnog prava (*Politika*, 10. jun 1999).

Marginalizujući UN lideri NATO nisu samo odbacili diplomatiju nego i norme međunarodnog prava, rušeći osnove na kojima počiva bezbednost u svetu. Razmetljivo je odbačen i Završni akt Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji iz Helsinkija (1975), koji garantuje suverenost svim državama, nepovredljivost granica, mirno rešavanje sporova, nemešanje u unutrašnje stvari drugih država i zabranu pretnji ili upotrebu sile. Napušteni su i izvorni principi samog Ugovora o NATO, kojima se obavezao da radi na način koji je saglasan sa ciljevima UN i uz prihvatanje vrhovne odgovornosti Saveta bezbednosti za održavanje međunarodnog mira i bezbednosti (upor. posebno član 7) i po kojima će se države članice uzdržavati, u svojim međunarodnim odnosima, od pretnje ili upotrebe sile na bilo koji način koji ne bi bio saglasan sa ciljevima Ujedinjenih nacija (član 1). Strane ugovornice u okviru NATO posebno su se obavezale da će sprovoditi njegove odredbe u saglasnosti sa svojim ustavnim propisima (član 11 Ugovora), što se danas, kao što smo prethodno već isticali, retko dešava. I kada se nastupa sa tezom da je poštovanje ljudskih prava iznad državnog suvereniteta, da su dozvoljene vojne intervencije zbog »humanitarnih ciljeva«, i sl., to bi praktično značilo da je došlo vreme da se pruže opipljivi predlozi da se sadašnje norme međunarodnog prava i strukture međunarodnih institucija zamene novim. Ali to SAD i NATO do sada nisu učinili (Chomsky 1999b). I Komisija za međunarodno pravo UN isključuje teško stanje u jednoj zemlji kao opravdanje za kršenje jedne norme prisilnog međunarodnog prava (*ius cogens*), kao i za kršenje ugovora o međunarodnom pravu, koji eksplicitno ili implicitno isključuje dokazivanje opravdanosti teškog stanja u vezi sa kršenjem obaveze. Sa ovim argumentom Mihail Gajstlinger, profesor međunarodnog prava Univerziteta u Salzburgu, daće za pravo Ruskoj Federaciji i Narodnoj Republici Kini da kvalifikuju bombardovanje NATO po Jugoslaviji kao »kriminalno kršenje međunarodnog prava.«

S pravom je Džejms Biset (bivši kanadski ambasador u Jugoslaviji) zaključio svoja razmatranja o bilansu agresije NATO na Jugoslaviju rečima: »Može biti da neki naši lideri u NATO nisu dovoljno stari da bi znali da su osnivači UN za samo 20 godina prošli kroz kataklizme dva svetska rata. Bili su svedoci razaranja Hirošime i Nagasakija atomskim bombama. Oni koji su udarili osnove UN i sačinili okvir za održavanje mira i bezbednosti u svetu, učinili su to u ime jedne jednostavne istine – da čovečanstvo, ukoliko želi da preživi, mora po svaku cenu da stavi tačku na rat i nauči da sukobe rešava mirnim sredstvima... Naši NATO lideri treba da se stide dok su živi što su izabrali rat umesto mira na Kosovu. Napustili su diplomaciju zarad krvoprolaća.

Vratili su nas u vreme hladnog rata i oružanih sukoba. Srušili su osnove na kojima počiva bezbednost u svetu. Oni su garantovali da ćemo u novi vek ući bez ubijanja i klanja, kako smo ušli u onaj koji je na izmaku. A ostavili su nam strašno naslede. Samo šest meseci pre isteka ovog milenijuma, vratili su nas u varvarstvo» (Bissett 1999). I pominjani nemački general Šmeling, bivši admiral NATO, izjavio je »da je prema Povelji UN iz 1947. godine i ženevskim konvencijama NATO ratni zločinac« (*Politika*, 14. jun 1999). U ratu proiv Jugoslavije NATO je koristio i niz oružja čija je upotreba po međunarodnom pravu zabranjena: kasetne bombe, granate pravljene od osiromašenog urana, fosforne bombe itd. Čak je i *Washington post* dopustio u komentaru Majka Dobsa od 11. jula 1999. da se SAD optuže za ratne zločine u Jugoslaviji, jer su kršile Ženevske konvencije i druge međunarodne norme o zaštiti civila i civilnih objekata tokom rata. Pri tome autor ističe kako SAD nisu ni potpisnice Protokola Ženevske konvencije kojim se zabranjuje upotreba vazdušne sile bez selekcije. SAD su do sada izbegle da prihvate bilo koji međunarodni zakon kojim se ograničava upotreba vazdušne sile, odnosno bombardovanja, pa su od Drezdena, preko Vijetnama, Iraka i Srbije poubijale milione nevinih ljudi i draštičnim razaranjima nanosile nenadoknadivu štetu. Svaki drugi komentar o tome ovde je izlišan.

Kritičari agresije NATO na Jugoslaviju, kao i brojne međunarodne ustanove i organizacije za međunarodno humanitarno pravo koje podižu optužnice protiv lidera NATO i predsednika vlada iz država koje su učestvovale u agresiji, pokreću pitanje aktiviranja stalnog Međunarodnog krivičnog suda u čijoj nadležnosti su i ratni zločini. Naime, takav sud osnovan je u Miljanu 1998. ali on trenutno postoji samo na papiru. Ovaj sud (za koji se zalagalo 120 nacija – članica UN) odbile su da podrže SAD. Jedan od razloga njihovog protivljenja bio je i to što nisu mogle dobiti garanciju da će njihovi vojnici biti absolutno izuzeti od jurisdikcije ovakvog suda. Tako je predsednik senatskog Komiteta za spoljne poslove Mark Tisen 13. avgusta 1999. objasnio ovo izuzeće »jedinstvenom pozicijom SAD u svetu« sa kojom se računa u tzv. humanitarnim intervencijama. Tisen je dodao da bi statut suda u sadašnjoj formi »sprečio SAD da stacioniraju trupe u zemljama gde su nepoželjne, pa bi tako otpale sve humanitarne intervencije.« Time su SAD odbile da se podvrgnu bilo kojoj vrsti vladavine međunarodnog prava, oduzimajući tako sebi legitimitet da predstavljaju bilo kakvog »lidera slobodnog sveta.« Ovakvim ponašanjem, istovremeno, daju argumente onima koji ih optužuju da žele da budu svetski policajci. Nije moguće zagovarati kršenje ili ograničenje suvereniteta drugih država, a da se ne bude spremjan da se iste takve norme prihvate i u odnosu na vlastiti suverenitet. Umesto da bude prva – pisao je londonski »Ekonomist« tim povodom u aprilu 1999 – Amerika je mnoge sporazume o ljudskim pravima ratifikovala tek pošto su to uradile druge zemlje. Trebalo je da prode 40 godina da bi ratifikovala Konvenciju o genocidu, 28 godina za Konvenciju protiv rasne diskriminacije, čak 26 godina za Međunarodni pakt građanskih i političkih prava – najvažniji od svih sporazuma. Konvenciju o zabrani diskriminacije žena potpisalo je 160 zemalja – ali ne i SAD. Samo dve države na svetu nisu ratifikovale Konvenciju o pravima deteta: SAD i Somalija. »Pa čak i kada bi Amerika potpisala neki sporazum, često je bivala toliko rezervisana prema njemu, da je on bio praktično neprimenljiv u zemlji. Isto tako nije ispoljavala dovoljno obzira prilikom kontrole mehanizma prihvaćenih sporazuma, kao i prema Međunarodnom sudu pravde u Hagu«, pisao je »Ekonomist«. Tako se plaća visoka cena zbog američke preterane spremnosti da – kad god to njoj

odgovara – u inostranstvu ne prihvata ove ili neke druge vidove međunarodnog prava. Time američki lideri stiču manevarski prostor, ali takvi dvostruki standardi nanose štetu njihovom kredibilitetu kada kritikuju nezakonite radnje ili zloupotrebe ljudskih prava drugih zemalja (*Politika*, 27. april 1999).

Takođe se, u svetlu ovih činjenica, pominje i uloga Međunarodnog suda pravde u Hagu, koji je isto tako nadležan i za ratne zločine. Visoki komesar UN za ljudska prava Meri Robinson izjavila je, prilikom posete Moskvi 18. juna 1999, da je pred komisijom UN za ljudska prava pokrenula pitanje zakonitosti bombardovanja Kosova od strane NATO i da će konačnu ocenu o tome dati Međunarodni sud pravde u Hagu. I šef ruske diplomacije Igor Ivanov, u intervjuu za nemački nedeljnik *Stern*, (27. jula 1999) pozvao je Medunarodni sud u Hagu da se pozabavi ulogom NATO u ratu na Balkanu rekavši: »Neko mora da snosi odgovornost za rat u kome je gotovo uništена jedna suverena država.«

U ovom sklopu mnogi komentatori preispituju i ulogu i prirodu Medunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Taj sud, ističu oni, krši osnovne principe međunarodnog poretku, a pre svega uverenje iz Povelje UN da su države suverene u okviru sopstvenih granica. Sud takođe nimalo ne haje za to da je sam NATO pogazio svaku normu rata ili da je mir sa Beogradom ništavan prema međunarodnom pravu, jer je potpis jugoslovenske države iznuđen ultimatumom. Ovaj tribunal ne poštuje ni načelo da niko ne može biti sudija u sopstvenom slučaju. Staro načelo da »optuženi ne može biti suden dva puta za isti zločin« (koje se, na primer, nalazi u petom amandmanu Ustava SAD) odbačeno je članom 25. statuta ovog suda, koji daje pravo tužitelju na apelaciju protiv oslobadajuće presude od tužbe i mogućnost da ostvari novu presudu pred istim sudom (a bilo je do sada već tri takva priziva). Sud je, sam po sebi, ilegalan, jer Povelja UN ne daje pravo Savetu bezbednosti da stvara organe sa supranacionalnim ovlašćenjima radi sudskog proganjanja pojedinca. Savet bezbednosti nije zakonodavno telo, a klauzula »due process« (odgovarajućeg zakonskog postupka) zahteva da tuženom sudi organ »ustanovljen zakonom«. Suočen sa tvrdnjom kako nema legitimitet, ovaj sud nije preneo svoja ovlašćenja drugom organu, kao što je to Medunarodni sud pravde, već je odlučio da ih sam koristi. Sud za bivšu Jugoslaviju nedostaje mnogo štošta. On ne zna za pravilo brzog postupka, on nema definiciju tereta dokazivanja koja se traži za presudu (kao što je to slučaj sa normom »van razumne sumnje«), on nema porotu kao ni nezavisan organ za apelaciju. Taj sud ne poštuje proceduru, a svedoke poziva samo po svom izboru, tj. sopstvene »istraživače ratnih zločina«. Sud sam sebi daje ovlašćenja i kreira svoje norme, sledeći logiku Lujze Arbur, koja kaže: »The law, to me, should be creative and used to make things tight.« Sud, dalje, ne finansiraju dezinteresovane strane, nego oni koji su ratovali ili podržavali rat protiv Jugoslavije, a pre svega vodeće zemlje NATO, posebno SAD. Da je pravo jačeg prava, ukazao je portparol NATO Džejmi Sej kada je 17. maja 1999. odgovarao na pitanje: »Mogu li vode NATO ikada biti optužene od strane suda?« »Kao što znate« – odgovorio je on – »bez zemalja iz NATO nema Medunarodnog suda pravde, niti bi bilo ikakvog Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju, jer su zemlje NATO u prvim redovima onih koje su osnovale ova dva suda, koje finansiraju ove sudove i koje svakodnevno pomažu njihove aktivnosti« (Laughland 1999). I profesor prava sa Univerziteta Jork u Torontu Majkl Mandel, zalažući se da se lideri NATO izvedu pred sud, izražava sumnju u nepristrasnost posebnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, jer su njegov glavni finansijer SAD i upravo

dve nedelje pošto su obećale još veća dodatna sredstva za pomenuti sud optužen je Slobodan Milošević uz još četiri druga srpska rukovodioca. Mandel govori o »nedostojnoj brzini, diktiranoj ne potrebama pravde, brzini koja je sigurno mogla sačekati«. On ukazuje da su istražiocu za Kosovo samo iz nekoliko (od 19) zemalja NATO, predvodeni kadrovima FBI i Skotland jarda, zbog čega postoji opasnost da budu pristrasni (»to je kao kad osumnjičenog šalješ da prikuplja dokaze«) (Mandel 1999).

LITERATURA

- Aguirre, Mariano 1996: L'OTAN au service de quelle sécurité? *Le Monde diplomatique*, avril.
- Arbatov, Aleksej 1999: Poslednja šansa Rusije na Balkanu. *Politika*, 21. jul.
- Aznar no rinde cuentas 1999: Opinion. *El País*, 30. de abril.
- Bisset, James 1999: NATO's Barbarism. *National Post*, May 31.
- Cahan, Alfred 1989: *The Western European Union and NATO*. London: Brassey's.
- Cemin, Dijiang 1999: Kina mora biti spremna za rat. *Politička*, 8. april.
- Chomski, Noam 1999a: Por su prepotencia, EEUU ha asumido el papel de verdugo ante el mundo (intervju sa A. Farkas). *El Mundo*, 16 de mayo.
- Chomsky, Noam 1999b: Juzguemos a EEUU por sus hechos, y no por sus palabras. *El País digital* (Debates. La OTAN bombardea Yugoslavia), www.elpais.es.
- Debray, Régis 1999: Carta de un viajero al presidente Chirac. *El País*, 14. de mayo.
- Galeano, Eduardo 1999: Podmukli govor bombi. *Politika*, 24. april.
- Got, Ričard 1999: Znamo li koga bombardujemo. *Politika*, 14. april.
- Herrero De Minon, Miguel 1999: Error en Kosovo. *El País*, 27. de marzo.
- Lamo De Espinosa, Emilio 1999: Danos colaterales, *El País*, 26. de abril.
- Laughlan, John 1999: Opinion. *The Times* (London), June 17.
- Mandel, Michael 1999: Commentary. Will NATO be held accountable for war crimes? *The Globe And Mail*, July 20.
- Ostrovidov, J., Potapov, A., Iskanderov, P., 1999: Pravi motivi akcije NATO. *Politika*, 26. mart.
- Potapov, Anatolij 1999: Opasne ambicije NATO. *Politika*, 2. jul.
- Price, David 1999: Commons Debates, Page 13347, March 24.
- Ramone, Ignacio 1999: Nouvel ordre global. *Le Monde diplomatique*, Juin.
- Subramanian, Negarajan V. 1999: Ombres nucléaires sur le Cachemire. *Le Monde diplomatique*, Juillet.
- Taibo, Carlos 1999: La OTAN en su sitio de siempre. *El País*, 15. de mayo.
- Vegetius 1999: Los proximos cincuenta anos de la OTAN. *Política exterior*, marzo-abril.

TRIVO INDIĆ

GLOBAL REPERCUSSIONS OF THE NATO AGGRESSION AGAINST YUGOSLAVIA

Summary

The NATO aggression against Yugoslavia, begun on 24 March 1999, has posed many questions, not only in regard to the action itself, but also to the legal nature of the alliance, and to the effect its operation has had on global relations. By taking active part in the disintegration of Yugoslavia in the period 1991 to 1995, NATO wished to justify its existence following the fall of the Berlin Wall and the dissolution of the Warsaw Pact. As a result of US diplomacy, NATO managed to obtain a hitherto unthinkable concession from the UN Security Council, which allowed it to interfere in the Yugoslav conflict, and to become the armed force of the UN outside the territory to which NATO was originally limited by the founding agreement. NATO thus continued to realize the geopolitical, economic, and other interests of the members of this alliance, headed by the US. Taking advantage of the momentary weakness of its main rivals, Russia and China, the US used the NATO intervention in Yugoslavia to demonstrate its supremacy in global relations today. NATO, originally created for defensive purposes, was turned into an offensive alliance with global aspirations, serving US interests. These interests include the obstruction of the European Union, as an economic and political rival, and of Russia and China, as the forces with the potential to effectuate the policy of multi-polarity in global relations, and they rely on the strategy of using political, ethnic, religious, and other conflicts in the world for the achievement of US objectives.

NATO aggression against Yugoslavia has revived the atmosphere of the cold war in global relations, and has prompted the race in armament and the growth of military budgets. After the initial positive results achieved in the beginning of the 90-ties, global disarmament seems to have been forgotten, while a growing number of countries, particularly the US, have turned to increasing their budgets for the acquisition and modernization of arms. The ratification of the main international agreements regarding strategic nuclear weapons control (START-2, START-3) has been postponed. At the same time, even small countries are trying to obtain "absolute" weapons, ballistic missiles, and nuclear bombs in order to be able to defend themselves or to retaliate in the event they should be subjected to the same treatment as Yugoslavia. The UN was given a marginal role in this conflict, confirming the longstanding disdain of the US for the organization which is the only guarantee of global order in international relations. The principle of sovereignty is thus defied, and aggression is justified by arbitrary arguments of supposedly humanitarian intervention. Russia and China have also been bypassed, both as members of the Security Council, and as countries involved in the Balkan conflict. They have been forced to reconsider their relations with the US, to make a critical assessment of NATO's new global strategy, and to try and find a counterbalance for it in new, regional forms of military, political, and economic cooperation, in addition to making significant investments in the development of their own military forces. Ac-

cording to these two countries, the aggressive trend toward global domination, headed by the US, can be prevented by encouraging multi-polarity in global relations. The European Union was used in this conflict, and was subordinated to the interests of NATO and the US. This has given rise to controversy regarding the need for the organization to have its own foreign and security policy, and to form an independent armed force. It has also led to conflicts between political factors; between executive authorities and parliament, between political parties, and between public opinion and official policy.

A chapter deals with the consequences of the NATO aggression on international law, and the role of the International Court of Justice in the Hague, and the International Criminal Court for the former Yugoslavia.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC 355.426(497.1)"1991/1999"

RAT U JUGOSLAVIJI 1991–1999. PRISTUP ISTRAŽIVANJU NEKIH FENOMENA

ABSTRACT: Proučavanju rata u Jugoslaviji 1991–1999. u domaćoj publicistici, a delimično i u nauci, prilazi se na neodgovarajuće načine usled čega mnogi rezultati ni približno ne odgovaraju kompleksnosti slike rata i dogadaja u vezi sa njim. Istražujući pre svega domaće faktore rata, autor se odlučio da ukaže na nekoliko aspekata koji po njegovom mišljenju izmiču iz uobičajenog sagledavanja ratne slike. Tekst ima prevashodno namjeru da stručnu javnost podstakne na dublje promišljanje ove problematike.

Protekla je skoro čitava decenija od izbijanja rata koji je srušio Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Prostor bivše Jugoslavije uzdrmao je niz medusobnih ratova koji su se kako-tako krajem 1995. priveli kraju. Ali, ko god je smatrao da je epoha ratova na tlu bivše SFRJ završena potpisivanjem ugovora u Dejtonu, odnosno mira u Parizu, krajem 1995. izgleda da se prevario. Mada je i u srpskoj javnosti sugerisano da je tim činom počela nova epoha, bezmalо novi vek, kriza oko Kosmeta 1998–99, praćena ratom NATO protiv Srbije, uverila nas je da istorijski procesi redefinicije ovog prostora još uvek traju. Tačka na razrešenje srpskog čvora nije još stavljena. Rat koji se vodio do nedavno i političke komplikacije na unutrašnjem i spoljnem planu traju i dalje.

Ipak, protok vremena omogućio je sticanje mnogobrojnih podataka relevantnih za istraživanje i zaključivanje. Ne možemo da se otmemo utisku da u srpskoj istoriografiji nema naučne hrabrosti da se započne proučavanje najnovijeg istorijskog perioda. Istoriska distanca se istrajno brani, a svaki ulazak u proučavanje najnovijih istorijskih dogadaja smatra se prelaskom u domen političkih nauka. Mogućnost da se u istraživanju najnovijeg rata kombinuju druge nauke: politikologija, sociologija, statistika, antropologija i da se zabilaznim putem izade pred zainteresovanu javnost, takođe ne nailazi na pobornike. Konzervativizam se hrani ukazivanjem na nedostupnost izvora, nezavršenost istorijskog ciklusa, tehničke i druge okolnosti koje sprečavaju akademski pristup najnovijoj kontroverzi.

Na svetskoj sceni prisutan je ogroman broj dela najrazličitije literature koja se bavi jugoslovenskim prostorom u ratu 1991–1995: od knjiga koje izlažu videnja ključnih aktera, preko propagandnih pamfleta kojima je bio cilj da izvrše odredenu ulogu u svetskom javnom mnenju, do prostih sećanja ili jednostavnih zbirki autentičnih fotografija. Susedne države, a bivše republike SFRJ i naši protivnici iz rata 1991–1995. razvile su bogatu književnu produkciju u odnosu na ovdašnju, kada je u pitanju najnovija istorija. Problematičnost veza na ovom prostoru, nepostojanje normalnih tokova razmene i finansijski momenat utiču na opšte slabo poznavanje takve literature u ovdašnjoj sredini. Osnovna karakteristika istoriografija tih republika je striktno okretanje svojoj

prošlosti, kompatibilnost sa glavnim političkim trendom u matičnoj državi iz koga sledi reinterpretacija mnogih istorijskih segmenata, često u funkciji potvrđivanja svoje nacije ili »nacije«, državnog suvereniteta ili politike, odnosno negativan odnos prema svemu što ima prizvuk srpskog. Glavni producijski tipovi su isti kao i u SRJ. Najinteresantniji su radovi memoarskog karaktera, posebno ličnosti iz visokih krugova moći i odlučivanja, kakvi su vojska i politika. Različitim stilova, obima i sa različitim namerama, pisani su često kada su njihovi autori sklonjeni sa dodatašnjih pozicija.

Pojava *globalne informativne mreže (Internet)*, moćnog oružja informatičke despotije nazvane novi svetski poredak, učinila je da protok informacija do stigne gotovo dramatične razmere. Najveći broj informacija o najrazličitijim dogadajima je dostupan na svetskoj mreži u minimalnom protoku vremena. Gotovo da više nema nikakvih dogadaja koji bi se mogli zbiti mimo znanja kompjutera, dodao bi cinik. Posebno u tome prednjače političke i vojne institucije SAD i NATO-a. Dnevne pres konferencije, različiti pregledi, vesti, procene, ilustrovani materijal – fotografije, video zapisi i slično, sve je dostupno na Internetu. Vojne kampanje u kojima su se direktno angažovale snage SAD, odnosno NATO, posebno su dobro obradene, tako da zainteresovani istraživač u vrlo kratkom roku može da stekne veliku količinu potrebnih informacija. Slično je i sa političkim dogadajima. Uzmimo kao primer bilo kakvu diplomatsku konferenciju, skup ili pregovore – a istorija jugoslovenske krize obilovala je takvim dogadajima. Njeni akteri, mišljenja, razvoj dogadaja i zaključci dostupni su u vremenskom periodu koji se nekada meri časovima. Istorici iz ranijih epoha morali su da čekaju na protok vremena, otvaranje arhiva i kooperativnost njihovih službenika. Da li ova okolnost smanjuje istorijsku distancu?

Najnovija iskustva NATO-srpskog rata 1999. potvrdila su i drugu stranu svetske globalne informatičke mreže: mogućnost da se proturaju različite senzacionalne vesti, opservacije, komentari, analize, koje su u sledećem krugu proizvodile glasine u ovdašnjoj javnosti. Neshvatanje da priliv informacija na ovu mrežu nema nikakvo pravilo, kontrolu ili sistem, uslovjava da se sve što se pojavi na Internetu smatra istinom. Iz te činjenice, sledeći korak bile su glasine.

Danas istoričar koji proučava period sa najmanjom istorijskom distancicom mora da se pretvori u analitičara, sa neophodnim informatičkim znanjima. Na drugoj strani postoji sveopšta dostupnost Internetu, koja čini da se na globalnu informativnu mrežu stiču najraznovrsniji podaci, bez ikakve selekcije, kojih novi istoričar mora da bude svestan. Najčešće, u takvom galimatijasu informacija podaci imaju značaja samo dok su aktuelni. Čim produ i ustupe mesto novima, irelevantno je da li su tačni ili nisu. U takvom zasićenju informacijama potrebno je razviti smisao za njihovo filtriranje i osmišljavanje: da se ne bi dogodilo da moderna istorija postane kompresija podataka i neprekidna lista činjenica. Pomerajući vremensku distancu na najskorije periode, gotovo da dolazimo u poziciju vršenja nasilja nad istorijom i uobičajenim istoriografskim postupkom. Kako zaustaviti ovu agresiju nad klasičnom istorijom, a ponuditi odgovore i putokaze za kojima se danas vapi na ovom prostoru?

Mnoga pitanja se nameću istraživačima najnovije epohe srpske/jugoslovenske istorije. U ovo tekstu pomenućemo samo najkarakterističnija, posmatrajući rat pre svega kroz vojnopolitički segment.

Vremenski okvir rata još nije pouzdano definisan. Kada je počeo rat i koji su datumi međaši? JNA (odnosno VJ) je kao početak borbenih dejstava uzimala jedan datum iz 1990. mada su prave borbene operacije otpočele 27. juna 1991. sukobom u Sloveniji. Sukob u Hrvatskoj imao je takođe nekoliko

eksplozivnih momenata i pre burne eskalacije krajem leta 1991: odvajanje krajinskog MUP-a sukobom u stanici milicije 17. avgusta 1990, i potom proglašenje Srpske autonomne oblasti (SAO) Krajine, sukobi na Plitvicama, Pakracu, Borovu Selu i Splitu (mart–maj 1991). Dugi niz sukoba prethodio je septembarskoj eskalaciji sukoba, kada je proglašen otvoren rat protiv JNA na teritoriji republike Hrvatske.

Početak rata u Bosni i Hercegovini stereotipno je u zapadnim medijima i literaturi datiran srpskim ulaskom u Bijeljinu, odnosno sukobima 6. aprila u Sarajevu. Međutim, skrivena je istorijska činjenica da su hrvatske snage dejstvoale na teritoriji BiH znatno pre navedenog datuma. Od kraja leta 1991. prema hrvatskim snagama koje dejstvjuju u zapadnoj Hercegovini JNA drži liniju fronta koja se po borbenosti nimalo ne razlikuje od drugih. Konačno u noći 26. na 27. mart hrvatske snage prelaze Savu i ulaze na teritoriju Bosne i Hercegovine. Tako je konkretna hrvatska vojna akcija prema Bosni i Hercegovini preduzeta dalako pre iste takve srpske akcije u Bijeljini i drugde. Medijska orijentacija na Sarajevo tokom rata zatamniće sva druga bojišta, sve druge početke, razloge, aktere... Rat u Bosni, posebno na Zapadu, pratiće izravita »Sarajevo-centričnost«. Gradske vizije, podele na urbane i ruralne protivnike, multikulturalne, multikonfesionalne i one druge pratiće i publicistika, ali i najnovija istoriografija. Sled dogadaja u Sarajevu postao je za svetskog čitaoca sled dogadaja rata u celoj Bosni i Hercegovini.

Skrivena diplomacija aktera jugoslovenske krize od 1989. pa do danas ostaće posebna tema za razumevanje dogadaja. Da je ona osnova za razumevanje sleda dogadaja, poteza aktera i konačnih rešenja, nema sumnje. U to nas uveravaju mnogi do danas objavljeni memoari, u kojima nalazimo trage skrivene diplomatičke, odnosno skrivene istorije. Da li je rat u Sloveniji bio dogovoren na srpsko-slovenačkom nivou još 1989–90, kako na to ukazuju neki hrvatski zvaničnici? Da li je i kakav dogovor postignut u pregovorima srpskog i hrvatskog predsednika u, već, legendarnom Karadordevu? Da li je podela Bosne i Hercegovine, a sa njom i srpskih teritorija bila na ivici da bude ostvarena proleća 1992, hrvatskim prodorima u tu republiku, odnosno izvlačenjem preostalih snaga JNA na istok? Da li je poraz Republike Srpske Krajine 1995. bio dogovoren u tajnim pregovorima srpskog i hrvatskog vrha (koje je tek krajem 1998. obclodanio hrvatski ministar inostranih poslova Mate Granić), kao i redukovanje delova Republike Srpske jeseni iste godine?

Proizvodnja rata na pojedinom terenu takođe je jedan od problema sa kojim će nova srpska istoriografija morati da se suoči. Na svim zaraćenim stranama bilo je i ostalo sveta koji nije želeo da ratuje: da krene oružjem na komšije sa kojima je decenijama i vekovima živeo u toleranciji; da miran i prosperitetan život u jednoj sredini zameni neizvesnošću u svojoj nacionalnoj matici; da poremeti višenacionalnost svoje porodice ili okruženja. U takve procepe ulazile su nevidljive sile rata: različite polutajne formacije dirigovane iz centra moći, da bi stvorile rat. Tehnike izazivanja rata su bile perfidne: transferom ostrašćenih pripadnika sopstvene nacije, likvidacijama pojedinih istaknutih meštana ili njihovih porodica, paljevinama kuća, pljačkom, slanjem specijalnih parapoličkih formacija, odnosno krijumčarenjem naoružanja, vojne opreme, nacionalnih simbola, namernim usmeravanjem artiljerijske vatre sa obližnjih zona gde je rat već uzeo maha.

U današnjem svetu *elektronski prostor* je superiorniji od prirodnog prostora i već danas prosečan čovek u njemu provodi daleko više vremena. Otuda i jedna od osnovnih karakteristika rata 1991–1995–1999, neverovatna medijska

eksploatacija, usmeravanje i prisutnost. Dedovi autora ovog teksta čamili su u tami glasina i neproverenih poluinformacija koje su kružile kafanama, vašarima i vozovima. Na drugoj strani, rat 1991–99, gotovo da se emitovao, a ne događao, pred našim očima. Brzina protoka informacije o nekom događaju često je bila momentalna. Dugotrajne kongresne seanse jugoslovenskih komunista 1989–1990. pomno je pratio široki jugoslovenski auditorijum, provodeći sate uz televizore i očekujući ishod. Televizija je približila opskurne aktere ovih političkih zbivanja svim gledaocima, stvarajući dotad neverovatnu mogućnost prisustvovanja važnim događajima. A onda je došao rat: 27. juna 1991, eksplozijom sukoba u Sloveniji. Bili smo u prilici da sa nekoliko časova distance posmatramo okom kamere dramatični let ka graničnim prelazima koje je trebalo da zauzmu pripadnici JNA i saveznog SUP-a. Da situacija bude dramatičnija, helikopter u kome se nalazila kamera novinara TV Politike pogodila je slovenačka TO. Prosečan televizijski gledalac u Beogradu, recimo, dobio je tako jedinstvenu priliku da učestvuje u ratu, ne pomerajući se od svog televizora. Jedino oružje u rukama često mu je bio daljinski upravljač, sa kojim je kružio po frontovima svoje otadžbine koja se vremenom pretvorila u vatrenu buktinju. Međutim, privilegiju da virtualno učestvuju u ratovima izgleda da imaju, za sada, samo najrazvijenije ili najudaljenije države današnjice. Ubrzo je nestvarnost i iluziju rata, emitovanog preko televizije, smenila surova stvarnost. Od krajnjeg zapada bivše SFRJ realnost rata brzo se širila. Sa televizijskih programa rat je na različite načine dolazio u komšiluk: od neposrednih do posrednih vidova. Mirne i radne sredine brzo su se pretvarale u poprišta ogorčenih borbi i medusobnog nasilja. Na početku, 1991. srpske krajine, zatim Slovenija, onda ponovo krajine, Hrvatska, Dalmacija, deo Hercegovine. Onda kratki intermeco pa s prolećem 1992. i sve do 1995. Bosna i Hercegovina, odnosno Republika Srpska. Godine 1995. opet Krajina, 1998. Kosovo i Metohija, 1999. Srbija i Crna Gora. Na ovaj i na druge slične načine čitavi delovi stanovništva bivše SFRJ postali su neurotizovani, čineći svojom histerijom instrumentalizovanu pretnju kolektivnoj sigurnosti. Latentna vanredna stanja pretapala su se ili mešala sa ratnom stvarnošću, neki put sa oblicima potpune anarhije, gde blizina ili daljina ratnih dejstava nije predstavljala relevantnu činjenicu.

Fikcionalizacija rata, stvaranje njegovog privida, takođe je jedna od tema za koju će istoriografija morati da ponudi i primere i odgovore. Rat u Sloveniji je prvi pokazao šta znači stvaranje privida rata među sopstvenim stanovništvom. Tada je republička vlast koristila metode kakvi su namerna upotreba sirena za vazdušnu opasnost, različite policijske mere, legitimisanja, pretrese, ograničavanje kretanja prema takozvanim »južnjacima«, medijsku igru fotografija i TV slike ne bi li se dočarala surova stvarnost rata, patnje civila, destrukcija objekata. Hrvatski slučaj je imao dosta toga sličnog pre svega u manipulacijama stanovništvom kroz medije, kontrolisane glasine i slične manifestacije kakve su upotreba sirena za vazdušnu opasnost. Manipulacija slikom i fotografijom u Hrvatskoj imala je drugu dimenziju u odnosu na slovenački slučaj. Slovenci su svoj rat prilično niskog i ograničenog intenziteta pojačavali fokusiranim fotografijama pojedinih oštećenja objekata, slikama ubijenih, ranjenih i zarobljenih. U Hrvatskoj je stepen ratnih oštećenja bio dovoljan da se ne koristi manipulacija da bi se sugerisala destrukcija (sem u slučaju Dubrovnika, verovatno). Destrukcije je bilo više nego dovoljno za efekat na posmatrača sa strane. Ali, ovog puta posezalo se manipulacijom potpisa/legendi ispod fotografija odnosno TV priloga. Pobjjeni civili, uplakane izbeglice, srušene kuće bili su isključivo hrvatski.

Rat u Bosni i Hercegovini doneo je daleko žešći pristup fikcionalizacije u stvaranju slike rata. Sarajevo je izgleda bilo najveće poprište fikcionalizacije rata, koju je muslimanska strana promovisala kao sasvim legitimni vid borbe za svoje ciljeve. Pored sopstvenog stanovništva, ovakva akcija imala je i međunarodnu nadgradnju: animiranje svetskog javnog mnenja, funkciju u opravdanju donošenja odluka na štetu protivničkih strana. Incidenti sa masovnih pogibijama civila, kojima su uvek, slučajno, prisustvovale TV kamere, granatiranje sopstvenih pozicija ili naselja, namerne redukcije grejanja, struje ili vode, bile su manifestacije fikcionalizacije rata.

Najnoviji NATO-srpski rat 1999. godine otisao je korak dalje u fikcionalizaciji rata i njegovom pretvaranju u opšti virtuelni događaj. Cinjenica da je rat vođen na način koji je netipičan ovom prostoru (sem sukoba na Kosmetu, koji je opet bio po modelu već viđenih ratova u bivšoj SFRJ), to jest da nije došlo do borbenih kontakata između snaga NATO i SRJ, omogućavala je znatnu fikcionalizaciju rata sa obe strane. U tu svrhu korišćeni su mediji, glasine, ali i pojedina borbena dejstva. Na primer, besomučnim protivavionskim dejstvima na NATO avijaciju, koja je letela na bezbednim visinama, stvaran je privid da se SRJ oštro suprotstavlja napadu; zatim, gađani su vitalni ciljevi ove države u kojima po pravilu nije bilo nikog, odnosno na Zapadu je slikom i rečju fikcionalizovana »humanitarna katastrofa« na Kosmetu, zbog koje je opravdana akcija sa dubljim vojnostrateškim smislom.

Zajedničko za sve fikcionalizacije rata je interes jednog političkog i vojnog vrha da svoje stanovništvo na taj način homogenizuje i stvari strah od neprijatelja, a preko toga da ih uveri da je proklamovana borba (rat) jedino moguće, nametnuto rešenje, usled čega su svi napor, patnje, državna regulacija svakodnevice opravdani i u nacionalnom, odnosno državnom interesu.

Gotovo sve ratujuće strane u konfliktu u bivšoj SFRJ imale su *ratne ciljeve*. Najopštiji cilj većine bio je potpuna državna samostalnost u okviru republičkih granica sa svim atributima suverenosti: vojskom, spoljnom politikom, monetom, nacionalnim simbolima. Cilj Slovenije imao je prelazne forme: slabu federaciju, labavu ili čvršću konfederaciju, i konačno samostalnu državu. Hrvatska je dugo vreme pred rat »šutjela«, ali se eksplozivnost njenog (ratnog) cilja ubrzo obelodanila posle rata u Sloveniji, samostalnost u republičkim granicama. Jedino pitanje koje je komplikovalo jasnost ovog cilja bilo je: u kojim granicama: »povijesnim«, republičkim, etničkim? Sa Srbima ili bez njih? Budući istraživač ovih problema mora da istraži geneze profilisanja nacionalnih/republičkih ciljeva ove dve države/nacije, kako u ranijim istorijskim epohama, tako i kroz proces dezintegracije SFRJ, od kraja šezdesetih godina ovog veka.

Makedonija i Bosna i Hercegovina su dugo vagale što i kako zastupati kada je rat iz dana u dan razbijao sve iluzije. Republike bastioni Titovog jugoslovenstva našle su se u procepu – ostati u skraćenoj Jugoslaviji koja je postala realnost posle povlačenja JNA iz Slovenije jula/oktobra 1991. odnosno krenuti samostalnim putem. Makedonija je najmekše napustila ostatak SFRJ. Zaokružena teritorijalno – što je ubrzo postalo i nacionalno – još na početku socijalističke epohe, Makedonija je brzo našla zajednički jezik sa Beogradom. Jedinice JNA su otišle u Srbiju, a Makedonija je postala samostalna, bez svoje adekvatne vojske. To je već u narednim godinama stvorilo opasan bezbednosni problem, ali i vakuum u koji su lako ušle NATO snage.

Bosna i Hercegovina je tinjala u periodu jesen 1991–proleće 1992. Srpska i hrvatska nacionalna zajednica gledale su prema svojim maticama, često ostavljajući prostor da budu orude u rukama Beograda ili Zagreba. Muslimani

(ali i deo nacionalno nedefinisanog stanovništva u nekoliko većih varoši) našli su se u procepu. Oni muslimani koji su služili u JNA aktivno su učestvovali u borbama protiv slovenačkih i hrvatskih separatista. Međutim, već je početak 1992. godine doneo niz problema i preispitivanja ovoj kategoriji. Da li nastaviti borbu za nešto što je u stvari skraćena Jugoslavija sa srpskom dominacijom, a u njihovoj svesti bauk zvani »Velika Srbija«, ili krenuti u borbu za samostalnu Bosnu i Hercegovinu koja je muslimanima bila alternativna identifikacija, kada već SFRJ kopni iz dana u dan? Sličnu dilemu su imali i oni koji su bili rođeni u BiH u meštovitim brakovima, koji su imali striktnu jugoslovensku identifikaciju, ili oni koje nisu privlačili nacionalni sentimenti srpstva ili hrvatstva. Tumačenje ovog preloma koji se dešavao u prvoj polovini 1992. jedno je od ključnih za razumevanje rata u BiH.

Nasuprot njima u BiH su u istom periodu narastale nove snage i novi činioци, koji su poremetili dogovore Beograda i Zagreba. Na jednoj strani to su bili inicijalni krugovi muslimanskog nacionalnog (oružanog) pokreta, takozvana Patriotska liga, čiji je cilj bio stvaranje samostalne BiH, bazirane na muslimanskoj (bošnjačkoj) osnovi. Na drugoj strani bili su to odredeni srpski krugovi koji će se maja 1992. pobuniti protiv kalkulantske politike Beograda i odlučno krenuti u stvaranje srpske Republike BiH, odnosno njene vojske. U dubokoj tajnosti tako je u zonama BiH sa muslimanskom većinom nastala paravojna organizacija sa potpuno autonomnim planom, ali i sa posebnim, čudnovatim, vezama sa armijskom bezbednošću koje tek treba da budu istražene. Ovi muslimani su tako promovisali (ratni) cilj očuvanja jedinstvene Bosne i Hercegovine, na istorijskim podlogama mita srednjovekovne Bosne i/ili onoga što je ovaj prostor bio u Turskoj imperiji, a sa kojima su se mnogi od nacionalno nedefinisanih stanovnika varoši kakve su Sarajevo ili Tuzla, identificovali u toku rata. Na drugoj strani Srbi su jasno želeli da se odvoje od drugih i priključe svojoj matici. Njihov nacionalni cilj, koji je ubrzo postao ratni, nije bio posebno razraden, kao i kod Srba u Krajini, i težio je jedinstvenoj srpskoj državi bez precizne definicije.

Na drugoj strani, ratni ciljevi zvanične srpske strane sve vreme ratnih sukoba ostali su neodređeni, zbog toga da bi svaki ishod mogao da bude prikazan kao pobeda politike srpskog režima. Sa najvišeg mesta u Srbiji nije nikad saopšten nacionalni, politički ili vojni cilj ratnog poduhvata i sveopštih napora. Upravo obrnuto, još od početka ratnih dejstava objašnjavano je da je jedini cilj da se rat završi i tako je često dolazilo do apsurdnih izjava i naslova u štampi, kao što je na primer specijalno izdanje podgoričke »Pobjede« o borbama na dubrovačko-hercegovačkom ratištu: *Rat za mir*. Na stranu deklarativno-medijijski okviri, očigledno je da su odredeni ratni ciljevi postojali još u fazama pred izbijanje rata. O tome posredno svedoče neki postupci srpske strane, ali i svedočenja protivnika i prebega iz redova JNA. Da li je reč o »lukavoj strategiji«, kako je pisao istaknuti muslimanski general Sefer Halilović? Misterije sadržaja navodnih ili »navodnih« planova pod konspirativnim imenima »Ram«, »Avala«, »Jedinstvo«, »C-1«, »C-2« i datiranih predratnim periodom, koji su projektovali odredene situacije prepoznatljive u zapaljivoj retorici pojedinih srpskih političara ostaje pitanje za istoričare generacija koje dolaze.

U osnovnom polazištu, politika naoko nedefinisanih ciljeva je bila maksimalistička, ali nameće se utisak da je u njoj preovladalo nepredvidivo, nejasno, neiskreno, neartikulisano, nekomunikativno i nasilničko, tako da se čini da je takva strategija promašila ciljeve i kompromitovala ono što bismo mogli da nazovemo srpski nacionalni interes. Po neki put je bio neizdrživ i besraman

taj geopolitički mazohizam, koji se pretvarao u svakodnevno užareno topografsiranje forsirano u medijima, do pominjanja pojedinog zaseoka. Da bi neslavnim obrtom 1995. godine, čitavi prostori sa kojih su se Srbi i njihova vojska povukli ulazili u medijsku tamu i tišinu. Takvim razvojem srpski nacionalni interes dospeo je u kritičnu situaciju, već od 1995. pa dalje kroz kosmetsku krizu i rat sa NATO 1999. Možda čak i u opasnost da bude potpuno poništen u međunarodnim odnosima. Ostaje da se zapitamo da li su zakasneli agenti Kominterne ili Vatikana prodrli i među reformisane srpske komuniste. Potpuno zapuštena Srbija nije bila u stanju da na prostoru bivše Jugoslavije vodi igru, koju je po svojoj veličini i značaju mogla da ima, pa je tu ulogu prepustila obezglavljenoj JNA i novopečenim državnicima iz raznih delova raspadnute države. Još gore, takozvani strani faktor jedva je čekao svojih »pet minuta« za agresivno uključenje u krizu, i ispunjavanje ciljeva koji u bipolarnoj strukturi Evrope nisu bili mogući.

Ukazaćemo na još jedan skriveni faktor jugoslovenske krize: *policjske snage*, koje su decenijama bile na marginama po svojoj tehničkoj, materijalnoj, kadrovskoj strukturi, postale su značajne premda su bile u nadležnosti republika. Republike su tako u osvit kulminacije jugoslovenske krize imale u svojoj nadležnosti kakve-takve snage policije koje su nosile naoružanje. Nije ni malo nelogično što su oružani sastavi milicije/policije bili nosioci borbi za nacionalne (državne – republičke) ciljeve. Proizvodnja rata i neregularnost borbenih sastava ukazuje na sasvim specifičnu osobinu ratova vodenih na prostoru bivše SFRJ – široku upotrebu (para)policjskih snaga u svim sukobima od 1991. do 1999. Rat u Sloveniji dobrim delom svedoči o upotrebi policije kao borbene snage nove republike. Još više u Hrvatskoj, gde je lokalna teritorijalna odbrana bila van domaćaja nove vlasti. Tako je MUP Hrvatske postao jezgro za stvaranje republičke armije. Na srpskoj strani je isti slučaj, samo daleko kompleksniji, u zavisnosti od područja. Milicija u Krajini postala je osnovni segment odbrane nove srpske države. U početnim fazama stvaranja srpske republike u BiH, snage MUP-a bile su u dobrom delu istočne Bosne jedine snage na koje su Srbi mogli da se oslove. Kasnije, tokom sukoba u Bosni, jedna od udarnih srpskih jedinica bila je specijalna brigada MUP-a. Nije čudo da su NATO-ve snage IFOR-SFOR toliko bile dosledne u demilitarizaciji MUP-a Republike Srpske čak znatno detaljnije nego kada je vojska u pitanju. Konačno, u Srbiji, dolazeći na vlast posle kontroverzne 8. sednice SK Srbije, Slobodan Milošević za najveći broj svojih osetljivih projekata nije mogao da računa na tadašnju JNA. Stoga je MUP Srbije jednim delom transformisan u borbenu celinu, koja je učestvovala u borbenim dejstvima od 1991. godine širom jugoslovenskih ratišta. Rat na Kosmetu 1998–99. vratio je snage MUP-a Srbije u javnost kao borbene celine. Tenzija u Crnoj Gori, takođe, pokazuje da aktuelna vlast koristi isto oruđe u odbrani svoje samostalnosti.

Fenomen upotrebe policijskih snaga u sukobima na prostoru bivše SFRJ ostaje vrlo značajan za istraživački fokus. Direktna linija na relaciji politička vlast – policija, kao izvršilac, govori nam u prilog tezi da bez detaljnog proučavanja ovog problema nema ni celovite slike o tome kako rat funkcioniše na ovim prostorima.

Uloga armije i Teritorijalne odbrane u ratu 1991–1992. posebno je nalažavana u otcepljenim republikama. Isticala se, između ostalog, dilema: kako to da je JNA od čuvara i zatočnika Jugoslavije prešla put do izvršitelja »velikosrpske agresije«, »memoranduma SANU« itd. Predratne preformacije i reorganizacije JNA stavljane su u špekulacijama u kontekst kasnijih događaja:

šta je i kako koja strategijska grupacija kontrolisala, odnos nacionalnih kontingenata u sastavu armije, specifičan odnos JNA i republičkih teritorijalnih odbrana itd. Uočljivo je, ipak, da je tokom 1988. godine JNA napustila strategijsku organizaciju, u kojoj su se armije kopnene vojske načelno poklapale sa republičkim granicama. Od te godine postoje vojne oblasti – vojništa koja se ne poklapaju sa republičkim granicama, sa sedištima u Beogradu, Skoplju, Zagrebu i Splitu. Kritičari ovakve vojne organizacije u vreme izvršenja tog projekta bili su jedino Slovenci, koji su reorganizacijom »izgubili svoju« 9. Armiju. Kasnija tumačenja i razmatranja prepoznavala su u ovakvoj organizaciji »lukavu strategiju« srpske strane: takve vojne oblasti »odgovaraju budućim granicama zadatim Memorandumom«. Posebno je ukazivano na činjenicu da 1. vojnište u Beogradu kontroliše veliki deo Srbije, skoro čitavu Bosnu i Hercegovinu i dobar deo Slavonije.

Potčinjavanje republičkih snaga TO operativnim sastavima JNA, zatim oduzimanje oružja TO i stavljanje pod kontrolu JNA, konačno i rasformiranje TO Kosmeta 1989. ostaće predmet špekulacija, pa i onda kada dokumenta budu na uvidu istoričarima. TO Slovenije je »preživela« ovu reorganizaciju, pre svega zbog dosledne identifikacije TO kao sopstvene republičke vojske koje je u Sloveniji postojalo od samog formiranja TO početkom sedamdesetih godina, a onda i zbog prečutne podrške republičkog rukovodstva. Odatle do ilegalnog naoružanja put nije bio dugačak. U Hrvatskoj, naprotiv, moralo je da dođe do smene vlasti. Odlaskom reformisanih komunista i dolaskom Hrvatske demokratske zajednice, proleća 1990., otpočele su pripreme za stvaranje oružanih sastava – koji će u 1991. prerasti u regularnu vojsku. Osnova za ovaj projekat bio je MUP Hrvatske koji je pružio dobru osnovu za razvoj prvih oružanih sastava Zbora narodne garde, a zatim i masovno naoružavanje članstva i pristalica HDZ po unutrašnjosti. U skoro 30-godišnjem postojanju TO, najveća sjedinjenost snaga TO i JNA bila je u Bosni i Hercegovini. Ipak, ostaje činjenica da je dobar deo naoružanja TO, bilo u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, ili iz Srbije poslužio za naoružavanje srpskog naroda na obodu srpskih etničkih teritorija. Jednostavnim preuzimanjem skladišta ili krijumčarenjem pod patronatom različitih struja u MUP-ovima, ovo oružje je dolazilo do Srba, koji su sa njim u rukama verovali da je kucnuo čas nacionalne obnove. Najtragičnije je to što su u procepe plemenite nacionalne ideje i opravdanih nezadovoljstava ulazili ljudi koji su imali zadatak da »proizvedu« rat i da nacionalni nabori iskoriste u sasvim druge svrhe.

Prodror višestranačkog sistema 1990. nije uticao na transformacije JNA ili stvaranje drugih republičkih ili nacionalnih vojski. U Srbiji, opozicija koja je bezuspešno jurišala na vlast, nije imala posebno profilisano određenje i JNA nije posmatrala kroz prizmu kakva je postojala u Sloveniji, Hrvatskoj ili kod albanskog življa. U preostale tri republike jugoslovenstvo JNA je ostalo neokrnjeno, sve do jeseni 1991., kada iz Bosne i Hercegovine i Makedonije počinju da se čuju sve jači zahtevi za redefiniciju uloge JNA, lokalno služenje vojnog roka u sl.

U završnom dobu krize armija je s jedne strane predstavljala moćni respektabilni stroj, sa sugerisanom snagom velike organizacije, tradicije i industrijskog kompleksa, koji je imao zavidan ugled na strani. U prilog ove konstatacije govore i mnogi uspešni vojnoindustrijski aranžmani. Sa druge strane nameće se sasvim druga predstava, atrofiranoj velikog sistema, od čijeg vrha pa do dubine komandne ljestvice caruju nesposobnost i neodlučnost da se jasno krene u iskušenje istorije.

Armija se nije snašla u situaciji koja joj je, izgleda, do kraja njenog postojanja maja 1992. ostala nejasna i neodređena. Ni sama nije znala šta žele od nje oni koji njome rukovode. Trudila se da sačuva jugoslovenski i narodni karakter da bi doprinela mirnom rešenju državne krize. Pri tome se nije davalо ni elementarno određenje na kakav se, u stvari, ishod politički računa.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

THE WAR IN YUGOSLAVIA 1991–1999
AN APPROACH TO THE STUDY OF SPECIFIC PHENOMENA

Summary

The author poses questions regarding several aspects of the war in Yugoslavia (1991–1999) which should become a matter of particular interest for those analyzing this problem in the future. The work points to a controversy regarding Internet, or rather the information it offers in this regard. The time frame of war has not yet been defined, while the problem of hidden diplomacy warrants particular caution, especially in analyzing the objectives of some of the participants in the war. Another point to consider is the phenomenon of producing wars and their fictionalization for political purposes. The author examines the specific role of the police force and that of the Yugoslav Army in the initial phase of the war.

DOKUMENTI

PREDRAG MARKOVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SLUŽBA DRŽAVNE BEZBEDNOSTI I ALBANSKE DEMONSTRACIJE NA KOSOVU 1968. GODINE JEDAN DOKUMENT

Objavljivanje dokumenata ima smisla samo ako su dovoljno sadržajni i nepoznati naučnoj javnosti. Dokument pod naslovom *Informacija povodom demonstracija na SAP Kosovu i SR Makedoniji*, koji je izradila Služba državne bezbednosti u okviru Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, ispunjava oba uslova. Dokument je datiran sa 31. januarom 1969, tako da po pravilima arhivistike nije ni bilo moguće da ranije postane dostupan, čak i da je bio civilnog porekla. U našoj sredini je grada nastala radom javne i državne bezbednosti nepotrebno mistiškovanja i obavijena velom tajne, tako da je vrlo malo dostupnih policijskih dokumenata iz istorije komunističke Jugoslavije (čak ni neki fondovi nastali pre 1941. godine nisu sasvim dostupni istraživačima). Tako je na primer, dostupan vrlo mali deo grade vezan za represiju nad informbirovcima, i to u Crnoj Gori, gde su objavljeni neki dokumenti vezani više za rad komunističke partije nego za rad policije. Iz kasnijeg perioda skoro da nijedan policijski dokument nije postao pristupačan naučnoj i široj javnosti, osim nekoliko onih koji su slučajno zalutali u partijsku gradu, kao što je uostalom i ovaj dokument »zalutao« i fond Saveznog izvršnog veća.¹ Po incerciji iz komunističkih vremena, jugoslovenske službe javne i državne bezbednosti samovoljno zadržavaju celokupnu istorijsku gradu nastalu u procesu njihovog delovanja. Naravno, postoje dokumenti kojima bi dostup kako iz državnih razloga, tako i zbog zaštite privatnosti, i dalje trebalo da bude ograničen. Ograničen pristup policijskim i diplomatskim dokumentima postoji i u drugim zemljama.² Međutim, odluku o tome šta treba da se ustupi civilnim arhivima, na uvid naučnoj i široj javnosti, ne treba da samovoljno donose policijski činovnici, nego bi o tome trebalo da odlučuje stručna komisija istoričara, arhivista i policijskih stručnjaka (možda i etičara, ako su u pitanju podaci koji zadiru u privatni život). Dokument koji objavljujemo je po svoj prilici prvi dokument savezne tajne policije koji se objavljuje u jednom naučnom časopisu. To je iscrpljni elaborat o uzrocima i toku demonstracija albanskih studenata i daka na Kosovu i u Makedoniji krajem 1968. godine. Pošto je reč o dokumentu za internu upotrebu, krase ga nedostatak fraza, otvorena i jasna analiza. Sma-

¹ Na primer, dosije o prisluškivanju Branka Čopića u fondu Gradskog komiteta CK SKS naveden u P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd 1996, str. 179–180.

² U SAD se dokumenta CIA (to jest OSS pre 1947. godine) mogu čitati sa vremenskom distancicom od 50 godina. Mogu se čitati čak i mladi dokumenti uz pozivanje na američki Ustav i odgovarajuću pravnu proceduru. Slična je praksa i u Velikoj Britaniji. Neka dokumenta mogu biti povućena iz upotrebe nevezano za vremenski period. Prema svedočenju Mileta Bjelajca, u Francuskoj su neka policijska dokumenta iz meduratnog perioda još uvek nedostupna. U Rusiji je, po iskustvu Miroslava Jovanovića, početkom devedesetih godina došlo do velikog otvaranja arhiva, da bi se kasnije opet uvela razna formalna i neformalna ograničenja. Najdalje se u otvaranju policijskih dokumenata otišlo u SR Nemačkoj, gde je praktično celokupna arhiva tajne policije poznate pod skraćenicom »STASSI« otvorena na uvid (što je izazvalo mnoge lične drame i razočarenja).

tramo da upravo ovakvom tipu dokumenata treba dati prioritet pri otvaranju policijskih fondova, a ne pikanterijama i detaljima iz privatnog života istorijskih aktera.

U dve do sada najobimnije knjige o albanskem pokretu na Kosovu, autora Spasoja Đakovića i Miloša Mišovića, po jedno poglavlje je posvećeno albanskim demonstracijama iz 1968. godine, s tim što je kod Đakovića to svega nekoliko strana, dok je kod Mišovića demonstracijama posvećen znatno veći deo knjige.³

Odnos oružanih snaga jugoslovenske države i albanskog življa na Kosmetu nikada nije bio lisen napetosti. Iz zbirke dokumenata Lj. Dimića i Đ. Borozana vidi se da je sukoba između jugoslovenske države i Albanaca bilo od samog nastanka te države. Sukobi su u nekim periodima prerastali u prve ratne okršaje, naročito u rovitim vremenima na samom kraju i posle svetskih ratova. Vojska Kraljevine Jugoslavije je gubila na stotine ljudi u borbi sa kačacima, a NOVJ je za ugušivanje dreničke pobune početkom 1945. godine morala da izdvoji čak 39.000 boraca. Postojala je, dakle, izvesna pravilnost u ispo-ljavanju otpora Albanaca jugoslovenskoj državi. Albanska borba je bila teritorijalno usredsredena na tradicionalna žarišta, pre svega na Drenicu i pogranični pojas sa Albanijom u Metohiji.⁴ Međutim, taktika albanske borbe protiv jugoslovenske države je sa svim promenjena posle demonstracija 1968. godine.

Demonstracije albanskih studenata i daka u kasnu jesen 1968. godine vremenski su se skoro poklopile sa studentskim nemirima u celom svetu, do duše sa gotovo pola godine zakašnjenja. Tito je na konferenciji za novinare u Jajcu, povodom 25 godina AVNOJ-a, minimizirao značaj albanskih demonstracija, argumentom da je to »manji dio omladine i studenata, koji su razbijali izloge, kao što to čine na Zapadu, ili u gotovo svim zemljama. Malo ko nema takvih slučajeva.«⁵ Naravno, možda je Tito znao pravu prirodu demonstracija, a poređenje sa studentskim demonstracijama u Evropi je upotrebio samo da bi smirio duhove. U svakom slučaju, demonstracijama albanskih studenata 1968. godine je promovisan novi, »moderniji« princip borbe Albanaca za državu na Kosovu. Umesto arhaičnih kačačkih zaseda i prepada, Albanci će od te godine sve više koristiti metode i parole političke borbe primerenije svetskim kretanjima. Tako je 1968. godine upotrebljena maska generacijskog bunda, osamdesetih i devedesetih godina sve će se više koristiti parole o ljudskim pravima, itd. Doduše, u demonstracijama 1981. godine i u ilegalnom pokretu posle toga veličan je u to vreme najdogmatskiji režim na svetu Envera Hodže, sa njegovim retrogradnim maoističkim učenjima, što nikako nije dobro zvučalo u ušima zapadnog sveta. Zbog gluposti i dogmatizma (a možda i zbog svesnog podmetanja klasnog termina) jugoslovenskog i srpskog političkog vrha, taj pokret je nazvan »kontrarevolucijom«, umesto da je pred celim svetom bio prikazan kao pokret kome je ideal najcrnja i najzaostalija komunistička diktatura na svetu. Albanci su se u tom pogledu brže snašli od Srba i ubrzo su počeli da insistiraju na »zaštiti ljudskih prava«, »samoopredeljenju« i ostalim parolama koje su milije ušima velikih zapadnih sila.

Demonstracije nisu bile samo nastavak borbe kosovskih Albanaca za otcepljenje novim sredstvima. One su bile i plod specifične modernizacije kosmet-

³ S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd 1984, str. 287–292; M. Mišović, *Ko je tražio republiku*, Beograd 1986, str. 207–238.

⁴ Lj. Dimić-Đ. Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, I tom, Beograd 1998; Đ. Borozan, *Velika Albanija – porijeklo, ideje, praksa*, Beograd 1995, str. 500; intervju sa Đ. Borozanom 21. juna 1999.

⁵ Za chronologiju studentskih pokreta 1968. godine videti W. Kraushaar, 1968, Hamburg 1998; Titov intervju, *Politika*, 1. decembar 1968.

skog društva, a predstavljale su i modernizovani oblik političke borbe. Samo postojanje univerziteta na albanskom jeziku i ogromne mase studenata su već tekovina modernizacije. Kao i u većini zemalja Trećeg sveta, nastojanje svih država da omoguće život u gradu i visoko obrazovanje za što veći deo naroda dovela je i do neželjenih posledica. Siromašne države su lako otvarale vrata visokoškolskih ustanova, a da pri tome nisu uspevale da obezbede radna mesta za armiju »intelektualaca« sa fakultetskim diplomama (na Kosovu je 1968. već bilo 35.000 studenata).⁶ U slučajevima nacionalno složenih društava, kao što je bilo jugoslovensko, socijalna frustracija se lako nadograđivala na nacionalno nezadovoljstvo.

SAVEZNI SEKRETARIJAT ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
Služba državne bezbednosti

**INFORMACIJA
POVODOM DEMONSTRACIJA NA SAP KOSOVU I SR MAKEDONIJI**

Ne ulazeći u širi kompleks istorijskih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih uslova, navodimo neke činjenice koje smatramo relevantnim za sagledavanje karaktera i značaja proteklih dogadaja i ukazujemo na neke aktuelne probleme u vezi sa tim.

Prema saznanjima organa unutrašnjih poslova, demonstracije u nekim mestima Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova i Socijalističkoj Republici Makedoniji, u razdoblju od oktobra do kraja protekle godine, rezultat su dugoročnijeg i organizovanog delovanja određenih neprijateljskih elemenata sa ciljem podrivanja ustavnog poretku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i ugrožavanja integriteta zemlje.

U poslednje dve godine, šovinistički i iridentistički elementi iz redova albanske narodnosit pojaćali su svoju neprijateljsku aktivnost. Smišljeno su raspirivali nezadovoljstvo, nacionalnu mržnju i netrpeljivost među nacionalistima i narodnostima i širili iridentističku propagandu. U cilju razvijanja ovakve svoje delatnosti, neprijateljski elementi su zloupotrebili tekovine našeg demokratskog razvitka, i vešto koristili razne dogadaje i probleme u našem društvu, kao i neka medunarodna zbivanja.

Dosadašnji podaci ukazuju na postojanje šire ilegalne delatnosti iridentista na području Pokrajine koja predstavlja kontinuitet rada ranijih ilegalnih organizacija. Otkrivanjem i gonjenjem članova nekih ilegalnih organizacija u toku 1961–1964. godine iridentistička delatnost nije bila suzbijena. Jedan deo lica je ostao na slobodi i zajedno sa ostalim iridentističkim elementima nastavili su da rade na okupljanju novih privrženika i pripremaju uslove za preduzimanje novih akcija. Oni su istovremeno bili zaduženi da organizovano dočekuju lica koja su dolazila sa izdržavanja kazne i da ih uklope u rad.⁷

S druge strane, lica koja su se nalazila u kazneno-popravnim domovima, koristeći mogućnost veće koncentrisanosti u pojedinim domovima (na primer, u KPD u Nišu), a preko raznih poseta povezivanje sa licima u drugim domovima, produžili su sa iridentističkom i neprijateljskom delatnošću. Na ilegalnim skupovima u domovima oni su programirali svoju buduću akciju, forme i metode delovanja. Svaki član je bio dužan, nakon izdržane kazne, da se poveže sa određenim licima na terenu i pristupi neprijateljskom radu. Tako, na primer, na jednom sastanku grupe iridentista u KPD Niš, od 12. aprila 1965. godine konstatovano je:

⁶ M. Mišović, *n. d.*, str. 303.

⁷ Očigledno je u delatnosti albanskih separatista na Kosovu postojala koordinacija sa opštim smerom spoljne politike Albanije, jer je u to vreme došlo do sukoba kineske i svih ostalih komunističkih partija. Jedina partija koja se solidarisala sa kineskom, bila je albanska (o sukobu Kina–SSSR videti u G. Boffa, *Povjest SSSR*, tom II, Rijeka, 1985, str. 424–441).

»da kod svih (ljudi na Kosmetu), počev od seljaka, radnika, omladine, intelektualaca, vrije želja i stvoreni su uslovi da se jednom zauvek pripoji Albaniji... Mase su spremne samo je potrebno neko da ih organizuje, počne sa akcijom... Čim izadu iz zatvora počeće i sa diverzantskim akcijama... potrebno je pridobiti ljudе koji rade po bankama ili po preduzećima, gde imaju mogućnosti da dodu do novca, pa da u datom momentu podignu novac sa kojim bi se nabavljalo oružje«.

Istovremeno na ovim skupovima bilo je dogovoren o metodama i formama rada – rad po grupama medusobno odvojenih da bi se izbegla mogućnost provale, ali spremne da u datom trenutku uzmu učešća u zajedničkoj akciji, a po potrebi povezivanje sa gerilskim i diverzantskim grupama koje bi bile ubaćene iz Albanije. Veći broj ovih lica sada su na slobodi i veoma aktivni na širenju irentističke delatnosti.

Praćenjem dalje aktivnosti političkih osudjenika, služba DB došla je do niza podataka iz kojih se vidi da se radi o veoma kompaktnoj i ekstremnoj grupi čija je delatnost zasnovana na otcepljenju Kosova i pripajanju Albaniji.

Navodimo da je na ilegalnom sastanku jedne grupe bivših osudjenika – irentista u drugoj polovini 1968. godine, između ostalog, bilo govora o tome da treba pristupiti organizovanom radu, izabrati centralni komitet organizacije za Kosovo, da članovi komiteta organizuju grupe na čitavom području, da je cilj organizacije borba za priključenje Kosova Albaniji, da treba pronaći ljudе za povezivanje sa Albanijom radi dobijanja zadatka za rad. Na sastanku je konstatovano da, ako ne budu dobili podršku od Albanije, treba da nastave borbu samostalno i u tu svrhu nabavljaju oružje, uključujući i mogućnost obijanja vojnih magazina i školskih centara, kao i da treba pronalaziti sigurna skloništa za isto. Na kraju je grupa konstatovala da su sazreli uslovi za revoluciju, da se treba pripremati za žestoku borbu, odmetanje u šumu, a kao vreme za početak ustanka pominjao se april 1969. godine.

Kada se govori o mestu i ulozi političkih osudjenika, njihovoj aktivnosti sa irentističkim pozicijama danas, ne treba ispuštiti iz vida da se radi o licima koja su u periodu od 1961–1966. godine sudena upravo zbog irentente a koji su, međutim, u toku 1967. i 1968. godine nakon vanrednog ublažavanja kazni (za oko 50% od izrečene kazne) na zahtev tužilaštva, okružnog suda u Prizrenu i Peći i u jednom slučaju na zahtev porodice, oslobođeni iako ne samo da kazne nisu popravno delovale već sada delatnost ovih lica predstavlja agens za irentiste u Pokrajini.

Diskusije o ustavnim amandmanima iskoristili su neprijateljski elementi da na širem frontu ispolje svoje pretenzije, zaoštре međunacionalne odnose i time stvore pogodnu atmosferu za svoju neprijateljsku aktivnost. Ireントistički elementi albanske narodnosti isticali su da se treba boriti za republiku i pravo na samoopredeljenje, jer će se samo na taj način uspeti da se Kosovo i deo Makedonije priključe Albaniji.

Odluka o slobodnoj upotrebi albanske zastave iskorisćena je za organizovanje javnih skupova pod vidom »zahvaljivanja« Savezu komunista i drugim političkim faktorima na ovoj odluci. Na nekim skupovima su držani i govorи čija je sadržina, uglavnom, bila sračunata na razvijanje nacionalističko-irentističkih osećanja.

Simpozijum u Prištini povodom 500-godišnjice Skenderbega iskorisćen je od strane delegacije NR Albanije za širenje nacionalizma i irentizma među pripadnicima albanske narodnosti. Voda albanske delegacije je, prilikom posete Višoj pedagoškoj školi u Prizrenu, održao govor studentima i, između ostalog, rekao: »Mladu generaciju vaspitavajte u duhu da voli majku Albaniju. Možda ćemo se uskoro videti ovde ili u Tirani.«

Od strane neprijateljskih elemenata proslava 500-godišnjice Skenderbega posmatrana je kao manifestacija koja će ubrzati proces ujedinjenja albanske nacije u jedinstvenu etničku celinu.

Situaciju stvorenu oružanom intervencijom u Čehoslovačkoj, ovi elementi, takođe, su iskoristili za širenje neprijateljske propagande, pri čemu su isticali da u slučaju eventualnog napada NR Bugarske na SR Makedoniju pripadnici albanske narodnosti u Jugoslaviji nemaju šta da brane, jer su njihovi interesi okrenuti prema Albaniji. U tom smislu, tendenciozno su širene glasine da je Albanija u svakom momentu spremna da uzme u zaštitu svoje sunarodnike u Jugoslaviji.

Ove dogadaje, takođe, koriste neprijateljski elementi iz redova drugih nacionalnosti (Srba, Crnogoraca i Makedonaca) za raspirivanje nacionalizma i šovinizma – u kom pravcu već postoje odredene tendencije organizovanog delovanja i javne manifestacije. Sve ovo vodi ka daljem zaoštravanju u međunacionalnim odnosima, što može da preraste u međunacionalne sukobe.

U toku 1968. godine organi unutrašnjih poslova u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovu registrovali su mnogobrojne slučajeve pisana neprijateljskih parola (kako na liniji albanskog tako i na liniji srpskog odnosno crnogorskog šovinizma), 48 slučajeva anonymnih pisama i pamfleta upućenih na adresu pojedinih rukovodilaca i foruma, i preko 320 javnih neprijateljskih istupa na liniji nacionalizma, šovinizma i iridentizma.

Sve ove dogadaje iridentisti su procenili kao povoljan trenutak za preuzimanje šire akcije na spajaju Kosovo sa Albanijom. Na osnovu ovakve procene, početkom maja 1968. godine na ilegalnom sastanku jedne grupe doneta je odluka da »bi trebalo početi organizованo da se radi«.

Početkom oktobra, neposredno pre demonstracija, u nekim mestima Metohije grupa iridentista održala je ilegalni sastanak na kome je doneta odluka da se akcija usmeri na ostvarivanje zahteva da Kosmet postane republika, da dobije pravo na samoopredeljenje i otcepljenje, zastavu, grb i sl., tako da bi se posle izborili da se Kosmet pripoji Albaniji.

Drugi sastanak grupe održan je oko 25. oktobra na kome je bilo sasvim određenih razgovora o pripremanju i organizovanju demonstracija u Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Đakovici, Gnjilanu, Uroševcu i Trepči, kao i u Preševu. Pojedini učesnici sastanka dobili su i konkretnе zadatke. Na ovom sastanku kao datum početka demonstracija utvrđen je 27. novembar, s tim da demonstracije u početku budu mirne, da bi kasnije kada se priključi veća masa demonstranata istakli parole i zahteve za samoopredeljenje i otcepljenje, ustav, republiku i to na takav način »da javnost zna da želimo da se pripojimo Albaniji«. Međutim, do ovih podataka SDB je došla posle demonstracija od 27. novembra u Prištini i drugim mestima Pokrajine Kosova.

Prema tome, organizovanje javnih demonstracija kao forme kroz koju mogu mobilisati najšire društvene slojeve za svoje ciljeve, neprijateljski elementi su počeli da primenjuju još pre dogadjaja u Prištini i Tetovu. Tako je 6. oktobra došlo do demonstracija u Prizrenu, 8. oktobra u Suvoj Reci, 13. oktobra do pokušaja u Kosovskoj Mitrovici i 19. oktobra u Peći.

Prve konkretnе podatke o grupisanju pojedinih lica u cilju pripremanja novembarskih demonstracija u Prištini, služba državne bezbednosti dobila je početkom oktobra. Grupa od 11 lica imala je za cilj da organizuje demonstracije 19. novembra, na dan oslobođenja Prištine. Kasnije je ustanovljeno da su od te namere odustali i da su se distancirali od demonstracija do kojih je došlo 27. novembra.

U drugoj polovini novembra služba je ponovo dobila podatke, iz više izvora, koji su nesumnjivo ukazivali na pripremanje i organizovanje demonstracija u Prištini i drugim mestima u Pokrajini. Podaci sa kojima je služba raspolažala neposredno pred demonstracije su ukazivali na vreme i mesto održavanja demonstracija, zahteve demonstranata, parole koje će biti istaknute i sl.

Na osnovu ovih podataka organi unutrašnjih poslova u Pokrajini preduzeli su odgovarajuće bezbednosne mере. O svemu su u više navrata pre demonstracija obaveštavani i društveno-politički faktori u Pokrajini.

Demonstranti u Prištini najpre su se okupili pred zgradom Filozofskog fakulteta i krenuli prema centru grada. Tamo su naišli na energičan otpor pripadnika milicije koji im nisu dozvolili ulazak u zgradu Pokrajinske skupštine. Nakon toga, demonstranti su se uputili prema Pokrajinskom sekretarijatu za unutrašnje poslove sa ciljem da traže oslobođenje navodno zatvorenih demonstranata, te je ponovo došlo do intervencije milicije.

Prilikom prolaza kroz glavnu ulicu Prištine demonstranti su naneli veću štetu društvenoj i privatnoj imovini. Oni su tom prilikom, između ostalog, uzvikivali: »Tražimo samoopredeljenje«, »Tražimo republiku«, »Živeo 28. novembar, dan nacionalnog oslobođenja«, »Dole kolonijalistička politika prema Kosmetu«, »Živeo Tito«,

»Živeo Fadilj«, »Hoćemo da Kadri Halimi bude naš poslanik« (nedavno došao sa izdržavanja kazne), »Minut čutanja za Građevci Fazlija« (umro u zatvoru 1964. godine), »Živeo Rezak Šalja« (pokrajinski javni tužilac), »Živeo Adem Demaći« (nalazi se na izdržavanju kazne).⁸

U toku demonstracija povredeno je 10 pripadnika milicije, 4 radnika vatrogasne službe, a 27 građana je zatražilo lekarsku pomoć, od kojih je 8 zadržano u bolnici. Jedan učesnik demonstracija je poginuo.

Istoga dana došlo je do demonstracija i u Gnjilanu, Podujevu i Uroševcu, u kojima je uzelo učešće više stotina demonstranata. Pored materijalne štete, u Uroševcu je lakše povredeno 7 radnika sekretarijata unutrašnjih poslova.

Nakon demonstracija u Prištini i drugim mestima u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovu, pokrenut je krivični postupak protiv 20 lica. Struktura lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak je sledeća: studenata – 10, učitelja – 3, učenika – 2, zanatlija – 2, radnika – 1 i bez zaposlenja – 2. Pokrenut je, takođe, i administrativni postupak, te je od sudije za prekršaje kažnjeno 53 učesnika u demonstracijama. Uhapšeni su svi članovi grupe neposrednih organizatora.

U dosadašnjem toku istrage utvrđeno je da su na dan 16. novembra neposredni organizatori održali sastanak u Prištini i doneli odluku da organizuju demonstracije. Izvršena je podela zadataka, određena sadržina govora, parola i zahteva koje će demonstranti isticati. 23. novembra grupa je ponovo održala sastanak kada je svaki referisao koliko je uspeo da ostvari postavljeni zadatak i da angažuje studente za učešće u demonstracijama. Posle demonstracija na Kosovu, u SR Makedoniji je zapaženo više emisara koji su objašnjivali svrhu demonstracija.

Dana 22. decembra došlo je do pokušaja organizovanja demonstracija u Tetovu. Kao povod poslužio je incident povodom skidanja albanske zastave. Na demonstracijama na glavnom trgu učestvovalo je preko 200 ljudi, gde je došlo i do intervencije milicije. Demonstranti su polupali nekoliko stakala na restoranima i jednoj privatnoj radnji. Izvikivali su parole: »Tito–Fadilj–Partija«, »Udrite šoviniste«, »Ako ih brani milicija, udrite i nju, jer je ona naš neprijatelj«, »Dole Ranković i njegova šovinistička milicija«, »Dole banda« itd.

Sledećeg dana, 23. decembra, ponovo je na trgu došlo do grupisanja većeg broja građana albanske narodnosti iz Tetova. Tom prilikom je ponovo demolirana radnja lica koje je prethodnog dana skinulo albansku zastavu.

U međuvremenu priključila se grupa učenika, predvođena jednim bivšim učiteljem i jednim nezaposlenim građaninom, noseći albansku i jugoslovensku zastavu i transparente sa parolama: »Tito–Fadilj«, »Dole šovinisti« i sl. Demonstranti su pokušali da udu u dvorište zgrade Odeljenja za unutrašnje poslove. Pošto u tome nisu uspeli uputili su se prema trgu i tamo počeli ekstremnije istupati, izvikujući parole: »Dole Krste Crvenkovski«, »Sad je vreme za gradanski rat«, »Krajnje je vreme da na ovaj način izborimo naša prava, s obzirom da su 25 godina Šiptari živeli u ropstvu«, »Dole fašistička milicija« itd. Iz mase se čulo i nekoliko pucnjeva iz pištolja. Deo demonstranata uputio se prema zgradi Opštinskog komiteta SK Makedonije, gde je delegacija od nekoliko lica ušla u zgradu i, pošto nije postigla željeni efekat, demolirala nameštaj i istakla na zgradu albansku zastavu. Nakon toga, usledio je odlazak pred Odeljenje za unutrašnje poslove gde su demonstranti tražili oslobođenje navodno zatvorenih demonstranata. Pojedini demonstranti gadali su milicionare kamenicama. Prilikom pokušaja demonstranata da nasilno udu u odeljenje, upotrebljeno je vatreno oružje pucajem u vis, nakon čega su se demonstranti udaljili i uputili ka centru grada. Tu je potpredsednik Sobranja SR Makedonije Hidžet Ramadani pokušao da umiri demonstrante, ali su ovi odbili da ga saslušaju i svojim bučnim reagovanjem onemogućili mu da govoriti.

⁸ S. Đaković, (n. d., str. 287–288) navodi još neke parole: »Hoćemo Ustav«, »Hoćemo da Preševo bude u sastavu Pokrajine«, »Živeo oslobođilački pokret Kosova«, »Živila Albanija«, »Živeo Enver Hodža«, »Jedan narod, jedna država, jedna partija«.

Kao podstrekari i predvodnici u demonstracijama u Tetovu, u kojima je učestovalo oko 1.000 lica, istakli su se dva nastavnika, dva lekara, dva učitelja, jedan student iz Beograda, jedan bivši učitelj i jedno lice bez zaposlenja.

U vezi sa ovim dogadajem, u SR Makedoniji podnete su krivične prijave protiv 87 lica (Tetovo – 24, Gostivar – 23, Skopje – 22, Struga – 8, Kičevo – 4, Ohrid – 3 i Debar – 3), a prijava na osnovu Zakona o prekršajima 101 (Tetovo – 68, Kičevo – 10, Gostivar – 9, Skopje – 4, Kumanovo – 4, Struga – 2, Debar – 2 i Titov Veles – 1), dok je istovremeno upozorenje bilo uveličano na 120 lica.

Na osnovu dosadašnjih rezultata istrage nad uhapšenim učesnicima demonstracija, došlo se do podataka da je u Tetovu postojala ilegalna nacionalističko-iredentistička grupa (do sada je identifikovan 7 njenih članova) koja je održala više sastanaka na kojima se govorilo o albanskom patriotizmu, spremnosti za odbranu albanske zastave, jedinstvu svih Albanaca, vaspitanju omladine u nacionalističkom duhu itd. Za realizovanje ovakvih zadataka ocenjeno je da se u pridobijanju pripadnika treba najviše orijentisati na prosvetne radnike. Pojedini pripadnici grupe posećivali su pojedina sela opština Tetovo i Gostivar, kao i neka mesta SAP Kosova, sa zadatkom da ispitaju raspoloženje unapred određenih lica i radi pridobijanja istomišljenika. Ovakva orijentacija postojala je i prema hodžama u Tetovu, a koji su, po njihovoj oceni, pogodni za širenje nacionalističkih ideja. Prvi organizovani nastup grupe datira od 28. novembra 1967. godine, kada su se, na inicijativu jednog učitelja sudenog za krivična dela protiv naroda i države, skupili u njegovom stanu i dogovorili o aktivnosti i platformi svog delovanja. O preuzimanju konkretnih akcija počeli su da raspravljaju početkom decembra 1968. godine, nakon što je jedan od pripadnika ove grupe dobio pismo iz Đakovice u kome je sugerisano da se organizuju demonstracije radi dobijanja nacionalnog prava, ali da se ne dozvoli da one poprime rušilački karakter. Na narednom sastanku, grupa je odlučila da organizuje demonstracije u Tetovu, pripremi 6.000 letaka sa pozivom za učešće u demonstracijama, pravila spiskove lica koja su kasnije tajno obilazili i nagovarali ih da uzmu učešće u demonstracijama. Gradanima koji su odbijali učešće, pretigli su, a sa nekim se i fizički obračunavali. Slične aktivnosti su zapažene i na Kosovu.

*

Što se tiče bezbednosne situacije na ovim područjima nakon demonstracija može se konstatovati da ona nije zadovoljavajuća. Služba državne bezbednosti raspolaže obaveštenjima u kojima se govorii o mogućnostima izbijanja novih demonstracija i drugih oblika neprijateljske aktivnosti. Izjave u tom smislu najviše dolaze od bivših političkih osudenika, nacionalistički, šovinistički i iredentistički raspoloženih pripadnika albanske narodnosti i drugih iz Prištine, Đakovice, Kosovske Mitrovice, Gnjilana, Peći, Preševa i nekih drugih mesta. Slična obaveštenja postoje i za neka mesta u SR Makedoniji (Debar, Struga). Prema ovim podacima organizatori žele nakon veoma konspirativnih priprema, da nove demonstracije istovremeno održe u SR Makedoniji, na Kosovu i u Sandžaku.

Neprijateljski elementi koji su se u ovom periodu ispoljili kao iredentisti, spremni su na svaku aktivnost i vešto se prilagodavaju datim uslovima te nije isključeno njihovo pribegavanje ekstremnijim formama delovanja kao što su terorizam, odmetanje, sabotaže i diverzije, o čemu već duže vreme u najužim krugovima postoje odredena razmišljanja i dogovaranja.

Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da se na područjima gde je došlo do demonstracija nalazi velika količina vatrenog oružja u privatnom vlasništvu, da je za vreme i posle nedavnih dogadaja izražena želja za nabavkom novih količina, kao i da deo oružja koje se iz inostranstva švercuje u zemlju odlazi baš u ova područja.

Na kraju treba napomenuti da ovakva neprijateljska aktivnost pojedinih grupacija iz redova albanske narodnosti, stvara pogodne uslove za oštriju delatnost šovinističkih elemenata iz redova drugih nacionalnosti (Srba, Crnogoraca i Makedonaca), te postoje odredeni ekscesi i sa te strane. S druge strane, ovakva situacija u celini gledano na odgovarajući način koristi birokratsko-ekonomičkim snagama u zemlji koje žele da obezvrede odluke IV plenuma CK SKJ i usvojeni kurs u ostvarivanju privredne i društvene

reforme, što otežava borbu progresivnih snaga uopšte, a posebno iz redova albanske narodnosti za dosledno sprovođenje politike pune ravnopravnosti svih naroda i narodnosti u našoj zemlji.

Podaci sa kojima raspolaže SDB ukazuju i na to da je u ovom periodu došlo do veoma izražene sprege neprijatelja iz redova albanske emigracije sa Kosova, emigracija iz NR Albanije, albanske obaveštajne službe i unutrašnjeg nerijatelja. Uticaj albanske obaveštajne službe zauzima vrlo značajno mesto u stvaranju ozbiljne bezbednosne situacije na Kosovu. Tome je doprinela i okolnost da su u poslednje 2–3 godine, više nego ranije, nekritički i bez odgovarajućih bezbednosnih procena, bila otvorena vrata, stvaran prostor za prodiranje masovnog političko-propagandnog uticaja iz Albanije. U velikom broju publikacija i propagandnog materijala, koji je legalno i ilegalno dolazio na Kosovo, spretno su se i vrlo uspešno unosili i podgrejavali nacionalni romantizam, ideje o velikoj etničkoj Albaniji, o albanskom socijalizmu i sl. Takvi uticaji vršeni su i preko brojnih zvaničnih i nezvaničnih kontakata između gradana Pokrajine i predstavnika Albanije, kroz proslavu 500-godišnjice Skenderbega, preko povratnika iz Albanije, albanske emigracije na Zapadu itd. Sasvim je evidentno da su ovakvu orientaciju zvanične Albanije i njene obaveštajne službe pratile i odgovarajuće izmene u taktici nastupanja. Delimično se odustaje od metoda ubacivanja diverzanata – obaveštajaca, stvaranja i podržavanja strogog ilegalnih organizacija sa statutima i programima rada, a ide se na platformu širokog propagandnog uticaja u svim, a posebno intelektualnim sredinama na Kosovu. I povratnicima iz Albanije, među kojima su otkriveni vrbovani agenti AOS-a, daju se zadaci na planu takvog šireg propagandno-političkog delovanja. Identičnost nekih parola, koje su isticane u toku demonstracija ili su se javljale u lecima rasturanim ovom prilikom, sa parolama iz nekih propagandnih publikacija koje su ubacivane na Kosmet iz Albanije, svakako da nije rezultat slučajne koincidencije.

Obaveštajni nastup i obim propagandnog uticaja iz Albanije treba da budu predmet jednog šireg bezbednosnog i političkog sagledavanja. Ovde ukazujemo samo na one podatke koji omogućavaju da se trenutna bezbednosna situacija na Kosovu neposrednije objasni i proceni.

Mada je albanska obaveštajna služba, zbog interesa da NR Albanija održava nešto normalniji odnos sa našom zemljom, ali pre svega zbog izmena u orientaciji o kojoj smo već govorili, znatno smanjila primenu onih grubljih formi nastupa, raspolažemo sa podacima da je krajem septembra na teritoriji Kosova boravila grupa od 7 naoružanih, ilegalno ubačenih albanskih agenata među kojima su identifikovana tri naša politička emigranta koji su i ranije korišćeni za prckogrančni obaveštajni rad. Grupa je prikupljala podatke obaveštajne prirode, stvarajući ujedno i veze među našim građanima u cilju dalje subverzivne delatnosti na našoj teritoriji. Poznato je takođe, da neki naši građani, angažovani od albanske obaveštajne službe, ilegalno odlaze na teritoriju Albanije, ostvarujući тамо kontakte sa albanskim obaveštajcima. Većina ovih agenata dobija zadatke koji su vezani za orientaciju dugoročnijeg i šireg nastupa Albanije prema našoj teritoriji. Neki od njih su u zadnje vreme upućeni da na sledeće kontakte sa albanskim obaveštajcima odlaze u neke zapadne zemlje.

Povratnici iz Albanije su kategorija preko koje albanska služba u poslednje vreme ostvaruje dobar deo svoje obaveštajne i propagandne orientacije. Koristeći okolnost da se područja Kosova, iz raznih pobuda emigrira u Albaniju veći broj naših građana, AOS prihvata ova lica i u određenim logorima vrši sistematska saslušanja, kombinovana često i raznim pritiscima sa ciljem da dode do podataka koji je interesuju, ali i da stvari uslove za angažovanje pojedinaca da rade na realizaciji obaveštajne i političke orientacije Albanije prema našoj zemlji.

Od ukupno 360 povratnika, koliko ih sada živi na teritoriji Kosova, za poslednje 2 godine je vraćeno iz Albanije preko 100 ovih lica. Među povratnicima koji su u 1968. godini vraćeni redovnim policijskim putem, služba DB je otkrila veći broj angažovanih od AOS-a. Neki primeri pokazuju da AOS sa jednim brojem naših emigranata kalkuliše na duže staze. Neki od njih se šalju na visoke škole da bi se osposobili za rad na »sutrašnjem albanskom Kosovu«.

Za razliku od ranijih godina, albanska služba sada ide na pridobijanje uglavnom mlađih i školovanih ljudi. Ovim se samo potvrđuje njena orijentacija na izbor agencije iz redova mlađe inteligencije koja će, prema tim kalkulacijama, u dogledno vreme zauzeti povoljne pozicije u društveno-političkom i ekonomskom životu Pokrajine, a time pružati i veću garanciju za sprovodenje obaveštajnih i političkih zamisli Albanije na ovom području.

U obaveštajnom nastupu prema Jugoslaviji, iz trećih zemalja, albanska služba se uglavnom oslanja na našu emigraciju i iseljenike. Najorganizovaniji i sa najbrojnijim vezama među iseljenicima i emigracijom, svakako je albanski centar u Turskoj. Većina jugoslovenskih građana albanske narodnosti, koja boravi u ovoj zemlji, dode u kontakt sa vrlo razvijenom albanskom propagandom. Poslednjih godina u Turskoj je otvoreno više albanskih kulturnih domova preko kojih se širi nacionalističko-iredentistička propaganda sa osnovnim geslom da svi Albanci, bez obzira na političku orijentaciju, moraju biti ujedinjeni u borbi za priključenje Kosova Albaniji. U ovim domovima, kojima inače rukovode društva albansko-turskog prijateljstva, posetoci imaju na raspolaganju brojnu albansku literaturu i dnevnu štampu.

Rad albanskih DK predstavnika u nekim drugim zapadnim zemljama skoro je identičan. Osoblje albanske ambasade u Beču ostvaruje brojne kontakte sa našom emigracijom i radnicima na radu u SR Nemačkoj i Austriji, kao i sa građanima koji odlaze u posetu ovim zemljama. Pojedine naše gradane pozivaju na kontakte u službene prostorije Ambasade, ispituju njihova raspoloženja i stav prema društveno-političkom uredenju u Jugoslaviji; podgrejavaju šovinizam i iredentizam, apeluju na »patriotizam« i odanost albanskoj naciji itd.

O angažovanju na ovoj liniji i komunikativnosti albanskog poslanstva u Beogradu ima već dovoljno dokaza. Prilikom čestih putovanja po unutrašnjosti SFRJ, naročito na Kosovu, službenici Poslanstva su ostvarili brojne kontakte sa našim građanima iz redova albanske narodnosti – pretežno mlađim intelektualcima. Samo za vreme Simpozijuma o Skenderbegu u Prištini zabeleženo je preko 100 ovakvih kontakata. Izvestan broj susreta sa pojedincima iz kulturnog, javnog i privrednog života Kosova ostvaren je i u samom Poslanstvu. Većina ovih lica izraziti su nacionalisti i iredentisti. Jedan broj njih bio je suden zbog IB ili pripadništva nacionalističkim i iredentističkim organizacijama. U kontaktu sa njima, albanski diplomatski predstavnici govore: »Vi, na Kosovu, treba jednom da shvatite da ništa nećete ostvariti bez teškoća, bez borbe i revolucionarnog sukoba. Crna Gora ima samo nešto preko 300 hiljada stanovnika pa ima svoju republiku, a vi je nemate«. Rasturaju i dele im pamflet »Neravnomeran razvoj šovinizma u Jugoslaviji potiče od ponovnog uvodenja kapitalizma u ovoj zemlji«, kao i brošuru koja sadrži izveštaj o radu CK albanske partije rada podnete na V kongresu. U ovim materijalima grubo se vreda i napada razvitak naše zemlje, SKJ i drug Tito. Jedan broj ovih ljudi uvučen je u klasičnu obaveštajnu saradnju sa AOS-om.

Simpozijum u Prištini povodom 500-godišnjice Skenderbegu svestrano je i u punoj meri iskoršćen od strane albanskog Poslanstva i albanske delegacije koja je prisustvovala Simpozijumu, i to pre svega na planu širenja nacionalizma i iredentizma među pripadnicima albanske narodnosti. Na Simpozijumu i prilikom obilaska Pokrajine ostvareni su brojni susreti sa određenim brojem studenata, učenika i intelektualaca, nekim bivšim političkim osudenicima i drugim licima koja su se kasnije našla među organizatorima demonstracija.

Prilikom istupanja na Simpozijumu, dva naučnika iz Albanije više su govorila o borbi albanskog naroda za vreme NOB neko o Skenderbegu i njegovom vremenu. Prilikom posete Višoj pedagoškoj školi u Prizrenu, voda delegacije održao je kraći govor studentima, u kome je, između ostalog, rekao: »Vi, koji završavate škole i postajete nastavnici, sutra odlazite u sela kao vaspitači. Ne zaboravite da ste Šiptari i da mladu generaciju vaspitavate u duhu ljubavi prema svojoj majci Albaniji«.

Nije za potencirivanje ni aktivnost albanskih brodaraca u našim lukama. Stiče se utisak da na brodovima, koji dolaze u Rijeku, postoje lica specijalno zadužena za kontakte ove vrste. Ona relativno dobro poznaju prilike u našoj zemlji a posebno na Kosovu. Razgovore vode sistematski. Ne prezazu od direktnog vredanja naše zemlje i rukovodstva polazeći sa pozicija albanskog šovinizma i iredentizma.

Neke izjave i komentari albanskih zvaničnih diplomatskih i drugih predstavnika i obaveštajaca posle demonstracija, ukazuju da se oni ne slažu sa ekstremnim, posebno rušilačkim karakterom demonstracija smatrajući da će to štetiti albanskoj stvari u celini i usporiti željene procese. U tom smislu karakteristična je i jedna izjava albanskog obaveštajaca koji kaže: »... Neka ovo bude pouka za sve napredne struje u daljem radu, jer oni (demonstranti) nisu predvideli da će se neprijatelji albanskog naroda uvući u njihove redove i poremetiti naše planove i cilj. Mi znamo da Kosovo ima dovoljno snaga koje su u stanju da parlamentarnim putem dođu do cilja, ali je zato potreban uporan rad oko organizovanja... a ako se u tome bude nailazilo na prepreke, onda to treba drugačije lomiti, jer mi smo dužni da insistiramo na pravu Kosovara, pozvani smo za to, više nego Tito koji traži da štiti prava Makedonaca u Grčkoj...«.

Posle demonstracija albanska služba je pojačala rad na prikupljanju informacija u vezi sa njima: o učesnicima, vodama, represivnim merama prema njima. Isto tako o poznatim albanskim intelektualcima na Kosovu koji nisu direktno učestvovali u dogadajima kao: Mark Krasniči, Anton Četi, Fehmi Agani i drugima. Posebno interesovanje albanska služba pokazala je za stanje i odnose u pokrajinskom političkom rukovodstvu. Такode i za rukovodioce i radnike SDB u Pokrajini i ljudе na koje se oslanja u svome radu SDB.

Emigranti sa Kosova i emigranti iz NR Albanije koji se nalaze u zapadnim zemljama, po mnogim elementima, nacionalnoj i verskoj pripadnosti, razlozima napuštanja zemlje, ciljevima kojima teže, interesu koji za njih pokazuju američka i albanska ob. služba i dr. predstavljaju nedeljivu celinu. Postojanje više albanskih emigrantskih organizacija ukazuje na podvojenost kao posledicu razlika koje postoje u njihovim programima. Sve organizacije su jedinstvene po pitanju stvaranja »velike etničke Albanije«, kojoj bi bili pripojeni Kosovo, a po nekim i delovi SR Crne Gore, SR Makedonije i Grčke.

Najveći broj albanskih emigranata sa Kosova i Metohije i iz NR Albanije okupljen je u nekoliko emigrantskih organizacija, pretežno u: Turskoj, SR Nemačkoj, Belgiji, Italiji, Francuskoj i SAD.

Ekstremna politička emigracija sa Kosova zadnjih godina bila je sve zainteresovanija za stvaranje svojih uporišta i proširenje uticaja na Kosovu. Njena nastojanja da ne ide iza dogadaja vrlo su evidentna. Pomagana od nekih iseljeničkih organizacija, posebno u Turskoj, a pod pokroviteljstvom zapadnih obaveštajnih službi i određenih reakcionarnih krugova, emigracija uspeva da se povezuje sa nacionalističko-šovinističkim elementima na Kosovu, da ih okuplja, materijalno pomaže prilikom boravka u inostranstvu i sl.

Pokušaji legalizacije povezivanja i rada albanskih emigrantskih organizacija sa našim građanima, društvima i dr. bila je takođe jedna od formi njihovog rada. Na otkrivanju spomenika Skenderbegu u Brislu, u novembru 1968. godine, kome je prisustvовало preko 500 albanskih emigranata iz celog sveta, a među kojima je bilo i naših radnika, prisustvovala je i jedna folklorno-umetnička grupa iz Prištine, kojoj su emigranti organizovali gostovanje i u Parizu. Po povratku u Prištinu, rukovodilac grupe je dao za »Rilindju« (19. XI 1968. godine) opširan intervju.

Kongres u Palermu održan novembra 1968. godine povodom 500-godišnjice smrti Skenderbega okupio je niz eminentnih albanskih emigranata, među kojima i nekoliko istaknutih balista i fašističkih ministara, ali je imao i svoje delegate sa Kosova. Oni su bili izvanredno primljeni, pojedincima je obećavana stipendija za školovanje u inostranstvu, štampanje naučnih i drugih radova i sl.

Koliko zvanična Albanija ne preza od bilo koje mere na planu korišćenja emigracije za svoje ciljeve pokazuje i slučaj Dem Ali Požara, poznatog baliste i odmetnika sa Kosova, koji kao emigrant živi u Turskoj. On je sa jednom grupom emigranata sa Kosova boravio u Albaniji 1967. godine prilikom proslave jubileja Skenderbega. U Tirani je bio primljen od najviših albanskih rukovodilaca. Posle toga Požari je sa svojom grupom emigranata obilazio neke zapadne zemlje u kojima se nalazi emigracija i radna snaga sa Kosova, agitovao za politiku Albanije i ujedinjenje emigracije na planu borbe za pripajanje Kosova Albaniji. U toku godine, ova grupa je kontaktirala sa velikim brojem naših građana, među kojima je bila i jedna veća grupa prosvetnih radnika sa Kosova.

*

S obzirom na napred iznetu situaciju i moguće bezbednosne probleme koji iz nje mogu proizaći, smatramo da je nužno osvrnuti se i na sposobljenost organa unutrašnjih poslova za efikasno suzbijanje nekog vidova neprijateljske delatnosti i težih oblika narušavanja javnog reda i mira na ovim područjima.

Iako su organi unutrašnjih poslova, uglavnom, uspešno izvršavali svoje zadatke i u poslednjim dogadjajima, treba naglasiti da su i dalje prisutne odredene slabosti. Pre svega, ponovo je izražena nedovoljna odlučnost u blagovremenu i efikasnom preduzimanju mera na koje su organi unutrašnjih poslova ovlašćeni. U vezi sa ovim, treba istaći da je posle junske studentske demonstracije zauzet stav da su starešine organa unutrašnjih poslova dužne da u skladu sa zakonskim ovlašćenjima preduzimaju efikasne mere u svim slučajevima narušavanja javnog reda i mira i drugih aktivnosti usmerenih na podrivanje ili rušenje ustavom utvrđenog porekta i da im za to nisu potrebna prethodna odobrenja faktora sa strane. U poslednjim dogadjajima, kao što je već pomenuto, organi unutrašnjih poslova su očekivali stavove i direktive političkih faktora koje su blagovremeno obaveštavali o pripremama demonstracija.⁹

Na planu opšte efikasnosti službe postoje određene razlike na Kosovu i SR Makedoniji. Naime, iako je obim i intenzitet neprijateljske aktivnosti na Kosovu bio izraženiji, organi unutrašnjih poslova u SR Makedoniji su u preduzimanju represivnih mera bili znatno odlučniji i efikasniji.

Iako je služba na Kosovu u osnovi pravilno orijentisana i uložila velike napore na otkrivanju i sprečavanju neprijateljske delatnosti, čime nisu zaostali ni odredeni rezultati, ipak su nedovoljna njena saznanja o obimu neprijateljske delatnosti, kao i o stvarnim organizatorima i nosiocima ovakve delatnosti. Medutim, pri ovome se moraju imati u vidu neki specifični uslovi i okolnosti u kojima služba deluje.

Pre svega, u toku reorganizacije u službi državne bezbednosti na Kosovu su izvršene najobimnije kadrovske promene, tako da je postojeći kadar bez dovoljnog iskustva i stručne sposobljenosti. Nisu postojale ni odgovarajuće mogućnosti da se ovaj kadar stručno sposobi.¹⁰

Nepopunjeno radnih mesta u organima unutrašnjih poslova na teritoriji Kosova takođe je jedan od razloga nedovoljne efikasnosti službe. U službi državne bezbednosti nedostaje oko 20 radnika raznih stručnih profila, a u službi javne bezbednosti oko 200 milicionara. Pored toga, nedostaje potrebna tehnička oprema. Zbog toga u poslednje vreme preduzete su mere za stručno osposobljavanje kadrova i snabdevanje službe potrebnom opremom.

Efikasnost rada organa unutrašnjih poslova u određenoj meri zavisi od odgovarajuće saradnje, uzajamnog poverenja i efikasnosti pravosudnih organa. Medutim, u ovim odnosima postoje izvesni problemi.

- Služba državne bezbednosti je ustanovila i dokumentovala rad organizatora demonstracija u Peći. Na osnovu pozitivnih propisa ova lica su bila administrativno kažnjena, a podneta je bila i krivična prijava. Medutim, od strane Odeljenja Vrhovnog suda SR Srbije u Prištini depešom je naređeno da se jedno lice odmah pusti na slobodu sa izdržavanja administrativne kazne da bi kasnije i ostala lica bila oslobođena od krivičnog gonjenja.
- Prijava organa unutrašnjih poslova za administrativno gonjenje lica koja javno neprijateljski istupaju naišla je na kritiku kao da služba želi ovim putem da postigne ono što se ne može postići redovnim sudskim putem i da na taj način želi prekršajne organe prekvalifikovati u sudske. Medutim, i Veće za prekršaje jednom broju kažnjениh lica smanjilo je kazne zatvora, a isto tako oslobođena su 4 lica uhapšena zbog štampanja i slanja anonimnih pisama po odluci Veće Okružnog suda u Prištini.

⁹ Posle studentskih nemira u Beogradu, smenjen je komandant milicije Nikola Bugarčić, zbog kritike javnosti da je bio suviše brutalan sa studentima.

¹⁰ Ovo je primedba na račun čistke kadrova SDB izvršene od IV plenuma CK SKJ i VI plenuma CK SKS.

Odugovlačenje sa krivičnim postupkom protiv određenog broja penzionisanih i aktivnih radnika službe državne bezbednosti, kao i nepravilnosti, a u pojedinim slučajevima nezakonito postupanje prema nekim od ovih radnika zbog navodno izvršenih krivičnih dela prilikom učešća u likvidaciji pojedinih balista, ubačenih agenata i diverzanata albanske obaveštajne službe ili zbog učešća u istrazi protiv organizatora ilegalnih iridentističkih organizacija – doprinelo je ostvarenju nepoverenja između organa unutrašnjih poslova i pravosuda. U periodu od IV plenuma do aprila 1968. godine pokrenut je postupak protiv 36 radnika, od kojih je 12 bilo u istražnom zatvoru, a u toku su prethodna proveravanja preko javnih tužilaštava za još oko 20 radnika. Sve ovo doprinosi izvesnoj kolebljivosti i nesigurnosti kod radnika organa unutrašnjih poslova prilikom izvršavanja službenih zadataka.¹¹

- Među najaktivnije neprijateljske elemente na Kosovu danas spadaju lica koja su se vratila sa izdržavanja kazne, a bila su sudena kao pripadnici ilegalnih neprijateljskih organizacija (ovakvih lica ima oko 40). Podaci službe jasno govore da nijedno osudeno lice još za vreme izdržavanja kazne ni u čemu nije izmenilo svoje političke stavove zbog kojih je sudeno. Smatraju da se do kraja treba boriti za pripajanje Kosova Albaniji. I poređ toga, u aprilu prošle godine, a za pojedince i ranije, je na osnovu rešenja Vrhovnog suda SR Srbije – Odeljenje u Prištini, a na zahtev i javnog tužilaštva, vanredno ublažena visina kazne svim političkim zatvorenicima za 50%, a u nekim slučajevima i više. Tako su se skoro svi politički osudjenici našli na slobodi i odmah nastavili sa neprijateljskom delatnošću.

Na kraju treba napomenuti da Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove nije bio blagovremeno i dovoljno obaveštavan o bezbednosnim problemima i pojavama sa područja Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova, te se to odrazило i na izvršavanje njegove instruktorsko-usmeravajuće funkcije, kao i na obaveštavanje zainteresovanih faktora u federaciji. Savezni sekretarijat je dobio prvo obaveštenje o pripremanju, i o samim demonstracijama tek 27. novembra, kada su već počele demonstracije u Prištini i drugim mestima. S ozbirom na ovo, kao i na različitost intenziteta preduzetih mera na teritoriji Kosova prema demonstrantima u odnosu na SR Makedoniju, Savezni sekretarijat, u skladu sa svojim zakonskim ovlašćenjima, zatražio odgovarajuća objašnjenja od Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Srbije.

Beograd, 31. januara 1969.

Arhiv Jugoslavije, fond SIV (130), 559–926

¹¹ Za razliku od prethodne napomene, ovo je otvorena kritika progona pripadnika SDB. Zanimljivo bi bilo znati da li su neki od ljudi koji su proganjani i nasilno penzionisani po ovom osnovu, donekle rehabilitovani posle albanskih demonstracija. Zapravo, pitanje se sastoji u tome da li je uopšte bilo promene kursa posle ovih demonstracija. Po većini onoga što se zna, ne samo da nije bilo pooštravanja politike prema albanskom separatizmu, već su mu praktično napravljeni ustupci (videti kod M. Mišovića, *n. d.*)

OSVRTI

MOMČILO MITROVIĆ, naučni savetnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KRATKA SINTEZA – POTREBA ILI TREND

Povodom knjiga Vasilija Đ. Krestića, GENOCIDOM
DO VELIKE HRVATSKE (Matica srpska–Arhiv Srbije, Novi Sad 1998, str. 156)
i Nikole B. Popovića, SRBI U PRVOM SVETSKOM RATU
(BMP, Beograd 1998, str. 140)

Svi su izgledi da je u srpskoj istoriografiji prošlo vreme obimnih i teško čitljivih knjiga, pisanih za uski krug čitalaca. Ovde mislimo na monografije posvećene jednom problemu, uskom istorijskom periodu, ličnosti, brigadi itd. Ne umanjujući doprinos istoričara koji su svojim fundamentalnim (arhivskim) istraživanjima doprineli savremenoj srpskoj istoriografiji i bez čijeg truda nema ozbiljne sinteze bilo koja istoriografske problematike, uočavamo dva pomaka koja su se istovremeno pojavila poslednjih godina. Prvi je iskazan u kratkoj sintezi, a drugi u dizajnu, opremi i tehničkom uređenju knjige. Godina 1998. biće registrovana po prvim rezultatima ovog pristupa za kojim se već duže vreme osećala potreba. Pri tome prevashodno imamo u vidu sintetičke radove akademika Vasilija Krestića, dr Nikole B. Popovića, dr Nikole Žutića, dr Ljubodraga Dimića i drugih istoričara koji su, bežeći od stereotipa, objedinili temeljna arhivska istraživanja sa vrlinom sintetičkog uopštavanja.

Za ovu priliku predstavimo knjige prve dvojice autora koje, sem kratkog sintetičkog saopštavanja, imaju mali format, »praktičan« dizajn i prikladno tehničko uređenje.

Uz sve vrline ovih izdanja naglašavamo još jednu. Njihovi sadržaji doprineće boljem upoznavanju Srba na svim južnoslovenskim i širim prostorima, što do sada nije bio slučaj i što smatramo jednim od uzroka stradanja Srba u 20. veku. Pogotovo što su neka od pomenutih izdanja objavljena na stranim jezicima (Vasilije Đ. Krestić, *Through Genocide to a Greater Croatia*, Belgrade 1998, 191).

*

Kao savremenici svedoci smo činjenice da je »demokratska Republika Hrvatska« odskora postala etnički očišćena od Srba, naroda koji je vekovima živeo na njenoj i svojoj teritoriji. Malo je nas čije istorijsko pamćenje, izgradeno literaturom ili sećanjima savremenika, ne zna bar za deo stradanja Srba u Hrvatskoj u 20. veku. Mnogi su vaspitani na činjenicama o genocidnim delima u logorima, zatvorima, izbeglištvu, neosvećenim jamama, Jasenovcu i dr. Retki su, međutim, oni koji su svojom naučnom aktivnošću objasnili korene mržnje koja se vekovima izliva na srpsko stanovništvo u Hrvatskoj, odnosno Slavoniji, Dalmaciji i Hrvatskoj kako se nekad nazivao prostor današnje samostalne države izdvojene iz zajednice jugoslovenskih naroda. Gotovo usamljeni su, pak, oni koji otkrivajući ove korene nalaze u njima osnovu genocida nad Srbima u Hrvatskoj od feudalnih vremena do danas. Takvima pripada pre svih akademik Vasilije Krestić, o čijoj knjizi *Genocidom do Velike Hrvatske* želimo da kažemo nekoliko zapažanja.

Koreni geneze genocidnih radnji po Krestiću nalaze se u 16. i 17. veku kada su pravoslavni Vlasi, odnosno Srbi pod pritiskom Turaka naseljavali hrvatske zemlje. Od 1608. godine, datira zakonodavstvo kojim se na hrvatskoj teritoriji priznaju javna prava samo pripadnicima katoličke vere. Od tada počinje pritisak hrvatskih feudalaca na srpsko stanovništvo. Neće proći dug period u istorijskom smislu, a da će se javiti misao da je bolje Vlahe (Srbe) poklati nego nastanjivati na hrvatske prostore (1700. godina).

Jednom utemeljena ideja neće se bitno menjati ni slomom feudalizma i izgradnjom novog društveno-ekonomskog sistema zasnovanog na kapitalističkim odnosima.

Naprotiv, genocidne ideje u drugoj polovini 19-og i početkom 20. veka biće do detalja razradene. Istovremeno, tražiće se istorijske prilike da se u praksi realizuju što zbog spleta okolnosti za Hrvate većinom nije predstavljalo problem.

Raspravama o državnopravnom položaju Hrvatske u okviru Ugarske od 1102. i Austrije od 1527. godine, hrvatski političari su se izveštili najpre u odbrani ovog prava, a zatim u njegovoj agresivnoj primeni na Srbe do neslučenih razmara. »Po uzoru na madarsku stalešku politiku započetu s kraja 18. veka, izraženu u devizi da na tlu Madarske postoji samo jedan narod – madarski, većina hrvatskih političara smatrala je, kao što i danas smatra, da na teritoriji Hrvatske postoji samo jedan »diplomatički«, odnosno 'politički' ili kako bi se danas reklo 'konstitutivni' narod a to je hrvatski«, jedan je od zaključaka akademika Krestića o korenima sukoba Hrvata i Srba.

Hrvatsko državno pravo tako se isprečilo koegzistenciji Hrvata i Srba, odnosno mogućnosti da se Srbijci u Hrvatskoj prihvate kao ravnopravan, nacionalni i politički faktor. Državno i istorijsko pravo, iako feudalni recidiv, uči će u osnovu svih programa gradanskih političkih partija formiranih do početka 20. veka, što u političkom smislu predstavlja nedemokratsko i antisrpsko polazište. Kada se tome doda razradena ideja po kojoj su svi stanovnici Hrvatske hrvatski »politički« narod, postaje jasan položaj Srba bez »nacionalno-političke individualnosti, odnosno konstitutivnosti«. Tako od polovine 19. veka do današnjeg dana.

U jednom trenutku Srbijci će biti iskazani kao »Hrvati grčko-istočne vere«, njihova crkva nazivana »grčko-istočnom« ili »grčko-nesjedinjenom«. Drugi put davaće im se pogrdna imena kao: Vlasi, Cigani, grčko-istočnjaci, Skipteri (Šiptari), Bizantinci, do-tepenci, nakot, nakot vlaški, nakot vjere pravoslavne, tzv. Srbi, oni koji sebe krste Srbinima, oni koji »siju gdje im mjesto nije« i slično (36).

Programska i verbalna utemeljenja državnog i istorijskog prava i kategorija »političkog« naroda osnova su svih genocidnih radnji i etničkog čišćenja Srba sa prostora koje svojataju Hrvati. Na ove pritiske Srbijci su reagovali uglavnom na četiri načina:

Izlaz su tražili u napuštanju Hrvatske u procesu koji istorijski izvor beleži od 1875. godine do danas; u pokretu srpskih glasila, npr. »Srpskog glasa« 1880. godine, »Srpske riječi« 1944., »Prosvjetete« i drugih; osnivanjem političkih stranaka sa srpskim predznakom; insistiranjem na srpskom imenu, ravnopravnosti, srpskom jeziku, zaštiti i očuvanju cirilice i dr. Međutim, sve se to pokazalo nedovoljnim protiv ideologije Starčevićevih pravaša, Pavelićevih ustaša, HDŽ-ovaca i neoustašta.

Dokazujući navedene činjenice, Krestić citira niz dokumenata hrvatske proverenijenice, koji ne kriju genocidne namere prema Srbinima. Za ekstremne Hrvate Srbi su ljutje zmije u koje se siguran »kad im satreš glavu« (71). To su »sinovi kletog plemena, koje svuda seje mržnju, klanja i uboystva, koje gramzeći za vlašću podlo obara sve pred sobom, umišljajući da će time zastrašiti hrvatski narod«. Ovaj (hrvatski) narod »neće trpeti da ta sušanska pasmina oskvernuje svetu zemlju Hrvata« (77). Drugim rečima, Srbe treba fizički uništiti, prethodno im davši do znanja da je hrvatska lozinka »ili se pokloni ili se ukloni«, tako da Budakova izjava iz 1941. da trećinu Srba treba poklati, trećinu proterati, a trećinu pokatoličiti izgleda još umerena (83).

Osim državnog istorijskog prava kao osnove genocidne politike Hrvata prema Srbinima, autor nalazi još nekoliko odrednica u »nepresušnom izvoru sukoba«. Jedna od njih je odnos prema Austriji, odnosno Austrougarskoj. Većina Srba u Hrvatskoj, kao i u svim srpskim zemljama, bila je protiv monarhije dok su Hrvati bili njene prijalice. Sukob se razvijao i oko pitanja Bosne i Hercegovine, koju su svojatali i jedni i drugi.

Formiranje dve srpske države 1878. godine uzrok je ozbiljnih kompleksa velikog dela Hrvata koji su ih vremenom činili ne samo zavidnim nego i što je posebno opasno – agresivnim. Ovome treba dodati i ulogu Srbije kao Pijemonta Južnih Slovena, što je Hrvatsku i Zagreb stavljalo u drugi plan.

Psihološkom stanju Hrvata i njihovoj mržnji prema Srbinima doprinelo je i njihovo opredeljenje tokom Prvog i Drugog svetskog rata. U oba slučaja Hrvati su bili gubitnici, ali bez težih istorijskih posledica zahvaljujući Srbinima i njihovoj politici, indoktrinirani katoličanstvom i antipravoslavlјem za svoje neuspehe bili su skoni da optužuju »remetilački faktor«, tj. Srbe.

Tezu da fenomeni dugog trajanja po pravilu sporo nestaju, Krestić ilustruje i hrvatskim nastojanjima da Srbe uvek prikažu kao agresore, megalomane u oblikovanju državne teritorije, stvaraoce Velike Srbije i Jugoslavije. Tim metodama oni zapravo prikrivaju sopstvenu agresiju i teritorijalne apetite. Nizom primera autor ilustruje upravo te hrvatske pretenzije od sredine 19. veka do danas. Narod koji se dići time što se 1000 godina borio za nezavisnu državu ne krije u istorijskim izvorima petenzijske na sve zemlje u svome susedstvu od Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, delova Srbije i drugih. Za ovakva nastojanja Hrvati su uvek spremni da nadu opravdanja: istorijska, prirodna, etnička, geografska, ekonomski i geopolitička. Zbog toga će teritorijalni apetiti Hrvatske, ukoliko se ne odrekne državnog istorijskog prava, kategorije »političkog« naroda, stečenih kompleksa i mržnje, još dugo predstavljati faktor nestabilnosti na Balkanu bez obzira na to što uporno nastoji da činjenice prikaže dručnjim.

Srbi će se takođe morati dugo sećati demonstracija u Zagrebu 1895, kao i onih 1899. i 1902., veleizdajničkog procesa 1908/9., pogroma 1914/15., genocida u ratu 1941–1945. i 1991–1995., ali i kolona izbeglica koje su u dva poslednja rata ulazile u Srbiju, njihovih ostavljenih zavičaja, preko 400 logora i zatvora samo u poslednjem ratu, nepoznatih grobova i sudsrbina, porušenih crkava i svetinja...

*

Popović se odlučio, kako sam kaže, da napiše knjigu iz uverenja da su Srbi narod koji malo zna o svojoj istoriji: »Brz život, nove tehnike, neodnegovana navika čitanja, pomanjkanje radoznalosti, gubitak nacionalne svesti, svesno gušenje nacionalnog osećanja, svesno nevaspitanje, neobrazovanje novih naraštaja (smanjenje broja časova istorije u školama), a s druge strane forsiranje potrošnje, svesno stvaranje potrošačkog mentaliteta i pogubno delovanje parole: Otadžbina je tamo gde mi je dobro, doveli su do neznanja, te da usled toga budemo osudeni da vlastitu istoriju ponavljamo« (5).

Zbog toga, uveren je autor, piše malu knjigu o velikoj temi, da bi se čitalac u što kraćem roku prisetio ili proverio znanja o istoriji Srba u Prvom svetskom ratu. Kao skromnost shvatili smo Popovićevu tvrdnju da knjiga nije namenjena »stručnoj čitalačkoj publici« i da zato nema fusnote.

Rat protiv Srba, koji im je Austrougarska monarhija 1914. godine nametnula, nije bio usmeren na Kraljevinu Srbiju, koja je uz Rusiju doživljavana kao najveći neprijatelj, nego protiv svih Srba koji su živeli na Balkanskom poluostrvu, dakle, onih u Kraljevini Srbiji, Crnoj Gori i onih u srpskim zemljama u sastavu dvojne monarhije, jedan je od opštih zaključaka autora (22). U knjizi se najpre pominju prve pobede srpske vojske u Cerskoj i Kolubarskoj bici i uspešno ratovanje Crnogoraca tokom 1914. godine. Govoreći o dvema najvećim pobedama Srba po našoj oceni u 20. veku Popović iznosi podatke o broju poginulih učesnika, naslućujući time da sve velike pobede nose klicu poraza, što će na primeru Srba biti uočljivo tokom Prvog svetskog rata i dugo posle njega.

Srbe preko Drine i Save autor naziva zapadnim Srbima i posebno govori o njima u vezi sa austrougarskim terorom nad stanovništvom (veleizdajnički procesi, zločini, tamničenja i dr.). Prema njegovoj oceni, kao odgovor na represiju javlja se snažan dobrotoljački pokret čija je osnovna težnja pomoći Srbiji i njenoj vojsci u ratu za opstanak.

Do »sloma srpskih država« krajem 1915., za pisca kratke sinteze, najznačajniji događaji vezani su za proglašenje ratnih ciljeva Srbije i nesporazume sa saveznicima oko njihovog nastojanja da pridobiju Italijane i Bugare za rat protiv Centralnih sila. U izjavi od 7. decembra 1914., Narodna skupština Srbije izjasnila se da je »veliko vojewanje« Srbije »postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobodene braće Srba, Hrvata i Slovenaca« (33). Praktično, bio je to projekat jake države na jugoistoku, kao brane prodoru Germana i drugih osvajačkih naroda.

Slomi srpskih država naslov je poglavљa u kome Popović opisuje golgotu Srbije i kapitulaciju Crne Gore. Preciznom kronologijom borbi srpske vojske sa Nemcima, Austrougarima i Bugarima, strateškim planovima jednih i drugih vojskovoda, podacima o gubicima srpske vojske u borbama i prilikom povlačenja preko Crne Gore i Albanije,

autor ilustruje vreme od 5. oktobra 1915. do kraja iste godine. Pri tome posebno naglašava odanost vojnopolitičkog vodstva Srbije saveznicima, iako je njihovo izbegavanje direktne ozbiljne pomoći umnogome doprinelo srpskim stradanjima.

Crnogorska vojska odolevala je napadima Austrougarske sve do 25. januara 1916. braneći teritoriju Crne Gore i povlačenje srpske vojske. Popović beleži njene uspehe (Mojkovačka bitka) i poraze, zaključujući da je »kapitulacijom crnogorske vojske završeno vojno učešće Crne Gore u Prvom svetskom ratu, čime je *de facto* prestala da postoji i crnogorska država« (58).

Okupacija Srbije i Crne Gore izvršena je deobom teritorija između Austrougarske i Bugarske, primenom represije nad stanovništvom, ekonomskom eksploatacijom i drugim, na jednoj strani, i nastojanjem režima da slomi srpstvo za duže vreme (uništenjem svih duhovnih vrednosti, školstva, cirilice, sveštvenstva itd.). Iako su kod prvog okupatora beležili vidne uspehe (ubijanje stanovništva, zavodenje tvrdih rezvizicija, pljačka ekonomskog potencijala), za drugo su vrlo rano uočili da je zabluda misliti kako se Srbi smatraju pobedenim i kako im je izgubljena »fanatična nada u nezavisnost Srbije« (66).

Nada je potkrepljivana činjenicom da su saveznici, iako ne blagovremeno, ipak uspešno prebacili ostatke srpske vojske, vladu, dinastiju, deo političara i državnog aparata sa jadranske obale na Krf što je u suštini značilo kontinuitet državnosti. Popović upečatljivo opisuje oporavak srpske vojske i njeno svrstavanje uz borbene savezničke redove na Solunskom frontu ne zaboravlja pri tom žrtve, Plavu grobnicu na Vidu i težnju za povratkom u Srbiju. Uporedo sa praćenjem ovih zbivanja autor opisuje dobrovoljački pokret u Rusiji, Severnoj i Južnoj Americi i drugde. Uočava s razlogom da je među dobrovoljećima bilo i Slovenaca i Hrvata, ali taman toliko koliko je dovoljno za konstataciju da su bili prisutni.

Popović uvida i novu pojavu karakterističnu za Srbe u 20. veku – izbeglištvo. Toj odrednici Srba, uz onu o mučeništvu u zavičaju (također jednom od usuda Srba u 20. veku) trebalo je posvetiti veću pažnju pogotovo što se mnogi uspesi srpske vojske tokom 1916. (pobjeda na Kajmakčalanu, na primer) i dve godine kasnije mogu, pored ostalog, pripisati povratku srpske vojske u otadžbinu.

Godinu 1917. autor ocenjuje kao bremenitu dogadjajima, kako kod Srba tako i kod protostavljenih blokova. Iz rata se povlačila Rusija, u njega su ulazile SAD i Grčka. Srbi su među sobom tražili neprijatelje (Solunski proces), dizali ustanan (Toplički), odmetali se od vlasti i stvarali komitske čete. Srpska vlast reafirmisala je Krfskom deklaracijom ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, a u savezničkim zemljama Širena je jugoslovenska ideja. Krajem te i početkom naredne godine osnovno pitanje za srpsku vladu i Vrhovnu komandu bilo je jačanje srpske vojske i pridobijanje saveznika za ofanzivu na Solunskom frontu.

Autor završava sintezu o Srbima u Prvom svetskom ratu poglavljem *Pobeda; stvaranje SHS* u kojem analizira uspehe srpske vojske u proboru Solunskog fronta i oslobođanju Srbije i Crne Gore, ne zaboravljajući doprinos komitskih četa i celog stanovništva u vraćanju slobode – osnovnog idealu Srba prve polovine 20. veka. Hronologiju jugoslovenskog ujedinjenja autor završava dilemom o iskrenosti njegove realizacije. Kraljevina SHS (Jugoslavija) je za ove narode bila prelazna tvorevina, nužno zlo, plod lošeg opredeljenja prilikom biranja saveznika u prvom medunarodnom odmeravanju snaga. Popović završava rad porukom da Srbi nemaju »pravo na drugu grešku«. Mi bismo dodali da priznajemo istoriju kao učiteljicu života, ali i činjenicu da ponavljače ni učitelji naročito ne vole.

U knjigu *Srbi u Prvom svetskom ratu* uvršteni su i prilozi – Niška i Krfksa deklaracija, kao i portreti istaknutih ličnosti Prvog svetskog rata.

KOSTA NIKOLIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KO JE IZDAO GENERALA MIHAJLOVIĆA?

Vojislav Pavlović, OD MONARHIJE DO REPUBLIKE.
SAD I JUGOSLAVIJA 1941-1945, Klio-Glas Srpski,
Beograd-Banja Luka 1998, str. 537.

Iako je od završetka Drugog svetskog rata prošlo više od pola veka, mnoge enigme i danas opstojavaju. Jedna od najvažnijih jeste i sudbina Jugoslavije, tj. ishod gradanskog rata i posledice koje su iz toga proistekle. U srpskoj istoriografiji postoje mnogi stereotipi o ovom problemu. Većina je ideološko-političke prirode i vezana je za legendu o partizanima i njihovoj navodnoj vojnoj snazi koja je doprinela konačnom rasporedu. Protok vremena i silina novih dogadaja razvejali su tu legendu.

Drugi stereotip, proizvod nepoznavanja materije i neistražnih oblasti istorije, odnosi se na ulogu Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije u jugoslovenskom ratu. Opšteprihvaćeno mišljenje govori nam da je Britanija presudno uticala na partizansku pobedu i odbacivanje Ravnogorskog pokreta, generala Mihailovića i srpskih rojalista. Pobornici tog shvatanja ukazuju i na drugačiju politiku SAD prema jugoslovenskom pitanju – ona je, navodno, u određenoj meri štitila »srpsku stvar«, ali je na kraju rata prevagnulo to što je Jugoslavija prepuštena nagodbi Britanije i Sovjetskog Saveza. Ta priča kao najvećeg krivca za prepuštanje Jugoslavije komunistima ističe premijera Vinstona Čerčila i njegovu »izdaju« jugoslovenske monarhije.

Knjiga V. Pavlovića razvejava mnoge od tih stereotipa i baca potpuno novo svetlo na prelomne događaje na jugoslovenskom ratištu. Ona istoriju Drugog svetskog rata smešta u njen neophodni kontekst, koji je i odlučio krajni ishod – odnos velikih sila i prelamanja njihovih interesa. Iako na prvi pogled nisu imale strateških interesa u jugoistočnoj Evropi i Jugoslaviji, upravo su SAD u dogovoru sa Sovjetskim Savezom, odlučile o spoljnopolitičkoj orientaciji i unutrašnjem uređenju Jugoslavije posle Drugog svetskog rata.

Pavlovićeva studija, zasnovana na analitičkom istraživanju do sada nama nepoznate američke grade, nedvosmisleno dokazuje sledeće: sudbina rata u Jugoslaviji nije zavisila od odnosa snaga dva pokreta otpora – NOVJ i JVUO, nego od političke nagodbe – globalnog sporazuma Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza o podeli interesnih sfera po slamanju nacizma; SAD su, a ne Britanija, odlučujuće doprinele da Jugoslavija bude prepuštena sovjetskoj zoni; posleratna sudbina Jugoslavije rešena je u direktnom sporazumu Ruzvelta i Staljina. Samim tim se eliminisu dva najrasprostranjenija stereotipa – onaj o vojnoj nadmoći partizana i o zločudnom i nesrećnom obrtu britanskog premijera tokom 1943. godine, kada je on iznenada počeo da podržava komuniste umesto rojalista. Odluku o prepuštanju cele istočne Evrope Sovjetskom Savezu donela je vlada Sjedinjenih Država zbog svojih vojnopolitičkih i strateških interesa, a Britancima je preostalo da pokušavaju da deluju samostalno, kako bi zadržali kakav-takov uticaj u budućoj Jugoslaviji.

Pavlović ističe da je V. Čerčil »izuzetno tragična ličnost Drugog svetskog rata« jer je preuzeo osnovnu obavezu da očuva Britansku imperiju, a bio je svedok njenog raspada jer se ekonomski i politička moć njegove zemlje pokazala nedovoljnom da na isti način pretenduje na status velike sile, kao što su to činila druga da saveznička partnera. Od 1943, taj savez je faktički bipolaran i jasno nagoveštava buduću podelu sveta na interesne sfere. Ogromni ljudski potencijal Moskve i još veći ekonomski potencijal Vašingtona, učinili

su da na svim savezničkim konferencijama (Kvebek, Kazablanka, Vašington, Moskva, Teheran) brojni Čerčilovi predlozi budu odbačeni. Nijedan njegov predlog o iskorisćavanju balkanskog ratišta nikada nije ozbiljnije razmatran.

Pavlović je koristio poverljivu dokumentaciju američkih zvaničnika, od papira predsednika Ruzvelta i Štejt departmenata, raznih obaveštajnih službi, pre svega OSS-a, zatim različitih vojnopolitičkih misija, do prepiske sa britanskim zvaničnicima; gradu raznih grupa za pritisak i lobiranje, kao i gradu jugoslovenske političke emigracije. Dokumentacija jasno pokazuje koje su bile globalne procene u SAD i Britaniji o razvoju rata i strateške vizije posleratnog sveta. Pavlović dokazuje da je izbor pobednika u jugoslovenskom gradanskom ratu rešen tako što su SAD, da bi svoje gubitke svele na najmanju meru, prepustile istočnu Evropu SSSR-u čime je Staljin dobio nadoknadu za ogromni ratni napor. U pitanju je bila politička odluka motivisana nemogućnošću Amerike da se vojno suprotstavi Sovjetima, a to bi u očima američkog javnog mnjenja rat učinilo nepopularnim zbog postojanja snažnih izolacionističkih otklona. Takođe, vodilo se računa i o ekonomskim rizicima koji bi proistekli iz dodatnog naprezaanja.

Problemi za američku administraciju nastali su onog trenutka kada je postalo jasno da sovjetska vlada ima svoj koncept interesnih sfera. Ruzvelt je smatrao da alternativna politika prema Moskvi nije moguća. Pobeda nad Nemačkom bez pomoći moćne Crvene armije nije bila moguća, kao što ni angažovanje američke armije u Evropi nije bilo moguće ako bi američka javnost ocenila da je sovjetsko napredovanje u Evropi značilo uvođenje nove diktature, ništa manje strašnije od nemačke. Kako ističe Pavlović, ratno savezništvo i privid sveopštег prihvatanja demokratskih principa Ujedinjenih nacija morali su se po svaku cenu očuvati.

Pavlović ukazuje da se odluke o budućnosti Evrope nisu donosile u Londonu i da nisu zavisile samo od Čerčila i uskog kruga njegovih saradnika. Sjedinjene Države su stupale na pozornicu kao nova svetska sila smenjujući, bez imalo sentimentalnosti, Britaniju u toj ulozi. Time je i sudbina generala Mihailovića i jugoslovenskih rojalista bila zapečaćena. Autor uverljivo piše i o tome da je u Vašingtonu i Londonu malo koga zanimalo kakvi će biti politički režimi u zemljama koje će ući u sovjetsku interesnu sferu. Maska demokratije zahtevala je da se objašnjava kako se podrška jugoslovenskim komunistima daje zbog njihovog doprinosa u borbi protiv nacizma.

Sjedinjene Države su imale i vojnih i političkih mogućnosti da utiču na sudbinu Jugoslavije, a Britanija nije. SAD su, međutim, isključivo vodile brigu o svojim interesima, a ne o proklamovanim načelima svoje spoljne politike. Ta načela bila su isključivo namenjena, zaključuje Pavlović, prezentaciji spoljne politike sopstvenoj javnosti. Trebalo je sačuvati privid demokratije kako bi se moglo braniti američko učešće u Ujedinjenim nacijama, odnosno celokupna struktura posleratnih međunarodnih odnosa. Tako su Ujedinjene nacije, organizacija za koju je Ruzvelt tvrdio da će biti garant mira, postale poprište hladnog rata.

Monografija V. Pavlovića predstavlja prekretnicu u tumačenju Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, jer otklanja čitav niz stereotipa i polutačnih ili netačnih predstava, u prvom redu o tome ko se i za šta borio i kakva je bila uloga velikih sila u oblikovanju političke budućnosti posleratnog sveta.

Neke stvari ostale su, ipak, nedorečene. Pre svega, analiza jugoslovenskih prilika koja se mogla izvesti korišćenjem domaće grade iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta, posebno iz fonda Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije, u kome se nalaze relevantna dokumenta koja verno odslikavaju međunarodnu poziciju i države i rojalističkog pokreta otpora. Trebalo je koristiti i dokumentaciju iz tzv. Četničke arhive koja svedoči o dvostrukim standardima Velike Britanije prema generalu Mihailoviću. Možda bi onda i ocena o ulozi Čerčila u odbacivanju JVVO bila, ipak, nešto drugačija.

Za sve što se zbivalo sa Kraljevinom Jugoslavijom – od martovskih dogadaja 1941. godine, preko Aprilskog rata, ustanka, otpora i sve do kraja rata – Velika Britanija snosi ogromnu odgovornost. U tom dugom vremenu, ona se prema svim dogadajima i ličnostima odnosila isključivo u skladu sa svojim interesima. I bez Amerike, Britanija je želela da sa Sovjetskim Savezom sklopi pogodbu o podeli interesnih sfera – cenu je trebalo da plate srpski rojalići. Prvi predlog je potekao

iz Londona, krajem jula 1941. godine. Ambasador Staford Krips preneo je zvaničan predlog štaba SOE o saradnji. Sredinom avgusta postignut je sporazum o prednacrtu ugovora o zajedničkoj politici u strateškoj sabotaži, subverziji i propagandi širom sveta. Imperijalna podela predviđala je sledeće zone odgovornosti: zapadna Evropa i Grčka – Britaniji; Rumunija, Bugarska i Finska – Sovjetskom Savezu; Čehoslovačka, Poljska i Jugoslavija ostavljene su za kasniju diskusiju između vlasti tih zemalja i vlade Sovjetskog Saveza – implikacije su bile više nego očigledne. Sporazum je potpisana 30. septembra 1941. u Moski, što je za prvu posledicu imalo otkazivanje već pripremljene trojne jugoslovensko-sovjetsko-britanske misije koja je trebalo da stigne u štab pokreta otpora na Ravnoj Gori.

Britanska podrška generalu Mihailoviću bila je deklarativna. Od dolaska kapetana Hadsona, jasno se naslućivalo da Mihailović nije uvažavan kao ravnopravni saveznički komandant, nego je tretiran kao oficir koji treba da izvršava naređenja britanske komande za Srednji istok. Vojna pomoć koju je dobio, dok je imao »podršku« zvaničnih struktura, nije bila ni simbolična – ona je bila toliko zanemarljiva, da se od nje nije mogla propisno naoružati nijedna četa. Kada su, tokom 1944. godine, partizani počeli da dobijaju pomoć u ratnom materijalu, količina je predstavljala šok čak i za britanske oficire – NOVJ je za jednu sedmicu dobijala ono što JVUO nije dobila ni za dve godine.

Jugoslovenski zvaničnici u Londonu nisu bili na visini zadatka i izgubili su bitku sa hrvatskom emigracijom. Ali, oni su bili u daleko težoj poziciji – pratila ih je hipoteka »velikosrpskog hegemonizma, reakcije, centralizma, ugnjetavanja nesrpskih nacija« i sve ostale propagandne floskule hrvatskih nacionalista i komunističkih internacionalista iz predratnog ambijenta koji su imali isti cilj – razbijanje srpskog nacionalnog bića. Kada su u London počele da stižu prve vesti o stravičnim razmerama genocida nad srpskim narodom u NDH, srpski političari nisu uspevali da o tome čak ni ozbiljnije razgovaraju sa diplomatomima iz Forin ofisa. Najviše na šta su mogli da računaju, bila su cinična obrazloženja da ne treba verovati neproverenim izvorima, da ustaše i Hrvati nisu isto, da odgovornost za zločine, ako oni uopšte i postoje, snose Nemci i Italijani, da će svako pominjanje ustaškog terora udaljiti Hrvate od Jugoslavije, da je istorija Balkana prepuna mračnog divljaštva i da zbog toga ne treba zatvarati vrata jugoslovenskoj budućnosti. Sprečavano je i objavljivanje imena Hrvata – bivših jugoslovenskih oficira – koji su pristupili ustaškoj vlasti, uz izgovor da će se tako stvoriti utisak, naravno netačan, da u Hrvatskoj ima previše onih koji su naklonjeni Osovini.

Britanski zvaničnici su odnos dva pokreta otpora u Jugoslaviji od početka posmatrali kroz prizmu obnavljanja zajedničke države, u krajnje uprošćenoj šemi – stara Jugoslavija je nosila pečat »srpske hegemonije«, a u novoj Hrvati treba da budu adekvatno zadovoljeni. Samim tim je i Mihailovićev mesto unapred bilo određeno – on se bori za Veliku Srbiju i nastavak »srpskog ugnjetavanja nad Hrvatima«, a partizani nude novu »jugoslovensku solidarnost«. Jedna analiza Forin ofisa, sa kraja oktobra 1942, kada je status generala Mihailovića naizgled bio nepromenjen, upućivala je na pravce buduće politike prema Jugoslaviji. Razmatrajući problem odnosa Mihailovića i Nedića, u prvom planu nije bilo pitanje eventualne kolaboracije sa prosovinskom vladom na antisavezničkoj osnovi, nego mogući zajednički rad dva srpska generala na ideji obnove »velike« Srbije: »It would appear that both Mihailovic and Nedic have the same aims at heart – to restore order and prosperity to Greater Serbia«. Rečeno je i da je Mihailović ubeden u konačnu savezničku pobedu, ali je kao i Nedić radio na obnovi Srbije, što će biti stvarni glavni razlog za sve kasnije optužbe. Što je takva politika više dobijala na snazi, sve se više pričalo da se Britanija opredeljuje samo prema vojnoj sposobnosti dva pokreta otpora i da je politički razlozi ne interesuju. Iako su SAD nesumnjivo prelomile sve nedoumice, ipak je Velika Britanija bila ta koja je od početka rata zauzela pristrasnu poziciju prema ratu u Jugoslaviji, rukovodena svojim interesima, kada se nije znalo kakva će biti priroda globalnog sporazuma Moskve i Vašingtona.

SAD nisu odgovorne za hipoteku o kolaboraciji koju srpski rojalisti nose već više od pola veka. Za to je direktni krivac »šarmantni« Winston Čerčil. Kada su stigli

prvi Hadsonovi izveštaji o lokalnoj saradnji četničkih komandanata u Crnoj Gori sa Italijanima, kairski štab SOE odlučio je da, kako svedoči pukovnik Bejli, »zažmuri nad tim i takvim pogodbama kada budu sklopljene u dobroj nameri, tj. kada budu takve da im je krajnji cilj da iskoriste neprijatelja kako bi se preko njega došlo do oružja, koje će biti upotrebljeno protiv tih istih Italijana, kada to jednom naredi saveznička Vrhovna komanda. Postojao je još jedan razlog za takav stav: kolica ratnog materijala koji je u tom razdoblju Britanija mogla slati Mihailoviću, bila je još uvek mala. Hadsonu su poslane instrukcije u tom smislu«. Pavle Đurišić je čak dobio jasne instrukcije da održava vezu sa Italijanima kako bi došao do oružja, a teret ishrane četničkih jedinica samo bi povećao italijanske teškoće. Vodilo se računa i o još jednoj okolnosti: »Činjenica da su Đurišićevi četnici održavali red u tom delu Crne Gore, stvarala je izglede da će se olakšati doprema pošiljki iz Egipta«.

Da je pitanje Mihailovićeve »kolaboracije« bilo inicirano, a zatim prikriveno od britanske strane kako bi se upotrebilo u odgovarajućem trenutku, otvoreno je 25. februara 1944. godine ukazao i Ralf Stivenson, britanski ambasador pri jugoslovenskom dvoru, u pismu O. Sardžentu, stalnom podsekretaru u Forin ofisu: »U vezi sa našim teškoćama sa generalom Mihailovićem, mislim da za Vašu ličnu informaciju treba da Vam saopštим nešto iz lične istorije SOE. Čuo sam od dva nezavisna izvora da u svoje vreme, kada SOE nije bio u mogućnosti da mu dostavi bilo kakvo snabdevanje, oni su mu savetovali da napravi najbolji mogući aranžman sa Italijanima i dobije oružje iz tog izvora, ako može.« Stivenson je strahovao da će Britanci jednoga dana biti suočeni sa javnom izjavom generala Mihailovića »da je za saradnju sa neprijateljem dobio prečutnu saglasnost ili bio čak podstaknut od strane britanskih agenata. Stoga bi, možda, jedino vredelo uništiti svaki pisani trag koji postoji«.

Kada je promenjena politika prema Mihailoviću, »saradnja sa neprijateljem« postaje ključni argument za odbacivanje, mada je A. Idn sve do septembra uporno isticao da ne postoji nijedan dokaz za generalovu »izdaju«.

Pukovnik Bejli bio je obaveštajac visokog ranga, najznačajniji koga je Britanija poslala u Jugoslaviju. On je 25. decembra 1942. došao u štab vrhovne komande JVUO kao šef »savezničke« misije. To što je tokom 1941. i 1942. godine u Kanadi regrutovao komuniste hrvatskog porekla za rad u Jugoslaviji, trebalo je da bude »dokaz« njegove neutralnosti. Ti ljudi, obučavani od britanskih službi, spuštice se ilegalno, tokom marta i aprila 1943. na teritorije pod partizanskim kontrolom i izvršiće logističke pripreme sa dolazak prve britanske misije kod NOVJ, predvodene V. Dikinom. Njihova uloga u stvaranju partizanske legende bila je znatna. Britanski plan bio je u skladu sa proklamovanom politikom tajne službe SIS da se međunarodne komunističke organizacije koriste za posebne britanske ciljeve. Kontakt se uspostavlja sa »trockistima« i drugim disidentskim frakcijama.

Rad sovjetskih »krtica« u kairskom štabu SOE jeste postojao. Mada ti agenti nisu promenili generalnu političku orientaciju Velike Britanije, ipak su imali značajnog udela u kompromitovanju srpskih rojalista i generala Mihailovića. Vodeći čovek komunističke celije u Kairu bio je Džeims Klugman, član KP Velike Britanije od 1933. pa sve do svoje smrti 14. septembra 1977. Tri agenta iz ove grupe – Gej Berdzis i Donald Maklin 1951, a Kim Filbi 1963. godine – prebegli su u Sovjetski Savez. Oni koji su poznavali Klugmana, pišu da je njegova odanost SSSR-u bila daleko iznad obične ideološke privrženosti. On je često govorio da je Drugi svetski rat postao nešto mnogo više od običnog rata protiv nacizma: »On postaje rat za nešto, za nešto mnogo veće. Za oslobođenje naroda, za oslobođenje ljudi, kolonijalno oslobođenje. Šta to, dakle znači? To znači da morate razumeti politiku budućnosti, politiku stvarno ujedinjenog fronta, stvarnog oslobodilačkog fronta. To je ono što sada traži budućnost«. Klugman je posebno voleo da priča o »klasičnoj dilemi dijalektičke istorije« – britanska vlada u Jugoslaviji pomaže konzervativne i monarhističke snage, a te snage ne žele da se bore protiv Nemačke jer bi to dovelo do revolucije. Stoga su jedino komunisti u stanju da se bore. Budući da su povezane sa Sovjetskim Savezom, te »progresivne snage« bore se za uništenje onoga što je od starog poretka ostalo pod okupacijom i time menjaju tok istorije. Tako se dolazi do »dijalektike istorije« na delu – gradanskog rata pod okupacijom, pa Britanija mora da napusti svoju tradicionalnu politiku.

Postojalo je mnogo netačnosti i nepreciznosti u informacijama o ratu u Jugoslaviji. Jedan od najvećih »propusta« bilo je zadržavanje Bejljevog izveštaja o »marsovskim pregovorima« između partizana i Nemaca. Operativni dnevnik britanskih oficira za vezu kod Mihailovića, koji je svakodnevno dostavljan u Kairo, ostajao je sakriven od svih viših instanci, jer je sadržavao precizne podatke o borbama rojalista protiv Osovine.

Britanski mediji istražno su negovali i orkestrirali kampanju protiv generala Mihailovića. U tome je prednjačio Hjubert Harison, šef balkanske sekcije VVS. Od decembra 1942. cenzura na Radio Londonu je formalizovana. Emisije jugoslovenske vlade na srpskom jeziku morale su prvo da produ odobrenje nadležnih službi. U jednoj emisiji od 7. decembra Harisonu je zasmetalo, na primer, pominjanje srpskih oficira i pravoslavnih sveštenika kao onih koji pružaju otpor Osovini. Direktor VVS, Džon Kirkpatrik, 10. decembra piše Sl. Jovanoviću da se u jugoslovenskim vojnim emisijama previše priča o »pokoljima Srba od strane susednih naroda«. Harison je 31. decembra, u izveštaju Komitetu za politički rat (PWE), optužio Mihailovića za kolaboraciju i vodenje gradanskog rata: »Mi ne možemo podržavati poklic Jugoslovenske vlade da sledi Mihailovića«. Na drugoj strani, od početka 1943., VVS će redovno objavljivati saopštenja komunističke radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« bez ikakve sumnje u njihovu verodostojnost. Mihailovićevo ime je postepeno uklanjano iz emisija, a on je sve više optuživan da vodi »pansrpsku« politiku, da je »reakcionaran« i da se zato bori protiv »progresivnih« partizana koji su pravi predstavnici Jugoslavije. U julu 1943. dešće se i najveće ogrešenje britanskih medija o generala Mihailovića. Radio London 22. jula nije objavio da ga je nemačka komanda u Srbiji ucenila na 100.000 maraka – objavljena je samo »polovina« vesti o uenci Broza. Isto je postupila i štampa – objavljen je faksimil polovine poternice, mada je i golim okom bilo uočljivo da nešto nedostaje.

Iako je ostala van globalnog sporazuma dva moćnija saveznika, Britanija je bila ta koja je surovo i cinično odbacila Mihailovića posle Teheranske konferencije. Usvojeni princip, na predlog R. Stivensona, na sastanku u Forin ofisu održanom 1. decembra 1943. bio je: dati generalu ultimativni rok za izvršenje diverzantske akcije za koju se unapred zna da je on ne može izvesti. To se i dogodilo – general H. Wilson 8. decembra šalje Draži Mihailoviću ultimatum da do 29. decembra izvede dve veoma složene operacije, ili više neće biti uvažavan u savezničkoj koaliciji. Kada je posle pažljivih priprema Mihailović odgovorio da se ta operacija može izvesti između 1. i 15. januara 1944., to naravno nije prihvaćeno. Mihailović je 23. decembra, preko brigadira Čarlsa Armstronga, službeno tražio britansko posredovanje za prekid gradanskog rata i ujedinjenje patriotskih snaga. Odgovoren mu je, službeno, 2. januara 1944. da je to zakasneli predlog »koji ionako previše vonja na poslednje pokajanje u samrtničkoj postelji«. Umetno izmirenja, Forin ofis je preporučio prekid bilo kakve pomoći srpskim rojalistima.

Prsti Velike Britanije u mnogome su bili upleteni u gradanski rat u Jugoslaviji. Podržavanjem partizana, slanjem velikih količina ratnog materijala i davanjem svih vrsta pomoći, naglo je ubrzala gradanski rat. Britanci su direktno ušli u bitke partizana i četnika. Verovatno je najtačniju ocenu o tome izrekao Džasper Rutem, oficir za vezu u Srbiji: »Velika Britanija je mogla da spreči gradanski rat da su izvesne stvari činjene, a druge opet da nisu činjene. Time bi bio utrostučen jugoslovenski pritisak na Osovinu. Verujem da mi nismo pravilno ocenili granice našeg moralnog autoriteta. Ne mislim da je takva politika bila dostoјna Velike Britanije, niti Jugoslovena, niti stvari za koju smo se borili zajedno i mi i 90% Jugoslovena, pa bili oni četnici ili partizani.«

Samo pažljivom uporednom analizom politike Sjedinjenih Država i Britanije može se doći do pouzdanih zaključaka šta je ko htio da ostvari i šta je na kraju ostvario. Bilo šta da je u pitanju, politike »zapadnih demokratija« i jugoslovenskih komunista stopile su se u jedno – rušenje legalnog sistema Kraljevine Jugoslavije, razbijanje srpskog nacionalnog i državnog identiteta i uvodenje jednopartijske diktature u Jugoslaviji koja će ostaviti najdugoročnije posledice – duhovne i političke podjednako.

DUBRAVKA STAJIĆ, naučni saradnik
Institut za političke studije
Beograd, Savski trg

TITO U OČIMA SOCIOLOGA

Todor Kuljić, TITO, SOCIOLOŠKO-ISTORIJSKA STUDIJA
Institut za političke studije, Beograd 1998, str. 394.

Postoje knjige koje otvaraju odredena naučna pitanja, ali i one koje postavljaju veće zahteve – da zatvore odredeni naučni problem i daju konačnu ocenu jednog društvenog problema, društvenog procesa ili celokupne epohe. Todor Kuljić, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji se godinama bavi problemima odnosa autoritarnih oblika vlasti i njihovog uticaja na razvoj pojedinih društava (fašizam, staljinizam, lične diktature u različitim epohama), u najnovijoj studiji proverava bordelovsku postavku o korelaciji društvenih uslova i oblika vlasti u kontekstu procesa dugog trajanja. Kuljić dokazuje vezu između procesa modernizacije i oblika vlasti: po njegovom stanovištu, zaostala društva mogu da ostvare modernizaciju samo putem autoritarnih oblika vlasti. Ovu opštu postavku autor razvija na primeru nastanka, razvoja i raspada socijalističke Jugoslavije. Razvijajući tezu koju je u opštijem obliku postavio u obimnoj studiji *Oblici lične vlasti* (Institut za političke studije, Beograd 1995), Kuljić otvara neka prethodna pitanja metodologije istraživanja istorijskih procesa. Ističe da je prihvatio metod francuskih analista kao okvir svog istraživanja, ali kao samorazumljive u studiji se javljaju mnoge kategorije marksističkog dijalektičkog metoda. Ova metodološka diskrepanca ostaje nerazrešena do kraja studije. Pitanje metoda istraživanja društvenih zakonitosti time se ne zatvara nego aktuelizuje: koje globalne društvene zakonitosti mogu biti priznate i prihvatljive u nauci na kraju 20. veka, ako je istorija već osporila poznate istorijsko-dijalektičke postavke marksizma. Očigledno je da ni Kuljić ni drugi autori ne preduzimaju zamašan zadatak redefinisanja zakonitosti u nauci, nego vrše zamenu teza na relaciji: ideološke dihotomije socijalizam–liberalizam i proces modernizacije u drugoj polovini 20. veka. Ovde nije mesto da se podseti na nikada do kraja dovedene sporove jugoslovenskih naučnika tokom 80-ih godina između marksizma i strukturalizma, jer su ti sporovi bili u funkciji tada aktuelnih idejnopolitičkih interesa i sukoba na jugoslovenskoj sceni. Nestankom te scene i prestankom intelektualne saradnje aktera ovih sporova, od kojih neki sada igraju ulogu zastupnika nacionalnih teorija koje bi trebalo da pripadaju 19. veku, otvara se pitanje prevrednovanja istorijskog nasleda 20. veka, koji je ostavio duboke tragove i podele u Srbiji i Jugoslaviji. U praksi podele su još uvek dominantna odlika ovog prostora, što se odnosi i na društvene nauke, iako bi ove potonje trebalo bar da prevladaju političke strasti i sagledaju svoje društvo sa stanovišta razvoja sveta kao celine. Fragmentarnost mišljenja i izolacionizam ne pomažu rešavanju društvenih problema. Činjenica da padom Berlinskog zida nije nastala nijedna nova društvena teorija uveliko objašnjava i teškoće svih autora iz oblasti društvenih nauka, jer postojeći metodi ne objašnjavaju složenost procesa modernizacije kojima se bavi Todor Kuljić. Suština njegove knjige, slojevite i polemičke, jeste *problem modernizacije u nerazvijenoj zemlji*. Autor je svestan ideoloških i političkih sukoba koji još prate i opredeljuju isključivo »za« i »protiv« period socijalizma sa J. B. Titom na čelu. Autor ističe da nepostojanje istorijske distance ne umanjuje subjektivne stavove učesnika i savremenika, a otvara prostor za nepristrasne sudove i ocene uloge Titove ličnosti u istoriji. Već osnovne kategorije i struktura studije otvaraju odredena pitanja kako sociologiji tako i istoriografiji. Prvo pitanje odnosi se na kategoriju koju autor upotrebljava za Tita: »harizmatski balkanski voda«. Ukoliko se želi konzistentno multidisciplinarno istraživanje, moraju se poštovati kategorije koje upotrebljava istoriografija: »uloga ličnosti u istoriji«. To nije pitanje teorijske inovacije nego standarda naučne komunikacije. Drugo važnije pitanje je struktura studije, zasnovana

na problemsko-hronološkom metodu, što je najbolje rešenje kada se otvara više nivoa istraživanja i istražuje dug period trajanja određenih procesa. Posle uvoda (7–16), autor se bavi sledećim pitanjima: »Između autoritarnosti i modernizacije (o političkoj kulturi nerazvijenih)« (17–30), »Tradicionalne komponente balkanskog harizmatskog vode« (31–50), »Knez Miloš, Nikola Pašić i Tito« (51–74), »Tito do vlasti« (75–100), »Tito i politička kultura boljševizma« (101–166), »Titova nacionalna politika« (167–228), »Titova spoljna politika« (229–282), »Struktura i funkcija Titovog autoriteta, harizma i kultura« (283–326), »Samopoimanje i lične crte« (345–356), »Istorijski učinak« (357–372). Na kraju studije dati su rezime na engleskom jeziku, spisak ličnih imena i bibliografija korišćene literature. Smatramo da je, uz sažimanja karakteristika ličnosti i razmatranja ekonomsko-socijalnog razvoja, mogla ubedljivije da se pokaže realna veza između socijalnog uspona raznih slojeva stanovništva, njihove interesne vezanosti za sistem i Tita kao političkog vodu. No o tome ćemo kasnije.

Problem koji autor ističe jeste da se *socijalna istorija retko sreće sa jasnim vremenskim granicama procesa* (9). Ipak, jedna od zakonitosti razvoja društva, koja je značajno karakterisala modernizaciju jugoslovenskog društva, jeste da »Spore promene političke kulture nisu sustizale krupne društvene i tehničko-tehnološke promene« (10). Autor je modernizaciju promišljeno istraživao povezivanjem strukturalističkog i markstističko-dijalektičkog metoda, nastojeći da time obezbedi teorijsko-kategorijalni okvir koji bi odredio i tip arhivske grade i njen izbor u dokumentovanju pojedinih postavki. Kao primer modernizacije Kuljić navodi laicizaciju svesti, a tradicionalni element je odnos prema vodi koji legitimitet vlasti stiče ratnim pobedama: »Heroju se duguje bespogovorna poslušnost, a ratni učinak je razumljivo pokriće autoritarne vlasti« (11). Opšte naznake o tipu i karakteru političke kulture su uvod u temeljne postavke o ulozi J. B. Tita u procesima modernizacije, a to su pitanja: »(1) u kojim uslovima su režimi nepodeljene vlasti bili agensi modernizacije, i (2) na koji način je tradicija političke kulture određivala krnji i autoritarni put modernizacije« (17). Autor objašnjava prvu postavku na sledeći način: »Pretpostavka modernizacije je racionalizacija, a u politici kao i ostalim delatnostima, to je odvajanje od religije, a zatim prihvatanje tehnoloških i ekonomskih novina, podsticanje horizontalne i vertikalne pokretljivosti, jačanje zakonitosti, sticanje šire podrške stanovništva i manje korišćenje pri-nude« (18). Kuljić ističe da su u drugoj polovini 20. veka postojala dva tipa modernizacije – socijalistički i kapitalistički, a socijalističku modernizaciju definiše na sledeći način: »Zadatak socijalističke modernizacije je bio uvesti sva tehničko-tehnološka dostignuća industrijalizacije, a pri tome izbeći nepravde kapitalizma. Najsnažnija idejna poluga ovog procesa je bila racionalistička beskonfliktna vizija modernog društva« (25). Za ostvarenje takvog tipa modernizacije bile su potrebne objektivne ekonomske pretpostavke, ali i subjektivne političke snage koje će stvoriti ambijent poverenja i neophodni *društveni konsensus* o modelu modernizacije društva. Ličnost J. B. Tita bila je, kako Kuljić ocenjuje, personalni garant kohezije društva, neophodne za proces modernizacije. Međutim, iz ovoga ne sledi tvrdnja »da su autoritarni obrasci bili aktuelniji ukoliko su promene bile brže, jer su naglijе promene izazivale veći otpor« (25–26). Ubrzavanje promena pratila je i demokratizacija unutar partije i privredna reforma 1965. Tačna je tvrdnja autora da je »svaka politička kultura pritisnuta tradicijom koja na različite načine ograničava željene ciljeve modernizacije« (26). Problem *mentaliteta i nivoa društvene svesti ljudi* bitan je za ocenu političke kulture i procesa njenih promena u vremenu. Temeljni pojmovi jugoslovenske političke kulture po Kuljiću jesu: autoritarnost, model vode kao ratnika koji ratničkom ulogom dobija legitimitet i u miru. To su opšte pretpostavke unutar kojih je delovao Tito kao politički voda. S druge strane, međunarodni faktori kao što su bipolarna podela sveta u hladnotraktivskom periodu nisu dovoljno naglašeni u odnosu na unutrašnje faktore razvoja društva. Neke socijalne uslove koji pogoduju nastanku i održavanju lične vlasti trebalo je šire eksplicirati. Značajna je sledeća autorova teza: »Tradicionalna politička kultura se upornije održava kod režima koji svoju upravu i kadrove regrutuju mahom sa sela. Ova okolnost je dugo davala specifičnu boju socijalističkoj modernizaciji, naročito u NR Kini, SSSR-u i Jugoslaviji. Čehoslovačka i DR Nemačka su možda jedini izuzetak. Selo je u Jugoslaviji bilo partizansko uporište u ustanku, sa sela su mobilisane radne brigade i radništvo za nove fabrike. Seljaci-partizani su činili kostur rane socijalističke kadrovske uprave. Oni su sa sela poneli tradicionalne obrasce rukovodenja, neretko patrijarhalne i nekole-

gijalne, kult fizičkog rada i egalitarizma, a nova radnička klasa, takođe stvorena sa sela, ih je bez značajnijeg otpora prihvatala« (28).

Postojala je mogućnost povezivanja i sažimanja tri poglavlja koja opisuju Titovu ličnost (»Struktura i funkcija Titovog autoriteta, harizme i kultura«, »Intelektualci o Titu«, »Samopoimanje i lične crte«), a da se u studiju uključi deo o rezultatima ekonomskog razvoja, posebno proces industrijalizacije, razvoj zdravstva i kulture, koji su realno doprineli socijalnom usponu različitih društvenih slojeva i njihovom interesnom vezivanju za sistem. Konkretno-ekonomska analiza pokazala bi koji su *društveni slojevi i političke snage stvarno podržavali modernizaciju*. Da je Tito u nekim periodima pokušavao da sprovodi reforme društva (ne i Saveza komunista Jugoslavije), pri čemu je naišao na odlučan otpor partijskog i vojnog vrha, koji su upravo po socijalnom poreklu bili velikom većinom sa sela, nije samorazumljiva socijalna činjenica koju bi čitalac morao da zna (ili ako pripada starijoj generaciji da je se seća!). Ta činjenica mora se dokazati u sklopu analize socijalnog okvira modernizacije. Da se autor opredelio za ovaj pravac istraživanja, dokazao bi vezu između Titovog uticaja na unutrašnje odnose u zemlji, posebno u privredi i državnom uredenju. Došlo bi se i do preciznije periodizacije Titove uticaja koji je znatno oslabio u poslednjoj deceniji njegovog života (1970–1980). Konkretan istorijski i sociološki pristup doprineo bi sagledavanju društvenih veza i pravilnosti na relaciji pojedinac–sistem–procesi dugog trajanja. Bez toga, dimenzije ličnosti i vlasti J. B. Tita dobijaju mitske razmere, umesto da se demistifikuju naučnim metodama. Idejni i modernizacijski spor i matrice liberalizam–socijalizam nisu dovoljni u rasvetljavanju druge polovine 20. veka. Upravo posle Drugog svetskog rata mnoge države ekonomskog liberalizma prihvatile su opciju socijalne države i klasne saradnje, ali visok stepen njihovog razvoja doneo je nove civilizacijske standarde života i organizacije društva. Autor je u pravu kada tvrdi: »Autoritarna politička kultura nije uvek bila smetnja modernizaciji, pogotovo ne u nerazvijenim sredinama bez institucionalno razvijenih kanala odlučivanja. Neistorično je liberalizam držati za univerzalnog agensa modernizacije« (29). Prednost klasnoslojne analize predstavljalo bi istraživanje srednjeg nivoa, koje bi povezalo *najopšiji problem modernizacije sa monografskom temom uloge jedne istorijske ličnosti*. Takva analiza povezala bi najopštije sudove tipa: »Kašnjenje najvećeg broja savremenih balkanskih država u ekonomskom i državno-pravnom razvoju je do danas ostalo nenadoknadivo, a u oblasti političke kulture neobično upadljivo« (31), sa konkretnim tipom industrijalizacije sprovedenim u Jugoslaviji, otporima tom procesu i teškoćama koje su proizilazile iz postojeće strukture. Trebalo bi istaći otpor promenama koji ima različito poreklo: agrarno-stočarska svest Dinara, otpore religijskog karaktera zasnovane na fatalizmu (islam); sve to čini neke socijalne komponente modernizacije koji su navedeni, ali ne i potpunije povezani sa glavnom hipotezom u studiji. Lična vlast i harizma mogle su da budu sažetije objašnjene, a više prostora je trebalo dati ekonomskoj politici i njenom mestu u integraciji i dezintegraciji Jugoslavije. Ocene opštег razvoja su korektne i najmanje sporne: »Zakasneli društvenopolitički razvoj Balkana, nestabilnost njegovih državnih tvorevina i dugi periodi permanentnog latentnog ili otvorenog ratnog stanja su forisirali prilično krute autoritarne obrasce političke kulture u kojima je zamisao političkog vode imala stožernu integrativnu ulogu. Što su dublje društvene protivrečnosti, podele i sukobi, to je vidljivija suprotnost između očekivanja širokih slojeva i razočaravajućeg učinka vlasti« (32).

Bez obzira na sve primedbe epohi, društvenom sistemu i ličnosti J. B. Tita, objektivno se mora konstatovati da je jugoslovenski socijalizam bio ozbiljno promišljen projekat modernizacije društva. U Srbiji 90-ih godina ne postoje ozbiljne političke snage koje nude model modernizacije. Tranzicija je blokirala društveni razvoj, a političko-intelektualne elite pristaju na regresiju društva i sveprisutni primitivizam kao očigledne odlike prvobitne *akumulacije kapitala*, koja manjini nudi ogromnu dobit, većini siromaštvo i apatiju, a ozbljone planove razvoja odlaze za budućnost. U tom kontekstu sa studijom Todora Kuljića se može polemisati, ali se ona ne može ignorisati. Uvereni smo da ona otvara pitanje novih metoda u istoriografiji i sociologiji, kao i smene generacija u društvenim naukama.

PRIKAZI

Adam Pribićević, MOJ ŽIVOT, Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«, Zagreb 1999, str. 240

Prvo i do sada jedino izdanje autobiografskog teksta Adama Pribićevića, *Moj život*, objavljeno je 1981. godine u Vindzoru, u Kanadi. Sada, posle skoro dve decenije, imamo priliku da ponovo čitamo ovu knjigu. Autobiografija znamenitog prečanina pojavljuje se u okviru »Prosvjetine« biblioteke *Prečanska priča*.

Ko je bio Adam Pribićević? Ukratko, jedan od četvorice braće Pribićevića, čuvenih prečanskih političara i nacionalnih delatnika koji su srpski narod u Hrvatskoj početkom 20. veka poveli putem sloge i zajedništva sa Hrvatima, da bi ga uveli u novu državu Jugoslaviju, kojoj će do kraja ostati verni, kao ispunjenju mlađalačkih snova i idealja. Svetozar, najdinamičniji i najpreduzimljiviji, voden snažnom ambicijom od rane mladosti, bio je stub porodice i inicijator političkih aktivnosti; Valerijan, Milan i Adam bili su verni sledbenici i pristalice. U sliku složne porodice nije se sasvim uklapao jedino Milan, oficir umetničke duše. Najmladem od braće, Adamu Pribićeviću, sudbina je dodelila najdugovečniji život: rođen 1880. izvršio je samoubistvo u dubokoj starosti (1957). On, koji je nekoliko puta s lakoćom dizao ruku na sebe (da bi na kraju i uspeo u svojoj nameri), ipak je nadživeo tek nešto starije od sebe: Svetozara, Milana i Valerijana.

Adam Pribićević je rođen u Hrvatskoj Kostajnici, a detinjstvo je proveo u selu Glavičanima. Završio je čuvenu gimnaziju u Sremskim Karlovcima. Zbog slabog materijalnog stanja nije studirao ono što je želeo: medicinu ili istoriju. Opredelio se za pravne nauke; za njihovo izučavanje nije bilo neophodno ići u Beč ili drugi veći univerzitetski centar (što je iziskivalo velika novčana sredstva), već samo u, ne tako udaljeni, Zagreb. Potom je stupio u upravnu službu. Bio je prvooptuženi na veleizdajničkom procesu u Zagrebu 1908–1910, kada je prvi put potkušao da izvrši samoubistvo. Posle godinu dana provedenih u Češkoj, izveštavao je za *Srbobran* sa balkanskih bojišta 1912. Početak Prvog svetskog rata proveo je u internaciji, a

zatim je upućen na ruski front. Nacionalista i slovenofil, Adam, kao i mnogi drugi Sloveni podanici Austro-Ugarske, nije želeo da se borи za Habzburšku monarhiju. Zbog toga je (na sreću, opet bez uspeha) po drugi put digao ruku na sebe, a zatim ostatak rata proveo simulirajući duševnu bolest. Po završetku rata otiašao je na Kosovo i skoro dve decenije proveo kao zemljoradnik sa usvojenim sinom i njegovom porodicom. Pred rat se naselio u Batajnici, godine okupacije proveo je u Beogradu, a 1944. otiašao u emigraciju. Bio je duboko religiozan čovek koji je poznavao sve važnije evropske i sve slovenske jezike i decenijama uređivao ili saradivao na *Srbobranu* i *Srpskom kolu*, kasnije *Seljačkom kolu* da bi 1936. osnovao istoimenu kulturno-prosvetnu organizaciju. Mnogo je pisao – osim brojnih članaka po listovima i časopisima vredna su pomena njegova dela *Seljak*, *Od gospodina do seljaka*, *Hrvatsko-srpska koalicija*, *Svetozar Pribićević* itd. Iako nije želeo da se bavi politikom, ipak to nije mogao izbeći. Posle smrti Svetozara Pribićevića izvesno vreme bio je predsednik Samostalne demokratske stranke, zatim je komunistima dopustio da preko »Seljačkog kola« stvaraju uporišta u srpskom narodu, a na kraju se priključio pokretu generala Draže Mihailovića.

Adam Pribićević je bio po mnogo čemu neobičan čovek – čudak. Čovek koji odbacuje pristojan gradanski život srednje klase kojoj je kao svršeni pravnik i ugledni novinar pripadao, i umesto toga vodi mučenički život u kosovskim zabitima; čovek koji ne zasniva vlastitu porodicu nego občebuje polomstvo adopcijom; i najzad, čovek koji nekoliko puta u životu, bez mnogo oklevanja, u kriznim trenucima podiže ruku na sebe. Pri tome, za svaki od ovih, u najmanju ruku neuobičajenih poteza ima objašnjenje: na selo odlazi jer ne voli gradski život i urbanog čoveka, dok se u seoskoj sredini oseća kao u svom prirodnom okruženju, živi više nego skromno i radi preko svake mere da bi pomogao drugima, spremjan je da sebi oduzme život da se ne bi osramotio izdavši na mukama drugove itd. Po svemu suđeći, reč je o racionalizacijama kojima je Adam pokušavao da ublaži i opravda neobičnost svojih postupaka. Ipak, jedno je izvesno: Adam Pribićević je bio drugačiji od sve svoje braće koja su, za razliku od njega, sklonog svojevrsnom monaštvu, volela život. Monaštvo je, u stvari, bilo Adamov način dokazivanja vlastitih vrednosti pred sobom i pred drugima.

Svoj životopis Adam Pribićević je napisao pred smrt, u godinama kada se svode životni

računi i pred svako ljudsko biće postavlja pitanje da li je odabran pravi put i da li zadovoljstvo postignutim nadmašuje, veća ili manja, razočaranja zbog neostvarenih zamisli i neizbežnih promašaja. Adam je, kao i svi memoaristi, želeo da objasni, a time i opravda svoje učešće u zbivanjima. I ne samo svoje. Kao neka vrsta porodičnog hroničara, uzeo je u zaštitu naročito svog brata Svetozara, kome je bio beskrajno odan. Reči najmladeg od četvorice: »Ja bih prekinuo radije sa životom no sa Svetozarom« najbolje ilustruju prirodu njihovog odnosa.

Adamova sećanja pisana su po uobičajenom obrascu: detinjstvo, mladost, zrclo doba, pozne godine. Ona oživljavaju celu prvu polovinu 20. veka, ovog puta kroz prizmu života jednog Srbinu iz Hrvatske koji je, kao i svi Srbi sa tog prostora, imao dvostruki identitet: Hrvatska je bila njegova domovina a pripadnost srpskom nacionalno-kulturnom krugu duboko utemeljeno osećanje zasnovano na istoriji, tradiciji, jeziku, veri i ostalim elementima nacionalne svesti. Ali, iako je već u porodici vaspitavan »u mržnji prema Austriji i odanosti srpskoj ideji«, iako je pisao o vezama srpskih samostalaca iz Hrvatske sa vladom Srbije, koja je usmeravala politiku Srpsko-hrvatske koalicije, iako je dve decenije živeo u Srbiji, Adam Pribićević nije bio lišen prečanske nadmenosti. U njegovoj autobiografiji čitamo o »nepoverenju Srđanaca prema nama Prečanima« i o tome da je »smrtni nacionalni greh« brata Svetozara navodno bilo to što nije bio iz Srbije. Deklarajući se kao autentičan demokrata Adam je Narodnu skupštinu Kraljevine SHS Jugoslavije označio kao »figuru«, a kralja Aleksandra predstavio kao autokratu (»Znao sam šta nas čeka s takvim vladarom«). U njegovoj interpretaciji, Seljačko-demokratska koalicija bila je u funkciji »spasavanja demokratskog režima od kraljeva ličnog režima«. S obzirom na ovaku percepciju temeljnih državnih institucija Kraljevine, ne iznenadjuje činjenica da kod Adama nema ni reči o Radićevim sverđnim naporima na rušenju Jugoslavije i problemima koji su iz toga proizlazili. Kada je reč o srpsko-hrvatskim odnosima, nije bio sasvim dosledan i upadao je u protivrečnosti. S jedne strane, nailazimo na veoma nepovoljne ocene političkih prilika koje su preovladavale u Hrvatskoj njegove mladosti, kada je »starčevištanstvo načinilo od Hrvata najnetolerantniji narod u Evropi« i kada je strahovao od »vulkana mržnje« na koji je naišao u Zagrebu; nije zaboravio da pomene ni dramatičnu epizodu iz života starijeg brata Svetozara,

koga su daci – Hrvati u zagrebačkoj realci potkušali da izbace kroz prozor. S druge strane, gotovo je opsesivno verovao u mogućnost kogažistencije dva naroda očekujući da će u Hrvatskoj, uprkos svemu, preovladati političke snage koje su predstavljale »znanje, kulturu, poštovanje i težnju za boljim redom stvari«. Lično se angažovao (kao i cela njegova porodica) da se u hrvatskom društvu usadi i ojača svest o neophodnosti srpsko-hrvatske slike, sa ciljem »da se neutrališe ova opasnost za Srbe i sramota za Hrvate«. Ni mnogo godina kasnije, kada su hrvatskom političkom scenom zagospodarile reakcionarne političke tendencije, zasnovane na verskoj isključivosti i šovinizmu, Adam nije odustao od modela zajedništva: »Mi znamo da nas svi Hrvati nisu klaji, da su ustaše bile manjina«. Otišao je tako daleko da je za stradanje Srba u NDH optuživao Nemačku kao vrhovnu silu koja je nadzirala Pavelićev mariočetski režim. Međutim, dok je i te kako nagašavao razliku između Hrvata i ustaša, u delu teksta koji govori o odgovornosti Nemačke za zločine nije napravio sličnu diferencijaciju: umesto da pomene samo naciste upotrebio je sintagmu »nemački narod«.

Iako po temperamentu potpuno različit od Svetozara, Adam Pribićević je, poput svog starijeg brata, u zrelim godinama doživeo neobičnu (bar na prvi pogled) političku transformaciju. Napravivši svojevrsni politički salto mortale, Svetozar Pribićević se, od jugoslovenskog nacionaliste koji ne priznaje postojanje hrvatskog pitanja, krajem dvadesetih godina 20. veka vratio na predratnu politiku saradnje sa Hrvatima; isto tako, Adam Pribićević se, od samostalnog demokrata i potom, čoveka koji pokazuje razumevanje za komunističke ideje, pretvorio u pristalicu generala Draže Mihailovića! Razočaranje politikom državnog vodstva, koje je 1939. Srbe u Hrvatskoj preputilo na milost i nemilost ustaškoj vlasti, nezadovoljstvo držanjem komunista kojima je bilo toliko malo stalo do otadžbine da su u borbu stupili da bi branili drugu zemlju i tudi narod, užasnutost zbog pokolja u NDH, ogorčenje zbog licemerja saveznika koji su forsilali samoubilački otpor Srba a štedeli druge evropske narode – sve to odvelo je Adama Pribićevića medu Mihailovićeve pristalice. Izgleda da je upravo u vodi četničkog pokreta video otelotvorene prototipa idealnog srpskog čoveka: »širokogrudo srpsko rodoljublje, prostrani jugoslovenski vidik i demokratska ubedjenja« – to je bilo ono što je Adam Pribićević osećao u samom sebi i što ga je privlačilo kod drugih. Kontroverzni Mihailović

bio je neka vrsta projekcije samog Adama Pribićevića, godinama traženi oslonac, izgubljen posle smrti Svetozara.

Uskršnje bombardovanje Beograda 1944. učvrstilo je nepoverenje Adama Pribićevića prema saveznicima i Zapadu uopšte (sa izuzetkom Francuske), a posebno prema Britancima; on, takođe, iznosi negativan (mada ne i rasistički) odnos prema Jevrejima, a i o »kvalitetu naše emigracije« ima veoma ne-povoljno mišljenje, itd.

Ako na kraju pokušamo da definišemo osnovni utisak koji nameće čitanje autobiografije Adama Pribićevića reći ćemo sledeće: očekivali smo više. Autor je, kao star čovek, pisao na izmaku snaga, pa je u mnogo čemu ostao nedorečen. Neka pitanja je samo naznačio, bez upuštanja u podrobniju eksplikaciju. Stoga gotovo svako od brojnih poglavljaja ove nevelike knjige, ne dužih od nekoliko strana, zaslužuje ozbiljniju razradu. Verovatno bi tako i bilo da je autor bio mlađi i pri-like u kojima je živeo u vreme nastajanja autobiografije drugačije. U svakom slučaju, objavljuvanje autobiografije Adama Pribićevića smatramo značajnim pre svega zato što u izvesnoj meri nadoknaduje upadljivi nedostatak memoarskih dela kao izvora za proučavanje istorije Srba u Hrvatskoj, na šta je u inspirativnom pogовору ukazao i predavač knjige Čedomir Višnjić.

Sofija Božić

Dr Nikola Žutić, KRAJIŠKI SOKOLI, SOKOLI SRPSKE KRAJINE 1903–1941–1991, Udruženje Srba iz Krajine i Hrvatske – Srpsko kulturno društvo »Zora«, Beograd 1998, str. 121

Knjigu *Krajiški sokoli*, u izdanju Udruženja Srba iz Krajine i Hrvatske i Srpskog kulturnog društva »Zora«, čine uvodne napomene i tekst podeljen u dva osnovna dela.

Napomene su autoru poslužile za objašnjenje ličnog i naučnog opredeljenja pri izboru teme i pristupu njenom sadržaju. »Knjiga je rezultat autorovih nastojanja i želja da se aktuelno, vojno i političko uništenje Srpske krajine, odnosno Republike Srpske krajine, zaustavi bar na duhovnom planu«, kaže Žutić i dodaje da je... »istorija preko-

drinskih i prečanskih Srba dobila status marginalnog ili zaboravljenog područja«. Knjiga obuhvata istraživanje sokolstva na teritoriji krajiskog prostora, delova Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Vojvodine i celokupnog Sremu. Tako shvaćen krajiski prostor, smatra autor, negira proizvoljne hrvatske teze o *Hrvatskoj do Zemuna*. Ovo je, po nama, prva jasna i nedvosmislena odrednica N. Žutića.

Druga odrednica je motivisana stručnim razlozima među kojima je osnovni vezan za činjenicu da istorija sokolstva nije adekvatno obradena u istoriografiji ni u predratnom ni u vremenu posle Drugog svetskog rata. Konačno, treća bitna odrednica autora su njegova nastojanja da knjigu napiše na krajiskoj štokavsko-ijekavskoj varijanti srpskog jezika »koju danas u republici Hrvatskoj (ali i pojedinci u SR Jugoslaviji) nazivaju hrvatskim jezikom«. Poslednji je trenutak, smatra autor, da se srpska ijekavica spasi od zaborava i prisvajanja od strane Hrvata i muslimana.

U delu teksta o nacionalno-oslobodilačkoj misiji krajiskih sokola u Austrougarskoj monarhiji, koji obuhvata vreme od početka 20. veka od 1918. godine, odnosno stvaranja zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, Žutić daje chronologiju sokolstva južnoslovenskih zemalja. Tako će čitalac sazнати da je 1905. godine na slovenačkim prostorima formirana Slovenska sokolska zveza, da su Srbi i Hrvati zajedno vežbali u Hrvatskom sokolu krajem 19. veka sve do osnivanja Srpskog sokola u Zagrebu 14. maja 1918. Međutim, prvo sokolsko društvo Srpski soko u Sremu u Karlovцима osnovano je 1904. godine, a tri godine kasnije formirana Fruškogorska župa koju su sačinjavala sokolska društva iz Stare Pazove, Golubinaca, Rume, Mitrovice, Osijeka, Dalja, Vukovara i Čerovića. U Dalmaciji su sve do 1911. godine Srbi vežbali sa Hrvatima, a tada osnivaju svoju Primorsku župu u Herceg Novom, šireći sokolsku ideju na sve srpske prostore u Hrvatskoj i ističući svoj osnovni cilj, oslobođenje Srba od Austrougarske i ujedinjenje sa Srbima iz Kraljevine.

Paralelno sa srpskim sokolstvom u austrougarskim zemljama razvija se ova ideja u Kraljevini Srbiji, posebno od 1903. godine. Srpska sokolska društva »Dušan Silni« radila su, pored ostalog, na svesrpskom sokolskom ujedinjenju, što je doveo do prvog svesrpskog sokolskog sastanka u Beogradu 7. novembra 1910. Na njemu je proglašeno ujedinjenje svesrpskog sokolstva u kome su bili okupljeni: savez »Dušan Silni« (Beograd),

župa »Fruškogorska« (Sremski Karlovci), župa »Krajiška« (Zagreb), župa »Bosansko-hercegovačka« (Sarajevo), srpska sokolska društva za Primorje (Herceg Novi-Dubrovnik-Knin), sokolska društva u Ugarskoj (Vojvodina) i sokolska društva u Americi (Čikago). Sva ova društva činila su *Ujedinjeno srpsko sokolstvo*. Godine 1913. ono je imalo 122 društva, 7.940 članova, 3.093 gimanističara, 465 članica, 329 gimanističarki, 2.338 muškog naraštaja, 610 ženskog naraštaja, 391 prednjaka i 18 prednjakinja (20).

Početni uspesi organizovanja i delatnosti srpskih sokola nisu prošli nezapaženo kod hrvatskih i austrijskih vlasti, stoljetnih kočničara srpske emancipacije. Korišćena je svaka istočna prilika, veleizdajnički procesi i Prvi svetski rat na primer, da se uspori ili sasvim ugasi srpski sokolski pokret. Jula 1914. rasupštena je Bosansko-hercegovačka sokolska župa, avgusta iste godine zabranjen je rad sokolima na području Hrvatske, Slavonije i Srema, sudeno je članovima sokola tokom 1915/1916. godine. Autor navodi niz optužnica koje su hrvatske sudske vlasti podigli protiv istaknutih Srba, posebno srpskih sokola. Sve je to doprinelo da tokom Prvog svetskog rata prestane svaka aktivnost srpskih sokola.

Krajiške sokole u Kraljevini SHS Jugoslaviji autor povezuje sa strateškim stvaranjem zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, prema zamisli i potrebama zapadnih liberalnih demokratija. »Srpski narod«, kaže dr Žutić »zaslugom svoje političke i državne elite idealno je poslužio za širenje kosmopolitskih, modernih, naprednjačkih, demokratskih, gradansko-liberalnih ideja na Balkan, ali na uštrb srpskih nacionalnih interesa (34). Srpski sokoli, kao organizacija liberalnih usmerenja, prihvatali su jugoslovenstvo kao idealan ideočki i državni koncept. Već u januaru 1919. formirali su Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je naredne godine promenio naziv u Jugoslovenski sokolski savez. Dok Srbi sa oduševljenjem prihvataju jugoslovensku ideju kao *novu civilizaciju*, Hrvati već 1922. godine osnivaju alternativni separatistički Hrvatski sokolski savez.

Krajiško sokolstvo autor istražuje rekonstrukcijom svakog pojedinog društva, personalnog sastava rukovodstva i najvažnijih akcija. Tako su unutar opšte istorije krajiškog sokolstva nalazi niz podataka značajnih za lokalnu i društvenu istoriju nekadašnjih srpskih prostora. Tu je autor uložio veliki trud, isplativ i prepoznatljiv.

U posebnom odeljku o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, njenoj državotvornosti i odnosu prema krajiškim sokolima, Žutić konstatiše nekoliko činjenica koje ovu instituciju znatno razlikuju od Katoličke crkve i njenog odnosa prema sokolima i njihovom jugoslovenstvu. Srpska crkva je ispoljavala veliki stepen državotvornosti, dinastičnosti i odanosti režimu, kao i srpski sokoli, a Katolička crkva je svim sredstvima nastojala da te institucije oslabi, ako ne i uništi. I dok su pravoslavni sveštenici i učitelji podržavali svaku akciju sokola, pomagali podizanje njihovih domova i osveštavali sokolske slave, Katolička crkva je organizovala naročitu instituciju zvanu »Katolička akcija« koja je trebalo da obuhvati celokupno katoličanstvo i sve sfere društvenog života. Unutar ove institucije organizovani su posebni Orlovi, pandan srpskim sokolima, čiji su članovi postali oslonac klerikalizma i protivnici svake antiklerikalne i liberalne ideo- logije u vaspitanju omladine. Uz Orlove se od 1930. javljaju i Križari koji su tražili »dušu, srce i tijelo« svojih vaspitanika i često kavgu sa sokolima i njihovim pristalicama. Posebno su nepomirljivi odnosi između sokola i križara bili u područjima gde su živeli izmešano Srbi i Hrvati.

Istoriski izvori uputili su Žutića na činjenice vezane za državotvorne pretencije Hrvata na Slavoniju i Srem i ulogu Hrvatskog sokola. Upravo je njemu bila odredena uloga mrtve straže na rubnim područjima hrvatstva. Ne treba posebno naglašavati stepen njihovog antijugoslovenskog opredeljenja, frankovački i haesesovski utemeljenu ideologiju. Nije slučajno što je Hrvatski sokol između dva svetska rata posebno forsiran u Vukovaru, Dalju, Sremskoj Mitrovici i drugim srpskim područjima na koje su Hrvati pretendovali i na koje pretenduju do današnjeg dana.

Jednom politizovana sokolska organizacija, i srpska i hrvatska, delila je sudbinu institucija pod čijim je uticajem bila. Srpski sokol preživljavao je teške dane u vreme federalizacije Kraljevine Jugoslavije, odnosno stvaranja Banovine Hrvatske. Obe sokolske organizacije prestale su sa radom tokom 1941. godine.

Ni druga Jugoslavija nije imala priliku da obnove rad. Kao institucija dugog trajanja Srpski soko je obnovljen u Republici Srpskoj 1994. godine, kao »nestranačka, patriotska i višestruka organizacija koja se bavi fizičkim i moralnim vaspitanjem srpske omladine«.

Momčilo Mitrović

Dr Zdravko Antonić, ČUBRILOVIĆI 1914. I KASNIJE, Balakanološki institut SANU, Beograd 1999, str. 432.

Ovo je druga knjiga dr Zdravka Antonića o Čubrilovićima. Dok se u svojoj prvoj knjizi, »Pogledi Vase Čubrilovića na srpsku istoriju 19. i 20. veka«, bavio samo akademikom V. Čubrilovićem, kao naučnikom i pedagoškim radnikom, dotele njegova druga knjiga govori gotovo o svim Čubrilovićima. Najveća pažnja je, ipak, posvećena trojici najznačajnijih: Veljku, Branku i Vasi.

Naučni poduhvat Z. Antonića je za svaku pohvalu, jer kazivanje o Čubrilovićima je istovremeno i kazivanje o našem vremenu i našoj istoriji. Knjiga je životopis građanske srpske porodice iz Bosanske Gradiške, koja je delila sudbinu srpskog naroda kroz vihore ratova i ratnih stradanja od Sarajevskog atentata 1914. godine pa dalje. Ona otkriva zanimljive detalje o ljudskim sudbinama, svakodnevnom životu običnih ljudi, njihovom zavičaju, zanosima i streljenjima. Knjiga osvetljava i drugu stranu života tih ljudi, njihovo stradanje, bol i tugu.

Priča o Čubrilovićima počinje iz Bosanske krajine, iz sela Ledenice kod Krupe na Vrbasu, od Jove Čubrilovića, koji je kao dečak došao u Bosansku Gradišku kod svog ujaka Vase Vidovića da izuči trgovачki занат, da bi potom postao ugledni trgovac svog vremena. Pišeći o mlađom trgovcu, Antonić ističe da je Jova Čubrilović bio slobodoljubiv, da je učestvovao u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875–1878. godine i da je bio dobromoljac u srpsko-turskom ratu 1876. godine na Deligradu. Za hrabrost u ratovima Jovo je dobio medalju koja se sa ponosom čuva u porodici Čubrilović. Brojna je bila porodica Jove i njegove supruge Savke i desetoro dece, od kojih je prvo troje pomrlo, a četvrta je dobila ime Staka. Posle Stake, rođeni su Veljko, Lepa, Vida, Milorad, Branko i Vaso.

Pišeći sagu o Čubrilovićima, Antonić je pregledao niz dokumenata, zapisa, zabeležaka, pisama, poruka, amaneta i drugih svedočanstava. Svojim prepoznatljivim stilom strpljivog,

predanog i istražnjog istraživača, autor je dao galeriju likova sa nizom detalja – slikajući srpsko građansko društvo Bosne i Hercegovine na razmedu 19. i 20. veka, u kojem su se, skoro neprekidno, preplitale i sukobljavale različite vere, kulture i politički interesи.

Knjiga *Čubrilovići 1914. i kasnije* ima preko 400 stranica teksta sa nizom fotografija, dokumenata i faksimila. Podeljena je na 16 poglavija, sa tematski grupisanom gradom, datom hronološkim redom, u koju su utkane i životne priče glavnih junaka.

Ono što ostaje duboko utisnuto u svest svakog čitaoca ove knjige jesu pisma Veljka i njegove supruge Jovanke. Veljko, »na bijelom hljebu«, osuden na smrt, piše i završava svoje pismo, poslednje u životu, izjutra 3. februara 1915. Ono počinje ovako: »Mila moja Jovanka, druže mog života, kad primiš ove retke moj duh lebdeće nad tobom i našim čedom Nadom. Tvoj Veljko ostavice ovu 'dolinu plača', a ništa nema da ostavi Tebi, mila moja, i našem dijetetu nego svoju neizmernu ljubav prema vama. Žao mi je što ne mogu ovih pošljednjih časova da gledam milo lice tvoje i našeg čeda, ali dušo, pošljednja moja misao biće upućena vama mojim najmilijima«. Završavajući pismo, Veljko napisa: »A sada druže mili, da se oprostim s' tobom. Pored sve duševne vredrine i snage što ju osjećam to mi je teško. Srce mi zamire kad mislim na Tebe i na naše čedo. Zbogom andele moji, zbogom radosti moja. U amanet ti naše čedo, zalagu naše ljubavi, u amanet ti naša Nadica. Bog vas blagoslovio, ljubavi moja. Radujte se osvitu nove zore! Neizmjerno vas voli i ljubi vaš tata. Neka vas Gospod blagoslovi. Molite se njemu da mi bude milostiv, vaš tata Veljko.«

Za ovo pismo Z. Antonić kaže da pripada samom vrhu srpske tragične literature i to po suštini problema na koji se odnosi. Samo dva dana po izvršenoj presudi Staka, sestra Veljkova, »pribrala je snagu« da se javi njegovoj suprudi Jovanki: »Htijela bih od sreća da pišem i rečem ti sve, ali strašan bol i suze ne daju ni riječima ni mislima«. Pišeći potresne stranice o bratu, Staka kaže: »Snajka, bio je jak i lijep. Jao, kad ga se sijećamo čini mi se ko da sam vidjela Boga a ne braća... Kažu da se hrabro držao, junački i slavno... Sveštenik je rekao, da ga je poslednjeg trenutka pozvao sebi i molio ga, da ti piše kako mu je zadnja misao bila ti i dijete...«

Knjiga o Čubrilovićima nastavlja se presudom Branku Čubriloviću i drugovima u banjalukačkom veleizdajničkom procesu, zatim

Brankovim pismom iz banjalučke »Crne kuće« snahi Jovanki i pismom Gavre Gavrčića, popa iz Majevičkog Pribroja, Jovanki Čubrilović, o držanju njenog supruga pred vešanje. Završna poglavljia knjige posvećena su predavanju dr Rudolfa Cislera, branioca Veljka Čubrilovića u veleizdajničkom procesu u Sarajevu. Na kraju knjige, data je genealogija porodice Jove i Savke Čubrilović, četiri generacije potomaka, zaključno sa 1995. godinom, koja broji 60 članova rasutih širom Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore kao i inostranstva, od Australije, Kanade do SAD-a.

Delo Z. Antonića pisano je lepim, lakin i jasnim stilom i jezikom, privlačnim za čitaocu. Upoznajući bliže porodicu Čubrilović, čitaoci će upoznati i deo naše tragične prošlosti.

Milan Lazić

Dr Aleksandar Spasić, dr Svetislav Kostić, dr Nikola Živković, BELA PALANKA I OKOLINA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU 1941–1945, Savez boraca NOR-a – Skupština opštine, Bela Palanka 1997, str. 323.

U našoj istoriografskoj publicistici za rade o pojedinim krajevima najčešće vezane za Drugi svetski rat ustalio se naziv *hronike*. Ukoliko su ove *lokalne istorije* zasnovane na pouzданoj istraživačkoj osnovi i metodološkim zahtevima, one uspevaju u onom što najčešće izmiče pažnju sintetičkih istoriografskih radova o Drugom svetskom ratu. Najbolji među ovim radovima pružaju odgovore i na pitanja kako je tekao život na pojedinim područjima sa svim njegovim specifičnostima i koje su okolnosti delovale na opredeljivanje ljudi u složenom sukobu kakav se odvijao u Jugoslaviji od 1941. do 1945. godine. Krug takvih knjiga bez sumnje pripada i hronika *Bela Palanka i okolina u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, autora dr Aleksandra Spasića, dr Svetislava Kostića i dr Nikole Živkovića.

Prema hronološko-tematskom kriteriju mn knjiga je podelejena na pet glava (11–

274), kojima slede spiskovi učesnika NOR-a (275–300) i završni odeljak *Belopalanačka opština – juče, danas, sutra* (301–320). U kraćem uvodnom delu prve glave *Godina 1941 – kapitulacija Jugoslavije, prva godina pod nemačkom i bugarskom okupacijom* (11–74), autori su predstavili naselje Belu Palanku i okolinu, njihovu prošlost, prirodne i prirodne odlike, stanovništvo.

Posle srpsko-turskog rata i Berlinskog kongresa 1878. belopalanački kraj uključen je u Srbiju. Međutim, velikobugarski politički program označavao je ovaj kraj kao bugarski, kao i celi prostor do Morave. Stoga je u oba svetska rata Bugarska, kao nagradu za napad na Srbiju, odnosno Jugoslaviju, dobijala ovaj prostor (u celini ili delimično) pod svoju upravu. Posle Aprilskog rata zbog nove granice između Bugarske i nemačkog okupacionog područja u Srbiji belopalanački kraj postao je granično područje. Zbog toga, kao i zbog magistralne pruge Niš–Sofija dolinom Nišave, ovaj kraj postao je strateški izuzetno važan, kako za okupatore, tako i za protivnike okupacije.

Napad nacističke Nemačke na Sovjetski Savez i u belopalanačkom kraju bio je znak da se članovi i simpatizeri Komunističke partije Jugoslavije organizuju za oružanu borbu, a zatim i počnu sa oružanim akcijama. Na ovom području u prvoj polovini avgusta 1941. stvoreno je poverenstvo KPJ, koje je trebalo da deluje i preko nove bugarske granice, u pirotskom kraju. Iz Ozrenskog partizanskog odreda sredinom septembra 1941. u belopalanački kraj upućena su 34 borca, pod imenom Svrliško-nišavski partizanski odred, za preduzimanje akcija na širokom prostoru od Niša do Pirotu (42). Kao i u drugim graničnim krajevima na jugu i jugoistoku Srbije, i u belopalanačkom kraju formirane su četničke jedinice Koste Milovanovića Pećanca. Stoga su, osim napada na komunikacije i rudnike, akcije odreda bile usmerene i na razbijanje ovih jedinica i privlačenje njihovog ljudstva. Deo četnika pridružio se partizanima, čije su akcije sve više ugrožavale saobraćajnice prema Pirotu (Sofiji), Boru i Prahou. Uspešan prodor dela odreda (sa Knjaževačko-boljevskim odredom) preko Nišave, kao obroncima Suve planine, prekinut je porazom u sukobu sa četnicima i Nemcima kod Krente 12. decembra 1941. I pored dezertiranja dela boraca četnicima, po povratku u svrliška sela odred je ponovo narastao na blizu 150 boraca.

U drugoj glavi, *Dalji razvoj Narodnooslobodilačke borbe i vojnopolitičke aktivnosti u*

1941. godini (75–168), prikazano je postepeno slabljenje NOP-a, koji je krajem leta 1942. uglavnom uništen. Posle poraza pokreta u zapadnoj Srbiji krajem novembra 1941, napori okupacionih snaga i njegovih pomoćnih snaga (odreda Koste Pećanca i snaga generala Milana Nedića) usmereni su na uništenje partizanskih snaga i organizacija NOP-a na jugu i jugoistoku Srbije. Ipak, zima i proleće 1942. godine obeleženi su ne samo porazom odreda posle novog prodora na Suvu planinu, bugarskom ofanzivom i zverstvima prema civilnom stanovništву u Zaplanju februara 1942, velikim hapšenjima tokom naredna dva meseca, nego i velikom pobedom odreda 1. maja 1942. Oko 100 partizana na Crnom vrhu teško je porazilo 600 četnika K. Pećanca (Belopalanačkog odreda), pripadnika Srpske državne straže i Srpskog dobrovoljačkog korpusa (116–119). Preko ovog područja CK KPJ i rukovodstvo Bugarske komunističke partije pokušali su da uspostave prekinute veze sa Komiternom i Georgijem Dimitrovom (77). U dva navrata upućivani su leci bugarskim vojnicima da se pridruže partizanima, ali su pozivi na internacionalnu solidarnost ostali bez rezultata. Štaviše, krajem juna 1942. dva bugarska pučka preduzela su široku ofanzivu protiv oko 250 partizana, koje je trebalo uništiti na dotad neosvojivim Svrliškim planinama. Da ne bi izazvali represalije nad narodom, partizani su se bez borbe povukli, ali to nije sprečilo bugarske jedinice da izvrše užasne zločine nad stanovništvom belopalanačkog i svrliškog kraja (125). U takozvanoj »Aćimovićevoj ofanzivi« 25. i 26. jula 1942. Svrliško-nišavski partizanski odred, najjači u ovom delu Srbije, pretrpeo je velike gubitke i prestao da postoji (161).

Najteži period za NOP u belopalačkom kraju prikazan je u trećoj glavi, *Kraj 1942. i 1943. godine teških iskušenja* (169–200). Poraze partizanskih jedinica pratilo je ubijanje, zarobljavanje i interniranje njihovih boraca i članova porodica, kao i drugih pripadnika pokreta. Od 282 boraca koja su prošla kroz odred, izgubljeno je 213. Uglavnom su streljani ili internirani u nemačkim koncentracionim logorima (58 u logorima u Norveškoj) gde su većinom izgubili život. Srpske kvislinške vlasti organizovale su izuzetno jaku antikomunističku propagandu, seoske straže i uvele kolektivnu odgovornost sela za pomaganje partizana. Ipak, u proleće 1943. pokret je počeo polako da se obnavlja u selima oko Nišave (179). Istovremeno, na

ovom području i drugi ilegalni pokret, generala Dragoljuba Mihailovića, stvarao je svoju organizaciju. Još 15. jula 1942. partizani su uništili štab br. 43-oblasnu komandu za nišku oblast, ali pokret D. Mihailovića ubrzo je obnovio vojnički i politički rad. Autori su iscrpno prikazali formiranje komandi i jedinica, objedinjenih u Nišavski korpus Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO) sa ukupno 360–400 vojnika, većinom mobilisanih seljaka, stvaranje ravnogorskih odbora po selima, kao i strahovladu i zločine »crnih trojki« nad pristalicama NOP-a i njihovim porodicama.

Četvrta glava, *Preporod NOP-a i razvoj borbe naroda Belopalanačkog kraja i okoline krajem 1943. i tokom 1944. godine (201–229)*, posvećena je postepenom obnavljanju NOP-a i pripremama za oslobođenje ovog kraja. Veliki podsticaj obnavljajućem pokretu bio je prodor dva bataljona Timočkog i Ozrenskog partizanskog odreda krajem 1943. Iz okoline Niša oni su prodrići u Ponišavlje, porazili dve brigade JVUO i na Staroj planini, blizu stare jugoslovensko-bugarske granice, osnovali Nišavski partizanski odred sa 34 borca (204–205). Tokom 1944. komande JVUO su sasvim otvoreno saradivale sa vlastima i jedinicama M. Nedića, od proleće te godine nemačka feldkomandantura u Nišu počela je da ih snabdeva municijom, a u julu 1944. uspostavile su saradnju sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom, odnosno predstavnicima Dimitrija Ljotića (227). Sve izvesniji brzi kraj rata i strateško prestrojavanje među velikim saveznicima u odnosu na sukobljene strane u Jugoslaviji, radicalno su menjali odnos snaga i u belopalačkom kraju u letu i ranu jesen 1944. godine.

Završetak rata na ovom prostoru tema je pete glave, *Oslobodenje belopalanačkog kraja i učešće u konačnom oslobođenju zemlje (kraj 1944. i 1945. godine)* (231–274). Zbog očekivane kapitulacije Bugarske i prodora Crvene armije, nemačke snage su se početkom septembra 1944. utvrstile u belopalačkom kraju. Nešto pre toga, 29. avgusta, obnovljen je Svrliško-nišavski partizanski odred. Dogadaji tokom avgusta i septembra 1944. potpuno su promenili sliku ovog dela Srbije: povlačenje bugarskih jedinica, rasulo Nedićevih organa vlasti i snaga, porazi JVUO od partizana kojima su se pridružili i mnogi mobilisani četnici. U zajedničkim operacijama jugoslovenskih, sovjetskih i bugarskih (sada »otečestvenofrontovskih«) snaga 11. oktobra 1944. oslobođena je Bela Palanka. Sledi prikaz organizovanja nove vlasti, opšte mobi-

lizacije i učešća vojnika belopalanačkog kraja u konačnom oslobođenju Jugoslavije, u sastavu 37. divizije Jugoslovenske armije.

Knjizi je priložen i dragocen *Spisak učesnika NOR-a po mestima za Belu Palanku i sela na prostorima Opštine Bela Palanka* (275–300). U završnom odeljku *Bela Palanka juče, danas, sutra* (301–320) autori su prikazali prirodne odlike, prošlost, naselja, stanovništvo, privredu i razvoj ovog područja od 1945. do danas. Oni nas upoznaju sa malo poznatim podatkom da je u ovom kraju, u odnosu na broj stanovnika, najveći broj doktora nauka u svetu (302). Nažalost, istovremeno, broj stanovnika je sa 31.000 uoči Drugog svetskog rata danas skoro prepolovljen (16.559), od kojih gotovo trećina ima 60 i više godina (304). U ovom izrazito stočarskom kraju stočarstvo stagnira, a selima preti gašenje. Ovo nije karakteristika samo belopalanačkog kraja, a posledice će se tek osetiti. Knjiga se završava prikazom svih oblasti društvenog života u belopalanačkom kraju i planovima za razvoj ovog izuzetno važnog područja za Srbiju.

Knjiga o Narodnooslobodilačkom ratu u belopalanačkom kraju pisana je jasno i pregleđeno, tema je obradena zrelo i celovito sa skladno odmerenim odnosom opštег i pojedinačnog. Zbog svega toga, ovo je bez sumnje jedno od onih dela naše istoriografske publicistike koje će izazvati pažnju šireg kruga čitalaca.

Milan Koljanin

Dr Venceslav Glišić, dr Momčilo Pavlović, dr Predrag Marković i Milomir Aćimović, SINDIKATI BEOGRADA 1945–1998, Veće saveza sindikata Beograda, Beograd 1999, str. 536

Kolektivno delo četvorice autora predstavlja pokušaj da se prvi put u celosti sagleda istorija sindikalnog pokreta Beograda posle Drugog svetskog rata. Istorija posleratne Jugoslavije, naročito period posle 1953, istoriografski gledano predstavlja potpuno neistraženo područje. Zbog toga su autori morali da ulože dodatne napore kako bi izvršili elementarnu rekonstrukciju pojave i dali sin-

tetički pregled istraživane teme. Istorijat sindikalnog pokreta u Beogradu monografski je obraden samo u knjizi dr Mladenova Vukomanovića, dr Milice Milenković i dr Nadežde Jovanović »Sindikalni pokret u Beogradu do 1941« (Beograd 1979). Knjiga je pisana u periodu izraženih ideooloških barijera za slobodno stvaralaštvo pa se i njena osnovna slabost ogleda u ideoološkim ograničenjima koje je tadašnje vreme nametalo autorima.

Knjigu *Sindikati Beograda 1945–1998* autori su radili odvojeno po hronološkim celineama. Centralni deo knjige, čiji je autor dr V. Glišić, predstavlja hronološko-tematske celine podeljene u šest poglavlja koja striktno poštuju usvojenu periodizaciju poratnog perioda istorije socijalističke Jugoslavije. U uvodnom delu Glišić je obradio sindikat Beograda u vreme okupacije 1941–1944. U prvom poglavlju *Sindikat Beograda u obnovi i izgradnji zemlje 1945–1946*, obraden je osnivanje sindikata i organizacioni razvoj sindikalnog pokreta u vreme »obnove i izgradnje« (1945–47). Sindikalni pokret u Beogradu u periodu »državnog centralizma i etatizma« i uvodenja planske privrede (1947–50) obraden je u drugom poglavlju. U ovom tematskom bloku korektno je obradena blokada rada sindikata u međunarodnim okvirima u vreme sukoba sa zemljama Informbiroa 1948–50.

U trećem poglavlju, *Sindikati Beograda u prelaznom periodu od etatizma ka samoupravljanju 1950–1953*, obradeni su sindikati u Beogradu u prelaznom periodu od slabljenja uloge savezne države, jačanja pojedinih federalnih jedinica (republika) i radničkog samoupravljanja. To je istovremeno bio period nastavljanja sukoba sa zemljama Informbiroa, spajanja partijskog i državnog aparata i traženja »sopstvenog puta u socijalizam«. U ovom poglavlju sindikat je predstavljen kao ekonomsko-socijalna i kulturno-vaspitna organizacija radničke klase.

U četvrtom poglavlju *U vreme privrednog uspona 1954–1958* Glišić obraduje vreme ekonomskog prosperiteta koje, kako autor ističe, nije bilo posledica ekonomskih rezultata nego prestanka sukoba sa zemljama IBA-i jačanja zapadne materijalne i devizne pomoći. Ovaj period obeležavaju pripreme VII kongresa SKJ od strane beogradske sindikalne organizacije (1958) i organizovanje prvog kongresa samoupravljača. Glišić analizira i organizacione promene u beogradskoj sindikalnoj organizaciji.

Peto poglavlje *Sindikat i vrhunac uspona proizvodnje – prvi znaci krize i pokušaj reforme* obuhvata razdoblje 1959–1961. kada su sindikati delovali u uslovima splaćanja uspona proizvodnje, izbijanja prvih privrednih kriza i sprovodenja prvih reformi. Sindikati Beograda su tada delovali u uslovima »najvećih uspeha u privredi Beograda« kada je nacionalni dohodak rastao po stopi od 13,3% godišnje, a privredni razvoj u Jugoslaviji »bio brži tri do četiri puta od najravnenijih zapadnoevropskih zemalja«. Vremenom su se javljali znakovи recesije u privredi. To je period uvodenja novog sistema raspodele između preduzeća i države i uvodenja novog tarifnog sistema. Počelo se eksperimentisati sa promenama u privrednom sistemu. Pojačana je saradnja sa drugim društveno-političkim organizacijama i organima vlasti, povezanost sa republičkim i Centralnim većem sindikata i forsirana međunarodna saradnja npr. sa sindikatima Liježa i Varšave. Glišić posebno navodi aktivnosti gradskog sindikata u izvršenju petogodišnjeg plana (1957–61).

Godine 1961–1964. obuhvaćene su u šestom poglavlju kada su se sindikati Beograda borili za »neposredno samoupravljanje«. Ovaj period otpočeo je pripremom privredne reforme koja je trebalo da reguliše raspodelu društvenog proizvoda između privrednih organizacija i države.

S druge strane, ovaj period karakterišu izražene podele u partijskom i državnom vrhu. Partijsko i državno rukovodstvo nije bilo jedinstveno u pogledu pravaca budućeg razvoja Jugoslavije. Jačao je jaz između snaga »koje su se zalagale za daljnji razvoj samoupravljanja, odnosno za neposredno samoupravljanje«. U ovom poglavlju Glišić je dosta prostora posvetio aktivnostima sindikata u donošenju ustava iz 1963. godine. Sindikat se konkretno zalagao za uvodenje ekonomskih jedinica unutar preduzeća. Sindikati su dobili »zadatak« da razrade poglavlja ustava o radnim organizacijama i komuni.

Beogradski sindikat Glišić povezuje sa političkim promenama u državi, koje su se svakako odražavale na njegovu organizaciju rada i aktivnost. Zbog toga autor ističe kao značajne odluke partijskih kongresa i plenuma vezane za rad i organizaciju sindikata. Istoču se odluke plenuma i kongresa Saveza sindikata Jugoslavije i beogradskog sindikata i njihovo dejstvo na osnovne sindikalne organizacije u Beogradu.

U okviru osnovnih poglavlja detaljno su analizirane razne sindikalne aktivnosti i zadaci. U Glišićevom tekstu obilno je zastupljena kulturna komponenta sindikalnog rada (organizovanje i razvijanje kulturno-umetničkih i prosvetnih aktivnosti). Razmatraju se i organizaciona pitanja, odnos sindikata i drugih društveno-političkih organizacija (KPJ, Socijalistički savez), tarifna problematika, mere sindikata na obezbeđenju higijensko-tehničke zaštite, socijalna i zdravstvena zaštita radnika, doprinos sindikata izgradnji zakonodavstva iz oblasti radnih odnosa i socijalnog osiguranja, sindikalna štampa i drugo.

Da li je »etatizam«, »glavni proizvodač« problema u privredi? U pojedinim delovima knjige V. Glišić pod utiskom samoupravne politike (i nastale samoupravne frazeologije) koja je kao imperativ »društvenog napretka« isticala deetatizaciju i podruštvljavanje u svim državnim oblastima. Proizlazi da je tzv. »etatizam« krivac za sve u socijalističkoj državi u kojoj se od 1945. pa nadalje sistematski razgradivila savezna vlast na uštrb »deetatizacije«, odnosno jačanja republika.

Sindikalni pokret u Beogradu od 1965. do 1969. obradio je dr Predrag Marković. Bio je to krizni period iz istorije socijalističke Jugoslavije posle »jedanaest izuzetnih godina« (1953–64). Analizu o privrednom stanju u Jugoslaviji autor započinje egzaktnim podacima iz radova istaknutih ekonomista koji nam predočavaju ekonomske uzroke državne, političke i privredne krize.

Tekst P. Markovića obuhvata jedno poglavlje, pod nazivom *Sindikat Beograda i privredna reforma*, u okviru kojeg su istaknuti podnaslovi. Autor obraduje organizaciju sindikata u vreme reforme i sindikalnu aktivnost u kulturi, prosveti i zdravstvu. Naročito je istaknut stav sindikata prema organizaciji preduzeća (stvaranju radnih ili ekonomskih jedinica), pri čemu je naglašeno njegovo zalaganje za sprovodenje integracije preduzeća kao pozitivne posledice odredbi privredne reforme. Marković piše o utopizmu vremena, izraženom verbalizmu, o »savršenom sistemu« koji se, međutim, ne sprovodi u praksi.

Sindikat u političkom smislu autor svodi na ekspozitoru partijskog i državnog rukovodstva koja se koristi u svim političkim dešavanjima. Pominje se »ritualna podrška« sindikata odlukama političkih foruma, što se naročito osetilo u vreme Brionskog plenuma. Sindikat je ispoljavao i spoljnopoličku

aktivnost organizujući narodne mitinge i »akcije solidarnosti« sa narodom Vijetnama i pružanje podrške Arapima u ratu sa Izraelem. Izražene su sindikalne političke aktivnosti i pripreme političkih konferencija. Marković ističe brojne ekonomski i pravne aktivnosti sindikata: sindikat je angažovan u vreme donošenja normativnih akata u preduzećima; izražena je njegova delatnost vezana za problematiku raspodele ličnih dohodata i tehnološke i organizacione obnove preduzeća. Zadatak sindikata je bio, kako ističe P. Marković, da podržava inicijative na liniji prevazilaženja autarhičnosti u privredovanju i birokratizma u rikovodenju. U ovom periodu sindikat se više angažovao na rešavanju sve izraženijeg problema nezaposlenosti koja se pojačava od 1964. godine.

P. Marković potom obraduje »vreme nemira 1967–68 godine«. Taj period je odredio kao početak kriznog razdoblja novije istorije sindikalnog pokreta u Beogradu zbog evidentnog pada proizvodnje u Beogradu, povećanja zaliba, porasta nezaposlenosti. Posledice tadašnje društvene krize bile su tzv. obustave rada (štrajkovi) kao nova pojava u socijalističkom društvu kojoj autor posvećuje dosta prostora analizirajući njene uzroke i posledice. Po pitanju štrajkova, kako ističe autor, trebalo je da sindikati igraju ulogu arbitra i da zastupaju neutralan stav.

Marković posebno obraduje *Sindikat i burnu 1968.* detaljno analizirajući politički život Beograda i aktuelno pitanje privatnog sektora. Beogradska sindikalna organizacija je budno pratila studentske demonstracije u Beogradu. Marković ističe da je GSV bilo prva društveno-politička organizacija koja je podržala zahteve studenata. Odato je priznanje sindikalnom organu »Radu« zbog objektivnog pisanja o demonstracijama. P. Marković time negira opšteusvojenu tezu u istoriografiji da su sindikati bili samo transmisija partije i izvršilac naredbi »odozgo«. Beogradsko sindikalno veće se konfrontiralo sa zvaničnom politikom, bar na nivou grada.

U odeljku *Povratak u normalnije prilike* P. Marković opisuje događaje u 1968/69. vezane za pripremu VI kongresa SSJ, zasedanje predsedništva GSV i održavanje IV kongresa Saveza sindikata Srbije. Navedeni kongresi su, kako ističe Marković, dali strogo kontrolisane smernice sindikalnog delovanja. U ovom periodu sindikat je angažovan na usvajanju ustavnih amandmana, naročito amandmana 15. koji se odnosi na samoupravljanje.

Istraživanje P. Markovića se završava sa 1969, iako bi ovaj istraživački segment istorije sindikalnog pokreta trebalo završiti sa 1971. godinom. »Vreme nemira« i amandmansko pitanje traju do kraja 1971, dok se u organizaciji ekonomsko-proizvodnog sistema, sve do uvođenja organizacija udruženog rata 1972, ne dešavaju promene.

Gradsku organizaciju beogradskog sindikata u razdoblju od 1970. do 1981. istraživački je obradio dr Momčilo Pavlović. Njegov rad je podeljen na poglavlja prema oblastima rada i problematici sa kojom se bavio sindikat. U početku Pavlović opisuje aktivnost gradske sindikalne organizacije na političkom i ekonomskom polju. Analizira opštu ekonomsku i političku situaciju u Jugoslaviji, koju svodi na reformu federacije donošnjem ustavnih amandmana i Ustava iz 1974. Aktivnost sindikata se, kako ističe autor, odvijala u skladu sa političkim promenama i akcijama koje je iniciralo rukovodstvo države i partie.

Posebno poglavljje Pavlovićevog teksta posvećeno je odnosu gradskog sindikata prema donošenju ustavnih amandmana. U diskusijama o promenama ustavnog i političkog sistema, kako je istakao autor, gradski sindikat je isticao potrebu neposrednog uvođenja radnika u sve centre i oblike odlučivanja. Novo polje angažovanja, vezano za nove ustavne odredbe u amandmanima, bilo je sprovodenje izbora za delegacije i delegate, konstituisanje skupština DPZ, osnivanje SIZ-ova i konstituisanje njihovih skupština. Gradska sindikalna organizacija je, kako zaključuje M. Pavlović, učestvovala u bitnim političkim i ekonomskim programima i akcijama koje je donosilo i iniciralo jugoslovensko državno i političko rukovodstvo.

Pavlović piše i o odnosu gradskog sindikata prema Zakonu o udruženom radu usvojenom 1974. godine. Glavnu aktivnost u to vreme gradski sindikat je usmerio na sprovođenje odredaba ovog zakona koje su se ticale razvoja samoupravljanja i tzv. samoupravnog sporazumevanja u oblasti sticanja, raspoređivanja i raspodele dohotka. Autor dosta pažnje posvećuje aktivnostima gradske sindikalne organizacije u socijalnoj sferi (pitanje ličnih dohodata, zaštita radničkog standarda, zapošljavanje, izgradnja i raspodela stanova, društvena ishrana, zaštita na radu, dečja zaštita, zdravstveno, penziono i invalidsko osiguranje i sl.).

Poseban odeljak posvećen je kulturno-prosvetnim aktivnostima sindikalne organi-

zacije. Pokretane su akcije opismenjavanja odraslih, obrazovanja uz rad, školovanja radničkog podmlatka, marksističkog obrazovanja radnika i njihove dece, političkog i samoupravnog obrazovanja itd. Jedno poglavlje Pavlović je posvetio organizacionim i kadrovskim pitanjima u gradskoj sindikalnoj organizaciji. Posebno je razmatrana i kadrovska politika u sindikatu. Time je M. Pavlović, metodološki uspešno, u potpunosti istraživački pokrio celokupnu aktivnost gradskog sindikata u navedenom razdoblju.

Na istraživanje M. Pavlovića hronološki se nastavlja dr Predrag Marković tematskim delom *Sindikat Beograda 1982–1989*. U tom delu knjige Marković piše o produbljivanju krize u društvu posle smrti Josipa Broza, koja se ogledala u opadanju ličnih dohodaka, padu industrijske proizvodnje, krizi spoljnog duga, opadanju produktivnosti u industriji, povećanju broja nezaposlenih, porastu inflacije itd. P. Marković detaljno analizira aktivnost beogradске sindikalne organizacije u vreme »ekonomске stabilizacije«. Poseban odeljak P. Marković je posvetio ekonomskoj stabilizaciji i socijalnoj delatnosti sindikata. Najviše prostora posvećuje zaštiti radničkog standarda i borbi za dohodak, zapošljavanju i stambenoj problematici, radničkim odmorima i rekreacijama, štrajkovima. Marković opširno piše, u okviru posebnog odeljka, o kulturnoj i obrazovnoj delatnosti beogradskih sindikata.

U zasebnom poglavljiju *Sindikat u prevečerje raspada države 1987–1989*, Marković piše o nastupajućoj državnoj krizi, o delatnosti beogradskih sindikata na političkom i ekonomskom polju u vreme dezintegracije politike i privrede, o socijalnoj delatnosti sindikata (zaštita standarda i borba za dohodak, pitanje štrajkova, problem zapošljavanja, stambena problematika), o kulturnoj i obrazovnoj delatnosti sindikata, informisanju, organizacionom i kadrovskim pitanjima u sindikatu.

Milomir Aćimović je obradio beogradski sindikat u vremenu raspada Jugoslavije, otpočinjanja gradanskog rata, uvođenja sankcija SR Jugoslaviji i postsankcijskog oporavka zemlje (1990–1998). Prvi odeljak posvećen je transformaciji sindikata od društveno-političke u samostalnu interesnu organizaciju. Autor ističe da je u novom ustavnom poretku SR Jugoslavije radikalno promenjen položaj zaposlenih i same sindikale organizacije. Umesto društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja uveden je si-

stem kolektivnih ugovora i kolektivnog pregovaranja, u kojem je sindikat dobio ulogu pregovarača, koji zastupa svoje članstvo i zaposlene pred državom i poslodavcima.

Drugi odeljak Aćimovićevog teksta odnosi se na uvođenje kolektivnih ugovora u sistemu uređivanja prava, obaveza i odgovornosti u oblasti rada i radnih odnosa. Time je pokrenuta reforma sindikata. Jedan odeljak obrađuje donošenje antiinflacionih mera, proteste zaposlenih, štrajkove u periodu 1990–1991. godine. Nezadovoljstvo radnika izazvano je, kako ističe Aćimović, uvođenjem poreza i doprinosa koji nisu zavisili od rezultata rada i poslovanja preduzeća.

Deo Aćimovićevog teksta obuhvata aktivnost sindikata u vremenu sankcija medunarodne zajednice od 1992. do 1994. godine. Aćimović piše o izbijanju totalne državne krize koja je izazvana nehumanom blokadom svetskih sila. Dolazi do zastoja proizvodnje zbog kojeg radnici odlaze na prinudne odmore, preduzeća postaju nelikvidna, inflacija dostiže nezapamćene razmere. Aćimović ističe nastojanja sindikata da ublaži teški materijalni pložaj zaposlenih i prezionera pri čemu detaljno opisuje stanje u pojedinim preduzećima.

Korišćeni arhivski izvori, koji uglavnom imaju deklarativan i uopšten karakter, one mogućavaju podrobnija saznanja iz stvarnog sindikalnog života radnih kolektiva i radnih ljudi Beograda. Zbog toga istraživač-istoričar neizbežno mora da ide linijom dogadajne istorije pošto se pozadina površinskog dogadanja ne može saznati uvidom u postojeću arhivu i literaturu. Pri izradi svog dela monografije Glišić je koristio arhivsku gradu Arhiva Jugoslavije, Arhiv Srbije, Istoriskog arhiva Beograda. U najvećem obimu korišćena je dokumentacija Gradskog sindikalnog veća. Glišić je koristio sindikalnu štampu i dnevne novine.

Autori knjige, koji su radili poglavila posle 1965. godine, bili su ograničeni samo na dokumentaciju Gradskog sindikalnog veća pošto se u državnim arhivima ne može koristiti arhiva koja je nastala u poslednjih 30 godina.

Nikola Žutić

DESETI KONGRES ISTORIČARA JUGOSLAVIJE (15–17. januar 1998), Zbornik radova, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1998, str. 861.

U Beogradu je, u organizaciji Saveza istoričara Jugoslavije, posle desetogodišnjeg prekida, od 15. do 17. januara 1998. održan Deseti kongres istoričara Jugoslavije. Na njemu su razmatrane tri opšte teme: *Migracije u formiranju balkanskih društava; Žena u istorijskom razvoju društva, od antike do danas; Nastava istorije u savremenim uslovima – problemi i mogućnosti.*

Reč je o pitanjima i problemima dugog trajanja, aktuelnim i značajnim – ne samo za jugoslovensku, nego i balkansku i evropsku istoriju, i za mesto i ulogu istorije u nastavno-obrazovnom procesu u savremenim uslovima.

U radu kongresa učestvovali su i istoričari iz Rusije, Ukrajine i Makedonije i svojim saopštenjima dali doprinos obradi osnovne tematike.

Zahvaljujući trudu Naučnog odbora za pripremu kongresa istoričara, koji je preraštao u Uredački odbor, i dobronamernosti i razumevanju ugledne izdavačke kuće – Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz Beograda, autorizovana saopštenja podneseна на кongresу objavljена су октобра 1998, као зборник радова.

Objavljeno је 86 saopštenja, pozdravni govor, Rezolucija kongresa, izveštaji о radu sekcija, završna reč, spisak učesnika у radu kongresa по sekcijama, као и текстови промocija obavljenih на kongresу – зборника радова, »Drugi svetski rat – 50 godina kasnije«, Podgorica 1997, и »Iz istorije Bosne i Hercegovine«, sv. 1.

Radovi који се однose на тему *Migracije u formiranju balkanskih društava* (27 priloga) обрадују paleobalkanske narode, kretanja slovenskog stanovništva tokom srednjeg veka, dominaciju Tursке imperije на Balkanu, austrougarske ratove, migraciona kretanja tokom 19. и 20. veka, posebno у Drugom svetskom ratu i posle njega, kada dolazi до

masovnih deportacija, izbeglištva, kolonizacija i sl.

Tema se pokazala izazovnom, naučno teškom i provokativnom, jer je у основи balkanskih migracija reč о susretu i sukobu civilizacija i kultura od evropskog i svetskog značaja.

Obradi teme *Žena u istorijskom razvoju, od antike do danas* posvećено је 20 saopštenja. Radovi су poređani hronološko – problemski и у њима се говори о месту и улоги жене у разним društvenim формацијама и civilizacijskim periodima, од poznoantičkog doba, преко srednjeg veka, до savremenosti. Izloženi су rezultati istraživanja о položaju жене у Србији, односно Краљевини Jugoslaviji од времена prvobitne akumulacije kapitala, преко industrijalizacije, до savremenih modernizacijskih процеса, када је борба за društvenу и сваку другу emancipaciju и афирмацију жене дала значајне rezultate.

Указано је на то да је istorija жене најbolji показатељ humanističког и modernizacijskog nivoa свake civilizације и društva. Dat је, такоде, пресек istoriografije о istoriji жене и наста, у будућим истраживањима, треба обратити posebnu pažnju. Напор kongresa да тема о женама први пут буде предмет naučnog promišljanja, вредан је паžnje и пohvale.

Treća najmnogobrojnija sekcija kongresa, а time i grupa radova (34) односи се на тему *Nastava istorije u savremenim uslovima – problemi i mogućnosti.* Objavljena saopštenja, а она су aktuelna, занимљива и значајна, ukazuju на улогу и значај istorijsке науке и наставе istorije у društvu и школи, на њихов значај у формирању istorijske, а time и ukupne društvene svesti, на проблеме везане за udžbenike istorije svih nivoa, на организацију и položaj nastave istorije у школама и učiteljskim fakultetima, на однос измеđu opšte, nacionalne i zavičajne istorije u nastavi, на проблеме deideologizacije naставе i udžbenika, на пitanja metodološke i metodičke prirode, od strukturalne analize uspeha učenika до анализе udžbenika kod nas i u drugim zemljama i dr.

Saopštenja objavljena у зборнику радова, било да су sintetičkog или analitičkog sadržaja i karaktera, мада različitog nivoa, rezultat су, најčešće, dugogodišnjih, темељних istraživanja istorijskih izvora njihovih autora, или bogatog iskustva predavača istorije.

Zbornik radova sa X kongresa istoričara Jugoslavije, сadrži право bogatstvo – како empirije, istorijske dokumentacije, тако и

suptilnih analiza i rekonstrukcija, ali i sintetičke zahvate, otkriva svu složenost obradivanih tema i težinu zadatka autora. On je dobra osnova i podsticaj za dalja izučavanja naznačenih problema, vredan prilog istorijskom pamćenju i spoznavanju »složenog bića istorije«.

Saopštenja podneta na trećoj, nastavnoj sekciji i Rezolucija kongresa, predstavljaju takođe podsticaj i zahtev za stručnu i društvenu akciju za reformu i unapredjenje nastave u školama, nastave istorije posebno.

Ovaj zbornik radova, a u pitanju je knjiga koja će od čitalaca zahtevati napor, strpljenje, radoznalost, ali će ih za uzvrat obogatiti novim saznanjima, svojim obimom, ukupnim istraživačkim rezultatom mnogih autora i tematskom raznovrsnošću – predstavlja retko i vredno delo. On obogaće naša saznanja, pokreće nova pitanja, podstiče na razmišljanje, traži akciju. Korisno će poslužiti svima koji se interesuju za prošlost, a pre svega, profesorima, predavačima istorije i istraživačima, ali i dacima, studentima, građanima.

Istorijска nauka, kao racionalno saznanje prošlosti, uvek predstavlja faktor negovanja kulturnog identiteta i samosvesti jednog naroda. Ovaj zbornik radova, nesumnjivo, prilog je u tom pravcu. On nas podseća da postoji jedinstvo istorijskog vremena (prošlog, sadašnjeg i budućeg), da je smisao bavljenja prošlošću u pomaganju društву, ljudima da bolje razumeju svoju sadašnjost i da naslute, da se što bolje suoče sa budućnošću.

Miroslav Vasić

LATINSKA AMERIKA U DVADESETOM VEKU, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista, Beograd 1999, str. 480

Posle dva značajna naučna skupa – prvog posvećenog 500-godišnjici tzv. otkrića Latinske Amerike i drugog posvećenog argentinskog piscu Horheu Luisu Borhesu, koji su obeleženi izvanrednim publikacijama – zbornicima radova (pod naslovom *Latinska Amerika i savremeni svet*, 1995. i *Borhes*, 1997), Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista ponovo nas je obradovalo knjigom *Latinska*

Amerika u dvadesetom veku. I u ovom slučaju reč je o interdisciplinarnom zborniku radova sa istoimenog naučnog skupa koji je ovo agilno udruženje organizovalo u Beogradu 1998. godine. Namera je bila da se preispitaju i utvrde svi bitni vidovi latinoameričke stvarnosti u ovom veku, sa njenim socijalnim, političkim, ekonomskim i kulturnim osobenostima i dometima. Nema sumnje da je kolektiv okupljen oko ovog projekta, sa predsednikom udruženja Filipom Matićem i rukovodiocem redakcionog odbora Milom Petrovićem na čelu, izvanredno obavio svoj posao. Dobili smo knjigu u kojoj je 31 autor znalački, na mahove sa nepatvorenom istraživačkom pasijom, odbradio niz tema ključnih za istoriju ovog kontinenta, ali i za naše razumevanje globalnih problema savremenog sveta. To što se ovakav zbornik pojavljuje u našim sadašnjim izdavačkim i drugim neprilikama (zahvaljujući podršci Ministarstva za nauku i tehnologiju Srbije i holding kompaniji »Energoprojekt« iz Beograda – već decenijama prisutnoj u neimarskim poslovima u Južnoj Americi) zaista predstavlja pravi podvig, probijanje informacionih i drugih blokada na koje smo osuđeni i dokaz živog, istrajnog kosmpolitskog duha kojim se odlikuje ova sredina.

U prvom delu zbornika su radovi koji propituju osnovna obeležja latinoameričke istorije u dvadesetom veku, njene oscilacije između reformi i revolucija, između borbe za nezavisnost i stalnog pritišta SAD za potčinjavanjem, i koji sagledavaju ovaj kontinent u globalnim političkim odnosima. Autori su već dokazani regionalni eksperti: Lj. Paligorić, T. Indić, Z. Stanojević, S. Pajović, R. Petković i B. Vukušić. Potom sledi analitički blok priloga posvećen privrednom razvoju i integracionim procesima, kao i vezama kontinenta sa Evropskom unijom, Japonom i drugim zemljama azijsko-pacifičkog regiona, čiji pisci su V. Grečić, Č. Zotović, M. Trajković, B. Alendar i D. Gajinov.

U središnjem delu razmatraju se problemi pojedinačnih zemalja ili specifična pitanja koja odlikuju ovaj deo sveta. Ti prilozi se odnose na zaštitu čovekove životne sredine (V. Vukasović), organizovani kriminal u Latinskoj Americi (Jasmina Ćirić i Jovan Ćirić), probleme bezbednosti kontinenta (N. Dobrković), razvoj savremene Kube (Ž. Jazić), život i delo Če Gevare (M. Petrović), pobunu u Čijapasu (N. Đermanović), indiose i domorodačke kulture (A. Demajo), ulogu međunarodnih migracija u razvoju ovog kon-

tinenta (Lj. Srdić – Đaković), jugoslovenske doseljenike na Pacifiku (M. Mišović), diplomaciju kontinenta u svetu malvinskog sukoba 1982. godine (P. Pejić), pokret nesvrstanih (A. Damian) i prisustvo »Energoprojekta« u Latinskoj Americi – posebno u gradevinskim poduhvatima u Peruu (Jozo Tucakov).

Posebnu pažnju privlače prilozi iz domena kulture, književnosti i umetnosti. Tu su radovi F. Matića o kulturnoj integraciji Latinske Amerike, D. Soldatića o odnosu hispanoameričkog romana i istorije, A. Mančić – Milić o kratkoj prozi Borhesa i Hulja Kortasara, S. Iskijerdo – Todorović o pesniku Sesaru Valjehu, L. Milošević – Sibinović o meksičkim muralistima, Snežane i Stanislava Stanojevića i V. Lazića o tradicionalnim muzičkim instrumentima sa Anda i njihovim ritmičkim obrascima, kao i S. Monros – Stojaković o Latinskoj Americi kao svetskom proizvodaču televizijskih snova (ko ovde nije čuo za Kasandru i Ljovisnu ili gledao argentinsku seriju »Devet meseci«!).

Knjiga je obogaćena likovnim prilozima na latinoameričke teme Leposave Milošević – Sibinović i crtežima Fransiska de Asisa Monrosa, nastalih na jednom od njegovih putovanja po visoravnima Anda, kao i rezimeima na španском jeziku i biografijama autora.

Pojava ovakvih knjiga je istinski dogadjaj. Trudom Jugoslovenskog udruženja latinoamerikanista održava se i omogućuje u našoj sredini recepcija autentičnog znanja i eksperističkih informacija o čitavom jednom kontinentu, koji je u našoj sudsmini prepoznao i vlastitu borbu za nezavisnost i identitet, i čija nam podrška i solidarnost i ovog proleća, u najtežim časovima naše istorije, nije izostala.

Svetozar Mužijević

SUEDOSTDEUTSCHES ARCHIV,
XL/XLI, Muenchen 1997/1998, str. 294

Suedostdeutsches Archiv je časopis sa već dugom tradicijom. Iako je pokrenut kao list Istorijске komisije za Nemce sa Jugoistoka (Evrope) koja je osnovana 1957 u okviru čuvenog minhenskog Suedost Instituta, tekstovi koji su u njemu pojavljuju se ni u kom slučaju ne bave samo Nemcima. To je slučaj i sa najnovijim dvobrojem za 1997/98 godinu.

Broj za ove dve godine je jubilaran, ali iako je četrdeseta godišnjica za jednu naučnu komisiju i časopis sasvim lep jubilej, tome nije pridat preveliki značaj. Od prigodnih tekstova tu je samo kraći tekst *Vierzig Jahre Suedostdeutsche Historische Kommission* (str. 1–10) Fridriha Gotasa (Friedrich Gotatas), predsedavajućeg Istorijске komisije i glavnog urednika časopisa. U njemu je iznet kratak istorijat Komisije i časopisa. Treba reći da je komisija nastala kao posledica progona miliona Nemaca iz istočne i jugoistočne Evrope posle Drugog svetskog rata i potrebe da se naučno istražuje njihova istorija, ali u istoj meri i kultura, umetnost, privreda, kao i odnosi sa drugim narodima. Gotta opisuje aktivnosti Komisije koje se uz izdavanje časopisa pre svega ogledaju u naučnim zasedanjima svake godine i kursevima za naučni podmladak. On ističe da u radu Komisije nemački doprinos razvoju jugoistočne Evrope ne treba preko mere isticati, ali ni potencirati, jer bi to bilo ne-naučno. On se zalaže za to da se taj doprinos stavi u istorijski kontekst i na taj način ispravno vrednuje. Budući da je prostor bivše Jugoslavije nekad naseljavala prilično brojna nemačka manjina, ovakav savet može da posluži i pri istraživanju njene istorije. Na kraju članka Gota se bavi planovima Komisije za budućnost koji podrazumevaju preispitivanje određenih jednostranih i šematisiranih shvatanja prošlosti (što je po njemu propast socijalizma znatno olakšala), razmatranje promene pravila komisije i veće prisustvo u javnosti. Kao dodatak tekstu dodat je i spisak mesta u kojima su održana godišnja zasedanja Komisije a koja se od 1960. naizmenično održavaju u Nemačkoj i Austriji.

Ostatak časopisa sadrži devet čisto naučnih članaka, saopštenja, prikaze i vesti.

Prvi pet članaka je (svakako ne slučajno) posvećeno problemima obrazovanja. Prvi od njih Eve Kovalske (Kowalska) *Das Elementarschulwesen des 18. Jahrhunderts. Ein Modellfall gesamtstaatlicher Ausbildung in der Habsburgermonarchie* (12–31) govori o školskim reformama XVIII veka u Ugarskoj. Cilj reformi je bio da se putem školstva ne samo stvore dobri podanici već i učvrsti jedinstvo »skrpljene Monarhije«. To se želelo postići preoblikovanjem ugarskog školstva po austrijskom modelu. Paradoksalno, autorka konstatiše da je patent o toleranciji Josifa II otežao unifikaciju školstva jer su se protestanti tome uspešnije opirali. Kao i ostale apsolutističke mere, po smrti Josifa II neke

od školskih uredbi su takođe stavljene van snage, ali je deo i opstao, tako da se ugarsko školstvo ipak približilo austrijskom uzoru. Ovaj članak pisan na osnovu literature i arhivske grade može biti od koristi svima koji se bave prosvetnim prilikama u Ugarskoj u XVIII veku, kao i proučavaocima srpske prošlosti na tim prostorima.

Joahim von Putkamer (Joachim von Puttkamer) u svom članku *Ungarische Schulpolitik und deutscher Schulalltag in Siebenbürgen und der Zips 1867–1941* (str. 32–57) daje još jedan prilog temi o kojoj je jako puno pisano – madarizaciji. U svom radu on se bavi poređenjem školskih prilika Nemaca u Cipsu/Spišu i sedmogradskih Sasa. Ovi drugi su zahvaljujući vekovnoj autonomiji, lokalnim tradicijama i kulturnim institucijama bili u boljem položaju i uspešnije su se opirali madarizaciji. Kao i kod Srba, značajnu ulogu je pri tome igrala samostalna (u ovom slučaju evangelička) crkva. Autor jasno pokazuje kako je jedna nacionalna manjina mogla da ima različit položaj u različitim delovima Ugarske.

Članak Ingomara Zenca (Senz) *Schule und Bildung bei den Donauschwaben von 1806 bis 1918* (str. 58–78) obraduje školstvo podunavskih Švaba u Ugarskoj. Budući da je i većina jugoslovenskih Nemaca pripadala Podunavskim Švabima, ovaj članak može biti od interesa i za naše istraživače. Autor članka prikazuje razvoj šapskog školstva od 1770. do 1918. sa posebnim naglaskom na procesu madarizacije u doba dualizma.

Članak Petera Haslinger-a *Die Umstellung des burgenlaendischen Schulwesens in der Jahren nach dem Souveränitätswechsel 1921–1925* (str. 79–92) govori o uključivanju građanskih škola u školski sistem Austrije posle pripajanja ove pokrajine Austriji nakon Prvog svetskog rata. Ono što pada u oči je sličnost sa problemima sa kojima se susretala i mlada jugoslovenska država pri uključivanju bivših ugarskih krajeva u svoj školski sistem: učitelji koji ne poznaju službeni jezik ili su pro-madarški orijentisani, drugačiji propisi (ugarski školski propisi su ostali na snazi u Gradišcu do 1938!) itd. Ovaj zanimljivi rad podstiče na uporedna razmatranja.

Članak Michaela Kronera *Die Schulreform Rumäniens von 1948: Ihre Folgen fuer das siebenbürgisch-sächsische Schulwesen* (str. 93–106) prikazuje školski sistem sedmogradskih Sasa u doba socijalizma u Rumuniji. Protivno nekim šemama, on nije prika-

zan ni isključivo negativno ni pozitivno. On predstavlja značajan prilog proučavanju nacionalnih manjina u posleratnoj Rumuniji i iz komparativnih razloga može biti od koristi i pri izučavanju naše manjine u toj zemlji.

Rad Norberta Spannenbergera *Die »Treuebewegung«. Mythos und Wirklichkeit einer »ungarlaendischen« Untergrundbewegung* (str. 107–132) govori o pokretu nemačkih asimilanata koji je osnovan početkom 1942 uz podršku madarske vlade sa ciljem da se parira nacifikovanom *Volksbund der Deutschen in Ungarn*. Kao takav on je održavao podelu madarskih Nemaca (ali i onih u okupiranoj Bačkoj) na pro-madarški i pro-naciistički orijentisane. Zbog svoje prevelike privrženosti madarstvu pokret nije uspeo da nade mnogo pristalica, čak ni medu protivnicima *Volksbunda*. Ovaj pokret dosta podseća na Mladonemački pokret koji je u Jugoslaviji 1933 uz vladinu podršku osnovao dr Nikolas Haslinger i koji, iako nije propagirao asimilaciju kao njegov madarski pandan, takođe nije supeo da okupi veći broj sledbenika.

Sledeća dva članka (Iipo Tapani Piiranen, *Das Malefiz-buch der Stadt Leutschau/Levoča aus den Jahren 1550–1643. Der Uebergang zu einem vereinheitlichten Neu hochdeutsch in Spachinseln der Slowakei* (str. 133–146) i Božena Malovcova, *Das aelteste erhaltene Marckbuch dr Stadt Georgenberg/Spišska sobota 1579–1930* (str. 147–161) na sličan, dosta formalistički način govore o jednoj knjizi sudskih postupaka odnosno poslovnih ugovora. Obe poseduju ponešto predugačke istorijsko-literarne uvide.

Poslednji članak u časopisu je iz pera Kazimiera Faleszka, *Die einstige Bukowina – eine Kulturgemeinschaft. Gedanken ueber die Folgen der Verwendung »fremder« Sprachen* (str. 162–183). Uz spominjanje raznih istorijskih, lingvističkih, socioloških i drugih činjenica autor se bavi jezikom u multietničkoj sredini u kojoj ni jedna nacionalna grupa ne prevladuje i ne može da asimiluje ostale, iako postoji stalno medusobno mešanje i uticaj. Ovaj rad može biti podstican za sve koji se bave sličnim regionima, koji u mnogo čemu podseća na našu Vojvodinu.

Ostatak časopisa čini rubrika Saopštenja (184–195) koja sadrži izveštaje o pet naučnih skupova i *in memoriam* uglednom profesoru Adamu Vandruški (Wandruszka) (1914–1997). Recenzije obuhvataju str. 196–289 a kratke vesti str. 290–293.

ISTORIJA 20. VEKA, 1999, 1-2

Izdavač

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača

Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500

Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

---

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI SUKOB 1948.

Zbornik radova sa naučnog skupa

THE YUGOSLAV-SOVJET CONFLICT IN 1948.

Collection of works from the scientific Conference

Dr Slavoljub Cvetković

JUGOSLAVIJA 1939–1941.

SOVJETSKA PRISUTNOST U JUGOSLOVENSKOM POLITIČKOM ŽIVOTU
NA POČETKU DRUGOG SVETSKOG RATA

Milija Stanišić

STRATEGIJSKE VERTIKALE NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA JUGOSLAVIJE 1941–1945.

Dr Nikola Živković

Dr Petar Kačavenda

SRBI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 1941–1945.
IZABRANA DOKUMENTA

Branislav Božović

BEOGRAD POD KOMESARSKOM UPRAVOM 1941.

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Zbornik radova sa naučnog skupa

THE BALKAN AFTER THE SECOND WORLD WAR

Collection of works from the scientific Conference

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,

Beograd, Trg Nikole Pašića 11 ili telefonom/faksom 3234-517